

Ivan T. Berend

20. YÜZYIL AVRUPA İKTİSAT TARİHİ

Çeviren: Serpil Çağlayan

TÜRKİYE BANKASI

Kültür Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

3. basım

İKTİSAT TARİHİ

IVAN T. BEREND
20. YÜZYIL AVRUPA İKTİSAT TARİHİ

ÖZGÜN ADI
AN ECONOMIC HISTORY OF TWENTIETH-CENTURY EUROPE

COPYRIGHT © IVAN T. BEREND 2006
CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS İLE YAPILAN SÖZLEŞMEYE GÖRE YAYIMLANMIŞTIR.

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
SERPİL ÇAĞLAYAN

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2007
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON
BARIŞ ZEREN

DİZİN
ERKAN IRMAK

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I. BASIM: OCAK 2011, İSTANBUL
III. BASIM: NİSAN 2015, İSTANBUL

ISBN 978-605-360-138-8

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. DEVEKALDIRIMI CAD. GELİNCİK SOK. NO: 6 KAT: 3
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Fax: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 22749

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek
metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz,
yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultor.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantev.org>

Ivan T. Berend

20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi

Çeviren: Serpil Çağlayan

TÜRKİYE BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Teşekkür	VII
Giriş	1
I	
Avrupa'nın Laissez-Faire Sistemi ve Sistemin I. Dünya Savaşı'ndan Önceki Etkisi	13
II	
Laissez-Faire'in Gerilemesi ve Denetimli Piyasa Sisteminin Yükselişi	57
III	
Otoriter-Faşist Rejimlerde Ekonomik Dirijizm	121
IV	
Merkezi Planlamaya Dayalı Ekonomi Sistemi	177
V	
II. Dünya Savaşı Sonrası Bütünleşmiş Bir Batı Avrupa'da Karma Ekonomi ve Refah Devleti	249
VI	
Küreselleşme: Laissez-Faire'e Dönüş mü?	343
Kaynakça	423
Dizin	441

*Sevgili torunlarım Benjamin, Daniel
ve Esther'e...*

Teşekkür

Bir kıtanın tamamının bir yüzyıllık iktisat tarihini yazmak, belki fazla iddialı bir girişim. Ancak muhtelif sebepler beni bu kitabı yazmaya sevk etti.

Söz konusu yüzyılın üçte ikisinden fazlasını bizzat yaşadım ve onun ikinci yarısına yakından tanıklık ettim. Savaş ekonomisi ve çeşitli ekonomik rejimlere dair kişisel deneyimlerim oldu. Macaristan'daki ekonomik rejim değişikliğinde aktif biçimde yer aldım. Bu benzersiz, motive edici deneyimi yaşadığım için kendimi şanslı hissediyorum.

Yaklaşık yirmi yıl önce, birlikte kitap yazdığımız merhum dostum György Ranki ile 19. yüzyıl Avrupa iktisat tarihi konulu bir kitap yayımladım: *Europa gazdasága a 19. században 1780-1914* (19. Yüzyılda Avrupa Ekonomisi 1780-1914, Budapeşte: Gondolat Kiado) Yakın arkadaşlarım ve meslektaşlarımdan bazıları daha da kapsamlı iktisat tarihleri yayımladılar: David Landes'in klasik eseri *The Unbound Prometheus* (Zincirlerinden Kurtulmuş Prometheus) ve Sydney Pollard'ın Avrupa'nın sanayileşmesini konu edinen *Peaceful Conquest*'i (Barışıl Fetih) 1760-1970 yılları arasındaki yaklaşık iki yüzyılı kapsıyordu. Derek Aldcroft, *The European Economy 1914-1970* (Avrupa Ekonomisi 1914-1970) adlı eseriyle bir ilki gerçekleştirdi ve daha sonra 2001'de kitabın kapsamını yüzyıl sonuna kadar genişletti. İki dünya savaşı arasındaki dönem kapsamına alan bir-

çok kusursuz çalışma yapıldı — ince ama özlü bir çalışma olan Charles Feinstein, Peter Temin ve Gianni Toniolo’nun *The European Economy Between the Wars*’u (Savaşlar Arası Dönemde Avrupa Ekonomisi) bunlardan biridir. II. Dünya Savaşı sonrasının benzersiz refahı ve bunun 1970’lerdeki ani bitişi üzerine yapılan çalışmalar daha da fazladır; bunlardan Berry Eichengreen’in önemli araştırmaları, Nicholas Crafts ve Gianni Toniolo’nun gözden geçirilmiş baskıları ve Andrea Boltho bilhassa dikkate değer. Herman Van der Wee II. Dünya Savaşı sonrasının müreffeh yirmi beş yılını konu edinen bir dünya ekonomi tarihi yayımladı. Bana en çok ilham veren dostum Eric Hobsbawm, tüm 20. yüzyılın karmaşık dünya tarihini konu edinen devasa bir başyapıt üretti.

Bu cüzi listeyi, Angus Maddison’ın karşılaştırmalı rakamlar konusunda benzersiz bir kaynak sunan eksiksiz tarihsel istatistiklerini anmadan bitirmek olmaz. Bu çalışmalar ve deneyimler, beni konuya kendimce katkı yapmaya teşvik etti. Bunlar aynı zamanda, Avrupa’nın yirminci yüzyıl ekonomi tarihinin birçok yönünü es geçmemi olanaklı kıldı. Bu kitapta, saydığım isimlerin capcanlı bir biçimde ele aldıkları ve irdeledikleri ekonomik büyümenin çeşitli faktörlerini ve ekonominin belli başlı konjonktürel iniş çıkışlarını tartışmayacağım. Ben daha ziyade, yüzyılın çok daha az ele alınmış olan bir yönü olan çeşitli ekonomik rejimlerin yükseliş ve çöküşleri, bunların birbiriyle ilişkileri ve yarattıkları sonuçlara odaklanacağım. Bu aynı zamanda yüzyılın ikinci yarısında ivme kazanmış olan ekonomik homojenleşme sürecinin ekonomi politığının anlaşılmasına da katkı sağlayabilir. Kıtanın güney ve kuzeyindeki, Avrupa’nın periferi ülkeleri, 20. yüzyıl ortalarına kadar, Batı’daki gelişmiş merkez ülkelerden çok daha az sanayileşmiş ve gelişmiş bir durumda kaldılar. Batı ile bu açıklığı kapatmak için muazzam girişimler yapıldı, yeni ekonomi modelleri ya da politikaları uygulamaya konuldu. Bu çabalar uzun süre başarılı sonuç vermedi, ancak en azından bazı periferik bölgelerde yirminci yüzyılın ikinci yarısında ivme kazandı. Söz konusu başarısızlık ve daha ileri ülkelerle uyum ve arayış kapama konusunda sağlanan ilerleme, bu analizin önemli bir unsurunu oluşturuyor.

Beni bu konuda cesaretlendiren ve bu yüzyılın araştırılmasında yeni bir odak noktası bulmamı sağlayan tüm dostlarıma ve meslektaşlarıma büyük teşekkür borçluyum. Müsveddelerin son haline getirilmesinde değerli önerilerini esirgemeyen Cambrige University Press yayınevinin adını bilmediğim eleştirmenleri de bu listeye dahil.

Hayatımda daima olduğu gibi, araştırma ve yazma işim, öğretme işimle sıkı sıkıya ilişkili. Los Angeles California Üniversitesi'nde, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl Avrupası ekonomi tarihi ve Avrupa Birliği konularında son on beş yıldır verdiğim dersler, yıllarca bu proje üstünde çalışmama ve düşünmeme yardımcı oldu. Tüm bu yıllar boyunca bana bu çalışmayı esinlendirici entelektüel bir çevre sağlayan tarih bölümündeki harika meslektaşlarıma ve binlerce öğrenime minnettardım. UCLA'nın Genç Araştırma Kütüphanesi eşsiz koleksiyonu ve üstün hizmetleriyle, bana mümkün olan en iyi kaynakları sundu. UCLA'nın Akademik Kurul'undan verilen yardımlar, çok büyük istatistiki araştırmayı kotarmama yardımcı oldu. Bilhassa müsveddelerime son şeklini verme konusunda çıkardığı harika işten dolayı David Summers'a ve yayın sürecini büyük titizlikle yürüten Cambridge University Press'in son derece profesyonel personeline teşekkür borçluyum.

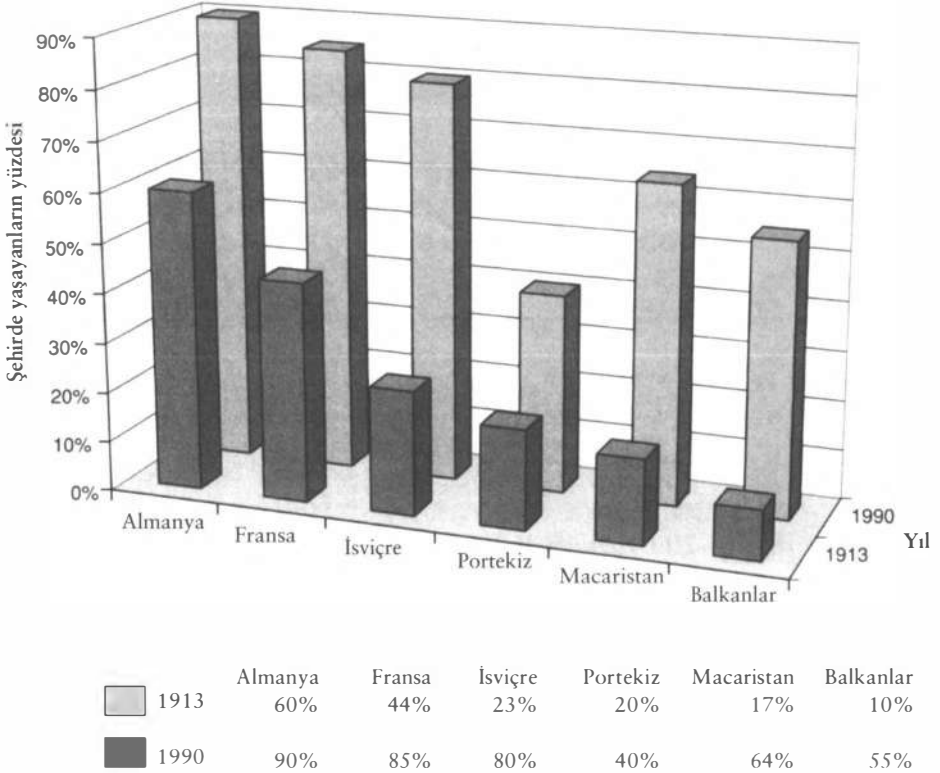
Son olarak, kütüphane araştırmaları ve çizelgelerin oluşturulmasından, müsveddelerin farklı versiyonları üzerinde eleştirel okuma ve yorumların yapılmasına kadar her konuda paha biçilmez katkılarından dolayı karım Kati'nin adını anmak istiyorum. Bu kitabı onun desteği sayesinde tamamladım; itiraf etmeliyim ki, bu işbirliği zaman zaman evliliğimizdeki eşsiz uyumu bozma tehlikesi yarattı, ama bir iki duygusal gerilime rağmen, uzun vadede gerek evliliğimiz, gerekse bu çalışmanın daha da güçlenmesine muazzam katkı sağladı.

Giriş

Geriye dönüp 20. yüzyıla baktığımızda, Charles Dickens'ın kanlı 18. yüzyıl sonunu yorumlarken taşıdığı hisleri anlayabiliriz. Yazar, 1859 tarihli *A Tale of Two Cities* (İki Şehrin Hikâyesi) adlı eserini şu sözlerle açıyordu: “Çağların hem en iyisi hem en kötüsüydü, akıl ve ahmaklık çağıydı, inanç ve inançsızlık devriydi, hem aydınlığın hem karanlığın mevsimi, umudun yeşerdiği bir bahar, umutsuzluğun çöktüğü bir kıştı...”

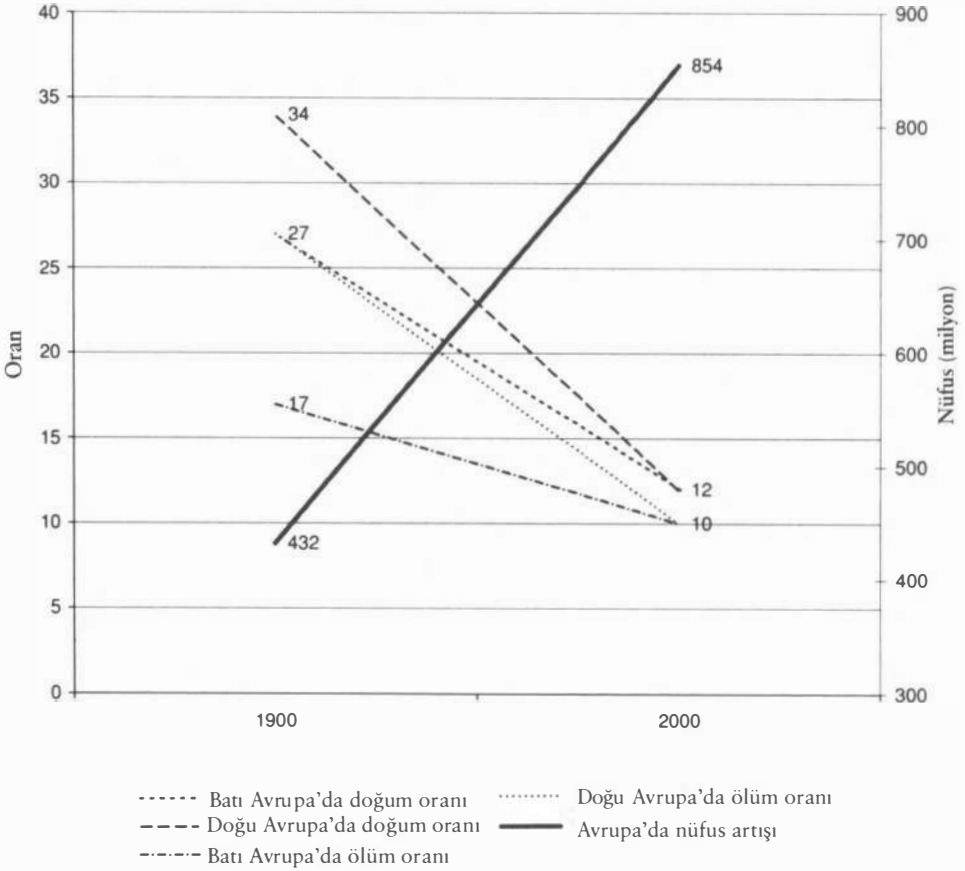
Aslında, Sir Isaiah Berlin'in de söylediği gibi, Batı tarihinin en korkunç yüzyılı, 20. yüzyıldı. Eric Hobsbawm, onu Aşırılıklar Çağı olarak nitelendirerek şöyle der: “Bir nevi triptik [üç kanatlı tablo – ç.n.], ya da tarihten yapılmış bir sandviç: Felaketler, çözümler ve krizlerle dolu olan eşit uzunluktaki iki dönem arasında, çeyrek yüzyıllık bir ‘Altın Çağ’” (Hobsbawm, 1994: 1, 6). Mark Mazover, “toplumu askerileştirerek ... modern bürokrasilerin ve teknolojilerin yardımıyla milyonlarca insanı öldürerek, Avrupa'nın yaşamında şiddetle yeni boyutlar ekleyen” 20. yüzyıl Avrupası konulu kitabına, *Dark Continent* (Karanlık Kıta) gibi kışkırtıcı bir isim vermiştir (Mazover, 1998: 404).

Tüm bunlara rağmen, 20. yüzyıl, Avrupa'yı ve Avrupa halklarının yaşamını olumlu yönde, kökten değiştirdi. 2000 yılına gelindiğinde, bir kişinin saatte ürettiği değer, onerikinci yüzyılın on katı

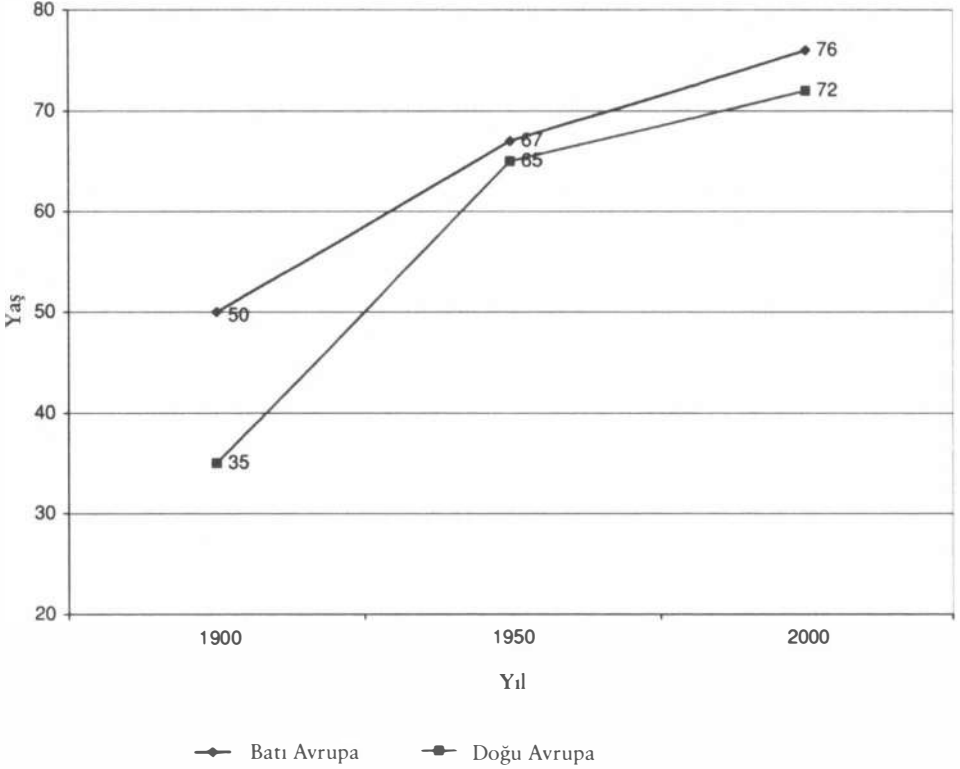
Şekil I.1 Şehirleşme, 1913-90

kadardı. Ortalama bir Avrupalı ailenin 2000 yılında erişebildiği mal ve hizmetlerin, yiyecek, giyecek, barınak, yaz tatili ya da seyahat, sağlık ve eğitim hizmetlerinin miktarı, benzer bir ailenin 1900 yılında erişebildiklerinden beş kat fazlaydı. İşçi sınıfından dört kişilik bir İtalyan ailesinin aylık tüketim harcaması 1890’larda 180 dolar iken, yüzyıl sonra –karşılaştırılabilir dolar değeri bazında– 1600 dolar olmuştu. Üstelik, 20. yüzyılda, sağlık ve eğitim hizmetlerine ücretsiz erişilebiliyordu. Uzak köylerden, giderek büyüyen şehirlere taşınan insan kitlelerinin yaşamları çarpıcı değişikliklere uğradı (bkz. Şekil I.1). “Sıradan Avrupalıların gündelik yaşamlarındaki dönüşüm ... kıtanın tarihinde bugüne dek yaşanan en devrimci olaydır” (Feinstein, Temin, Toniolo, 1997: 5).

Şekil I.2 Avrupa'da doğum, ölüm ve nüfus artış oranları

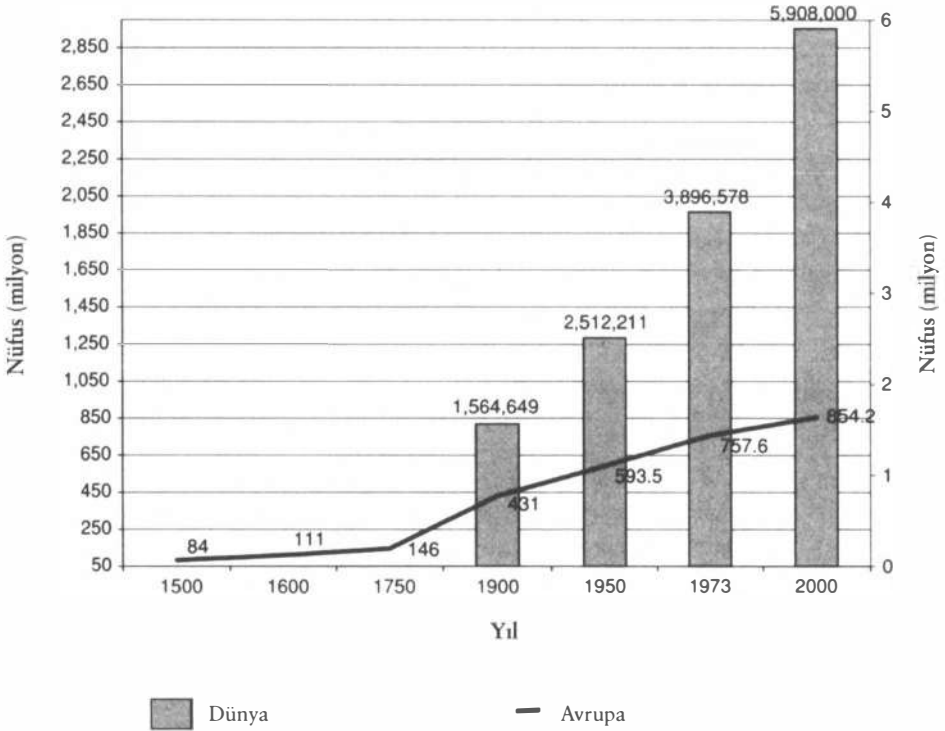
20. yüzyıl Avrupa'sında, ölüm oranı hızla azaldı (bkz. Şekil I.2) ve yeni doğan bebekler için ortalama yaşam beklentisi neredeyse iki katına çıktı (bkz. Şekil I.3): Kıtanın gelişmiş kesiminde, ortalama yaşam süresi 1900 yılında kırk altı yıl, 2000 itibarıyla ise yetmiş sekiz yıl iken, daha yoksul kesimde bu süre otuz ikiden altmış yedi yıla çıkmıştı. Kıtanın nüfusu da 20. yüzyıl boyunca arttı (bkz. Şekil I.4). Ortalama bir kişinin eğitime harcadığı yılların sayısı üç katına çıktı gibi yüzyılın sonunda insan, yüzyıl başıyla kıyaslanamayacak ka-

Şekil I.3 Yeni doğanlarda yaşam beklentisi

dar iyi eğitilmiş hale geldi. Bu tür ilerlemeler –yeni ekonomi politikalarıyla eşzamanlı biçimde– 20. yüzyıl Avrupalılarının her gün yaşadıkları bir deneyimdi. Çağların en iyisi ve en kötüsüydü.

20. yüzyıl Avrupa halkı, uzun yıllar, insanın gelişmesinde, toplumun ilerlemesinde öncü rolü üstlendiğine inanmıştı. Bu fikir Aydınlanma’dan beridir bir tür seküler din gibi hâkimiyetini sürdürmüştü. Alman filozof Georg W. F. Hegel’in dediği gibi, insanlar, hakikatin mutlak bilgisini, “mutlak tinin” dünyevi tecellisini, Yahudilerin Mesih’i bekleyişi gibi özlemle bekliyorlardı. Bu çağın insanları, tarihin bir ereği olduğunu ve daha yüksek aşamalara doğru ilerlediğini kabul ediyor; bu ereği, kendi amaçlarıyla, idealleriyle özdeşleştirmek istiyorlardı.

Şekil I.4 Avrupa ve dünyada nüfus artışı

Onlar, tarihi ve dönemin gereklerini kavramanın, Hakikat'ın bilgisine ulaşmanın, insan eylemlerine sağlam bir dayanak oluşturduğuna ikna olmuşlardı. İnsanlar, akla dayalı eylemler ve müdahaleler yoluyla tarihi şekillendirebileceklerine, ilerlemeye etki edebileceklerine inanıyorlardı. 20. yüzyıl iktisat düşüncesi ile uygulaması da, bir bakıma, Aydınlanma'ya özgü bu inancın taçlandırılması oluyordu. Farklı müdahaleci anlayışlar doğrultusunda, kırılmaz bir zincirin halkaları gibi devreye sokulan iktisadi deneylerle, insani kalkınma yönlendirilmeye çalışıldı.

G. W. F. Hegel'e göre, tarih ve deneyimlerimiz bize, halkların ve devletlerin tarihten hiçbir şey öğrenmediklerini gösterir. 20. yüzyıl Avrupası, en başından itibaren pek çok kere bunu doğrulayan belir-

tiler göstermişse de, sonunda bu acımasız yargının en azından kısmen yanlış olduğunu kanıtlamıştır. Avrupa ülkeleri geçmişten ders aldılar ve doğru ya da yanlış, buna göre politikalar geliştirdiler. Cicero'nun *testis temporum, magister vitae* – “çağların tanığı, yaşamın öğretmeni” – şeklindeki tarih tanımı, geçmiş yüzyılın deneyimini en özlü biçimde anlatmaktadır. Bu “aşırılıklar çağında” daha önce benzeri görülmemiş felaketler ile afetler –50-60 milyon Avrupalının ölümüne yol açan, azınlıkları topyekûn ortadan kaldıran iki kanlı savaş, babayı oğula, kardeşi kardeşe düşman eden devrimler ya da iç savaşlar– üç kuşak üzerinde silinmez izler bıraktı. Paranın değerini ortadan kaldırarak devletleri yüzlerce yıl öncesinin takas sistemine geri götüren hiper enflasyon ile ekonomik bunalım da dahil olmak üzere, onyıllarca süren ekonomik kaos sosyal dokuyu iyice gerdi. Uluslar arasında barış zamanında da devam eden iktisadi savaş, salgın boyutlarındaki yoksulluk ile sefalet, artık acilen bir çözüm bulunmasını kaçınılmaz kılıyordu.

Bu deneyimler kitleleri harekete geçirdi, iktisat ve siyaset düşünürlerini eğitti, yönetimleri etkiledi. İnsanlar acılarından ders çıkarmışlardı ve çağın gereksinimlerini anladıklarını düşünüyorlardı: Hakikat’i biliyorlardı ve ona uygun davranabileceklerdi. İktisatçılar, bitmek bilmeyen ekonomik düşüşten kurtulmak için konjonktür karşıtı siyasal önlemler tasarladılar. Savaş deneyimleri onlara, uluslararası finans piyasaları oluşturma, istihdam yaratma ve “normal zamanlarda” erişilmez olan özel ekonomik hedeflere erişme konusunda yeni yöntemler öğretmişti. Eskiden vazgeçilmez bir politika olduğu düşünülen sömürgeleştirmeye ilişkin yaklaşımlar değişti. II. Dünya Savaşı ertesindeki sömürGESİZLEŞTİRME kampanyasının baskısı altında, yer yer isteksizce de olsa çoğunlukla barışçıl yollarla, sömürgeleştirmeden vazgeçtiler. 20. yüzyıl Avrupalıları, daha girişimci hale gelerek, daha fazla risk aldılar ve bir dizi yeni iktisadi sistem yarattılar.

İktisadi büyüme, çağın yeni zenginlik miti ya da *Zeitgeist*’ı* haline geldi. Devlet planlamacıları, daha fazla iktisadi büyümeyi hedefleyen yeni düzenlemeler ve müdahaleler uyguladılar. Her ne kadar yüzyılın başında pazar otomatizmi yoluyla büyüme ideali baskın olsa

da, yeni deneylerin çoğunun temelinde, açık bir sosyal hedefe yönelik piyasa düzenlemeleri vardı. Toplumun farklı katmanları ile çeşitli bölgeler arasındaki keskin gelir farklılıklarını yumuşatmak üzere yeniden bölüşüm sistemleri kuruldu.

Daha az gelişmiş ülkeler, daha fazla sermaye birikimi ve yatırımı oluşturacak, hızlı ekonomik gelişimi zorlayacak ekonomik önlemleri denediler. Savaş ekonomisine özgü katı kurallar ile planlama, çok değerli dersler öğretti. Piyasaların kurumlarca düzenlenmesi, iki savaş arasındaki yılların düsturu haline geldi. Otoriter rejimler, bilhassa Akdeniz diktatörlükleri, güdümlü ekonomi anlayışını daha ileri götürerek devlet sektörü yaratıp devlet planlaması ve desteğiyle ulaşılabilecek ekonomik hedefler oluşturdular. Avrupa'nın görece az gelişmiş olan periferisinde*, Rusya ile Orta ve Doğu Avrupa devlet müdahalesinde daha da ileri gitti. Bu bölgedeki rejimler özel mülkiyeti ve piyasa fiyatlarını ortadan kaldırıp, merkezden planlanan, piyasa dışı bir sistem başlattılar, çünkü geri kalmışlığın, merkezi devlet politikasıyla ortadan kaldırılacağını düşünüyorlardı. Modernleştirici diktatörlükler, sendikaları egemenlikleri altına alıp her türlü direnişi zorla bastırdı ve diktatoryal rejimlerin kalkını ardında, gelişmiş Batı'yı yakalama yolunda süratli, zoraki bir sanayileşme uyguladı.

Bu rejimlerin tümü izolasyonist [dışa kapalı – ç.n.] idi. Bunlar, bağımsızlığı kendine yeterlikle bir tutuyorlardı. Yasakçı, himayeci politikalar, ulusal ölçek içinde yetersiz kaldıklarında, bu kez zorunlu ekonomik işbirliğinden destek alıyorlardı. Alman Nazi iktidarı bir *Grossraumwirtschaft*** oluşturmuştu. Sovyet blokunun merkezden yönetilen ekonomileri, Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi'ni (CMEA ya da Comecon) kurdular. Bu rejimler, bir süre için ekonomik büyümenin ivmesini artırdıysa da, nihayetinde bu planlı ekonomilerin yeni teknolojik devrimin ya da gitgide küreselleşen dünya ekonomisinin gereklerini karşılayamayacak kadar katı oldukları anlaşıldı. Dahası, dışa kapallılığı (yalıtmacılığı) ve terörü dayatarak çağın gerisine düştüklerinden, bunların hiçbirisi yüzyılın sonunu getiremedi.

* periferi: Çevre; çevre bölge ya da ülke - yay.h.n.
 ** *Grossraumwirtschaft*: (Alm.) Büyük Ekonomi Sahası – yay.h.n.

Öte yandan, bu rejimlerin bazı işe yarar unsurları, II. Dünya Savaşı ertesinde Batı Avrupa devletleri tarafından benimsendi. Yeni uluslararası para ve ticaret anlaşmaları farklı bir ekonomi ortamı yaratmıştı; II. Dünya Savaşı ertesinde ekonomik gelişim, belirgin konjonktürel dalgalanmalardan sakınmayı gerektiriyordu. Söz konusu rejimler, katı kurallar ve konjonktür karşıtı siyasalarla karma bir refah devleti ekonomisi uyguladılar ve ulaştırma, haberleşme ya da sanayi alanlarında kamu sektörlerini koruyup yenilerini kurarak, planlamayı çoğunlukla belli başlı hedeflere ulaşmak için kullandılar.

Ancak hepsinden önemlisi, Batı Avrupa devletleri, yüksek vergilendirmeye dayalı bir yeniden bölüşüm sistemine geçerek, ücretsiz eğitim, sağlık yardımları, sigorta, doğum izni, emeklilik güvencesi ve uzun süreli ücretli izinlerden oluşan sağlam bir sosyal güvenlik ağı kurdular. Öte yandan, yurttaşlık hakları olarak güvenceye alınan evrensel sosyal yardım hizmetleri, ütöpik eşitlikçi hedeflere ulaşmayı başaramadı; özel mülkiyet ile gelir farklılıkları varlığını sürdürdü. Yine de, yurttaşlık haklarının istihdamı ya da sosyal güvenliği kapsayacak şekilde yeniden tanımlanması ile, sosyal dayanışma temel bir ilke haline geldi. Söz konusu önlemler, genel refahı yükseltmesinin yanında, iç piyasaları da güçlendirerek tüketimi artırdı; bu da giderek zenginleşmenin motoru haline gelecekti. Bu rejimler ayrıca, işçi ve işverenler arasında korporatif tarzda bir işbirliğini ortaya çıkararak, diktatörlük rejimlerinin yok ettiği sendikaların yeniden devreye girmesini sağladı. Öncekilerden farklı olarak, sistem, Avusturya'daki adıyla *Sozialpartnerschaft* ya da sosyal ortaklık olarak, demokratik ve gönüllülüğe dayalı bir biçimde işliyor, gerek ücretlerde, gerekse kârlarda orta yolun bulunmasına hizmet ediyordu.

Buna ilaveten, tüm bu devlet müdahaleleri uygulanırken, piyasa ortamı temelde varlığını korudu. Kamu iktisadi teşekkülleri, serbest piyasada özel şirketler gibi hareket ediyordu. Planlama, devletin buyruklarına bağlı olmayıp, hedeflerini gerçekleştirmek için piyasa teşviklerini kullanıyordu. Denetimci devlet müdahalesi, hi-mayecilikle değil, serbest ticaretle birlikte uygulanıyordu. İki dünya savaşı arasında ekonomik milliyetçilik olarak adlandırılan ekonomik çatışmalar yerine, Avrupa devletleri bir Avrupa serbest piya-

sa kuşağını, eşitliğe ve demokrasiye dayalı bir işbirliği sistemini devreye soktular. Önce bir gümrük birliği, ardından da bir ekonomi birliği oluşturarak, ortak para birimi avroyu yarattılar ve ortak bir merkez bankası kurdular. İşbirliği altı ülkeyle başladı. Birlik kapsamı gitgide genişleyerek dokuza, on ikiye, on beşe ve 2004 yılında yirmi beş ülkeye ulaştı.

Yeni devreye sokulan ekonomi sistemleri, iktisadi büyüme, yapısal değişimler ve bölgesel çapta yeniden yapılanma üzerinde etkisini gösterdi. Avrupa ekonomisinin sanayi ile tarıma dayalı yapısı şekil değiştirerek, haberleşme hizmetlerinin öne çıktığı bir ekonomiye evrildi. Kıta, gelişmiş Batılı merkez ile, bu merkezin gelir düzeyinin yarısından azına sahip olan daha az gelişmiş periferileri arasındaki geleneksel uçurumu daraltacak adımlar attı. Periferilerden bazıları Batı'yı yakaladı. İskandinavya, 19. yüzyılın sonlarına kadar Batı'nın ana sanayileşme hamlesinin dışında kalmışken, 1870'li yıllar ile 1930'lar arası dönemde gitgide sanayileşerek Batı'nın gelir düzeyine yetişmeyi başarıyordu. Akdenizli Avrupa ülkeleri ile İrlanda ve Finlandiya, ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında, bilhassa Avrupa Birliği üyeliği ve yüzyılın son otuz-otuz beş yıllık dönemi boyunca aldıkları yardımların ardından, vasatın çok üzerinde bir büyüme düzeyi tutturarak Batı'yı yakalama sürecine girebildi. Orta ve Doğu Avrupa kuşağı ise bu gidişe uyum sağlayamadı. Devlet sosyalizmi hızlı bir sanayileşmeye yol açmışsa da, yalıtımcılığı da birlikte getirdi ve katı, piyasa-karşıtı ekonomi, teknolojik geri kalmışlığı pekiştirdi. Avrupa'nın doğusu ile batısı arasındaki uçurum, modern tarihte görülmedik ölçüde büyüdü. Tüm bunlara rağmen, kıtanın kalan bu son periferisi de, bölge ülkelerinden sekizinin Avrupa Birliği'ne kabul edilmesiyle, küçülmeye başladı. AB üyeliği, 21. yüzyılın başlarında, bu ülkelerin diğerlerini yakalama sürecinin başladığını müjdeliyor. Her ne kadar periferisiz bir Avrupa kıtası henüz çok uzak, hatta belki ütöpik bir düş olarak görülebilecek kadar uzak da olsa, en azından bölgedeki bir iki ülke için, tam bir bütünleşmeye giden yol şimdiden açılmış durumda.

Bu değişimlerin ya da yeniliklerin çoğu, “kısa” 20. yüzyılın asıl “gövdesini” oluşturan, kabaca 1914 ile 1973 yılları arasındaki alt-

miş yıllık dönemde yoğunlaşmıştır. Yüzyılın son yirmi-otuz yılı ve 21. yüzyıla geçiş sırasında, çok çarpıcı siyasal değişimler ve rejim değişikliklerinin yanı sıra dünya sisteminde nefes kesici bir küreselleşmeye tanık olundu; bu yeni, sınırsız uluslararası rekabet arenasında piyasa üzerindeki kurallar çoğunlukla verimsizliğin nedeni olarak damgalanıyor, sosyal yardım harcamaları yük olarak görülüyordu. 20. yüzyıl sonunda, insanlar tarihsel süreçleri değiştirebileceklerine dair çok eskiden beri varolan o rahatlatıcı inançlarını yitirdiler. Tarihi değiştirme arayışlarının keskinliğini yitirmiş olması, barış adına girilen şiddet eylemleri ve insani ideallerin ayaklar altına alınması, büyük bir şüphecilik doğurdu. 20. yüzyılın ideallerine karşı yükselen muhafazakâr tepki, tarihi anlamanın ya da hakikati keşfetmenin olasılığını dahi reddediyordu. Laissez-faire ideolojisi, bir kez daha zaferini ilan etmişti.

Tüm bir 20. yüzyıl, insanın ilerlemeyi gerçekleştirmeye, ülkelerin kaderini değiştirmeye yönelik müdahaleleriyle geçmişti. Sonuçlar son derece karmaşıktı ve Avrupa'daki dönüşümden yer yer geri adım atılması da kaçınılmazdı. İki savaş arasındaki dönemde, gelecek karanlık görünüyordu. II. Dünya Savaşı sonrası Avrupa, tarihin en çarpıcı ekonomik kalkınmasının yaşandığı dönemde coşkun bir iyimserlik içindeydi. Ama petrol krizi ile 1970'ler ve 1980'lerdeki yapısal krizlerden sonra, yeni teknoloji-haberleşme devriminin gereklerine uyum sağlama süreci kıta halkını bir kez daha şoka uğrattı. Küreselleşme, bilhassa yüzyılın son yirmi yıllık dönemindeki gelişmeler, önceden öngörülemeyen bir uluslararası ekonomi ortamı yarattı. Yeni ekonomi görüngüleri ortaya çıkmıştı, ama bunların kavranması mümkün olmuyordu. Yeni bir hakikat arayışı başlamıştı.

Daha önce ulus devletlerin desteğiyle ulusal ekonomileri ilerleten ekonomik kalkınma motoru değiştirildi. Çokuluslu şirketler teknolojik gelişmelerde öncü rolü üstlendi ve dünyanın dört bir yanındaki işletmelerinde farklı bir işbölümü mekanizması kurdu. Dışa dış rekabetin hâkim olduğu küresel bir serbest piyasada, doğrudan yabancı yatırımlar, banka kredileri ile finansal işlemlerdeki daha önce görülmemiş artış, teknolojinin hızla yükselmesine, ekonomide kapsamlı bir yeniden yapılanmaya zemin hazırladı. Bu değişimler, reka-

betin, “sosyal yükün” ve pahalı sosyal yardımların mahiyetinin yeniden yorumlanması gereğini de doğurdu.

Peki, Avrupa bu yeni koşullara uyum sağlamayı başarabilir mi? Her ne kadar bunu ancak gelecek gösterecek olsa da, Avrupa şimdiden etkileyici ilerlemeler kaydetmiş durumda. Entegrasyon süreci Avrupa Birliği’nin boyutlarını ve gücünü artırdı. Gerek Birlik içindeki güncellenmiş işbölümü, gerek Avrupalı çokuluslu şirketlerin dünya piyasasında rekabet edecek düzeye gelmesi, Avrupa’yı 21. yüzyılın taleplerini karşılayabilecek yeni bir konuma getirdi. Avrupa, ABD’yle eşit potansiyele sahip bir ekonomik süper güç haline geldi. Sırada, refah devletini hedefleyen reformlar var. Bu reformlar refah devletini topyekûn ortadan kaldırmaksızın başarıya ulaşır mı? Bunun olabileceğine dair pek çok işaret olsa da, henüz kesin bir yanıt bulunmuş değil.

Bu kitap bir ekonomi sistemleri laboratuvarı olarak, Avrupa’nın öyküsünü anlatıyor; bu öyküyü anlatırken, Avrupa’nın “gelişim eğilimini” başka deyişle, onun krizler –ve trajedilerle– yüklü, ama son derece parlak bir çağın zorluklarına yanıt vermede gösterdiği başarı ve başarısızlıkları ortaya koyuyor. Bu kitabın temel tezi şu: 20. yüzyılın başlıca eğilimi, birbirine taban tabana zıt ve birbiriyle şiddetle çelişen ekonomik sistemlerin kademeli olarak sentezlenmesidir. Yeni keşfedilen ve ilk kez uygulamaya konulan bu rejimler gündüzle gece kadar birbirine zıttı: serbest piyasa sistemine karşı merkezi planlama rejimi, demokratik piyasa ekonomisine karşı diktatoryal ekonomik dirijizm*. Eninde sonunda birbiriyle çatışan bu rejimler, aynı zamanda birbirlerinden dersler de çıkarmıştır. Böylelikle bunlar, laissez-faire ile denetimin, özel ve kamusal mülkiyet ile planlı ve müdahaleci sistemlerin unsurlarını çeşitli şekillerde birleştiren bir sentez uygulamışlardır. Bunun yanında, ilk bakışta göze çarpmasa da, bu çalışma, Avrupa’nın bölgeleri arasında tüm bir erken modern ve modern tarih döneminden kalmış büyük eşitsizliklerin aşama aşama ortadan kalkmaya başladığını; her ne kadar bazı alanlarda eşitsizlikler artmış da olsa, kıta ülkeleri içinde ekonomik düzeylerini eşitleyenlerin sayısının gitgide arttığını gözler önüne seriyor.

Bu sürecin kendisi de son derece ihtilaflı olmuştur. Tıpkı müzikte tek tek melodileri uyum içinde birleştiren kontrapuntolar gibi, çeşitliliklerin hem yayılması hem azalması, iktisadi rejimlerin hem birbirinden uzaklaşıp hem birbirlerine yaklaşmaları, ekonomik dönüşümü birlikte şekillendirdi. Bazı rejimler diğerlerinin “panzehiri” ya da “tamamlayıcısı” oldu. Bazı bölgeler diğerlerinin tam tersi bir gelişim trendi sergiledi. Bazı iktisadi rejimlerin muhtelif unsurları, başarısızlıkları kesinleşerek ortadan kalktı. Öte yandan, yüzyılın sonuna gelindiğinde, bir tür Hegelci diyalektik sentez filizlenmekteydi.

Tüm bunlara rağmen, henüz eksiksiz bir ekonomik sentezden çok uzağız. Az çok homojen bir federal Avrupa’da bu eksiklerin tamamlanması mümkün olacak mı? Yeni iktisadi rejimler mi ortaya çıkacak? Avrupa küreselleşmeye karşı bir kez daha ayaklanacak mı? Bu soruların yanıtlarını ancak 21. yüzyıl gösterecektir.

Avrupa'nın Laissez-Faire* Sistemi ve Sistemin I. Dünya Savaşı'ndan Önceki Etkisi

Britanya'nın yükselişi ve laissez-faire sistemi

1770-1780'lerden başlayıp 1914'e kadar uzanan dönemi kapsayan “uzun” 19. yüzyıl, Avrupa'daki ekonomik değişimin en göz alıcı olduğu dönemdi. İngiliz Sanayi Devrimi, iktisat tarihinde yeni bir sayfa açmıştı. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Britanya, kesintisiz bir iktisadi büyüme için gerekli koşullara erişmişti. Uzunluğu 1000 mili aşan, deniz taşımacılığına elverişli kanalları ile suyolları, 300 adet Newcomen lokomotifi, devrimsel değişmelere uğramış tarımı ve dinamik bir ön sanayi hamlesiyle Britanya, dünya ticaretinin merkezi konumuna yerleşmişti. Bu dönem boyunca, ekonomide iç piyasalar baskın durumdaydı (Flinn, 1966: 62); 18. yüzyılda, Britanya ürünlerinin yalnızca %5-9'u ihraç ediliyordu. Öte yandan, dış piyasaların daha fazla kâr getirmesi, ihracatın payını %10-12'le-

re çıkardı (Bairoch, 1976:196). Sonuçta, ihracat faaliyeti sanayinin itici gücü haline geldi: 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca ihracata dönük sanayilerde üretim %76 oranında artarken, diğer sanayilerde artış yalnızca %7 oranında gerçekleşti. Britanya ihraç ürünlerinin değeri 1700-1750 yılları arasında ikiye katlanarak 1800 yılına gelindiğinde üç katını aştı. Hepsinin başını çeken tekstil sanayisi, bu tarihe gelindiğinde, ürünlerinin yarısını ihraç ediyordu. Eric Hobsbawm, Britanya'nın sanayileşmesinin, bilhassa Hindistan ve diğer sömürgeler gibi görece az gelişmiş bölgelerle yapılan dış ticaretle beslendiği kanısındadır (Hobsbawm, 1968:49).

18. yüzyılın başlarında, Britanya kendi iç piyasasını korumak için, geleneksel merkantilizm yolunu kullanıyordu. Örneğin, Calico Kanunu adlı bir düzenleme, pamuklu Hint mallarının ithalatını yasaklamıştı. Bilhassa öncü tekstil sektöründe, ihracat serpilerek gelişti. Uzun 19. yüzyıl boyunca Britanya ihraç ürünlerinin değeri otuz kat artarak ulusal gelirin %40'ını teşkil edecek düzeye ulaşmıştı (Schlote, 1952: 53). İhracattaki büyüme oranı da yükselişe geçerek, 1860'lardan 1870'lere kadar %2'den %4'e, ardından da %6'ya çıktı. Nitekim, 1820'lere gelindiğinde, Britanya'nın ihraç malları değeri, Fransa, İsviçre, Avusturya, Benelüks ülkeleri ve İtalya'nın ihraç malları değerinin toplamını çoktan aşmıştı. 1870'li yılların başında, Batı Avrupa'nın toplam ihracatının %40'ını Britanya ihracatı oluşturuyordu; I. Dünya Savaşı başladığında da, Britanya'nın ihracatı, hâlâ bu ülkeler toplamının 1/3'ünden fazlaydı (Maddison, 2001: 361). Aynı dönemde, Britanya'nın sınai gelişimi de yoğunlaştı. 19. yüzyılın başından itibaren kırk yıl boyunca, sanayi üretimindeki büyüme, %23, %39, %47 ve %37'lik artış oranları sergiledi. Britanya tarımda kendine yeterliğini giderek kaybediyordu.

Serbest ticaret, ülke ekonomisinin gelişmesinde olmazsa olmaz koşul haline gelmişti. Ticaret önündeki engellerin kaldırılmasında bu kadar çıkarı olan başka ülke yoktu. 18. yüzyılda, Portekiz'le yapılan Methuen Anlaşması (1703) ve Fransa'yla gerçekleştirilen Eden Anlaşması (1786) gibi ilk girişimlerin ardından, Britanya, 1840'lardan itibaren serbest ticaret istikametine doğru muntazaman ilerledi. Sir Robert Peel, 1842'de, muazzam gümrük vergileri öngörme-

yen bir denk bütçe hazırladı. Devlet bütçesini finanse etmek için gümrük vergilerine bel bağlama zorunluluğundan kurtulan Peel, 750 mala uygulanan ithalat vergisiyle birlikte Britanya mamul ürünleri üzerindeki ihracat vergilerini azaltabildi. Peel, köklü gümrük vergisi indirimlerine 1845 yılında yenilerini ekledi. Bu yıllarda İrlanda'da yaşanan ağır kıtlıklar, iç tarım piyasalarını koruyan ve o güne dek tarımsal çıkarları temsil etmiş olan Tahıl Kanunları'nın kaldırılması (1846 ve 1849) yol açtı. Denizcilik Kanunu'nun feshedilmesi (1849) Britanya limanlarında demirleyen yabancı gemilere uygulanan kısıtlamaları sona erdirdi. Bununla birlikte, gümrük vergilerinin tümünden kaldırılması, serbest ticaret politikasının Britanya'da kurumsallaşması, ancak 1860'lı yıllarda, Gladstone yönetimince bir dizi denk bütçenin oluşturulmasıyla aradan bir çeyrek yüzyıl geçtikten sonra mümkün oldu.

Britanya ile Fransa arasında imzalanan Cobden-Chevalier Anlaşması (1860)* Avrupa çapında bir laissez-faire sistemi kurulması için atılan ilk önemli adımdı. Bu anlaşmadaki “en ayrıcalıklı ülke” kuralı, sonradan uzlaşmaya katılacak üçüncü tarafları da doğrudan gümrük vergisi indirimine dahil eden düzeneğiyle, serbest ticaretin uluslararası bir niteliğe bürünmesine yaradı. Nitekim, Almanya, İtalya, Belçika, İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Avusturya ve Portekiz ile yapılan bir dizi anlaşmayla, Avrupa, 19. yüzyılın son yirmi otuz yılı boyunca fiilen bir serbest ticaret bölgesi halini alıyordu.

Çoktarafli bir ödeme şebekesinin doğması da bu durumu kolaylaştıran bir başka etkendi. Her ne kadar I. Dünya Savaşı'na dek iki tarafli ticari alım-satım işlemleri ağırlığını koruduysa da, bunların en az %20-25'i çoktarafli hale gelmişti. Bu durum uluslararası ticareti teşvik ediyordu; çünkü, ülkeler bir partnerle olan ticaret açığını, bir başkasıyla olan ticaret fazlasıyla dengeleyebiliyor, böylelikle ticaret dengesini kurmak için gereken altın ve sağlam para** gereksinimi azalıyordu. Uluslararası ticaretin önündeki en önem-

* İngiltere-Fransa Ticaret Anlaşması-ç.n.

** kaynak metinde “hard currency”: fiili satınalma gücü ile resmi değeri büyük oranda birbirine eşit olan para – ç.n.

li engellerden biri –yeterli miktarda altın ve sağlam para rezervi sıkıntısı– böylece ortadan kalkmış oluyordu. Laissez-faire sistemine doğru son adım da, altın standardı sistemine geçilmesiyle atıldı. 1870'lere kadar, Avrupa ülkelerinin çoğunda, çift metal (altın ve gümüş) para sistemi (Fransa), gümüş standardı (Hollanda, İskandinavya, Alman Eyaletleri) ya da madeni paraya çevrilemeyen kâğıt para (Rusya, Yunanistan, İtalya) vardı. Dolayısıyla, para birimlerinin çoğu birbirine çevrilebilir değildi ve bu da dış ticaretin gelişmesi önünde büyük bir engel teşkil ediyordu. Altın standardına geçişin önderi, yine 18. yüzyıl sonunda bu yönde büyük ilerleme kaydetmiş olup 1821'de tamamen altın standardına geçen Britanya'ydı. Diğer Avrupa ülkeleri onu çok geriden takip ettiler. 1867'de Paris'te yapılan Avrupa Para Kongresi'nde altın sikke sistemine geçilmesi görüşü ağırlık kazandı. Aynı yıl, Hollanda altın sikke sistemine geçtikten sonra onu İskandinav ülkeleri takip etti. Birleşik Almanya altına dayalı ilk para birimi markı piyasaya çıkardı. 1878'e gelindiğinde, Batı Avrupa ile uyum sağlamak için, Latin Para Birliği de altın standardını benimsedi. 1890'larda Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın da kervana katılmasıyla, altın standardı Avrupa'nın her yerinde geçerli hale gelmişti. Ülke paralarının her biri sabit bir miktarda altın içeriyordu; böylelikle para birimleri kolayca birbiriyle değiş-tokuş edilebilir hale gelmişti. Döviz kurları sabit ve altına endeksliydi; yalnızca arz koşullarıyla belirlenen arbitraj, bu sabitliğe etki ederek bazı dalgalanmalara yol açabiliyordu. 1821-1914 yılları arasında değeri değişmeyen İngiliz pound sterlini, yaklaşık olarak altına eşdeğerdi ve uluslararası para birimi haline gelmişti (Kenwood ve Loughheed, 1971).

Himayecilik ile çift metal sisteminden yavaş yavaş altın standardı sistemli serbest ticarete geçiş, laissez-faire teorisi ve ideolojisinin doğuşunu da beraberinde getirdi. Biraz 18. yüzyıla hâkim olan kameralist-merkantilist kavrayıştan, biraz da iktisadın henüz bağımsız bir disiplin olmayıp siyaset teorisinin bir parçası olmasından dolayı, bu süreç ağır işledi. Ticari kapitalizmin ilk birkaç yüzyılında, merkantilist ekonomi politikası, altın ve gümüş edinmek için ihracatı artırma arayışındaydı. Bu dönemde devlet, yerli üretimin teşvik

edilmesinde, ticaretin kurallara bağlanmasında ve hazine gelirinin artırılmasında merkezi bir rol oynuyordu. Merkantilizm, ülkenin ihracat kapasitesini artırmak için iç sanayinin gelişmesi gerektiğini kabul eden dinamik bir görüştü. Bir ülke sınırları içindeki değerli madden birikimi ancak ihracat fazlasıyla garantilenebileceğinden, dış ticaret üzerinde katı bir denetim ve ithalatı sınırlamaya yönelik himayeci gümrük vergileri, merkantilizmin doğasında vardı. Bununla beraber, sanayinin gelişimiyle birlikte, gitgide daha çok sayıda siyaset düşünürü “kapitalizmin devlet vesayetinden özgürleşmesi” gereğinin farkına varıyordu:

Merkantilizm ticari kapitalizmin teorisi ve ideolojik dayanağı iken, klasik ekolden iktisatçıların başlıca tartışma konusu olan değer sorununun ise, ancak sanayi kapitalizmine geçişle birlikte ortaya çıktığı söylenmektedir. (Heimann, 1964: 35, 39)

İlkin başta François Quesnay olmak üzere fizyokratlar, ticaret ile parayı tek zenginlik kaynağı olarak gören merkantilist fikre saldıracak, düşüncede bir değişim başlattılar. Fizyokratlar, bunun yerine, servetin oluşturulmasında toprağın ve işlenmemiş mal üreticilerin rolünü vurguluyorlardı. Giderek, serbest ticareti ve ekonomide serbestliği savunmaya başladılar. Bunları sonraları daha güçlü argümanlar takip etti.

John Lock ve David Hume’un bireyci idealinin özünde de aynı görüş bulunuyordu. 18. yüzyıl İngiliz düşünürleri, “kişisel kazanç ile kamunun iyiliği arasında ilahi bir uyum” olduğuna inanmışlardı. Öte yandan, laissez-faire kavramı ilk olarak, 18. yüzyıl ortasında, bir Fransız olan Marki d’Argenson tarafından ortaya atıldı. D’Argenson, daha iyi yönetmek için, daha az yönetmek gerekir, diyordu. Jeremy Bentham, *A Manual of Political Economy* (1793) (Siyasal İktisadın El Kitabı) adlı eserinde bir kanun formüle ediyordu: “Genel kural, devlet tarafından hiçbir şey yapılmaması ve hiçbir girişimde bulunulmaması gerektiğidir.” Laissez-faire sisteminin gitgide yükselişi ve sonunda mutlak egemenlik sağlaması, 19. yüzyıla damgasını vuran gelişmelerinden biri olmuştur.

18. yüzyılda devletin kendi minimum işlevlerini aşarak yaptığı hemen her şey zararlı veya başarısızdı, ya da öyle addediliyordu. İktisatçılar, servet, ticaret ve sistemin işleyişinin, serbest rekabetin ürünleri olduğunu öğretiyorlardı ... Ancak Darwinciler bir adım daha da ileri gittiler: Serbest rekabet insanı insan yapan şeydi ... En güçlü olanın yaşamını sürdürmesi ilkesi, Ricardo’nun iktisat teorisinin çok kapsayıcı bir genellemesi olarak görülebilir. (Keynes, 1927: 13-14)

Öte yandan, sanayileşme çağının kapsamlı bir iktisat teorisinin ve ideolojisinin oluşturulmasına öncülük edenler, ilk kuşak Britanyalı büyük iktisatçılar olan Adam Smith, David Ricardo ile John Stuart Mill’di. Görüşleri iki temele dayanıyordu: Bir yanda dönemin *Zeitgeist*’i olan Newton fiziği ile Aydınlanma, diğer yanda Britanya pratiği ile özçıkarcılığı. Fizik açısından bakıldığında, evren, insanın da içinde bulunduğu, kendi kendini devam ettiren bir doğal işleyişin yönetimindeydi. Bu yeni bakış açısı, öncekilerden farklı olarak, özgür insanın doğa yasalarından edindiği bilgiyi, toplumda ve ekonomide uyumlu bir bütünlük sağlamak üzere kullanabileceğini öngörüyordu. Dışarıdan müdahale zararlıydı. Britanya pratiği de aynı şeyi söylüyordu: Devlet müdahalesinden muaf serbest bir ekonomi ile ticaret üstünlük getiriyordu. Bu yeni teoriler, en sonunda, dünya genelinin çıkarlarını temsil eden doğal kanunlar olarak biçimlendirildi. Britanyalı iktisatçılar, her ülkenin yararını sağlayan tek sistemin serbest ticaret olduğuna kesinlikle inanıyorlardı.

Glasgow Üniversitesi’nde önce Mantık ve Retorik, sonra Ahlak Felsefesi profesörü olan Adam Smith, modern ekonominin temellerini atan çığır açıcı *Wealth of Nations* (Milletlerin Zenginliği) adlı eserinde, ekonomide piyasanın “görünmez eli” tarafından yönetilen, ahenkli doğal bir işleyişin varolduğu görüşünü ortaya attı. Smith’in laissez-faire sisteminde, kişisel çıkar, serbest rekabet dolayısıyla kamu çıkarına hizmet ediyordu. İşbölümü, hem fabrikada, hem uluslararası ölçekte üretimin artması sonucunu doğurmaktaydı. Smith “emeğin üretici güçlerindeki en büyük gelişmenin (...) ustalığın, el yatkınlığının, kavrayışın çoğu, anlaşılabilir işbölümünden ileri gelmiştir” te-

zini savunuyordu (Smith, 1970:8).^{*} Tıpkı tek tek fabrikaların yaptığı gibi, ülkeler de en fazla verim sağlayabilecekleri ürünlerin üretimine yoğunlaşmalıdır. Müdahale ile himaye, istihdamın en verimli biçimde gerçekleşmesinin önünde suni engeller yaratır.

David Ricardo, *Milletlerin Zenginliği*'nin yayımlanmasından dört yıl önce dünyaya geldi, aile işine girdi ve Londra'da borsa simsarlığına başladı. Bu kendini yetiştirmiş milyoner, yine kendi çabasıyla iktisatçı oldu ve üniversite eğitimi olmaksızın, alanın en iyilerinden biri haline geldi. Onun karşılaştırmalı üstünlükler teorisine göre, serbest ticaret tarafların her biri için kazançlıydı, zira her bir taraf, en verimli ürettiği ürünü satarak, verimli biçimde üretmediği şeyi satın alıyordu. Dolayısıyla sanayileşmiş ülkeler ile tarım ülkeleri arasındaki ticaret, taraflardan biri kazanırken diğerinin zarar ettiği bir “elde var sıfır” durumu değildi.

John Stuart Mill, döneminin en iyi eğitimini alarak, 20. yüzyıl ortalarının en kalburüstü entelektüellerinden biri haline geldi. Mill, insan hakları ile özgürlüğün biricik temelinin kısıtsız özel mülkiyet ve serbest piyasa olduğu görüşüyle, iktisat ve siyaset felsefesine önemli katkılarda bulunmuştur. “Özgürlük Üzerine” (1859) adlı denemesinde, Mill şöyle der:

Eskiden ... fiyatları belirlemek ve imalat sürecini düzenlemek ... devletin görevi olarak görülürdü. Oysa artık ... üreticileri ve satıcıları, alıcıların eşit özgürlüğünden başka denetleyici olmaksızın, tamamen özgür bırakmanın çok daha iyi olduğu kabullenildi. Kısıtlamalar ... aslında bir tür baskıdır; ve tüm baskılar, doğaları gereği, kötüdürler ... gerçekte onlarla elde edilmesi arzulan sonuçları vermezler. (Mill, 1946: 695-8)

Mill, “Temsili Yönetim Üzerine Düşünceler” başlıklı çalışmasında (1861) tanımladığı gibi, sosyo-politik alanda da benzer bir ilahi uyum tahayyül ediyordu. O zaman,

bir tarafta kol emekçileri ve benzerleri, diğer yanda emek istihdam edenler ve benzerleri ... parlamentoda ... dengeli bir dağılış gösterecektir ... Kişisel çıkarlar, her biri başarıya ulaşmak için daha yüksek güdüler ve daha

^{*} Adam Smith, *Ücretsiz Pazar Kitabı*, Arşiv: <https://rantey.org>, Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 5 – yay.h.n.

uzak hedeflere göre hareket eden diğer çıkar sahiplerinin en azından büyük kısmının varlığına bağımlı hale geleceğinden, aralarındaki denge korunacaktır. Temsili yönetim, yönetimin kusursuzlukta ulaşabileceği son noktadır. (Mill, 1946:823-4)

Klasik İngiliz iktisat ve siyaset teorisinde, laissez-faire ekonomisi ile kişisel özgürlük ya da demokrasi arasındaki bağ doğal olup aynı zamanda da evrensel çıkarların bir ifadesi ve evrensel özgürlük ya da uyumun güvencesi olarak görülüyordu. 19. yüzyıl boyunca sanayileşmenin örnek ülkesi olan Britanya'nın benzersiz başarısı, gitgide Britanya'nın serbest ticaret ve iktisat felsefesine olan bağlılığını haklı çıkaran bir kanıt olarak görülmeye başlandı. Laissez-faire ideolojisi geniş kesimlerce kabullenildi; 20. yüzyılın başına gelindiğinde, bu ideoloji, her ne kadar üstünlükörü uygulanmaya devam etse ve ulusal ekonomi tehlikeye girdiğinde rafa kaldırılrsa da, gelişmiş ülkelerde *Zeitgeist* haline geldi.

Laissez-faire ideolojisinin bayrağı altında, enternasyonalleşme, başka bir deyişle Avrupa ekonomisinin ilk küreselleşme eğilimi büyük ilerleme gösterip kurumsallaştı. Serbest ticaret ve altın standardı sisteminin hızla yayılması, Avrupa'da gümrük vergisinin olmadığı ya da düşük olduğu bir bölgeyle birlikte tüm bu dönem boyunca aşırı derecede istikrarlı döviz kurlarına sahip konvertibl bir para biriminin doğmasına yol açtı. Altın değerinde olan İngiliz sterlini, uluslararası para birimi haline geldi. Başta okyanus-aşırı ticaret ve haberleşme ile Avrupa demiryolu sistemi olmak üzere, uluslararası bir iletişim ağının kurulması serbest ticarete eşlik etti. 1825'te Britanya'da ilk demiryolu hattının açılmasından sonra, 1910 yılına kadar Avrupa'da yaklaşık 363.000 km demiryolu inşa edildi. Ülkelere her biri birbirine bağlandı. Taşımacılık süresi ve masrafı önemli ölçüde azaldı.

Uluslararası Telgraf Birliği (1865) ve Uluslararası Posta Derneği (1875) gibi diğer uluslararası kurumların oluşmasının yanı sıra Avrupa'nın başlıca su yollarının (ilkin 1868'de Ren nehri) ve metrik sistemin uluslararasılaştığı görüldü. 1880'ler boyunca, ülkelerin çoğu yeni uluslararası patent ve telif hakları sözleşmelerine imza

attılar. Tüm bunlar, Avrupa'da uluslararası bir laissez-faire rejiminin yolunu açtı. Öte yandan, her ne kadar kıta bu uluslararası laissez-faire sistemine bağlılığını sürdürse de, çok geçmeden, bilhassa Amerikan rekabetinin tarımı büyük tehlikeye atarak Avrupa piyasasını vurduğu 1873'ten sonra, pek çok ülke iç politikada himayecilik ve kamu müdahaleciliğine geri döndü. Özellikle de merkez ülkelerle rekabet etme gücü olmayan periferi ülkelerinde durum böyleydi.

Yükselen modern sektörler

Yüzyılın başlangıcındaki bilimsel başarılar sayesinde, 19. yüzyıldaki ekonomik gelişme, 20. yüzyılın ilk on yılında doruğuna ulaştı. Yeni sanayi kollarının yükselmesine yol açan modern kimya alanındaki ilerlemeler de söz konusu başarılar arasındaydı. Elektrik, elektrik üretimi ve uygulanmasının getirdiği ikincil ve üçüncül bir dizi keşif, yeni bir enerji kaynağı yarattı ve taşımacılıkla birlikte, metalurji ve makine gibi varolan sanayi kollarında da yenilenmenin yolunu açtı. Kömür madeninden yoksun olduklarından 19. yüzyıl boyunca epey dezavantajlı konumda kalan ülkeler, hidroelektrik santallerin kurulmasıyla birdenbire enerji zengini oluverdiler. İsviçre, Norveç ve İtalya bu gelişmelerden çok büyük yarar sağladı.

Elektriğin Avrupa'yı fethi görece hızlı bir biçimde gerçekleşti. Paris kendini *capitale électrique** ilan etti ve Kasım 1891'deki Uluslararası Elektrik Sergisi'ni görmek üzere 900.000 kişi şehre akın etti. 1906 yılına gelindiğinde, yaklaşık 3000 belediyeye elektrik bağlanmıştı (Beltran ve Carré, 1991: 64, 103, 106, 124). Londra da ondan geri kalmadı: 1890'da yaklaşık 38 gigavat/saat elektrik enerjisi satılıyordu; on yıl sonra bu miktar beş kat arttı. "I. Dünya Savaşı'ndan önce ... [elektrik] ticaretle uğraşılın şehir merkezlerinde ve varlıklı banliyölerde yoğunlaşıyordu" (Hannah, 1979: 189). 1903'e gelindiğinde, ikisi hariç, Britanya'da 100.000'in üzerinde nüfusu olan tüm yerleşimlerde elektrik bağlantısı vardı; ancak elektrik ampülü

1.1 Brown Boveri Company

1890'da İsviçre'nin Baden şehrinde 4000 nüfuslu ücra bir kasabada kurulmuş olan Brown Boveri Company, uluslararası bir şirket olarak doğdu. Kurucularından biri olan Charles Brown, İsviçre'ye yerleşmiş bir İngiliz mühendisin oğluydu. Brown, Winterthur'da mühendislik eğitimi gördü ve yirmi iki yaşından itibaren Oerlikon Engineering Company'de çalıştı. 17. yüzyılın başında Savoy'dan Bavyera'ya göç etmiş Fransız bir aileden olan diğer kurucu Walter Boveri, mühendislik eğitimi alıp Oerlikon'a taşınmıştı. Brown ve Boveri aynı işte çalıştılar ve 1890 yılında bir ortaklık kontratı imzalayarak, yine o dönemde ilk elektrik santrallerinden birinin kurulduğu Baden'de kendi şirketlerinin temelini attılar.

200 çalışanı olan küçük bir şirket olmasına rağmen, Brown Boveri, kurulur kurulmaz ihracata yönelik üretim yapmaya başladı. Başarılarının en önemli faktörü, kurucularının, bilhassa Brown'ın mühendislik yeteneği idi. Brown, daha 1880'lerin sonunda düşük voltajlı elektriği yüksek voltajlı güce dönüştürmeyi ve onu başka yerlere nakletmeyi başarmıştı. Bu, o yüzyılın teknolojisinde müthiş bir yenilikti. İsviçre, kömür madeninden yoksun bir ülke olarak, kendi zengin su kaynaklarından istifade etmeye girişti ve hidroelektrik santral inşaatının yaygınlaşmasına önayak oldu. Şirket bir sürü sipariş alıyordu. Öte yandan, İsviçre pazarının hacmi fazla küçüktü; bu yüzden şirket çokuluslu hale geldi: Frankfurt ve Mannheim santralleri de jeneratör sipariş etti; her ikisi de Brown Boveri'den aynı yerde bakım ve onarım şubesi kurmalarını istediler. Şirketin Almanya (1893), Fransa (1894), Norveç (1902), İtalya (1903) ve Avusturya bayilikleri böylece kurulmuş oldu.

1900'e gelindiğinde, şirket anonim şirket haline gelmişti. Yüzyılın ilk yıllarında Brown Boveri elektrik santrallerine jeneratör

dağıttı ve Avrupa'nın dört bir yanında elektrik hatları inşa etti. Yeni inşa edilen Simplon tüneline elektrik bağlanması yeni bir pazar fırsatı yarattı. Şirket, dönemin en büyük gemileri olan yeni Dreadnought savaş gemileri için gemi tribünleri geliştirdi. 20. yüzyılın başında, Brown Boveri'nin dillere destan hassas cihaz sanayisi ürünlerinde dış satışlar %80'lik bir orana ulaşmıştı. Bu durum, uluslararası bir pazarlama kuruluşu oluşturulmasını gerektirdi ve kuruluş yavaş yavaş 100'den fazla ülkeye yayıldı. Çeşitli işbirliği anlaşmaları, yatırım ortaklıkları ve bayiliklerle, Brown Boveri Grubu büyüdü: Britanyalı Charles Parsons and Vickers, Alman AEG, Brown Boveri Mannheim şubesi, Paris'teki Compagnie Electro-Mécanique, Milano'da Tecnomasio Italiano Brown Boveri ve yanı sıra Prag, Budapeşte, Varşova, Rotterdam, Brüksel, Madrid ve hatta Kanada, Brezilya, Arjantin ve New York'ta benzeri şirketler gruba dahildi. II. Dünya Savaşı sonrası dönemin refahı, roket hızıyla yükselen ciroların yirmi yılda 200 milyondan 3 milyar İsviçre frangına fırlamasına yol açarken, şirket istihdamı 80.000 kişiye çıktı.

Avrupa'nın küçük ülkelerinde, yenilikçi endüstri alanlarında bazı şirketler, daha en başından çokuluslu şirketler olarak kuruldu. (Brown Boveri, 1966).

kullananların sayısı, şehir nüfusunun %6-7'sini geçmiyordu. 1919'da, Britanya'da elektrik ulaştırılmış evlerin sayısı yarım milyonu bulmuştu. (Byatt, 1979: 25)

Bu sırada, elektrikli tramvayların oluşturduğu ağ, yeni Avrupa şehir taşımacılığı şebekelerini şekillendirmeye başlamıştı. İlk elektrikli tramvaylar, Berlin'de 1884 ve Prag'da 1890 yıllarında ortaya çıktı. Londra tramvay ağı 1900 yılına gelindiğinde 921 km'ye, 1906'da 3533 km'ye çıkmıştı. 1912'de Paris tramvay ağı 2004 km uzunluğuna erişmişti. Aynı yıl Budapeşte'nin de 172 km uzunluğunda ve yılda 214.000 kişi tarafından kullanılan elektrikli tramvay ağı vardı.

Dünyanın ilk metro sistemi 1863'te Londra'da, Paddington ve Farington Caddeleri arasında faaliyete girdi. Londra metrosu onyıllarca buharla çalıştı, ancak yüzyılın sonunda elektrifikasyon uygulaması başladı ve 1905'e gelindiğinde, Inner Circle hattı elektrikli hale getirildi (Byatt, 1979: 46-50). 1896'da 2 kilometre uzunluğundaki Budapeşte metro sistemi işlemeye başladı; 1900'de Paris metrosu açıldı ve savaştan önce günde yarım milyon yolcu taşıdı.

Elektrik ayrıca telefon kullanımını da olanaklı hale getirdi. I. Dünya Savaşı'ndan önce Avrupa'da yaklaşık 3,5 milyon telefon hattı bulunuyordu ve 5,3 milyar telefon görüşmesi, bu yeni teknolojinin ya-

1.2 Paris Metrosu

Paris Metrosu sistemi, 20. yüzyıl şehir taşımacılığının devasa bir anıtı haline gelmiştir. Şehre yapılacak bir demiryolu hattı için onyıllarca süren tartışmaların ardından metro sistemi Métropolitain'in altı hattının inşası yönündeki karar 1898'de alındı. Fransız ulusal demiryollarında bir memur olan Fulgence Bienvenüe, tüneller ve köprülerin inşasından sorumlu şantiye genel müdürlüğüne atanırken, elektrifikasyon, istasyonlara erişim ve sistemin işleyişi, Belçikalı bir mühendis olan Baron Empain idaresine verildi. İlk altı hattın inşasına Şubat 1899'da başlandı.

O zamanlar Londra'da büyük bir metro sistemi varolduğundan ve 1896'da Budapeşte'de 2 kilometre uzunluğunda tek hatlı bir metro açılmış olduğundan, ilk modern metro Paris'teki değildi. Ancak Paris'teki sistem iddialıydı. Bienvenüe (Londra'dakinden farklı Budapeşte'dekine benzer olan) açık hendek metodunu kullanmaya karar verdi. Hatlar derin kazılmıyor, hendekler elle açıldıktan sonra raylar döşenerek, duvar ve tavanlar inşa edilip tünel tamamlanıyordu. On altı aylık şaşırtıcı derecede kısa bir süreden sonra, Temmuz 1900'de Porte Maillot (daha sonra başlangıç noktası Grande Arche de la Défense oldu)

ve Château de Vincennes arasında on sekiz istasyondan oluşan ilk hat açıldı; şehrin batı ve doğu yakalarını birbirine bağladı. Aynı yılın sonuna kadar, 16 milyon Parisli metro ile seyahat etti ve Paris Dünya Fuarı'nın düzenlendiği sene metro muazzam ses getirmiş oldu.

Bienvenüe, yapılması planlanan altı hat üzerinde çalışmaya devam etti. Dördüncü hattın inşasından itibaren, köprüler yerine, Seine nehrinin altına tüneller yapıldı. Ardından, beş hat daha inşa edildi. Bu sırada, özel bir şirket 1909'da kuzey-güney arasında iki metro hattı inşa etmeye başladı ve bunlar 1929'da, 12.hat (Porte de la Chapelle ile Mairie d'Issy arasında) ile 13. hat (Châtillon-Montrouge ve Saint Denis-Université arasında) olarak Paris Metrosu'nun bir parçası haline geldi. Bienvenüe'nün emekli olduğu 1934'e gelindiğinde, metronun on üç hatlık devasa kısmı kullanıma hazır. 1998'de Bibliothèque François Mitterrand ve Madeleine arasında on dördüncü bir hat daha diğerlerine eklendi.

1899'da, yirmi şirketin katılımıyla, istasyon ve girişlerin tasarımına da başlanmıştı ancak Compagnie Métropolitaine de Paris planlardan hoşnut kalmadı ve meşhur Art Nouveau mimarı Hector Guimard'a, 1913 yılına kadar tüm istasyonlar ve girişleri tasarlama görevini verdi. Bunlar şehrin sanat tarihi müzeleri haline geldi.

Paris'in sembollerinden biri olan Paris Metrosu, kuşkusuz Avrupa'nın en iyi, en çok yolcu taşıyan ulaşım ağı ve en çok kullanılan metro sistemidir. 20. yüzyılın son on yılında Paris metrosunda yılda 1,2 ila 1,3 milyar yolculuk yapılmıştır.

yılma hızına işaret ediyordu. Devrim niteliğindeki bir diğer teknolojik değişim, başlıca özel ulaşım aracı olarak motorlu arabanın ortaya çıkışıydı. Otomobiller, her ne kadar ilk günlerde lüks birer oyuncak niteliğinde olsa da, en başından beri popülerdi. Yükselişleri hızlı oldu; 1913 yılına gelindiğinde kişi başına düşen araba oranı, Fran-

sa'da 437'de 1, İsviçre'de 890'da 1 ve Almanya'da 1567'de 1'i bulmuştu. (Merki, 2002: 40-1, 78, 91, 95-7). Kamu taşımacılığında araba ve otobüslerin benimsenmesi de hızlı gerçekleşti. Berlin'de ilk taksi 1900'de ortaya çıktı ve 1912'ye kadar taksi sayısı yaklaşık 2000'e ulaştı. Taksiler Londra sokaklarında kullanılmaya 1904 yılında başladı. Atların çektiği Paris'in meşhur omnibüsleri son seferlerini Nisan 1913'te yaptılar; bu tarihe gelindiğinde 927 otobüs, 206 milyon yolcu taşıyor durumdaydı.

İçten patlamalı motorun başlıca kullanım alanlarından bir diğeri olan uçağın gelişimi, savaş seferberliği faaliyetleriyle sıkı ilişki içinde oldu. Ekim 1911'de tarihte ilk defa, İtalya, Trablusgarp yakınlarında Türklere karşı uçakları kullandı ve bundan birkaç gün sonra, Kasım'ın başlarında tarihin ilk hava bombardımanı gerçekleştirildi. I. Dünya Savaşı, bu gidişata ivme kazandırdı. Alman Junkerler-Fokker İşletmeleri 1917'de tümüyle metal uçakların seri üretimi için çalışmalarına hız verdiler (Morrow, 1993: 154). Alman Hava Kuvvetleri, savaş boyunca Me-109 avcı uçaklarıyla Londra'ya saldırılar düzenledi. Öte yandan, sivil havacılık ve hava taşımacılığı da buna koşut bir gelişme gösteriyordu. Dünyanın ilk havayolu şirketi, Alman DELAG, 1909'da kuruldu.

Yeni teknoloji, daha önce olmayan etkinlik sahaları açmış olmakla birlikte, eski teknoloji sektörleri üzerinde muazzam bir etki yaratmaktan da geri kalmadı. 19. yüzyıl modernliğinin sembolü olan tren yolları modernize edilmeye başlandı; ilk raylı hatlar 20. yüzyıla girilirken elektrikli sisteme dönüştürüldü. Ancak, elektrik, araba ve uçak henüz emekleme dönemindeydi; kalabalıkların gündelik yaşamlarında bunların henüz bir etkisi yoktu, ancak gelecek gelişmelerin müjdecisiydiler. Her şeye rağmen, bu yeni sektörler ekonomik gelişime çok büyük bir ivme kattı; Avrupa'nın sanayi üretimi, 1890-1913 yılları arasında iki katından daha fazla artmıştı (Bairoch, 1976).

Hizmet sektörü, gelişmiş ülke ekonomilerinde büyümenin en dinamik olduğu alan haline geldi. Savaştan önce, aktif nüfusun üçte birinden fazlası (ve Norveç ve Britanya gibi bazı ülkelerde yaklaşık %50'si) hizmet sektöründe, bilhassa da Batı Avrupa'da gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYİH) %30-45'ini üreten ticaret, ulaştırma, banka-

cılık ve kişisel hizmet branşlarında çalışıyordu. Gerçekten de kıta ekonomisi, o güne kadarki gücünün ve başarısının zirvesine erişiyordu: 1900-1903 yılları arasında Avrupa'nın gayri safi yurtiçi hasılası %27 artış göstermişti.

20. yüzyılın ilk günlerine gelindiğinde, dünyayı esas olarak Batı Avrupa ülkeleri yönetmekteydi ve bunlar, girdikleri ekonomik ilerleme yolunda, diğerleriyle arayı hızla açarak yürümeye devam ediyorlardı. Eskinin liderleri, merdivenin üst basamaklarındaki yerlerini korudular. Her ne kadar, 1913 yılında Almanya ve Danimarka da seçkinler grubuna katılmışsa da, Britanya, Belçika, Hollanda, İsviçre ve Fransa, hem 1900'de hem 1913'te, kıtanın en zengin ülkeleri olmayı sürdürüyordu.

Avrupa'nın dünyadaki konumu

Batı Avrupa, 19. yüzyıl boyunca gelir düzeyini neredeyse üç kat artırdı. Güney ve Doğu Avrupa, görece yavaş bir büyüme gösterse de, Batı'nın refahından istifade ederek kişi başına düşen gelirlerini iki katından fazla artırdı. 20. yüzyılın başlangıcında, dünya gayri safi milli hasılasının yaklaşık yarısını (%46'sını) ve dünyada kişi başına düşen milli gelirin %41'ini elde eden Avrupa, dünya ekonomisinde egemen durumdaydı.

Ancak, 1870'lerden itibaren yeni rakipler belirdi. Her ne kadar 1913'e gelindiğinde Batı Avrupa'nın toplam GSYH düzeyinin henüz %79'una erişmiş olsalar da, ABD, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda 19. yüzyıl boyunca toplam GSYH'lerini 43 katına çıkardı. Kişi başına gelir bazında hesaplama yapıldığında, tablo biraz daha farklıydı. Bu denizaşırı ülkeler 1820 ve 1870'te, Britanya'nın kişi başına düşen gelir düzeyinin yalnızca %69 ya da %75'ine ulaşmayı başaramıyordu; dolayısıyla, hâlâ Britanya'nın çok gerisindeydi; ancak 1870'lerden itibaren atağa kalkıp 1913'e gelindiğinde Britanya'ya %4, Batı Avrupa geneline %40'tan fazla fark atmıştı.

Uluslararası sistemin bir parçası olmakla beraber periferi konumunda duran Latin Amerika, 19. yüzyıl boyunca kişi başına düşen gelir düzeyini iki katının üstüne çıkardı. Büyük oranda dünya siste-

minin dışında kalan Asya, Okyanusya ve Afrika ise, söz konusu yüz-yılda kişi başına gelir düzeyini yalnızca %28-35 artırabilmişti (Bkz. Tablo 1.1, 1.2 ve 1.3).

İktisadi büyüme ve gelişme düzeyi sanayileşmeyle yakından ilişkiliydi. 19. yüzyılın başında, dünya nüfusunun çoğunluğu tarımda çalışıyor, bunun tek istisnasını, tarımla uğraşan nüfusun geçmişte de az olduğu Britanya oluşturunuyordu. Öte yandan, Sanayi Devrimi'nin bir sonucu olarak, Britanya nüfusunun yalnızca %38'i tarımsal etkinliği sürdürürken, %33'ü sanayi, %29'u hizmet sektöründe çalışıyordu (Aynı dönemde ABD nüfusunun %70'i tarımda çalışırken, sanayi ile hizmet sektörlerinde çalışanların nüfusa oranı, her birinde %15'ti). 1860-70 yıllarına gelindiğinde, Britanya'da sınai ve tarımsal istihdamın birbirine oranı 42'ye 23 olup, tarım, ABD, Almanya ve Fransa'da işgücünün %50'sini, İskandinavya'da yaklaşık %70'ini, Japonya'da %60'ını ve Rusya'da neredeyse %90'ını istihdam etmeyi sürdürüyordu.

Tarımda istihdam 1913 yılına gelindiğinde, Britanya'da %12, Batı Avrupa'da ise kabaca %28 (ABD ile aynı oranda) düzeyinde olsa da dünya hâlâ ağırlıklı olarak tarımsal bir nüfusa sahipti: İskandinav ülkelerinde nüfusun %40'tan fazlası, Japonya'da %60'ı, Rusya'da %70'i, Çin ve Balkan ülkelerinde ise %80'den fazlası tarımsal nüfustu (Maddison, 1995a: 39; Berend ve Ranki, 1982: 159).

Avrupa'nın çekirdeğini oluşturan ülkeler, işlenmiş sanayi ürünlerinin başlıca üreticileriydi: 1913'te dünya sınai üretiminin %52'sini Avrupa gerçekleştiriyordu. Tüm Avrupa'da işlenmiş ürünlerin %72'sinin üretimi üç ülkenin –Büyük Britanya, Almanya ve Fransa'nın– elindeydi ve bunlar kıtadaki işlenmiş ürün ihracatında da yaklaşık bu oranlarda pay sahibiydi. Britanya tek başına, dünya tekstil ihracatının yarıdan fazlasını gerçekleştirmekteydi. Ayrıca, yine bu üç Batı Avrupa ülkesi dünya ithal gıda ve hammadde ürünlerinin %63'ünü satın alıyordu. Avrupa, 1913'te dünya ticaretinin %62'sini gerçekleştirerek dünya ekonomisinin merkezi haline gelirken, aynı yıl Asya, Latin Amerika, Afrika ve Doğu Hint Adaları'nın dünya ticaretindeki toplam payı yalnızca %25'ti.

Tablo 1.1 Dünyada Kıta Bazında GSYH Artışı (Milyar dolar, GK±, 1990) (Maddison, 1995a:227)

Yıl	BA	%	A	%	OA	%	LA	%	A&O	%	A	%	D	%	Dünyaya göre Avrupa %
	*		**		***		****		*****		*		**		
1820	133	100	230	100	14	100	14	100	405	100	33	100	695	100	33
1870	305	229	502	218	112	800	29	207	446	110	40	121	1128	162	45
1913	735	552	1242	540	583	41643	115	821	723	179	63	191	2726	392	46

* Batı Avrupa, 23 ülke; ** Avrupa Geneli (39); *** Okyanusası (4); **** Latin Amerika;

***** Asya ve Okyanusya (56); * Afrika (56); ** Dünya Geneli, 199 ülke; ±Geary-Khamis doları

Tablo 1.2 Dünyada Kişi Başına Düşen Gelir Artışı (1990, GK doları) (Maddison, 1995a: 228)

Yıl	BA	%	A	%	OA	%	LA	%	A&O	%	A	%	D	%	Dünyaya göre BA %
1820	1292	100	956	100	1205	100	679	100	550	100	450	100	651	100	199
1870	2110	163	1434	150	2440	202	760	112	580	106	480	107	859	132	236
1913	3704	287	2381	249	5237	435	1439	212	742	135	575	128	1539	236	241

Tablo 1.3 Dünya Toplam GSYH'sından Kıtaların Aldığı Pay (%) (Maddison, 1995a: 227)

Yıl	Avrupa	OA	LA	AO	Afrika
1820	33	2	2	58	5
1870	45	10	2	40	3
1913	46	21	4	27	2

Avrupa, 19. yüzyılda, toplam uluslararası sermaye ihracatının yaklaşık %90'ına karşılık gelen 40 milyar dolardan fazla sermaye ihracatıyla, aynı zamanda da dünya bankeri haline gelmişti. Dünya ekonomisi, Avrupa'nın dünya ekonomisi oluyordu.

Uluslararası ölçekte ve işbirliğine dayalı bir yapı Avrupa ekonomik sisteminin ayırt edici bir özelliği haline gelmişse de, sanayileşmiş Avrupa'nın en güçlü aktörleri, dünya liderliği için yarışan, gerektiğinde birbirine düşman olabilecek rakiplerdi. Çılgınca bir yayılcılık, sömürge imparatorluğu kurmak üzere ölesiye bir yarış başladı. Bunun son derece kazançlı olduğu ortaya çıktı. 19. yüzyılın son otuz-otuz beş yıllık diliminde, Batı'nın merkez ülkeleri, dünyanın işgal edilmemiş bölgelerini fethettiler. Britanya 345 milyon nüfuslu bir imparatorluk kurdu. Fransa ise Afrika, Asya ile Pasifik bölgesinde 56 milyon insanı yönetimi altında tutuyordu. Belçika gibi küçük bir Batı ülkesi, Afrika'da Belçika topraklarından sekiz kat daha büyük bir alanı fethederken, Hollanda ise Asya'da 35 milyon insanı yönetmekteydi. Bunlara yüklenen önem de, Patrick O'Brein'a göre, abartılıydı: "Avrupa'nın denizaşırı sömürgeleri ya da yerleşimlerinden elde edilenler, ölçeği ile kapsamı giderek artan bir tamamlayıcı işlevi üstleniyordu ... Siyasal fetih ve denizaşırı ülkelerin sömürgeleştirilmesi, başarının olmazsa olmaz bir gereği idi." (O'Brein, 2004: 19, 35).

Başka kıtaları fethetmek ve yönetmek, "barbar-ilkel halklar" arasında çalışan "üstün" Fransız kültürü temsilcileri tarafından, ikiyüzlü bir biçimde *mission civilisatrice* (medenileştirme misyonu) olarak adlandırılıyordu (Conklin, 1977). Rudyard Kipling, "Beyaz Adamın Yükü" adlı şiirinde, "yarı iblis, yarı çocuk" kölelerinin yararı için çalışan, koruyucu, fedakâr İngilizleri anlatıyordu.

Bu hummalı yayılcılığı besleyen şey neydi peki? Sanayi kapitalizmi, sömürgecilğe yeni bir saik kazandırmıştı. J.A. Hobson, 1902'de yayınladığı kitabının başlığında, bu yeni olguyu "emperyalizm" olarak adlandırdı. Hobson'a göre, yayılcılığı teşvik eden başlıca dürtü sömürgeci kazanç idi; bu türden bir kazanç, teknolojinin giderek eskimesine koşut biçimde kâr oranlarının düştüğü Britanya'da, yatırım fırsatlarının gitgide azalmasıyla zorunlu hale gelmişti. (Hobson, 1902). 1907'de, Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin önde gelen teorisyenlerinden Karl Kautsky, 1880'ler itibarıyla kapi-

talist gelişimin yeni bir evreye girdiği görüşünü ortaya attı; ona göre bu evre, piyasalarda tekelleşme, “imparatorluk kurma”, “tarımsal alanların” sömürgeleştirilmesi, büyük güçler arasında gitgide artan bir militarizasyon eşliğinde, rekabet, silah üretimi ve savaş tehlikesi ile belirlenmişti. Bir başka önemli Marksist düşünür Rosa Luxemburg, 1913'te, kapitalizmin yeni piyasalar, hammaddeler ve işgücü kaynakları yaratmaksızın kendini yenileyemeyeceği fikrini öne sürdü. Sistem, nihayetinde, kapitalist sektörün dışında kalan bir “üçüncü şahısa”, daha sonra “üçüncü dünya” diye anılacak olan “tarımsal periferilere” ihtiyaç duyuyordu. (Luxemburg, 1975). Bu görüş, 1917 tarihli çalışmasında emperyalist safhanın kapitalizmin doğal gelişiminin bir aşaması olduğunu savunan Lenin'den de destek gördü (Lenin, 1988).

İmparatorlukların kurulması, kuşkusuz kapitalist ekonominin aralıksız ilerleyişiyle sıkı sıkıya ilişkiliydi ve ardında yatan ekonomik saikler çok güçlüydü. Ancak, bu aynı zamanda büyük güçler için çok önemli bir statü sembolü haline de gelmişti. Alman ideolojisinin bir ifadesi olduğu kadar, sömürgecilikte geç kalanların tipik yaklaşımını da sergileyen, Heinrich von Treitschke'nin, 1887'deki şu sözleriyle ortaya koyduğu gibi:

Bütün büyük milletler ... barbar topraklarında iz bırakmak istiyorlar ... Bu yarışa katılmayanlar, gelecekte acınası bir konumda olacaklar. Sömürgecilik, büyük milletler için bir ölüm-kalım meselesi haline gelmiştir. (Treitschke, 1887)

19. yüzyılın sonunda, bir sosyal-coğrafi Darwinist olan Alman coğrafyacı Friedrich Ratzel, Alman yayılcılığı için ideolojik bir dayanak haline gelen bir “yer kapma mücadelesi” teorisi olan *Lebensraum* (yaşam alanı) kavramını ortaya attı. (Ratzel, 1897). 18. ve 19. yüzyıllar boyunca, Asya, Orta Asya ve Avrupa'da devasa alanlar işgal eden Rusya ise Lenin'in “iç sömürgeleştirme” adını verdiği bir politikayı uygulamaya devam etti. Rusya uzak kıtalara doğru yönelmedi, ama komşu toprakları zapt edip “Ruslaştırarak” imparatorluğun mümkün olduğunca çok yönde yayılmasını sağladı.

Avrupa içinde eşitsizliğin tırmanışı

20. yüzyılın başlarında Avrupa'daki yüksek refah düzeyi, çoğunlukla Sanayi Devrimi'yle ilişkilendirilen yüzyıllık bir kesintisiz büyümenin ürünüydü. Buna rağmen Avrupa genelindeki bu hızlı büyüme eşitsizdi. Bazı gelişmiş ülkeler teknolojik ve yapısal dönüşümlere diğerlerinden daha iyi uyum sağladılar, diğerlerine kıyasla bunlardan daha çok yarar sağlayabildiler. Bilhassa ABD'yle ve diğerlerinden hızlı kalkınan Fransa, Almanya ya da İskandinavya'yla karşılaştırıldığında, eski lider ülkelerin çoğu, yüzyıl sonunda gerçekleşen yapısal koşulların zorladığı dönüşüme tepki vermekte yavaş kaldı.

Britanya, dünya sanayisinin lideri olarak yükselişte zirveyi gördükten sonra, yavaş yavaş, diğer Batı ülkelerine kıyasla bir düşüş evresine girmişti. I. Dünya Savaşı öncesindeki yarım asırlık dönem boyunca, Britanya'nın ihracatının artış oranı yıllık %5-6'dan %3'e geriledi. 1870'ten önce yıllık %30-35 olan sınai verim artışı, bu yıldan itibaren %17'ye düştü. Örneğin savaştan önce Britanya kimya sanayisi, bu alanda Almanların üretimini yalnızca yarısını, Amerikalılarınkinin ise üçte birini karşılayabiliyordu. Bu ülkenin sanayi üretimi hızla artmayı sürdürse de, Amerika, İsveç ve Alman üretiminin hâlâ yalnızca yarısına yetiştirebiliyordu.

Hollanda, iç pazarlarına sınai tüketim malları sunarak ekonomisini ilerletti. Bu arada, yeni sanayi dalları da doğuyordu. Öte yandan, geleneksel sektörler ekonomide baskın yer tutmaya devam ettiler: Gıda işleme ve tekstil sektörleri, sanayideki işgücünün %40'tan fazlasını istihdam ediyordu. I. Dünya Savaşı sonuna kadar işgücünün yaklaşık dörtte birini istihdam eden ileri derecede uzmanlaşmış Hollanda tarımı, ülke ekonomisinin en önemli sektörü olmayı sürdürdü. Savaştan önce, Hollanda'da kişi başına sınai hasıla, Batı Avrupa ülkeleri arasında bir hayli geride (12. sırada) bulunuyordu. (Jansen ve Smidt, 1974: 36).

Fransa, eski lider ülkeler arasında bir istisna oluşturuyordu; yine de eski liderlere özgü *hastalığın* bazı belirtileri burada da mevcut: Eski ihracat kolları varlığını koruyordu — tekstil, oyuncak ve lüks mallar, 1913'te hala Fransız ihracatının %34'ten fazlasını teş-

kil ediyordu. Bunun bir sonucu olarak, bu ülke Avrupalı rakipleri karşısında geriledi. Küçük toprak sahibi köylüler 1913'te çalışan nüfusun %41'ini oluşturunuyordu ki, bu diğer Batı ülkelerinin çoğundan daha yüksek bir orandı. Fransa'nın Avrupa ticaretindeki payı, en yüksek düzeyinde %20'ye eriştiği halde, 1913'te bu oran %12,6'ya indi (Broder, 1976: 305). Yatırım faaliyetleri görece yavaştı. Bunun nedeni, hızla artış gösteren ve ülkenin sermaye oluşumunun %20-25'ini tüketen sermaye ihracatıydı (Girault, 1979: 226; Lévy-Leboyer, 1977: 74).

Böyle bir takım zayıflık göstergelerine rağmen, Fransız ekonomisi, kendini yenileme konusunda göz kamaştırıcı bir güç ve beceri sergiledi. Ülkede yeni teknolojiler ve öncü sektörler ortaya çıktı. Elektrik üretimi 340 milyon kilovat saatten, 1 milyar 800 milyon kilovat saate fırladı ve savaş öncesinde, elektrikli motorlar, buharlı motor kapasitesinin neredeyse %25'ten fazlasını oluşturur hale geldi. Elektrik sanayisi, yıllık %14'lük bir oranla verimini artırmaya devam etti. Grenoble civarında, Alpine hidroelektrik santrali üssünde, dönemin en modern elektro-metalurji sanayisi kuruldu. Fransa aynı zamanda, 1892-1913 yıllarında yıllık %4,6'lık bir oranla (tekstilin üç katından daha büyük bir hızla) sağlam büyüme gösteren, dünyanın en modern çelik sanayilerinden birinin beşiği oluyordu. Yine bu ülke, alüminyum-metalurji sanayisinde öncü rolü üstlenerek, dünya hasılasının %16'dan fazlasını üretmekteydi (Levy-Leboyer, 1968). Yeni başarıların en büyüklerinden biri ise otomotiv sanayisinin yükselişiydi. Peugeot ve Renault şirketleri (ve onlarla bağlantılı olarak Michelin lastikleri) dünya çapında ün kazandı. 1913 yılına gelindiğinde 45.000 otomobil üreten Fransa, bu yeni sektörde ABD'den sonra ikinci, Avrupa'da ise birinci sıradaydı.

Fransız ekonomisi 20. yüzyılın yeni gereklerine hızla uyum sağladı. Kişi başına düşen GSYH, 1897-1913 yılları arasında %32 oranında arttı (Maddison, 1995a). Fransa, üretim hacmi göz önüne alındığında, Britanya ve Almanya'nın ardından, Avrupa'nın üçüncü en büyük sanayi gücü olmaya devam etti. Kişi başı millî hasıla bazında ise, Britanya, Almanya, İsviçre ve Belçika'nın ardından beşinci sırada yer aldı.

Tüm bunlara rağmen, yeni ve ondan daha gayretli komşusu ve rakibinin baş döndürücü hızdaki tırmanışının yanında Fransa'nın başarısı sınırlı kalıyordu. Almanya, teknolojinin lideri ve yüzyılın en modern sanayi sektörlerinden bazılarının vatanı haline geldi. Peki Birleşik Almanya'nın bu benzersiz başarısının sırrı neydi? Almanya, anonim şirketlerin sermayelerini dört yılda iki katına çıkardıkları 1870'lerin *Gründerzeit*'inden* başlayarak, ABD'yle birlikte yeni Sanayi Devrimi'nin anavatanı haline geldi. Ülke, sağlam ekonomik performansı, son derece gelişmiş taşımacılık ve bankacılık sistemiyle, dünya büyükleri arasına girdi. Eskinin hantal teknolojisinin "yükünden" kurtulan Almanya, yeni doğan bilimler –ve yeni teknoloji– ağırlıklı sanayilere odaklanmayı başararak, eski rakiplerinininkinden çok daha modern bir sanayi yapısı geliştirdi.

Almanya, daha 19. yüzyılın sonunda, sonradan 20. yüzyıl Avrupa'sının tipik özelliği haline gelecek olan sınai çekirdeği oluşturan ilk ülke olmayı başarmıştı. İlk Sanayi Devrimi'nin öncüsü olan tekstil sanayisi, Almanya'nın sanayileşmesinde ikincil bir rol oynadı ve sınai işgücünün ancak %10'una karşılık gelen istihdam payıyla, savaştan önce önemini neredeyse tamamen kaybetti. 19. yüzyıl sonlarından itibaren, kömür, demir ve çelik, Almanya'da sanayileşmenin asıl motoru oluyordu. Ruhr bölgesi Alman sanayisinin kalbi haline geldi: 1913'te on dokuz şirket, bir milyon tondan fazla kömür üretti. Demir ve çelik sanayileri, yeni yüzyılın başlangıcında, teknolojik bakımdan en modern durumdaki başlıca sektörler haline geldi. 1890-1913 yılları arasında demir ve çelik üretimi, benzeri görülmemiş bir artışla, üç-dört misline çıktı. 1913 yılında bu alanlardaki üretim, Almanya'nın toplam sanayi hasılasının altıda birini oluşturunuyordu ve ülke, Fransa'dan üç kat fazla, Britanya'nın iki katı kadar çelik ürettiyordu.

Bu ana sanayilerin sunduğu sağlam temel üzerinde duran Almanya, Britanya'nın lider konumuna kafa tutmayı başardı; savaş önce-

* *Gründerzeit*: (Alm.) Alman İmparatorluğu'nun 1871'de kuruluşundan sonraki yirmi yıl; Almanya'nın Altın Çağı olarak anılan dönem – <https://ranney.org>

sinde, dünyanın en güçlü makine sanayilerinden birini oluşturmuştu ve sınai işgücünün %15'ten fazlası burada istihdam ediliyordu. Üstün bilim ve teknoloji eğitiminin de desteğiyle, gemi yapımı gibi diğer imalat kollarına da temel oluşturacak işgücü yaratıldı; 1890-1913 yılları arasında bu alanlarda istihdam iki katına, verimlilik üç katına çıkmıştı. (Fisher, 1978: 535-41). Avrupa'nın eski sanayileşmiş ülkelerinde tekstil ve diğer tüketim malları sanayileri, ortalama 3'te 1 ve hatta 4'te 1'lik oranlarla, ağır sanayiye kıyasla üretimdeki egemenliklerini sürdürüyorlardı. Yalnızca Almanya'da, yüzyıla girildikten sonra ağır sanayiler, tüketim malları sanayileri karşısında 2'ye 1'lik üstünlük yakalamıştı (Hoffmann, 1931).

Öte yandan, Alman sanayisinin asıl ezici gücü, yeni Sanayi Devrimi kapsamında ortaya çıkan sanayi kollarına dayalıydı. Elektrik enerjisi üretimindeki göz kamaştırıcı gelişim, bilhassa değinilmeye değerdir. Almanya, 1913 yılına gelindiğinde, Britanya, Fransa, İtalya ve İsveç'in toplam elektrik enerjisi üretiminden daha fazlasını üretiyordu. Siemens-Schuckert Company (iki firmanın birleştiği 1903'ten itibaren), ülkede 57.000, yurt dışında 24.000 işçi istihdam ediyor, böylelikle Avrupa'da elektrik santrali inşaatlarında başı çeki-yordu. Bunu, elektro-metalurji ve elektro-kimya sanayileri izledi. Dev AEG Werke şirketi, bir dizi elektrikli ev aletini ilk kez piyasaya sunmuştu.

Ancak Almanya'nın en büyük sanayi başarıları, modern kimya sanayisinde getirdiği yeniliklerdi. Daha 1870'lerde, aralarında Badische Anilin, Agfa ve Bayer'in de bulunduğu Alman şirketleri, dünya kimyasal ürünler piyasasının yarısını elinde bulunduruyordu. I. Dünya Savaşı öncesindeki elli yıl boyunca, Alman kimya sanayisi yıllık %6,2'lik büyüme gösterdi ve verimini on katına çıkardı (Fischer, 1978). Savaştan önce, Almanya, dünya kimyasal ürünler ihracatının yaklaşık üçte birini ve dünya sentetik boya ihracatının %90'ını elinde tutuyordu. Ülkenin kimyasal üretim verimi, ABD'ninkinden %60 fazlaydı ve kıtanın ikincisi olan İsveç'e ninkinin de beş misli kadardı. Ülkenin bilim alanındaki benzersiz gücü ve eşsiz gelişmişlikteki teknik eğitim sistemi, bilime dayalı yeni sanayiler için sağlam bir temel oluşturmaktaydı. Geneline bakıldığında, Almanya'nın iktisadi

1.3 Aspirin

Basit bir ilaç olan Aspirin, 20. yüzyılın en parlak mucize ilacı oldu. Hippokrates, öğütülmüş söğüt ağacı kabuğunun iyi bir ağrı ve ateş giderici olduğundan daha önce söz etmişti. 19. yüzyıl boyunca Alman, İtalyan ve Fransız çeşitli uzmanlar, söğüt kabuğundaki salisin adı verilen aktif maddeyi ayırıp, onu geliştirerek salisit aside dönüştürdüler. Bu madde keşfedildikten sonra, pek çok değişimden geçerek geliştirilmesine rağmen, bir ara unutuldu ve saygın bir ilaç haline gelmek için yüzyılın sonunu beklemesi gerekti.

Aspirinin hikâyesi, 1863'te kurulan ve sentetik boya üretiminin öncülerinden biri olan küçük Alman boya fabrikası Friedrich Bayer Şirketi'nin hikâyesiyle ilişkiliydi. 1884 yılında neredeyse iflasın eşiğinde olan bu şirket, genç bir kimyager olan Carl Duisberg'i işe aldı; Duisberg sentetik boyayı icat edip, kısa süre sonra araştırma ve patent bölümünün müdürlüğüne atandı. Kendisi, ayrıca çeşitli ecza ürünlerini piyasaya sunarak şirketin yapısını değiştirdi. 1890 yılında, Eberfeld fabrikasında, yeni inşa edilmiş üç katlı bir araştırma laboratuvarında doksan kimyager çalışıyordu. Bir girişimcilik dâhisi olan Duisberg, şirketi devraldı ve ilaç araştırmaları alanında yoğunlaşan ikinci bir araştırma laboratuvarını, Eberfeld'i inşa ederek, Leverkusen'de dev bir fabrikayı da ona ekledi. Bu yeni laboratuvar, mide iç zannın mideyi kendi asidinden korumak üzere ürettiği prostaglandinleri yıkıma uğratan salisilik asidin bu tehlikeli yan etkisini ortadan kaldırmak ve onun rafine bir çeşidini üretmek üzere araştırmalara başladı. Genç bir kimyager olan Felix Hoffman, 1899'da Aspirin adı verilen kusursuz versiyonu, yani asetilsalisilik asiti üretmeyi başardı.

Duisberg, ilaçlara çetrefil kimyasal isimlerinin yerine marka adı veren ilk sanayici oldu. Bunun yanı sıra, Duisberg, hastaneler ve doktorlara bedava numuneler göndererek, yeni bir pazar-

lama yöntemi de başlattı. Uç yıl içinde, aspirin konulu 160'tan fazla inceleme ve araştırma yayımlandı. İlaç önce toz halinde satıldı ve popüler bir ağrı kesici-ateş düşürücü haline geldi. 1904'te Bayer Cross ticari markası ortaya çıktı ve 1915'te tabletlerin üretimine geçildi.

Benzerlerinin tersine, aspirinin eşsiz vasıflarına ilişkin araştırmalar hiç durmadı. 1950'de, az bilinen bir Amerikan tıp dergisinde yayınlanan bir araştırma, aspirinin kanda pıhtı oluşumunu azaltmak suretiyle kalp krizini önlediğini bildirdi. Nobel ödüllü John Vane'in araştırması 1988'de bu gerçeği ikna edici biçimde kanıtlayarak ilaç araştırmalarında en fazla referans yapılan çalışma haline geldi. Aspirinin arterite [eklem iltihabı – ç.n.] karşı da harika bir ilaç olduğu anlaşıldı. Vücudun bağışıklık sistemi bazı koşullarda vücuttaki dokulara zarar verecek şekilde çalışmaya başlar. Bağışıklık sistemi hastalığı olan romatizmal arterit, eklemleri tahrip edebilir. Aspirin dokulara yönelik bu saldırıyı engelleyebilmektedir. Bu yüzden ilacın en yaygın hastalıklardan ikisine, kalp krizi ve arterite karşı kullanımında başarı sağlandı. Aynı zamanda, aspirin en etkin ağrı kesici ve ateş düşürücülerden biri olmayı sürdürdü. Günde 1-2 tablet aspirin kullanan insanların sayısının artması, ilacın olağanüstü vasıflarının bir kanıtıdır. Birbirleriyle rekabet eden çeşit çeşit aspirin markasına ve başarılı taklitlerin dev pazarları istila etmelerine rağmen, Bayer Cross Aspirin hâlâ lider markalardan biridir (Mann ve Plummer, 1991).

gelişimi, 20. yüzyıl Avrupa'sındaki en hızlı gelişmelerden biri oldu: Kişi başı GSYH, 1897-1913 arasında %32 oranında arttı (Hoffmann, 1971: 31-5; Köllmann, 1978: 17).

I. Dünya Savaşı öncesinde, Britanya, Fransa ve Almanya, Avrupa nüfusunun üçte birinden azını teşkil ederken, kıtanın sınai hasılasının %72'sini, kömürünün %93'ünü, çeliğinin %78'ini, makine sanayisinin %80'ini ve kimyasal ürünlerinin %74'ünü üretiyor ve kıtanın ithal ettiği pamuğun %73'ünü tüketiyordu.

İskandinavya farkı kapatıyor

19. yüzyılın sonlarına kadar, sanayileşmemiş gıda ve hammadde sağlayıcılar arasında sayılan İskandinav ülkeleri, küreselleşme sürecinden muazzam kazanç sağlayarak, ihracata yönelik üretime kaydıldı ve başta altyapı tesislerine olmak üzere, önemli miktarda yabancı yatırım çekti. Buna ilaveten, İskandinavya, elverişli iç sosyo-ekonomik potansiyelinden yararlanarak sisteme uyarlanıp, Avrupa'nın merkez ülkeleri arasına katılmak üzere bir arayış kapama süreci başlattı. 20. yüzyılın başlarında bu bölge ekonominin liderlerinden biri haline gelmişti. Danimarka, İsveç ve Norveç, yüzyıl döngüsünün getirdiği yeni teknolojik-yapısal gereklere uyum sağlamayı başararak modern sanayileşmeye giden yolda hızla ilerliyordu. Çoğunluğunu ağaç, kereste ve demir madeni filizinin oluşturduğu işlenmemiş mal ihracatı, yerini, başta kâğıt hamuru ve kâğıt olmak üzere, hızla gelişen hammadde işleme sanayisinin ürünü olan ihraç mallarına bıraktı. 1891 ve 1900 yılları arasında, İsveç ihracatının %38'ini işlenmemiş ahşap, %8'ini kâğıt hamuru ya da kâğıt oluşturuyordu; 1911-1913 yıllarında, ahşap ihracatının payı %26'ya düşerken, kâğıt hamuru ve kâğıt ihracatı %18'e yükselmişti (Fridlitzius, 1963). 1896-1912 yılları arasında, %75-80'i ihracata yönelik olan üretimiyle fevkalade bir ihracat sektörü olan İsveç kâğıt hamuru ve kâğıt sanayisi, verimini yılda %11 oranında artırarak en dinamik sanayi kolu haline geldi.

1890'lardan başlayarak, İsveç demir ve çelik sanayisi, İngiliz sanayi devriminin şokunu yeterince atlatıp, Siemens-Martin sürecinin görece yeni teknolojisine uygun bir biçimde kendini yenilemeyi başarmıştı. Demir-çelik ihracatı İsveç'in toplam ihracatının %10'unu teşkil ediyordu. (Nilsson, 1972). Makine sanayisi, bilhassa elektrikli makine sanayisi de yeni sektörler içinde öne çıktı ve verimini altı misli artırdı. Bu sektör 1913'te sınıai işgücünün %19'unu istihdam ediyor, toplam hasılanın %14'ünü üretiyor ve toplam ihracatın %10'unu sağlıyordu.

Norveç de, pek çok bakımdan benzer bir yol izledi. 1866'ya kadar, bu ülke ekonomisinin büyük bölümünü balıkçılık ve (toplam

ihracattaki payı %47 olan) balık ihracatının yanı sıra ahşap ve ke-
reste üretimi ile ihracatı teşkil ediyordu (toplamdaki pay %42). Nor-
veç'te sanayileşmenin fiilen başlaması, o zamana dek işlenmemiş olan
ahşap ihraç ürünlerinin işlenmesiyle gerçekleşti. 1910 yılına gelindi-
ğinde, ağacın %43'ü kâğıt hamuru, %23'ü kâğıt olarak ihraç edi-
liyordu (Hodne, 1975: 33). Hidroelektrik santral, enerji fakiri Nor-
veç için gerçek bir dönüm noktası oldu: 1914'e gelindiğinde, ülke-
de toplam 920.000 beygir gücüyle 123 elektrik santrali bulunuyordu.
Bu bol ve ucuz enerji kaynakları, suni gübre, alüminyum ve elek-
tro-çelik sanayileri kadar, başka bir dizi modern sektörün gelişimi-
ne de önayak oldular. I. Dünya Savaşı arifesinde, Norveç kimya sa-
nayisi ihracatı, ülkenin ağaç sanayisi ihracatını geride bırakmıştı.

Norveç'in hizmet sektörü burada bilhassa anılmaya değerdir, zira
bu sektörün oynadığı önemli rol, Norveç ekonomisine özgü bir özel-
liktir. Norveç, 19. yüzyılın sonunda deniz nakliyesinde önemli bir
ülke olarak öne çıktı. 1910'da 1,5 milyon tonu aşan kapasitesiyle
ülkenin ticaret filosu, dünyanın üçüncü en büyük ticaret filosuydu
ve deniz nakliyeciliği ülkenin ihracat gelirinin üçte birini karşılıyordu
(Johnsen, 1939). 1910'da, hizmet sektörleri GSYH'nin %50'si-
ni üretir olmuştu.

İsveç ve Norveç'in sanayileşmesi ağırlıklı olarak ihracat güdüm-
lü olurken, Danimarka'nın ihracat ekonomisi, güçlü bir gıda işleme
sanayisiyle, tarıma dayalı kalmayı sürdürdü. Aslında Danimarka eko-
nomisinin temelini ihracat odaklı bir modern tarım sektörü oluşturu-
yordu. 1893 ve 1914 yılları arasında ülkenin domuz stokları üç
katından fazla arttı. Gıda işlemeciliği belli başlı sektörlerden biri ol-
muştu ve Danimarka'nın sınai üretiminin üçte birini oluşturunuyordu
(Milward ve Saul, 1977: 504). Ülke yüzyıl dönümüne rastlayan kü-
reselleşmeden kazançlı çıktı. Britanya, Danimarka ihracatının rakip-
siz en önemli pazarı haline geldi: 1885-1910 yılları arasında, Dani-
marka'nın Britanya'ya ihracatı neredeyse üç misli arttı. Muazzam
ihracat gelirlerine dayalı olarak, Danimarka'da 19. yüzyıl sonların-
dan itibaren sanayileşme hız kazandı. Danimarka'nın sanayileşme-
si ithal ikameci bir karakter taşıyordu. I. Dünya Savaşı'na gelindi-
ğinde, ülke, sınai ürünlerde iç tüketiminin %70'ini kendisi karşılı-

Tablo 1.4 Eski Lider Ülkelerin Yavaşlaması ve Batı’da Yeni Ekonomik Güçlerin Yükselişi (dolar Bazında Kişi başı GSYH 1990 sgp†) (Maddison, 1995a: 194-6)

Yıl	Eski Liderler*	1870= 100	Fransa ve Almanya	1870= 100	İskandinavya**	1870= 100	ABD	1870= 100
1870	2679	100	1866	100	1631	100	2457	100
1900	3827	143	2992	159	2408	148	4096	167
1913	4330	162	3644	193	3046	187	5307	216

† Satınalma Gücü Paritesi; * Hollanda, Britanya, Belçika, İsviçre; ** İsveç, Danimarka, Norveç

yordu. Danimarka’nın iktisadi gelişimi, dengeleyici, ihracat odaklı bir ekonominin en başarılı örneğini oluşturmaktaydı.

İskandinav ülkelerinin GSYH’leri 20. yüzyılın başlarında hızlı bir artış gösterdi (bkz. Tablo 1.4). İsveç, Avrupa’nın tümünden üç kat daha hızlı bir iktisadi büyüme gösterirken, bu bölge, I. Dünya Savaşı öncesinde, Batı Avrupa’nın gelir düzeyini yakalamaya daha da yaklaştı; Danimarka bu düzeyin %98’ine, İsveç %84’üne erişti.

Geride kalan Güney ve Doğu periferileri

İskandinavya, Batı’daki merkez ülkelere yetişmeye başlarken, Avrupa’nın iktisadi gelişimi büyük eşitsizlikler sergiliyordu. Akdeniz ile Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, Batı’ya ayak uyduramayarak İskandinavya mucizesini tekrarlamada başarısız oldu. Öte yandan, bunlar yine de küresel Avrupa ekonomisinin ayrılmaz parçasıydılar ve bazıları onun uluslararası ölçek kazanmasından kâr sağladılar. Sidney Pollard birleşik ve birbirine bağımlı bir Avrupa sanayileşmesinden söz eder; bağımsız milli ekonomilere özgü kapalı ekonomi modelleri artık geçerliliğini kaybetmektedir (Pollard, 1973).

Küreselleşmenin en önemli unsurlarından biri, dış ticaretin çarpıcı ölçüde gelişmesiydi. Büyümekte olan Batı pazarlarına yönelik

Tablo 1.5 1913'te Avrupa'nın Periferi Ülkelerinde Demiryolları (Berend ve Ranki, 1982: 98,100)

Bölge	Demiryollarının uzunluğu (1000 km)	Toprak satışı / 1 km demiryolu (km ²)	Demiryollarının uzunluğu (km) / 100.000 kişi
Merkez Batı	167,7	10,14	90,2
Akdeniz Avrupası	38,4	25,14	61,0
Orta ve Doğu Avrupa	98,8*	20,49**	50,4***

* Rusya dahil. Rusya hariç rakam 28,6 km; ** Rusya hariç. Rusya'daki rakam 324,17 km² ;

*** Rusya hariç. Rusya'daki rakam 42,3 km.

ihracat olanakları, periferideki dönüşümü tetikleyen en önemli unsurlar arasındaydı. Batı Avrupa ülkeleri, dünya ithalatının üçte ikisini gerçekleştirmekteydi; yaptıkları ithalatın yine yaklaşık üçte ikisini gıda ve hammaddeler teşkil ediyor, bu ürünlerin de yaklaşık üçte ikisi diğer Avrupa ülkelerinden geliyordu (Kuznets, 1967).

Zengin Batı Avrupa ülkeleri, daha az gelişmiş ortaklarına yatırım yapmaya ve onlara sermaye sağlamaya başladılar. 1913'e gelindiğinde, ihrac sermaye stoku 46 milyar dolara ulaşmış ve bunun %26'sı periferideki Avrupa ülkelerine gitmişti (Kuznets, 1967; Woodruff 1966). Batı pazarları ve sermaye ihracatı, tarımsal modernizasyonun yolunu açarak Avrupa'nın periferi ülkelerinde gecikmeli bir tarım devrimiyle sonuçlandı. Bu süreç ağırlıklı olarak 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde başlayıp, I. Dünya Savaşı öncesinde zirve noktasına erişmişti. Sonuç olarak, savaştan önceki elli yıl boyunca, Orta ve Doğu Avrupa'nın tarımsal üretimi yaklaşık iki katına çıktı. Akdeniz ülkeleri ise onlar kadar başarılı değildi. Bunlar en fazla kendine yeterli bir tarım ekonomisi geliştirebildiler.

Sanayileşmiş Batı ülkeleri hammadde üretimine yatırım yapmak üzere Avrupa'nın periferi ülkelerine hücum ettiler. Rusya ile Romanya, ham petrol üretimi ve ihracatında Avrupa'nın en önemli ülkeleri haline geldi. Yüzyıl dönümünde, Britanya, Hollanda ve ABD'li bel-

li başlı şirketler Rumen petrol sahalarını açtılar ve buradaki üretimin hemen hemen tamamı ihraç edildi. İspanyol madencilik şirketlerinin yarısı yabancıların elindeydi; bunlar da Vizcaya Koyu'ndan zengin demir cevheri, Rio Tinto'dan bakır ve Cartagena Dağı'ndan kurşun çıkarıyorlardı. Bu ürünlerin %90'ı ihraç ediliyordu (Plaza-Prieto, 1955; Voltes, 1974; 179).

Birleşik Avrupa sisteminin bir parçası olarak, çoğu Batı sermayesiyle olmak üzere modern demiryolları inşa edildi. 1913 yılında, Rus demiryollarının uzunluğu 70.200 km'ye ulaşmıştı. (Khromov, 1950: 462; Bovikin, 1973: 35) (bkz. Tablo 1.5). Avrupa'nın dört Akdeniz ülkesinde, demiryollarının uzunluğu 1890-1913 yılları arasında %45 arttı. I. Dünya Savaşı'ndan önce, her ne kadar Batı'daki kadar gelişmiş olmasa da, periferi ülkelerini Batı'ya bağlayan modern bir ulaşım ağı kurulmuştu.

Tarım ürünleri ile hammadde ihracatı, Batı'daki talep nedeniyle muazzam bir artış gösterdi. Rusya, 1910-13 yılları arasında yıllık 8 milyon ton buğday ihracatıyla, dünya buğday ihracatının dörtte birini gerçekleştiriyordu (Khromov, 1963:59, 207). Dünya buğday ihracatının %8'lik bir kısmı da Romanya'nın payına düşüyordu. Sırp-ların domuz, sığır, kuru erik ve bakır ihracatı, Yunanlıların üzüm, tütün ve zeytin ürünleri, İtalyan, Portekiz ve İspanyol şarapları, turunçgilleri, İspanyol madenleri, İtalyan ham ipeği, Rus tahılı, keresesi ve petrolü, Batı pazarlarında önemli roller üstleniyordu. Bu ürünlerin ihracatı olağanüstü bir hızla arttı.

Görece daha başarılı bazı periferi ülkeleri de kendi tarım ürünlerinin bir kısmını işlemeye başladı. Macaristan, Budapeşte'de (Minneapolis'le birlikte) dünyanın ikinci en büyük un değirmeni tesisini kurdu; böylelikle ürettiği buğdayın üçte ikisini işlenmiş olarak ihraç edebilecekti; bu da dünya buğday unu ihracatının dörtte birine tekabül ediyordu. Çifte Monarşi'nin sınai üretiminin %32'sini teşkil eden (Avusturyalı-Çek sınai üretiminin %26'sı, Macar sınai üretiminin %39'u) gıda işlemeciliği, en önemli yeni sanayi kolu oldu. En modern sektörlerde de özenli bazı adımlar atıldı: Sözelimi United Incandescent Lamp Co. Avrupa'da öncü bir şirket olarak doğuyordu (Berend ve Ránki, 1955).

1.4 Tungsram

Egyesült Izzólámpagyár (United Incandescent Lamp Co.) 1896'da Budapeşte'de kuruldu. Nüfusun %68'inin geçimini hâlâ tarımla sağladığı ve yaklaşık %40'ının okuma yazma bilmediği Macaristan'da, elektro-teknik sanayisinin öncüsü olan şirket, ülke modernizasyonu için umut verici bir işaretti. Bu yeni ve daha çok ihracat odaklı şirket, bu koşullarda, çağın en modern teknolojisini üretmeye başladı: Yeni yeni elektrikleştirilen şehirler için ışık kaynakları üretti. 1901 yılına gelindiğinde, şirket, telefon santralleri de kurmuştu. Avrupa'nın en büyük şirketlerinin 1903'te yaptığı Uluslararası Kartel Anlaşması, United Incandescent şirketine, enkandesan ampul pazarında lider olan Alman AEG ve Siemens şirketlerinin (%22,6) hemen gerisinde, Hollandalı Phillips Co. ile eşit (%11,3) pazar payı sağladı.

Şirket, 700 çalışanla işe başlamış, üretimin günde 30.000 ampule eriştiği I. Dünya Savaşı öncesinde 3000'den fazla işçi istihdam ediyordu. Şirket, daha etkili olan volfram filamenlere geçişi ilk gerçekleştirenler arasında olup (1906) vakumlanmanın yerine ampulü gazla doldurma uygulaması getirdi (1913). 1913'te, şirketin hasılasının altıda beşi ihraç ediliyordu. Sonradan Tungsram adını alan United Incandescent, gelişmiş ülkelerin en ileri idari ve teknolojik kazanımlarını yakından takip etti. Amerikan tarzı bir yönetici olan Lipót Aschner, sürekli bir dikey bütünleşme ve teknolojik gelişme seferberliği başlattı. 1921'de dünya çapındaki ilk deney laboratuvarlarından birini kurdu. Araştırmacı mühendislerin lideri Imre Bródy kripton gazı doldurma metodunu keşfedince, şirket bir kripton gazı fabrikası kurdu ve bir cam fabrikasını satın aldı. Üretim için çok büyük miktarlarda kömür gerekiyordu; bu yüzden Aschner 1936'da kömür madenleri satın aldı. 1938'de şirket 23 mil-

yondan fazla ampul üretti ve 5000 işçi istihdam etti. Viyana ve Varşova'da şirketin temsilcilikleri bulunuyordu. Savaştan önce, hasılanın %85'ten fazlası 53 ülkeye ihraç ediliyordu.

Devlet sosyalizminin egemen olduğu II. Dünya Savaşı sonrası yıllarda şirket ulusallaştırıldı ve dışarıyla olan ilişkilerini kopardı. Büyüme devam etti ve Tungstam'ın ülkenin Batı'ya yaptığı endüstriyel ihracattaki birincil rolü değişmedi. 1980'lerin sonunda, şirket 20.000 kişiyi istihdam ediyordu. Batı Avrupa piyasasında %5-6'lık ve yaklaşık 12 milyar dolarlık dünya ticaretinde %2-3'lük payıyla, bu şirket Macar sanayisinin göz bebeği idi.

Tüm bunlara rağmen, şirket hızlı teknolojik gelişime ayak uyduramadı. Amerikan General Electric'in (GE), 1980'lerin sonunda, komünist rejim dağılmadan hemen önce şirket hisselerinin %50'sini satın alması sürpriz olmadı. 1994'e kadar GE şirketin tümünü satın aldı ve Tungstam'ın modernizasyonu için yaklaşık 600 milyon dolar yatırım yaptı: Bazı üretim tesisleri ve yan kuruluşlar kapatılırken, yüksek marjlı ürünlerin üretimine yoğunlaşıldı. Çalışanların sayısı 20.000'den 9000'e düşürüldü. Verimdeki yıllık artış, 1990'lar boyunca iki haneli rakamlarda seyretti. GE -değişim geçiren ya da gelişmekte olan ülkelerde yatırım yapan çokuluslu bir şirket için benzersiz bir adım atarak- dünya çapındaki ürün geliştirme kapasitesinin büyük bölümünü Macaristan'da yoğunlaştırmaya karar verdi. GE'nin dünya çapındaki belli başlı sekiz araştırma programından dördü Cleveland'daki tesislerinde, diğer dördü ise, şirketin profesyonel ürün geliştirme departmanı çalışanlarının yarısıyla birlikte, Budapeşte'de yürütülmektedir. Tungstam dünyanın en büyük ışık kaynağı üreticisi konumuna gelmiştir; GE'nin satış ağı aracılığıyla, üretiminin %40'ını Batı Avrupa, %30'unu Ortadoğu ve Asya, %20'sine yakını ABD ve yaklaşık %10'unu Macaristan ve Doğu Avrupa'ya satmaktadır (Berend ve Ránki, 1955, 1966; Marer ve Mabert, 1996).

Gıda işlemeciliği, İngiltere'nin batı periferisi İrlanda'nın da başlıca ihrac sektörü haline gelmişti. İrlanda asıl olarak tarım ülkesi konumunu sürdürüyordu: Sınai ürünler, tarım ile sanayinin toplam net hasılasının yalnızca üçte birini oluşturuyordu. İlk Guinness olmak üzere, çoğunluğu Dundalk, Dublin ve Belfast içki fabrikaları ile Dublin bira fabrikaları tarafından üretilen bira ve viski, 1907'de İrlanda ihraç ürünlerinin %40'tan fazlasını teşkil ediyordu (Cullen, 1987: 134-5; 157-61).

I. Dünya Savaşı öncesindeki elli yıl boyunca, Avrupa ihracatı yıllık ortalama %2,8 arttı. Rusya'daki ihracat artışı yıllık %3,8, Bulgaristan'da %5,3 oldu (Bairoch, 1973). İhracat gelirlerinden elde edilen sermaye birikimi de artış gösterdi. Bu ülkelerde sanayileşmeye yönelik ilk adımlar bu dönemde atıldıysa da bunlardan çok azı tarıma dayalı sanayi ülkeleri haline gelebildi: Çoğu, ağırlıklı olarak tarım ülkesi olmaya devam etti.

Avrupa'nın büyük bir gücü ve askeri bir dev olan Rusya'da, geleneksel tarım hâlâ varlığını sürdürüyordu (Liaschenko, 1952). 1890'larda tarım neredeyse atıl duruma gelmiş ve hatta kişi başına üretim gerilemişti. Devlet tarafından aşırı vergilendirilmesi ve sömürülmesi dolayısıyla, tarım piyasası oldukça zayıf ve kırılıyordu. Bununla birlikte, sanayileşme yönünde de önemli adımlar atıldı ve bunun bir sonucu olarak 1890-1913 yılları arasında kişi başına düşen GSYH, %61 artış gösterdi (hatta bu artış 1900-1913 arasında %22 olacaktı). GSYH düzeyi ise 1913 yılında, Macaristan, İtalya ve Batı Avrupa'nın ortalama GSYH düzeylerinin sırasıyla %71, %60 ve %40'ına denk geliyor olup, son derece düşüktü. Dolayısıyla Rus modernleşmesi bir bölümüyle başarısızlık örneğiydi, ama en azından böylelikle sanayileşme başlamış oluyordu.

Rus imparatorluğunun batısını çevreleyen Polonya, Finlandiya ile Baltık ülkeleri, Rus piyasasının sunduğu ihracat fırsatlarının etkisiyle sanayileşmeye başladılar. Kişi başı hasıla ölçütüyle bakıldığında, bunlar aynı zamanda Rus muadillerinin iki katı büyüme oranlarına erişip tarıma dayalı sanayi ekonomileri inşa etmeyi başardı.

Akdeniz ile Balkanlar'daki çok sayıda ülke 20. yüzyıl başlarında ki teknolojik-yapısal gereklere ayak uydurmayı başaramayıp eskisin-

den daha da geri konuma düştü. İtalya bunlar içinde tek istisna idi ve periferideki ülkelerin en başarılı örneklerinden birini teşkil ediyordu. Büyük bölgesel değişimler döneminde hâlâ Batı'dan çok daha geride olsa da, İtalya I. Dünya Savaşı öncesinde yıllık %6,7 gibi görkemli bir büyüme sergiledi (Gerschenkron, 1962). 1911'de, ülke topraklarının büyük bölümü geri kalmış, sanayiye geçememiş, etkin nüfusun %58'inin hâlâ tarım kesiminde çalışıyor olmasına karşın, Torino, Milano ve Cenova arasında bir "sanayi üçgeni" ortaya çıkmıştı. 1911 yılına gelindiğinde İtalya, işgücünün yaklaşık %24'ünü istihdam eden bir sanayi temeli oluşturmuştu. Dahası, bu sanayileşme süreci en iyi sonuçları ekonominin en yeni kesimlerinde verdi. 1898'de ilk hidroelektrik santrali inşa edildi ve İtalya'nın küçük bir tesisten sağladığı hidroelektrik enerji kapasitesi, 1895-1914 yılları arasında 32 kat artarak, onu bu alanda lider durumuna getirdi. (Mori, 1977: 195, 360). Bu enerji, modern metalurjinin gelişmesine temel sağladı ve 19. yüzyıl sonundan itibaren bu kesim, üretimini yıllık %12 artırdı. Makine, elektrik, otomotiv ve kimya sanayileri, ekonominin en dinamik sektörleri haline geldi.

1.5 Agnelli'ler

Dede ve torun iki Giovanni Agnelli, 20. yüzyılın en büyük yatırım imparatorluklarından birini kurarak İtalyan ekonomisinin tarihini değiştirdiler. Aile, 19. yüzyıl ortasında, 1853'te Torino yakınındaki Villar Perosa'ya taşındığında, daha ziyade alelaide, varlıklı toprak sahiplerinden oluşuyordu. Giovanni Agnelli burada doğdu (1866) ve piyade subayı olduktan kısa süre sonra istifa edip evlendi ve Torino'ya yerleşti. Teknolojiye ilgisi vardı. Otomobil hakkında kulaktan dolma bilgi sahibiyken –Henry Ford'dan dört yıl önce– bir ortakla birlikte, 1899'da 50 işçili Fabbrica Italiana di Automobili Torino'yu –daha iyi bilinen adıyla FIAT'ı– kurdu. İlk yıllarda fabrika yılda yaklaşık 100 araba ürettiyordu, ancak 1914'e gelindiğinde, 4000 çalışanıyla birlikte, üretim yıllık 4000 arabaya çıkmıştı. Agnelli, yayımlacı atılımları sayesinde Fiat'a büyük yardımı doku-

nacak olan nüfuzlu başbakan Giovanni Giolitti ile olan ilişkilerini geliştirdi. Şirket kamyon, makineli tüfek ve uçak motorları da üretmeye başladı. Savaş yılları zenginlik getirdi. Fabrikaya askeri siparişler yağdı, işgücü kısa süre sonra 10.000 kişiye çıktı ve İtalya'nın on üçüncü büyük sanayi firması Fiat, büyüyerek, savaş sonunda en büyükler listesinde üçüncü sıraya çıkacaktı.

Giovanni Agnelli en iyileri istihdam etme konusunda müthiş önsezilere sahip kusursuz bir yönetici olduğunu gösterdi. Kendisi aynı zamanda siyasal ilişkiler kurma konusunda ustaydı ve iyi ilişkiler kurduğu Mussolini'den, 1923'te ömür boyu senatörlük payesi aldı. Agnelli 1932'de Faşist Parti'ye katıldı ve orada kurduğu ilişkilerden bolca yararlandı. Ruhunu şeytana satmaya, devasa askeri siparişlerle Fiat'ın gelişimini daha da ileri götürmesi koşuluyla Nazi Almanyası'yla dahi işbirliğine hazırdı. Kurucu Giovanni, işbirliğinden itibar göremeden, 1945 yılında, yetmiş dokuz yaşında öldü.

Yine piyade subayı olan, Giovanni'nin tek oğlu Edoardo bir soyuyla evlendi ve 1921'de doğan ilk oğluna dedesinin adını verdi; ancak onu Gianni adıyla çağırırdı.

Gianni Agnelli, aile geleneğine uyarak piyade birliğine katıldıysa da, bu arada hukuk diploması da aldı. Faşist ordunun bu genç subayı, Rusya ve Kuzey Afrika cephelerine gönderildi; ama zamanla taraf değiştirdi. Savaştan ve dedesinin ölümünden sonra (babası 1935'te bir uçak kazasında ölmüştü) Fiat'ın genel müdür yardımcısı oldu ve zaman zaman şirkete çeşitli hizmetlerde bulundu. Öte yandan, gerçek bir iş ya da sorumluluk yüklenmemiştir; bu rol, aile imparatorluğunu neredeyse yirmi yıl boyunca yöneten, işinin ehli, demir iradeli Vittoria Valetta tarafından üstlenilmişti. Gianni bu arada kendini ısıltılı bir playboy hayatına kaptırmış gerçek bir Dolce Vita yaşıyor, bir sürü şöhretli kadınla birlikteliğin keyfini çıkararak, özel yatı ve uçağıyla, Côte d'Azur'deki yirmi sekiz odalı villası, New York Beşinci Cadde'deki evi ve Torino yakınındaki aileden kalan kırk beş odalı malikânesi arasında mekik dokuyordu. 1953'te evlendi ve 1966'da, kırk beş yaşındayken nihayet şirket-

tin yönetimini devraldı. Birkaç dil konuşan ve en üst düzey siyaset çevrelerinden tanındıkları olan cazibeli bir diplomat olduğu kadar, işadamlığına da doğuştan yeteneği olduğunu gösterdi. O sırada Agnelli imparatorluğu devasa boyutlara erişmişti: Fiat, 130.000 kişiyi istihdam ediyor, 1966'da, dedesi 1945'te öldüğü zamanki bir yıllık üretime eşit sayıda arabayı bir günde ürettiyordu; artık Avrupa'nın iki numaralı otomobil üreticisi olmuştu. Fiat 124 ülkenin en çok satan otomobil modeli haline gelmişti. Aile, inşaat sanayisi, çimento, gazete, ticaret gemileri ve gıda endüstrisi hisselerini kontrolünde tutuyordu. Şirketin mühendislik kuruluşları Monte Carlo, Pakistan ve Türkiye'de çalışmalarını sürdürüyordu ve Sovyetler Birliği, Polonya, İspanya ve Arjantin'de otomobil fabrikaları açılmıştı. Bu müreffeh çokuluslu şirket, dünyada hâlâ aile mülkiyeti ve yönetimi altında olan az sayıda firmadan biriydi.

Ancak, 1970'lerin ikinci yarısındaki gergin dönem, İtalya'da fiyatların hızla yükselişi, piyasaların düşüşe geçişi ve derin siyasal kargaşanın hâkim olmasıyla, şirkette sarsıntıya yol açtı. Kızıl Tugaylar terör örgütü yirmi yedi Fiat yöneticisini öldürdü ya da yaraladı. Agnelli'ler kurşun geçirmez otomobillerde yolculuk ediyor, korumalar eşliğinde geziyorlardı. Tüm bunlara rağmen, Fiat 1979'dan itibaren güçlüklerden sıyrıldı ve 1980'de seçkin bir yeni genel müdür, Cesare Romiti, işletmeyi devralarak Gianni Agnelli ile kusursuz bir işbirliği kurdu. Yepyeni modernleşme planları ve yatırımlar, yeni bir refah döneminin yolunu açtı. Yeni Fiat Uno büyük sükse yaptı. Ürünlerin çeşitlendirilmesiyle daha yüksek zirvelere ulaşıldı: Bir otomatik montaj sistemi kuruldu ve bu sistemin kendisi de bir ihraç ürünü haline geldi. Fiat, Alfa Romeo'yu satın alarak iç otomobil pazarının neredeyse üçte ikisini tekeline aldı.

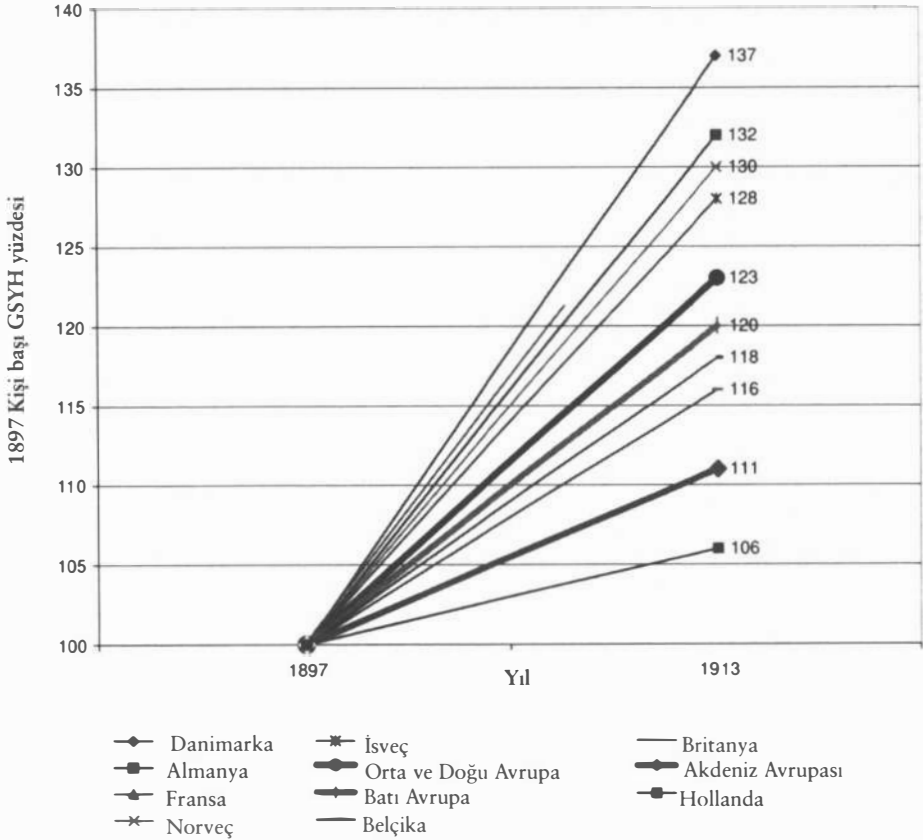
1980'ler boyunca, Agnelli'ler, telekomünikasyon, uzay gemileri, biyomakine sanayisi, perakende mağazalar, sigorta şirketleri ve gazetelerde hisse sahibi oldular. Firma, 50 ülkede 190 ortaklık ve 569 yan kuruluş işleterek, 33 milyar dolar gelir elde etti. Gianni Agnelli İtalya'nın taçsız kralı haline geldi (Friedman, 1989).

20. yüzyıl başlarının Avrupa'sında İtalya, kişi başı GSYH'sında %66 artış sağlayarak, en yüksek büyüme oranına ulaştı. İtalya 1918'de, hâlâ Batı Avrupa'nın çok gerisinde olsa da, çelik, çimento, elektrik enerjisi, otomobil, süperfosfat gübre ve suni ipek sektöründe dünyanın en önemli sekiz üreticisinden biri olmuştu.

20. yüzyıl başlarında Avrupa'nın görece en başarısız ülkeleri, İber Yarımadası ile Balkan ülkeleriydi. Peki bunları ilerlemede başarısız kılan başlıca sebepler neydi? Toplumsal yatkınlıkları, miras aldıkları kültürel gelenekler ve –çoğu Balkan ülkeleri olmak üzere– bazılarının eğitimde geri kalmışlığı, sınırlı kaynakların belirlediği temelle birleşerek, söz konusu ülkelerin kalkınma olanaklarını zayıflatmıştı. Bu ülkeler modern teknoloji sektörlerinin gereklerine uyum sağlayamayıp, sonuçta daha da gerilediler. Sözelimi, Portekiz, büyük bölümü yerel ve küçük ölçekli yapısını sürdüren sanayisiyle, 20. yüzyılın ilk yıllarında Avrupa'nın başka bölgelerinin yararlandığı refahtan mahrum kaldı. Bu ülkenin kişi başına düşen GSYH toplamı, 19. yüzyıl sonlarında esaslı bir değişim göstermezken 1900-1913 yılları arasında %4'lük bir düşüş kaydetti; öyle ki gelir düzeyleri, Rusya'ninkinin altında olup Batı Avrupa ortalamasının yalnızca %37'si kadardı.

Tarımsal istihdamı %75-80 oranında olup edilen işgücünün yalnızca %10'u sanayide çalışan, tarımsal yapısını neredeyse aynen korumuş olan Balkanlar da modernleşmede benzer bir başarısızlıkla, diğerlerinden farklılaştı. Periferideki ülkelerin modernleşmesinde çok kritik bir rol oynayan yabancı sermayenin büyük kısmı, yeni devlet aygıtlarının, ordunun ve simgesel kamu binalarıyla daha debdebeli başkentlerin inşasında kullanıldı. Başka deyişle, söz konusu kaynak kısmen de olsa “simgesel modernleşmeyle” ziyan edildi. Romanya'da yabancı sermayenin %20'si ordunun modernleştirilmesine ayrılmıştı. Sırbistan'da ise bu sermayenin %40'ı askeriye ve bütçe açıklarını kapatmak için kullanıldı. Dolayısıyla, yüzyılın sonunda hem Bulgaristan hem de Sırbistan'ın iflasın eşiğine gelmesi şaşırtıcı değildi.

Romanya'nın petrol sanayisi önem kazandıysa da, yabancılara ayrılmış bir alan olmayı sürdürdü; elde edilen ürünler ihraç edilirken, Romanya işlenmiş petrol ürünleri ithal etmeye devam etti. Bul-

Şekil 1.1 İktisadi büyümede eşitsizlik, 1897-1913

gar ve Sırp sanayilerinin her biri, savaştan önce 14.000 ila 15.000 işçi istihdam ediyordu. Savaş öncesi Bulgaristan'da, sanayi ürünlerinin düşük düzeyde seyreden iç tüketiminin yalnızca yaklaşık üçte biri, yerli üretimden sağlanıyordu. Sanayi devrimi Balkanlar'a hâlâ ulaşmamıştı. I. Dünya Savaşı arifesinde, Sırbistan'ın kişi başı GSYH'sı, Batı Avrupa ülkelerindeki rakamların dörtte birinden biraz fazlaydı. Şekil 1.1, 1897-1913 yılları arasındaki ekonomik büyümede ortaya çıkan eşitsizliği göstermektedir.

Tablo 1.6 Kişi Başı GSYH (1990 yılı SGP doları) (Maddison, 1995a: 228)

Yıl	Orta ve Doğu Avrupa*	%	Güney Avrupa **	%	Batı Avrupa***	%
1870	1085	100	79	1108	100	70
1900	1373	127	100	1572	142	100
1913	1690	156	123	1750	158	111
					3704	176

* 9 ülke ** 7 ülke *** 23 ülke

Tablo 1.7. Avrupa merkez ve periferi ülkeleri arasında kişi başına GSYH eşitsizliği (Maddison, 1995a: 228)

Yıl	Batı Avrupa	Güney Avrupa	Doğu Avrupa
1820	100	62	60
1870	100	53	51
1913	100	47	46

İspanya'nın 20. yüzyıl başlarında sanayileşme yolunda bir miktar ilerleme göstermesi, İber Yarımadası'nın sanayileşmedeki başarısızlığını biraz değiştirdi (Sánchez-Albornoz, 1968; Nadal, 1971: 275). Başlıca sanayiler olan demir-çelik ile demiryollarının yapımında ortaya çıkan makine sanayisi kolları, Bask sanayi bölgesinde de tutunmaya başladı. Yarımada'nın diğer yakasında, Katalonya'da tekstil başlıca sektör haline geldi (Voltes, 1974: 241). İşgücünün %71'i hâlâ, 1860'ta olduğu gibi tarımda çalışıyor olsa da, sanayide çalışanlar (%17), GSYH'nın beşte birinden fazlasını üretiyordu. İspanya'nın kişi başına düşen GSYH'sı, Batı ülkelerindeki düzeyin %64'üne erişti. Bununla birlikte, Avrupa'nın doğu ve güney periferileri, bilhassa da Balkanlar, köhne ekonomik yapılarını koruyarak Batı'nın çok daha gerisinde kalmayı sürdürdü (bkz. Tablo 1.6).

Orta ve Doğu Avrupa'nın büyüme oranları Batı ülkelerindekine benzer bir eğilim gösterse de, gelişmeleri merkez ülkelerle arayı kapatma süreci başlatacak kadar hızlı değildi. Batı Avrupa ile Güney ve Doğu Avrupa arasındaki uçurumun boyutları değişmediği gibi, Güney Avrupa açısından, uçurum daha da büyüdü. Sanayileşmenin bu bölgede başarısız olduğu söylenebilirdi. Rusya'daki ve Balkanlardaki aktif nüfusun %75-80'ini, İtalya, Portekiz, Macaristan, Polonya ve İspanya'dakinin %55-70'ini oluşturan tarımsal istihdam egemenliğini sürdürüyordu. 1910'da, sanayi istihdamı, hâlâ toplam istihdamın beşte birinin altındaydı ve sınai üretim GSYH'nin dörtte birinden azını teşkil ediyordu (Berend ve Ránki, 1982: 159). Ekonomik büyüme yavaş seyrini sürdürdü; 19. yüzyıl sonundan 1914'e kadar İrlanda ve İspanya'da yalnızca %10'luk bir büyüme, Portekiz'de ise %4'lük küçülme kaydedildi. Balkan ülkelerinin çoğunda negatif büyüme yaşandı. Rusya, Polonya ve Macaristan sanayileşmeye doğru önemli adımlar atmış olsa da, Batı'daki büyüme oranları karşısında kayda değer bir üstünlük sağlayamadı. Bölgesel, merkez-periferi eşitsizlikleri ortadan kalkmadı (bkz. Tablo 1.7). Bazı örneklerde, eşitsizlik daha da arttı. I. Dünya Savaşı öncesinin tüm o ihracat güdümlü sanayileşme deneyimi, atağa kalkma ya da en azından Batı'yla arayı kapama sürecine girmenin yolunu açamadı.

Küreselleşen laissez-faire sisteminin zora girmesi

Güney ve Doğu Avrupa ülkelerinin çoğu, Batılı laissez-faire politikaları modelini benimsemek için çaba gösterse de, sanayileşmede başarıdan gitgide daha çok uzaklaştı. Gerek 19. yüzyıldaki, Batı'nın izinden gitme ve Batı ekonomik modelini aynen benimseme yolundaki abartılı iyimserlik ile heves, gerek Batı'nın tuttuğu yolda ilerleme konusunda sofuluğa varan inanç, zamanla uçup gitti (Berend 2003: 1-4). Küreselleşen laissez-faire, Avrupa'nın periferi ülkelerinden bazılarında vaadini yerine getiremeyip gitgide daha fazla itiraz hedef oldu. Devlet müdahaleciliği güçlendi.

Nihayet, 1870'lerden itibaren, Avrupa hububat krizi sırasında, serbest ticarete yönelik kuşku ile ekonomide modernleşmenin ve kal-

kınmanın sağlanması için farklı ticari silahların kasıtlı kullanımı gündeme geldi. Rusya ile Orta ve Doğu Avrupa'nın çoğu ülkesinde, sanayileşme kaynaklarındaki eşitsizlikleri kapatmak üzere çeşitli ikame türleri önerildi. Kamu yatırımları, yeni kurulan şirketlere sübvansiyonlar, kamuya ait demiryollarında demiryolu vergilerine indirim ya da şirketlere verilen bedava arsalar, hep sanayileşmeyi teşvik etmeyi hedefliyordu. Laissez-faire'den erken ekonomik milliyetçiliğe kayış, bilhassa 19. yüzyıl sonunda periferideki ülkelere damgasını vuran bir niteliğe dönüştü (David ve Spilman, 2000). Rusya ile İspanya gibi yüksek gümrük vergilerine dönme serbestisine sahip olan bazı ülkeler bunu uyguladılar.

Serbest piyasa, ilk küreselleşme dalgası, kapitalist bireycilik, “ben-cil maddecilik” ve bir o kadar da parlamenter demokrasi, henüz bu ülkelerin yönetimleri tarafından değilse de, isyankâr siyasal gruplar ve militanlar tarafından sık sık sorgulanıyor, hiddetle reddediliyordu. Pek çok ülkede –Rusya, Romanya, İtalya ve onlardan çok farklı sebeplerle hayal kırıklığı yaşayan Fransa ve Almanya’da– sağcı popülizm ve erken faşist ideolojiler ortaya çıktı (Mosse, 1966; Arendt, 1966). Benzer biçimde sol radikalizm de, Doğu Avrupa ve Güney Avrupa'nın bazı kesimlerinde yükselişeydi. Bolşevik ideoloji, Rusya için devrimci bir çözüm sunuyordu. Bu devrimci siyasal akımlar, ekonomik, sosyal ve siyasal kurumlarıyla Avrupa'nın dünya sistemine farklı biçimlerde, farklı araçlarla meydan okuyor, serbest piyasa ekonomisiyle el ele giden parlamenter siyaset sistemini reddediyorlardı. Şiddetli çatışmalar ve isyanların tohumları atılmıştı.

20. yüzyılın ilk on yılları, sömürge egemenliğinin ihtiraslı yayılmacılığının hâlâ yaşandığı bir dönem olsa da, dünya güç dengelerinin değişmekte olduğunu sezdirenen ilk belirtiler ortaya çıkıyordu. Sömürgeci egemenlik tehlikeye girmişti. Avrupalılarca kurulmuş yerleşimler, diğer adıyla “beyaz sömürgeler” bağımsızlık yönünde adımlar attı. Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika, iç özerkliğe sahip sömürgeler haline geldi; İrlanda'daki “Home Rule”* yine

* Home Rule: yetkinin geçici olarak yerel yönetime verildiği yarı-federasyon biçimi – ç.n.

aynı istikamette bir değişimin habercisiydi. Hindistan Ulusal Meclisi 1906'da "özyönetim" fikrini benimsedi ve hareket bağımsızlık yönüne dümen kırdı. Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar'daki beş yüz yıllık egemenliğinden sonra, tümüyle Avrupa'dan çıkarıldı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya, fethederek bünyesine kattığı Avrupa'daki sömürgelerini kaybetti. Daha o zamandan Avrupa'nın en büyük sanayi gücü olan Almanya, halihazırdaki dünya düzenine kafa tutmak üzere harekete geçiyor, ittifak örgütlemeye girişiyordu. Batılı rakipleri de ona karşılık verince, Avrupa hızla ölümcül bir savaşa sürüklendi.

Avrupa yüzyılının sona erişinin net bir işareti de, dünyanın lider ekonomik gücü olarak ABD'nin sahneye çıkması oldu. 1900 yılında Britanya hâlâ dünyanın en zengin ülkesiydi ve yükselmekte olan dört denizaşırı ülke –ABD, Kanada, Yeni Zelanda ile Avustralya– onun kişi başına gelir düzeyinin yalnızca %84'üne erişebiliyordu; 1913 yılına gelindiğinde, bu dört ülkenin ortalama gelir düzeyi, Britanya'nınkiyle eşitlenmişti. ABD ile Avustralya'nın ortalama kişi başı gelir düzeyi toplamda, daha 1891'de Britanya gelir düzeyini %4 aşmış olup 1913'te Britanya'ninkinden %24 daha yüksekti. Eski beyaz sömürgeler olan denizaşırı dört ülkenin kişi başı GSYH'ları, 1913'te Batı Avrupa'nın ortalama gelirini %45 aşmıştı.

Aynı yıl, ABD'de işçi başına düşen makine, donanım ve işyeri varlığı, Britanya'dakinin üç katından fazlaydı. ABD'de işçi başına verim, dünyada en yüksek düzeyi yakalamıştı. Britanya ile Hollanda onu %15-20 geriden takip etmeyi sürdürüyordu; Belçika, Almanya ve İsviçre ise, ABD'nin üçte biri düzeyinde kalmıştı. Yeni bir çağın simgesi olan otomobil de ABD'de yaygınlık kazanıyordu; bu ülkede Britanya'dakinin on bir katı, tüm Batı Avrupa'dakinin üç katından fazla otomobil bulunuyordu. I. Dünya Savaşı'ndan önce ABD'deki nüfus artış oranı, kısmen Avrupa'dan bu ülkeye olan kitlesel göçün etkisiyle, Avrupa'ninkinden 2,3 kat daha yüksekti. Savaş sırasında, ABD dünya sanayisinin lider gücü haline geldi. Savaştan önce Avrupa, dünya üretiminin %43'ünü gerçekleştirirken, savaştan sonra bu oran %34'e düşerek Amerika'nın gerisinde kalmıştı. 1913'te ABD, dünya mamul üretiminin neredeyse %36'sını ger-

çekleştirek Britanya, Almanya ve Fransa'nın toplamını geçiyordu. Britanya ve Almanya, birlikte Amerikan mamul üretiminin yalnızca %40'ı kadar üretim yapıyordu. Savaştan sonra dünya üretiminde Amerika'nın payı %42'yi aştı; bu rakam daha o zaman Avrupa'nın üç lider ülkesine, toplam verimlerinin üçte biri kadar fark atıyordu. Avrupa savaş öncesi dış yatırımlarının üçte birini kaybederken ABD uluslararası kreditör ülke olarak liderliği ele geçiriyordu. Avrupa, dünya ekonomisinin üstün liderliği rolünü yitirmişti. Artık ona kafa tutan rakipleri vardı.

II

Laissez-Faire'in Gerilemesi ve Denetimli Piyasa Sisteminin Yükselişı

John Maynard Keynes, 1924'te Oxford Üniversitesi'ndeki Sidney Ball Dersi'nde, laissez-faire sistemi lehindeki yerleşik fikirlere kafa tuttu. Keynes, "The End of Laissez-faire" (Laissez-faire'in Sonu) başlıklı makalesinde de yaptığı gibi, yeni bir çağın başlayacağı tahmininde bulunuyordu. Onun devrimci fikirlerinin oluşmasında ve Adam Smith'in temel prensibini reddetmesinde, savaş sırasındaki deneyimleri kuşkusuz önemli bir rol oynamıştı:

Savaş yıllarının toplumsallaşmış üretim örgütlenmesi deneyimini yakından gözlemlemiş kimi insanlar, bir iyimserlikle, aynı şeyi barış koşullarında da tekrarlamak için can atıyor. Savaş sosyalizmi kuşkusuz barış zamanında gördüklerimizden çok daha büyük çapta bir refah üretmeyi başardı ... Dünya, kişisel ve toplumsal çıkarın daima kesişeceği biçimde, tepeden yönetilmiyor. Yaşadığımız dönemin ekonomisinde en büyük belaların çoğu, risk, belirsizlik ve bilgisizliğin meyveleridir ... Aynı nedenden dolayı, büyük sermaye girişimi, genelde, sonunda büyük servet eşitsizliklerine yol açan bir piyangodur; ve yine aynı etkenler, emeğin istihdam

edilmeyişinin de sebebidir ... Yine de çare bireylerin etkinlikleri dışında yatıyor ... Bence bunların çaresi biraz da, ülke parasının ve kredilerin merkezi bir kurum tarafından bilinçli denetiminde aranmalı ... [tasarruflar ve yatırımlar denetlenmeli] bu meselelerin tümüyle bireysel karar ve bireysel kazancın risklerine terk edilmemesi gerektiğini düşünüyorum ... Henüz yeni bir ezgiyle dans etmeye başlamış değiliz. Ama bir değişim yakın görünüyor. (Keynes, 1927:5, 35, 39, 47-9, 52-3)

20. yüzyıl, bilhassa I. Dünya Savaşı sonrasında, alternatif ekonomi sistemlerinin ortaya çıkması sonucu, laissez-faire rejimine yönelik büyük bir muhalefeti de beraberinde getirdi. Kıtanın tümü serbest ticaret ve laissez-faire piyasa ekonomisinden vazgeçip, himayecilik, devlet müdahaleciliği ve denetimli piyasa sistemine yöneldi.

I. Dünya Savaşı bir dönüm noktasıydı. Bu savaş “19. ve 20. yüzyıllar arasındaki hakiki sınır çizgisini çizdi” (Feinstein vd., 1997:18). Buna, laissez-faire’in çöküşünü hızlandırması da eklenebilir. Almanların savaş ekonomisinde devlet denetimi deneyimi, Britanya da dahil, savaşa katılan tüm devletler tarafından örnek alındı. Daha uluslararası bir ekonomik sistem kurmak yerine, bu ülkeler de ekonomik milliyetçiliği benimseyerek, kendi yağlarıyla kavrulmayı seçtiler. 19. yüzyıl sonuna uzanan kayda değer bir geçmişe sahip devlet müdahaleleri, önce 1930’ların başlarındaki Büyük Bunalım’da, ardından aynı yılların ikinci yarısındaki savaş hazırlıklarında ve son olarak II. Dünya Savaşı’nda gitgide önemini artırdı. Savaş ekonomisi, ülkelerin mesailerini kat kat artırarak, çok büyük ekonomik külfetlerin üstesinden gelmenin yeni bir yolunu açıkça göstermiş oldu. Bu nedenledir ki, denetimli pazar ekonomisi, laissez-faire kurallarıyla sanayileşmeyi başaramamış olup 19. yüzyıldaki küreselleşmeye isyan eden Avrupa’nın periferi ülkelerinde egemen hale geliyordu.

Ticari engellerin kaldırılması Büyük Britanya ve ABD’nin çıkarına diye, bunun Yugoslavya’nın da çıkarına olduğunu varsaymak bir yanılgıdır ... Uluslararası ticaret zayıf düşebilir ... Ancak Yugoslavya ve Kolombiya, onları uydu konumuna indirgemiş olan Avrupa ya da dünya refah rejimi

2.1 John Maynard Keynes

20. yüzyılın en etkili iktisatçısı John Maynard Keynes, hem Cambridge'in yetiştirdiği, hem de Cambridge'in ününe ün katan isimlerdendi. 1883'te Cambridge'de doğdu. Babası bir iktisatçı ve mantık bilimciydi ve uzun süre Cambridge Üniversitesi'nin kayıt işleri müdürlüğü ve idari amirliğini yapmıştı. Arkadaşlarının kullandığı ismiyle Maynard, Eton ve daha sonra 1905'te mezun olduğu Cambridge King's College'da İngiliz standartlarında en iyi eğitimi aldı. İlgi alanı matematikti, ancak ekonomiye yöneldi ve 1902'de dönemin en düzeyli entelektüel grubu Cambridge Havarileri'ne seçildikten sonra okutman olarak para ekonomisi dersleri vermeye başladı. 1909'da King's College'ın sürekli akademisyen kadrosuna dahil oldu.

Keynes efsanevi bir figürdü. Bütçe sorumlusu, yani King's College'ın en üst düzey muhasebe müdürü olarak kusursuz yatırımlar yaptı ve fakültenin servetini kayda değer ölçüde artırdı. Kendi adına her sabah yaptığı ilk iş ise borsa haberlerini okuyarak, ekonomik özgürlüğünü sağlamak için yatırım yapmaktı. Sonunda milyoner oldu. Diaghilev Balesi'nin güzel baş balerini Lydia Lopkova ile evlendi, resim ve kitap koleksiyonu yaptı ve dönemin en üstün beyinleriyle arkadaşlık etti. Pek çok sigorta ve yatırım şirketinin yönetim kurulunda görev aldı, II. Dünya Savaşı sırasında İngiliz Maliye Bakanlığı'na ücretsiz danışmanlık yaptı ve refah devleti uygulamasına aracılık eden Beveridge Raporu'nun hazırlanışında etkili oldu. Bir yandan da, zamanın Büyük Britanya Sanat Konseyi'nin başkanlığını yapıyordu. Keynes'in görkemli fiili başarılarının sonuncusu, yeni bir uluslararası para sistemi yaratan ve Dünya Bankası ile Uluslararası Para Fonu'nu (IMF) kuran Bretton Woods Anlaşması'nın (1944) babası olmasıdır.

Tüm bunları yaparken, Keynes, yirmi yedi ciltte toplanan çok sayıda makale yazmış, son derece üretken bir profesördü.

Keynes'in mesleki yaşamı, teoriyle pratiğin çok ustalıklı bir bileşimiydi. İlk işi, Hindistan Bürosu'na tayin edildiği iki yıllık devlet memurluğuydu ve bu sırada *Indian Currency and Finance* (Hint Parası ve Maliyesi) (1913) adıyla bir kitap yayımladı. I. Dünya Savaşı boyunca Hazine'de devlet görevlisi olarak çalıştı ve *The Economic Consequences of the Peace*'i (Barışın Ekonomik Sonuçları) yayınladığı 1919'da, Paris Barış Konferansı'na Britanya Hazine Baştemsilcisi unvanıyla katıldı. Bu kitap, yalnızca Pakt'ın zarar verici tazminat maddesinin birinci sınıf bir eleştirisi olmanın yanı sıra, Keynes'e uluslararası şöhret getiren bir kehanetti de. Aynı şey, dönemin Maliye Bakanı Winston Churchill'in marifetiyle altın standardının aşırı değerli sterlinle birlikte yeniden piyasaya sürülmesini sert ve yerinde bir argümanla topa tuttuğu 1925 tarihli *The Economic Consequences of Mr. Churchill* (Bay Churchill'in Ekonomik Sonuçları) için de geçerliydi.

Keynes, 1930'larda Başbakanlık Ekonomi Konseyi'nin üyesi oldu. Bu sırada, ekonomiyi kökünden değiştiren bir mihenk taşı olan *The General Theory of Employment, Interest and Money* (İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi) de dahil, etkili kuramsal eserler verdi. Değişime verilen adıyla Keynesyen Devrim, klasik iktisadın "her arz kendi talebini yaratır" varsayımının hatalı olduğunu, zira gelirlerin tümünün harcanmadığını kanıtladı. Keynesyen kuramın özü, efektif talebin yaratılmasıydı. Keynesyen iktisat yeni bir ekol oldu ve dünyanın dört bir yanında, onyıllar boyu, iktisat pratiğini etkiledi.

Tilton Lordu John Maynard Keynes, 1946 yılı Nisan ayında, altmış üçüncü yaşgününden kısa süre önce kalp krizinden öldü. Cenaze töreni Westminster Manastırı'nda yapıldı.

minin hâkimiyeti altında olduklarından çok daha iyi durumda olacaklardır. Uluslararası ilişkilerde, laissez-faire ... ekonomide güçlü olanların cennetidir. Devlet denetimi, ekonomide güçsüz olanların sarıldığı bir savunma silahıdır. (Carr, 1964: 56-60)

Karl Polanyi de “liberal itikat, ancak her yana konuşlanmış bir piyasa ekonomisinin gereklerine yanıt vermek gerektiği koşullarda hararetli sofuluğunu takınmıştır” der (Polanyi, 1964: 135). Nitekim, I. Dünya Savaşı'ndan önceki on beş yıl, söz konusu sistemin hem zirveye yükselişine, hem de yeni yeni düşüşe geçişine tanık oluyordu. Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*'ın (Büyük Dönüşüm: Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri) açılış cümlesinde, “19. yüzyıl medeniyeti” 20. yüzyılın başlamasıyla birlikte “çöktü” der. Polanyi'ye göre, bu medeniyetin temeli, kendi kurallarıyla işleyen piyasa ve bu piyasanın önde gelen simgelerinden biri altın standardıydı. (Polanyi, 1964:3). Ona göre, sistemin çöküşü de, paradoksal biçimde, altın standardının başarısının bir sonucuydu; bu da aslında “toplumun gerçekçi düzlemde kendini koruduğu” fikrini kışkırtıyordu. Polanyi “sosyal ve ulusal himayecilikten”, başka deyişle “sosyal kanunlar ve gümrük vergilerinden” söz eder. Gelişmiş piyasa ekonomilerinin bir ürünü olan ekonomik liberalizmin oluşturduğu zeminde,

insan, doğa ve üretim örgütlenmenin himayesi, piyasalara müdahaleyle eşanlamlıydı ... bu da, *ipso facto*,* sistemin kendi kurallarını koymasına köstek oluyordu. Müdahalenin amacı insanlar ile yaşam koşullarını uyumlu kılmak ... gelirlere, üretimin devamlılığına istikrar kazandırmak olduğundan ... [serbest piyasalar] zorla [geri kalmış ülkelere] kabul ettirilince, himayeci önlemlerin yokluğunda aciz düşen halk sıkıntı çekiyordu ... Milletler ve halklar ... merkez bankaları ile gümrük vergilerinin yardımıyla kendilerini işsizlik ve istikrarsızlıktan koruyordu ... Bu aygıtlar, serbest ticaretin yıkıcı etkilerine karşı koymak üzere tasarlanmıştı ... (Polanyi, 1964: 214, 216-17).

* ipso facto: (lat.) kaçınılmaz biçimde – yay.h.n.

Laissez-faire sisteminin başarılarına paralel biçimde, onun çözümlüğü de yine ilk “Büyük Bunalım”ın ve büyük Avrupa hububat krizinin kıtadaki çok sayıda ülkeyi vurduğu 1870’lerde başladı. Aynı dönemde, iddialı Almanya, Batılı muadillerine yetişmeye çalışırken, Güney, Orta ve Doğu Avrupa’nın umudunu yitirmiş kırsal tarım ülkelerinin rüyası, Batı modeline göre modernleşip sanayileşmekti. Polanyi durumu şöyle özetliyordu: “Büyük Bunalım sona erdiğinde Almanya kendini himayeci gümrük vergileriyle kuşatmış ... [ve] çok yönlü bir sosyal güvence sistemi kurmuştu...” (Polanyi, 1964: 216).

Laissez-faire fikirlerinin, Britanya’nın iktisadi hegemonyası ve Napolyoncu siyasal egemenlikle birlikte ortaya çıkması, aslında sanayileşmemiş ülkelerin iktisat ve siyaset düşünürleri arasında çok erken bir muhalefete yol açmıştı. Alexander Hamilton, 1791’de Amerikan Kongresi’ne sunduğu *Report on Manufactures*’da himayeci gümrük vergilerini, sanayiye yönelik finansal destekleri ve kendine yeterliği savundu. Hamilton, himayenin, emekleme dönemindeki sanayileri, daha gelişmiş ülkelerin dayattığı rekabetten koruyabileceğini ve böylelikle onların bu rakiplerle arayı kapatmalarını sağlayabileceğini öne sürüyordu.

Bir ülkenin yalnızca refahının değil, bağımsızlığı ve güvenliğinin de, mamullerinin bolluğuyla önemli bir ilintisi olduğu aşikârdır. Her millet ... ihtiyacı olan belli başlı tüm malları kendi tasarrufunda bulundurmaya çalışmalıdır.

Johann Gottlieb Fichte, *Der geschlossene Handelstaat* (Kapalı Ticaretçi Devlet) (1800) adlı eserinde, Almanya’nın da böyle bir konumda olduğuna işaret ediyordu. Napolyon devri mücadele ortamı, onu Almanya’da güçlü devlet müdahalelerine ihtiyaç olduğuna ikna etmişti. Ona göre, kadir-i mutlak bir devlet, sosyal ve ekonomik yaşamın tüm unsurlarını düzenlemelidir. Bu anlayışın kilit kavramları, Smith’çi piyasa otomatizmi ya da uyumu değil, *Gesetz und Zwang*, yani kanun ve cebirdir. Fichte, fiyatların belirlenmesi, dış ülkelerle irtibatın, ithalatın yasaklanması ve uluslararası ekonomik ilişkileri

engellemek için yalnızca yurtiçi değere sahip kâğıt para basılması da dahil, sıkı bir devlet denetimi ve yalıtımcılığı savunuyordu. Ticaret devlet tekelinde olmalı, devlet kendine yeterlik ve eşitlikçi paylaşımları resmen benimsemeliydi (Fichte, [1800] 1920).

Friedrich List de 1841'de aynı görüşü dile getiriyordu. List, *as nationale System der politischen Ökonomie* (Milli Siyasal İktisat Sistemi) adlı eserinde, Adam Smith ve İngiliz ekonomi okulunun görüşleriyle açıkça tartışıyordu. List, Smith'çi "kozmopolitçilik," "maddecilik" ve "bireyciliği" sert bir dille eleştirerek, milli ekonominin önemini vurguluyordu. Ona göre, ithal ikameci sanayileşmenin açık bir milli bir görevi vardı. List, laissez-faire'in yalnızca gelişmiş, sanayileşmiş ülkelere yarar sağladığını öne sürüyordu. Tarımsal yapılanmalardan sınai yapılanmalara dönüşüm sırasında –"egitici tarifeler" denen– katı bir himaye siyasasının uygulanmasını savundu (List, [1841] 1922). Teorisi, sanayileşmemiş ülkelerde büyük ilgi gördü. Macaristan'ın 1840'lardaki devrimci lideri Lajos Kossuth, List'in benzetmesini kullanarak, sanayileşmiş ülkeler ile tarım ülkeleri arasındaki ilişkinin aynen hancı ile bira fıçısı arasındaki ilişkiye benzediğini savunuyordu: Birincisi ikincisini dilediğince sağabiliyordu.

ABD, Hamilton'ın önerisine uyarak, daha 1816'da ılımlı himayeci gümrük vergileri uygulamaya başladı ve sırasıyla 1824, 1862 ve 1864'ten sonra çıkarılan vergi yasalarıyla, himaye iyice ağırlaştırıldı. Öte yandan, tüm bunlar içinde en önemlisi, 1890 tarihli McKinley Kanunları ve 1897 tarihli Dingley Tarifesi'yle konulan vergiler oldu. Bu önlemler, gümrük vergilerini ithal malları değerinin %57'si düzeyine yükseltti. Amerika, 20. yüzyıla sıkı bir himayecilikle giriyordu.

Laissez-faire sistemine karşı ilk etkili saldırılar, yine de 1873-96 yılları arasındaki ilk Büyük Bunalım olarak adlandırılan dönemde ortaya çıktı. 1879'da, Almanya gerek tarımsal, gerekse sanayi ürünlerinde ılımlı gümrük vergileri uygulaması getirdi. Yine burada da, 1885'te ve 1888'de gümrük vergileri artırıldı. 1902'ye gelindiğinde, yeni bir genel vergi tarifesiyle, nihai mallar ve tarımsal ürünler çok yüksek düzeyde himayeye alınmıştı. Yüzyıl sonlarında, tarımın iki kol-

dan, bir yanda 1870'lerden beri denizaşırı rekabetten, öbür yanda büyümekte olan sanayiden şiddetli darbe alması, himayeci gümrük vergilerinin tüm Avrupa'da yaygınlaşmasını beraberinde getirdi: İtalya etkin himayeyi 1887'de başlattı; İsviçre 1884'te bu adımı attı ama en önemli kanunlar 1907'de geldi. Fransa'nın 1892 tarihli Méline Tarifesi tarım ve sanayinin himayesini sağladı, 1910 tedbirleri ise, kimyasal, kauçuk ve elektrikli mamullerde gümrük vergilerini daha da artırdı. Rusya tüm Avrupa'da en himayeci ülkeydi: 1868 tarihli vergi kanunları ülkenin emekleme aşamasındaki sanayisini dış rekabetten korurken 1891, 1893 ve 1900'de gümrük vergileri iyice ağırlaştırılıyordu. I. Dünya Savaşı başladığında, serbest ticaret sistemi yalnızca Britanya, Hollanda ve Danimarka'da varlığını koruyordu (Kenwood ve Loughheed, 1971: 83-5).

Gümrük vergilerinin yanı sıra, devlet müdahaleciliği de kıtanın sanayileşmemiş ülkeleri arasında gözde bir strateji haline geldi. Çeşitli tipte devlet sübvansiyonları, Rusya, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'da sanayileşmeye destek oluyordu. Alexander Gerschenkron, devlet müdahaleciliğini, sanayileşmede Doğu Avrupa'nın eksikliğini çektiği iç faktörleri ikame eden bir unsur olarak değerlendirmiştir (Gerschenkron, 1962).

Dönüm noktası: savaş ekonomisi, 1914-1918, savaş sonrası kaos ve can çekişen laissez-faire

I. Dünya Savaşı himayeciliği yoğunlaştırdı. Bu, hem kendini savunma ile bağımsızlığı, ekonomide kendine yeterli olmakla bir tutan doruktaki milliyetçiliğin, hem de Atlantik'in ablukaya alınmasının yarattığı sonuçları dengelemeye yönelik askeri zorunlulukların doğal bir sonucuydu. Savaş ekonomisi, ihtiyaç duyulan ithal malların arzının tehlikeye girdiği bir zamanda, diğer ülkelerden olabildiğince bağımsız olmak zorundaydı. Savaş ekonomisi, kendine yeterlik ile himayeciliğe yönelik bir itkinin yanı sıra, katı bir devlet kontrolü altında ve devletin düzenlediği bir iktisadi sistem ortaya çıkardı:

Devletin nüfuzu I. Dünya Savaşı sırasında yeni bir nitelik kazandı. Savaşa katılan ülkelerin hepsi ve tarafsızların da büyük çoğunluğu, hammadde ve gıda yönetmelikleri çıkardılar, pek çoğu bunun yanı sıra stratejik ürünleri de denetlediler. Bununla ilintili olarak, savaş teçhizatı ve bunları tedarik edenler, ulaştırma sektörünün geneli ve yer yer tarım da, devlet denetimi ve düzenlemelerine konu oldu. (Fischer, 1978: 171)

Laissez-faire'in öncüsü ve örnek ülkesi olan Britanya, o güne kadar dokunmadığı piyasa kanunlarının işleyişini durdurdu. Ekim 1914'ten itibaren devlet, Savaş Bürosu aracılığıyla piyasa alımlarına başladı, ticarete ve bazı ürünlerin üretimine denetim getirdi. Devlet başlangıçta, özel teşebbüs ve arz-talep prensibini kısıtlamaya çalıştı. Buna rağmen, fiziksel denetim ihtiyacı çok geçmeden zorunlu hale gelmişti. Mart 1915 tarihli Vatani Koruma Kanunu (DORA), cephane üreten fabrikaların devlet denetimine geçmesini emrediyordu. Aynı dönemde, Hazine Kanunu, çalışma özgürlüklerinden bazılarına kısıtlama getirmek üzere sendikalarla anlaşmaya vararak, emek piyasasını güvence altına almaya çalışıyordu. Temmuz 1915 tarihli Savaş Mühimmatı Tasarısı da silahların devlet-güdümlü üretilmesini ve ileride mühimmat fabrikalarının kamu mülkiyetine geçirilmesini öngörüyordu. Hükümet, hammadde arzını da düzenlemekteydi. Haziran 1915'te kurulan ve başında Lloyd George'un bulunduğu Savaş Mühimmatı Bakanlığı, 2 milyon çalışanı olan devlete ait 250 fabrikanın yönetimini, diğer 20.000 fabrikanın gözetimini ve 1,4 milyon çalışanı olan başka özel kuruluşların denetimini üstlenmişti. 1915 yılının Temmuz ayında, sınai araştırmaları teşvik etmek üzere özel bir bakanlık kuruldu ve 1916'da Bilimsel Araştırmalar Dairesi adını aldı. Savaş Mühimmatı Bakanlığı da, 1914 Ağustos'undaki 20 çalışanlı Ordu Mukaveleleri Dairesi'nden yola çıkıp büyüyerek, savaş sonunda 65.000 çalışanlı bir kurum oldu. Kömür madencilliği de yine devlet güdümlüydü. Fiyat denetimi ve ihracat ruhsatı uygulamasına 1915'te geçildi. Sonunda madenler neredeyse kamulaştırıldı ve yatırıma ve arza devlet karar vermeye başladı. Demiryollarının mülkiyeti ve yönetimi, bilet ücretlerini de kontrolünde tutan Demiryolu İdare Komitesi'ne geçti. Ve Kasım 1915'ten itibaren, Li-

man ve Nakliyat İdari Komitesi, kanal ulaşımı da dahil deniz taşımacılığını yönetmeye başladı. 1915 tarihli Mc Kenna Kanunu, himayeci gümrük vergilerini Britanya’da da uygulamaya soktu. 19. yüzyıl sonlarının laissez-faire rejimi sona ermişti.

Devlet denetimi hammaddeler ve gıda malzemelerine de sıçradı. 1918 yılı Nisan ayında, et kesimi ve perakendecilik yapan tüm şirketler devletin acenteleri haline gelmişlerdi. Gıdada fiyat denetimi—önce buğday, şeker ve ette, daha sonra belli başlı tüm gıda türlerinde—1917 yazında başlatıldı. Onu kısa süre sonra karne uygulaması izledi. Haziran 1917’de kurulan Pamuk Denetim Kurulu, pamuğu karneye bağladı ve pamuklu malların üretimine kısıtlama getirdi. Tarım Kurulu’na bağlı Gıda Üretim Dairesi, gübre, traktör ve hatta işgücü niyetine savaş esirleri dağıtıyordu. Savaş sonuna gelindiğinde, devlet, tüm ithal ürünlerin yaklaşık %90’ını satın alıyor ve gıdanın %80’inden fazlasını iç piyasaya pazarlıyordu.

Savaş ekonomisi de devlet tarafından finanse ediliyordu. Hükümetin oluşturduğu yeni vergiler ve gelir kalemleri, savaş boyunca gerçek rakamlarla iki katından fazla arttı. Gene de savaş harcamaları gelirleri geride bırakıyordu, öyle ki savaş yıllarında savaş bütçesi açığı toplam 7 milyon sterlini geçmişti. Bu açık, devletin borçlanmasıyla kapatılmak durumunda kaldı ki, borçlanma da böylelikle savaş öncesi tasarrufların üç katına ulaştı. 1917-18 yıllarında, bütçe açığı milli gelirin %40’ına varmıştı. Enflasyonist finansman kaçınılmaz hale geliyordu. Kâğıt paralar piyasaya sürüldü ve bunların dolaşımı 1914-1918 yılları arasında neredeyse on kat arttı. Britanya sonunda, en azından geçici olarak, altın standardını terk ediyordu (Pollard, 1983: 20-5, 28-30, 32-4).

Almanya’nın savaş ekonomisi daha da karmaşık ve merkeziydi; öyle ki burada neredeyse yeni bir iktisat modelinden söz edilebilirdi. Savaşın patlak vermesinden kısa süre sonra, Ağustos 1914’te Prusya Savunma Bakanlığı hammadde üretimi ve varlığını idare etmek üzere, AEG’nin başında bulunan, ülkenin önde gelen sanayicilerinden Walther Rathenau yönetiminde Kriegsrohstoffabteilung’u (KRA) kurdu. Serbest piyasa fiyatları Ekim 1914’te lağvedildi. Fiyatları KRA belirliyor, malzeme dağıtıyor ve *Ersatz* (ikame) ürünler ge-

liştiriyordu. Sentetik nitrojen fiksasyonu, suni ipek, sentetik kauçuk, sentetik yağ (salyangozlardan) ve kahve (meşe palamudundan) yeni icatlar arasındaydı. Savaşın sonunda, KRA'nın denetiminde hammadde üreten ve pazarlayan iki düzine şirket vardı. Mayıs 1916'da, gıda varlığını düzenlemek ve karneye bağlamak üzere özel bir daire olan Kriegsernährungsamt kuruldu.

Ağustos 1916'dan itibaren Hindenburg Programı'yla, bilhassa stratejik "ağır sanayi" alanlarında savaş üretimini artırmak üzere yeni bir tür planlama başlatıldı. Yine bu programla, topyekûn emek seferberliği yürürlüğe koyuluyordu. Aralık 1916'da *Gesetz über den Vaterländischen Hilfsdienst** adlı özel bir kanun, on yedi ila altmış yaş arası tüm erkek nüfusunu zorunlu iş hizmeti için seferber etti. Bu arada, en az kırk çalışanına sahip şirketlerde, arabuculuk sağlamak üzere işçi komiteleri (*Betriebsräte*) kuruldu. Devletle sendikalar arasındaki işbirliğinin göstergesi olarak, sendikalardan bir temsilci Kriegsernährungsamt'a üye yapıldı. Devlet, fiyat belirlemede denetimi eline alarak Ocak 1915'ten itibaren, yiyecek karnesi uygulaması başlattı. Gıda ürünlerinin satın alınması, depolanması ve satılmasını içeren karne sistemi devasa bir bürokrasinin yönetimindeydi.

Kasım 1916'da, Prusya Savunma Bakanlığı bünyesinde olsa da pratikte Alman ekonomisinin topyekûn militarizasyonunu yürüten Yüksek Ordu Kumandanlığı idaresi altında, Yüksek Savaş Bürosu (*Oberstes Kriegsmat*) kuruldu. Kurum, sanayiye de denetimine aldı. Aralarında güçlü *Kriegersatz-und Arbeitsdepartment*** ve *Waffen-und Munitionsbeschaffungsmat**** da bulunduğu devlet daireleri ağıyla, Yüksek Savaş Bürosu, verimsiz şirketleri kapatıp zorla kartelleştirerek sanayi kollarını yeniden düzenleme yetkisine sahipti. Sivil tüketime yönelik sanayilere kısıtlama getirildi; örneğin ayakka-bı fabrikalarının sayısı 1500'den 400'e indi. Tüm Alman ekonomisi kadir-i mutlak bir devletin idaresindeydi.

* *Gesetz über den Vaterländischen Hilfsdienst*: (Alm.) Vatan İçin Acil Seferberlik Kanunu – yay.h.n.

** *Kriegersatz-und Arbeitsdepartment*: (Alm.) Savaş Takviye ve Çalışma Dairesi – yay.h.n.

*** *Waffen-und Munitionsbeschaffungsmat*: (Alm.) Silah ve Cephane Tedarik Dairesi – yay.h.n.

Savaş finansmanı da yine devletin sorumluluğundaydı ve savaş borçları, hazine poliçeleriyle alınan kısa vadeli devlet borçlarıyla, artırılan vergilerle temin ediliyordu: Bunlar toplamda 150 trilyon markı bulan savaş harcamalarını karşılıyordu. Öte yandan, savaş finansmanının son kaynağı, kâğıt para basılmasıydı. Para arzı beş kat arttı, fiyatlar yükseldi; savaş, enflasyon oranında hızlı bir artışa yol açmıştı (Zunkel, 1974; Feldman, 1966). 20. yüzyıl boyunca çok etkili olan *Planwirtschaft* (planlı ekonomi), I. Dünya Savaşı sırasında Almanya’da icat edildi ve uygulanmaya başlandı.

Devlet güdümü, denetimi ve mülkiyeti, savaş ekonomilerinde yaygın bir uygulama haline geldi. Fransa’da savaş teçhizatı çoğunlukla kamuya ait fabrikalar tarafından üretiliyordu; 1916’da savaş üretimi için bağımsız bir bakanlık kurulmuştu. Savaş Bakanlığı, ekonomiyi idare etmek için özel bir bölüm oluşturdu. Avusturya-Macaristan’da savaş üretimi ordu denetimi altında olup Alman modeline uygun bir yaygın örgütlenme ağı oluşturulmuştu.

Savaşın ve savaş dönemi ekonomik sisteminin yarattığı sonuçlar, iki dünya savaşı arası dönemin ekonomisinde muazzam bir etki yarattı. Avrupa, 19. yüzyılın laissez-faire sistemi ölçütlerine göre “normale” dönecek durumda değildi. Askeri ve sivil ölümler, doğum oranlarındaki azalmayla biraraya geldiğinde, Avrupa’yı (Rusya hariç) 22-24 milyonluk nüfus azalmasıyla yüz yüze getirdi. Nüfusun 7 milyonluk bir kısmı da sakat kalmıştı. Rusya, savaş, devrim ve iç çatışmalar sırasında yaklaşık 16 milyon insan kaybetmişti ve doğumlarda 10 milyona yakın düşüş vardı. 1914-1921 yılları arasında, doğum oranlarının azalması ile “İspanyol” gribi salgını yüzünden, Avrupa 50-60 milyon insanını kaybetti (Alldcroft, 2001: 6-8).

Belçika, Fransa, Polonya, Sırbistan ve Rusya gibi savaş alanı haline gelen ülkelerde fiziksel yıkımlarla ilgili değerlendirmeler yapılıyordu. Müttefik Tazminat Komisyonu, savaş zararlarını 6,6 milyar sterlin olarak hesaplamıştı (Kenwood ve Loughheed, 1971: 192). Belçika, evlerinin kabaca %6’sını, çelik imalathanelerinin yarısını ve demiryolu taşıtlarının dörtte üçünü kaybetti.

Fransa [savaştan] iflasın eşiğinde, büyük borçlarla ve topraklarının yaklaşık %10'luk bir bölümü enkaz halinde çıktı. Sınai ve tarımsal verim 1913'te yaklaşık %40 düşmüştü ve ihracat savaş öncesi düzeyin çok küçük bir bölümü kadardı. (Aldcroft, 2001: 36)

Ham demir ve kömür üretimi 1913-1919 yılları arasında yaklaşık %50 düşüş kaydedip sırasıyla 1922 ve 1924 yıllarına kadar iyileşme göstermedi. Savaş öncesinde borç veren bir ülke olan Fransa, savaştan büyük borç içinde çıktı; ABD ile Britanya'ya 3,7 milyar dolar borç ödemek zorunda bırakıldı.

Yenilmiş ve yorgun düşmüş olan Almanya, bir açlık krizi yaşıyordu. Versailles Anlaşması ülkeyi ekilebilir arazilerinin %15'inden, demir cevherinin %75'inden ve kömür kaynaklarının %26'sından mahrum bırakmıştı. Üretim kapasitesi demirde %44, çelikte %38 azalmış; Almanya, ticaret filolarının yaklaşık %90'ını, tüm donanmasını, demiryolu taşıtlarının büyük bölümünü ve yabancı yatırımlarının tümünü kaybetmişti. 1919 yılına gelindiğinde, Alman sanayisinde üretim, 1913 yılı veriminin üçte birinden biraz fazlaydı. 1923'te, tüm sınai üretim, hâlâ savaş öncesi düzeyin yarısına erişmemişti (Berg-hahn, 1987: 276-7).

Polonya'nın yeni sınırları içinde 1,8 milyon bina yerle bir olmuştu. Demiryolu köprülerinin ve istasyon binalarının yarısı harabeye döndü. Yine savaşın cephelerinden olan Sırbistan, hayvan varlığının yarısını kaybetti. Bulgar tarımında verimlilik, Balkan savaşları öncesindeki düzeyin %57'sine inerken, aynı döneme göre sınai üretim 1921'de hâlâ %20 daha düşüktü. Romanya'nın ham petrol üretimi 1921'e dek savaş öncesi düzeyin yarısına erişemedi. Savaş yorgunluğu Avusturya'yı da kötü vurmuştu: 1918'de tarımsal üretim yarı yarıya düşmüş, Viyana'da süt tüketimi savaş öncesi düzeyin %7'sine inmişti; eski hammadde kaynaklarından mahrum bırakılmış olan sınai üretim 1919'da savaş öncesi düzeyin ancak üçte birine erişebiliyordu (Berend ve Ránki, 1974: 174-7).

Farklı derecelerde olmak koşuluyla, savaş sonrasının ilk yılları na gerileme damgasını vurdu. En korkutucu görüngüler arasında, savaş ekonomisinin finansmanı, devasa borçların birikmesi, tarımsal

ve sınai üretimde ciddi düşüşler, yeniden inşa çalışmalarının ağır yükü ve bazı durumlarda onarım harcamalarına bağlı olarak kontrolden çıkan enflasyon bulunuyordu. Beş ülke –Almanya, Avusturya, Macaristan, Polonya ve İtalya– hiperenflasyondan ağır darbe yedi. Romanya ve Bulgaristan da zarar görenler arasındaydı. Almanya bilhassa kötü etkilenmişti. 1923 Kasım ayında 1 dolar, astronomik bir düzey olan 4,2 milyar marka erişti. Otuz kâğıt imalathanesi, 150 basım şirketi ve 2000 matbaa, değersiz kâğıt para arzı için günde 24 saat çalışıyordu (Tipton ve Aldrich, 1987: 176). Bir kilogram tereyağının fiyatı 5 milyar marka ulaşmıştı ve Reichsbank 1000 milyar marklık banknotlar basmaktaydı. Bununla birlikte, para kabul görmüyordu, ülke ticaretle takas sistemine dönmüştü: Saç kestirmenin fiyatı dört yumurta, birinci sınıf bir cenaze töreninin karşılığı kırk yumurtaydı. Macaristan’da, 1919 yılında savaş öncesi basılmış bir altın kronun değeri, on kâğıt krona eşit hale gelmişti; 1924 baharına gelindiğinde ise aynı para 18.400 kâğıt kron ediyordu. Savaştan önce İsviçre frangıyla başa baş giden kron, 1919 yazında 1 franka karşılık 3500 kron olarak değer görüyordu. 1924 baharında, 1 İsviçre frangı, 1,8 milyon krona eşitti (Berend ve Szuhay, 1978). 1918 sonbaharında bir Polonya markı 1 dolara eşitti. 1924 baharına gelindiğinde, 1 dolar, 9,3 milyon Polonya markıydı (Berend ve Ránki, 1974: 181-3).

Gerek topraklarının çok büyük bir bölümünü kaybeden ülkelerin gerek, paradoksal biçimde, toprak kazanan ülkelerin, yeni ulusal ekonomilerini inşa edip güçlendirmeleri uzun zaman gerektirdi. Avusturya, Macaristan, Polonya, Romanya ile Yugoslavya’nın yeni koşullarına uyum sağlamaları on yıllar aldı.

Avrupa ülkelerinin pek çoğu daha şanslıydı. Britanya’nın savaş-taki doğrudan kayıpları her şeye rağmen ciddiydi. Savaşa katılan yaklaşık 6 milyon erkeğin, 600.000’den fazlası öldü. Britanya ticaret filosu önemli ölçüde küçüldü. İhracat, savaş öncesi düzeyin %40’ı düzeyine indi ve 1918’de, çoğunluğu İmparatorluk topraklarından olmak üzere ithal malların yeniden ihracı, 1913’teki düzeyin beşte birinden az gerçekleşti. B.W.E. Alford’un ifadesiyle: “Ticaret savaşın ilk şehitlerinden biriydi.” Sonuç olarak, sanayi üretimi geriledi. 1920’de

Tablo 2.1. Savaşa katılan ülkelerde GSYH düşüşü (%), 1913-19

Avusturya	Belçika	Fransa	Almanya	Britanya
-38	-20	-25	-28	+01

üretim 1913'teki düzeyde kaldıysa da 1921'de yaklaşık %20 düşüş sergiledi ve 1924'e kadar da ilerleme gösteremedi. 1919'da 1913'teki düzeye erişmiş olan GSYH (bkz. Tablo 2.1), ardından 1920-1922 arası %16 geriledi ve 1927'ye kadar eski haline gelemedi. I. Dünya Savaşı'ndan önce Britanya dünyanın başta gelen dış yatırımcılarından ve finansal güçlerinden biriydi. Bu konumunu savaş sırasında kısmen yitirdi: Ülkenin denizaşırı sermaye hisseleri %25 azaldı ve finansal işlemlerden edindiği görünmeyen kalemler geliri %25-33 düşüş gösterdi. "Ulusun refahının gelişmesi büyük ölçüde onun uluslararası finansal işlemlerden büyük ve gitgide artan miktarda sermaye fazlası sağlama kapasitesine dayanıyordu. Bu kapasite yitirilmişti..." (Alford, 1996: 107-9, 120; Pollard, 1983: 52).

Savaştan ülkelerden farklı olarak, tarafsız ülkelerin çoğu savaştan ve hemen sonraki yıllardan daha güçlü bir ekonomi ve daha yüksek gelirle çıktılar: Hollanda, İspanya, Norveç ve İsviçre, 1913-14 ve 1922-24 yılları arasında GSYH'lerini sırasıyla %19, %15, %11 ve %9 artırdılar. Ama savaşın sonunda, enerji, hammadde ve pazar sıkıntıları ile canlanan uluslararası rekabet ve kısıtlanan ihracat olanakları dolayısıyla, tarafsız ülkeler de kötüleşmeden nasibini aldı. Avrupa ülkelerinin hiç biri, savaşın olumsuz etkilerinden kaçamamıştı.

Avrupa ülkelerinin çoğu, en azından geçici çalkantılar yüzünden, bir ila iki kuşağın işgücü ve kazancından oldu. Avusturya ve Belçika'nın gelir düzeyi 1870-80'lere, yani iki kuşak öncesinin düzeyine geriledi. Almanya, Fransa, Hollanda ve Britanya'nın geliri 1890'lardaki düzeye düştü ve bir kuşaklık işgücünü kaybetti (Maddison, 1995a).

Savaş kayıplarının yanı sıra, büyük güçlerin çirkin ve ölümüne rekabeti dalga dalga devam ediyor, aşırı milliyetçilik ile çeşitli aşırılıkçılık biçimleri kıtayı istila ediyordu. Savaşın galipleri, egemen rollerini pekiştirme çabasına girdiler. Hayal kırıklığına uğramış periferi ülkeleri, mağlup ülkeler ve galipler tarafından ihanete uğradıklarını düşünenler isyan halindeydi. Hem galipler hem mağluplar, hem zengin hem de yoksul ülkeler, hepsi oyunun kurallarını baştan yazma arayışındaydı. Savaş öncesinde merkezin gerisinde kalmış olan milletler önceki gibi yola devam etmeyi reddediyordu.

İdealist Başkan Wilson, yeni kurulan Milletler Cemiyeti’nin güvencesi altında “zafersiz barış”tan, büyük güçlerin müdahalesi olmaksızın tüm milletlere özgürlük ve eşit statü, ortak güvenlik ve tüm milletlere kendi kaderini tayin hakkı verilmesinden söz ediyordu. Öte yandan, Amerika çok geçmeden uluslararası siyasetten ve arabuluculuktan elini çekti. Liderliğe soyunup uluslararası bir dünya düzeninin inşasına destek olmak yerine, ABD kendi iç işlerine odaklandı. Versailles Barışı, galiplerin barışı oldu ve Karl von Clausewitz’in tabiriyle, bu barış, savaşın başka araçlarla sürdürülmesinden farklı bir şey değildi. Fransa, baş düşmanı Almanya’yı olabildiğince yıkıma uğratmayı planlıyordu: Versailles Anlaşması’nın 233. maddesi, Almanya’nın savaşın yarattığı yıkım ve zararı karşılayacağını ve miktarın “Tazminat Komisyonu adında, Müttefikler arası bir komisyon tarafından belirleneceğini” ilan ediyordu. Komisyon, ağır Fransız baskısı altında, Nisan 1921’de Almanya’nın 33 milyar dolar zorunlu tazminat ödemesine karar verdi. Bu rakam oldukça aşırıydı. Sonraları, Britanya’nın savaş sonrası başbakanı Lloyd George, “Fransız talepleri, başlangıçta olabildiğince ölçsüz bir nitelikteydi” diye yazacaktı. Fransa, sözelimi, ülke topraklarının %4’lük kısmına karşılık gelen Kuzeydoğu Fransa’daki binaların tahribatına karşılık 75 milyar frank talep etmişti; oysa 1917’deki resmi Fransız istatistikleri, tüm ülkedeki konutların toplam değerini yalnızca 59,6 milyar dolar olarak hesaplamıştı (Lloyd George, 1932: 18-20).

J.M.Keynes, *Economic Consequences of the Peace* (Barışın Ekonomik Sonuçları) kitabında söz konusu anlaşmayı “haince” ve “gad-

darca” olduğu gerekçesiyle kınayarak aşırı tazminat yüküne şiddetle karşı çıktı. Bunu üretimi baltalayıcı bir hamle olarak görüyor, galip ülkelerin ödeyebileceğinden daha fazlasını Almanya’ya dayatmakla aslında kendilerini cezalandırdıklarına inanıyordu.

Avrupa’nın iflası ve çözülmesi, buna izin verdiğimiz takdirde, uzun vadede herkesi etkileyecek. Orta Avrupa’yı devrime karşı koruyan tek şey ... devrimin, başka çaresi kalmamış insanlar için bile, herhangi bir iyileşme umudu sunmamasıdır. (Keynes, 1920: 296, 283, 287)

Uzlaşmaz Fransız asker Mareşal Foch bile, bu “barışın” aslında “yirmi yıllık bir ateşkesten” başka bir şey olmadığını fark etmişti. Onun bu esprili tespitinin isabetli bir öngörü olduğu anlaşılacaktı. Versailles, Başbakan Georges Clemenceau’nun 1918’deki tasavvurunu gerçekleştirerek, Almanya’nın “doğal” müttefiki Avusturya-Macaristan’ı yıkma kararı verdi ve Wilson’cu “kendi kaderini tayin hakkını” kullanıp istismar ederek, Almanya’nın arkasında bir ittifak oluşturdu. Clemenceau’nun tasarladığı şey, yeni kurulan bağımsız müttefik devletler zincirinden oluşan alternatif bir doğu bariyeri kurmak, başka deyişle Polonya, Çekoslovakya, Yugoslavya ve Büyük Romanya’dan oluşan bir Küçük Antant yaratmaktı. Versailles Anlaşması, böylelikle Orta Avrupa’nın haritasını yeni baştan çizdi. Robert Seton-Watson’ın saygın gazetesi *The New Europe* bölgede bir *tabula rasa*’dan söz ediyordu (Berend, 1998:152-3). Toprakları 676.443 km² bulan ve 51,4 milyon nüfusa sahip olan Avusturya-Macaristan’ın yerini (85.500 km² toprakları ve 6,5 milyonluk nüfusuyla) Avusturya, (92.600 km² yüzölçümü ve 7,6 milyonluk nüfusuyla) Macaristan ile yeni kurulmuş olan (140.400 km² toprakları ve 13,6 milyonluk nüfusuyla) Çekoslovakya aldı. Transilvanya ve ilave bir miktar toprak, yüzölçümü 137.900’den 304.200 km²’ye, nüfusu 7,5 milyondan 17,6 milyona çıkarılan yeni Büyük Romanya’ya verildi. Hırvatistan ile Slovenya, Voyvodina ve Bosna-Hersek’le birlikte Sırbistan, Karadağ, Makedonya’yla birleşip (249.000 km² ve 12 milyon nüfuslu) yeni Yugoslavya’nın parçası haline geldi. Bölünmüş olan Polonya yeniden birleşip genişleyerek

388.300 km² yüzölçümüne ve 27,3 milyon nüfusa erişti. “Rus Polonyası”nın yanı sıra, üç Baltık ülkesi ve Finlandiya da Rusya’dan ayrılarak bağımsızlığını kazandı. Almanya, topraklarının %14’ünü, nüfusunun %10’unu kaybetmişti. Almanlar tarafından işgal edilen Alsace-Lorraine Fransa’ya, Prusya’ya katılmış olan Batı Polonya ise Polonya’ya iade edildi.

Sınırların yeniden çizilmesiyle, savaş öncesinin yirmi altı ekonomi birimi, yerini otuz sekiz bağımsız ekonomi birimine bıraktı ve savaş öncesinin on dört ulusal para birimi yerine yirmi yedi para birimi kullanılmaya başladı. Sınırların, başka deyişle gümrük tarifi hudutlarının uzunluğu 2000 km arttı. Bu toprak değişimleri çok büyük milliyetçi tırmanışlar doğurdu. Avusturyalılar yeni ülkelerinin tek başına yaşayamayacağına inanıyor ve hem sol hem de sağ, Almanya ile bir *Anschluss* yani birleşme gerçekleştirilmesini savunuyordu. Vorarlberg eyaleti İsviçre’ye katılmayı istiyordu. Macaristan’ın (savaş öncesindeki topraklarının üçte ikisini kaybetti) ve Bulgaristan’ın (topraklarının %10’unu kaybetti) parçalanıp kısmen yarı-pay birimler olan Büyük Romanya, Çekoslovakya ve Yugoslavya’nın kurulması, komşu milletler arasında yeni bir düşmanlık dalgası yarattı. İrredantizm, Macar ve Bulgar politikalarının itici gücü haline geliyordu. Daha küçük ve çokuluslu yeni devletlerin kendi sınırları içindeki gerilimler milletler arası sürtüşmeler üretmede görece daha çabuktu. Alman milliyetçileri intikam arayışındaydı. Yenilgiye uğramış Orta Avrupa ülkeleri Versailles Anlaşması maddelerinin değişeceği günü bekliyordu. Zulme uğradığını düşünen ve kendilerini devletsiz milletler olarak ilan eden azınlıklar pek çok kez, Versailles sisteminin ortadan kalkmasını açıkça savunan saldırgan, revizyonist güçlere başvurdu (Berend, 1998).

Rusya’da Bolşevik Devrimi, Macaristan, Bavyera, Bulgaristan’da sol devrimler ve Almanya ile Avusturya’daki devrim girişimleri kapitalist sisteme kafa tutuyordu. Bunlar, Rusya hariç her yerde yenilgiye uğradı. Ocak 1919’da sağcı-popülist Alman İşçi Partisi kuruldu ve 1921’de Adolf Hitler’in liderliğinde Pan-Cermen yayılcılık ile anti-semitizm ideolojisini benimseyerek ismine “nasyonal sosyalist” sıfatını ekledi. Hitler’in Nazi Partisi, sosyal ve ekonomik

hastalıklara çare olarak Marksist sınıf mücadelesi fikrini, bir ırksal mücadele, Aryen halkının Yahudi-karşıtı devrimi olarak “yorum-luyordu.” Hitler Kasım 1923'te Münih'te *Feldherrnhalle*'de* başarısız bir *putsch*** girişiminde bulundu. Buna rağmen, Nazi hareketinin iktidara doğru yürüyüşü başlamıştı. Onu bir karşı devrimler dalgası izledi ve krizin parçaladığı Baltık ülkeleri, Balkanlar ve Orta Avrupa bölgesinde otoriter milliyetçi rejimler kuruldu.

Macaristan ile Rusya örneğindeki gibi, komünizm sık sık milliyetçilikle harmanlanırken, köktenci bir milliyetçilik, aynı dönemde ve benzer devrimci koşullarda, aşırı sağcılığı doğuruyordu. 1922'de İtalya'daki Mussolini faşizmi bunun en açık örneğidir. Milliyetçi Parti'nin lideri Enrico Corradini, Marksist sınıf mücadelesi kavramını, milliyetçi bir “proleter milletler ve burjuva milletler” arasındaki uluslararası sınıf mücadelesi kavramına “tercüme etmişti.” Proleter sosyalizmine karşı, Corradini, nasyonal sosyalizmi telkin etti. 1920-21'i kapsayan “Kızıl Yıllar”ın ardından, iç savaşın eşiğindeki savaş sonrası devrimci İtalya ortamında, Benito Mussolini, nasyonalist programı devraldı. Avrupa'nın periferi ülkeleri, kalkınmaya açılan yeni yolların aramaya başlıyordu: Rusya komünizm deneyimine adım atarken, Orta ve Doğu Avrupa'nın büyük bölümü ile Akdeniz Avrupa'sının tamamı, sağcı otoriter diktatörlükler tarafından yönetilir olmuştu.

“Normale” dönme yönünde başarısız girişimler

Bu yeni siyasal ortamın iki savaş arası dönemde Avrupa'daki ekonomik sonuçları neydi? Savaş sonrası Avrupa'nın siyasal ortamındaki köklü dönüşümün, hemen ortaya çıkan ve uzun süre devam eden etkileri oldu. Galipler kazanımlarını koruyabileceklerine güvenmiyor, mağluplar intikam istiyordu. Böyle bir ortamda, savaş, açlık ve ekonomik yorgunluktan alınan acı dersler, gerek yiyecek, gerek temel stratejik maddelerin üretiminde kendine yeterliği öngö-

* *Feldherrnhalle*: (Alm.) Mareşaller Locası – yay.h.n.

** *putsch*: (Alm.) Hükümet darbesi – ç.n.

ren düzenlemeleri teşvik ediyordu. Periferi ülkelerinin hepsi de, savaş öncesinin ihracat odaklı sanayileşme modelini reddetmekteydi. Daha önceki arayı kapama girişimleri başarısız olduğundan, bu ülkeler, sınai olarak daha gelişmiş Batı'daki rakipleriyle serbest bir piyasada rekabet etmekten kaçınmanın yollarını arıyordu. İthal ürünlerin yasaklanması ile bunların yerine yerli malların getirilmesine dayalı kendine yeterli, makbul hale geldi. Yüksek gümrük tarifeleri, devlet müdahaleciliği ve hatta kamu mülkiyeti yaygınlaşıyordu. Bağımsızlığını yeni kazanan ülkeler, ulusal ve ekonomik bağımsızlığı kendine yeterlikle bir tutuyordu. Zaman zaman 20. yüzyılın “Otuz Yıl Savaşları” diye adlandırılan 1914-1944 yılları arasındaki otuz yıllık dönemin en belirgin özelliklerinden biri, ekonomi ve siyasetteki derin çalkantılar oldu.

Avrupa savaş sonrasının bu derin kaosunu tam anlamıyla atlatamamıştı. 1923-26 yılları arasında ulusal paraların istikrar kazanması ve on altı ülke tarafından altın standardına yeniden dönülmesi, 1927-29 yılları arasında dört ülkenin daha bunlar arasına katılmasıyla “normale” dönüşün işaretleri verildi; ama uluslararası ekonomi sistemi harap durumdaydı; ekonomik liderliğin olmayışı işbirliğini zayıflatıyor, uluslararası ekonomik kaosun sürmesine yol açıyor, riski artırıyordu. Bu koşullar altında, uluslararası anlaşmalar kâğıt üzerinde kalıyor, savaş öncesinin koşullarını yeniden inşa etme girişimleri başarısız oluyordu. Milletler Cemiyeti hâlâ acizdi. Avrupa'nın eskiden borç veren ülkeleri ABD'ye karşı borçlu hale gelmişti.

Britanya'nın hedef ve faaliyetlerinin odağında, uluslararası ticaret ve refahın garantisi olarak uluslararası para mekanizmasını yeniden oluşturmak vardı. Cunliffe Komitesi, daha 1918 yılında altına geri dönüş yönünde bir hareket başlattı. Bu süreç 1924-1928 yılları arasında tamamlandı. Britanya, 19. yüzyılın bilgisi ve alışkanlıklarıyla –ya da B.W.E. Alford'un tabiriyle, emperyal sezgilerle katmerlenmiş bir “doğuştan gelen üstünlük duygusu”yla– altın standardına dönüşü dayatarak savaş öncesindeki konumunu yeniden kazanmaya yöneliyordu. Winston Churchill, Maliye Bakanı olarak, bütçe konuşmasında şöyle diyordu:

Savaşın beri bu ülkedeki her uzmanlık konferansı ... her uzmanlık komitesi, ... uluslararası ilişkilerde, mümkün olan en kısa sürede ... altın standardına dönme ilkesini şiddetle salık vermektedir ... Britanya, bir altın standardı ülkesi olarak eski uluslararası konumuna yeniden kavuşacak ve uluslararası ticaretle birlikte Britanya'nın dünya finansal sistemindeki merkezi rolünün yeniden canlanması kolaylaşacak. (Churchill, 1925)

Mayıs 1925'teki Altın Standardı Yasası, tutucu ve köstekleyici bir biçimde, savaş öncesinin döviz kurunu geri getirdi ve sterlini efektif olarak %10-20'si kadar artırarak aşırı değerlendirdi. "Kısacası, Britanya ekonomisi, üzerinde sterlin karşılığı 4,86 dolar yazan altın bir haç üzerinde çarmıha gerildi" (Alford, 1996:129). 1926'ya gelindiğinde Avrupa'nın çoğu ülkesi de dahil otuz dokuz ülke, Britanya'nın izinden gidiyordu. Britanya'yla birlikte İskandinav ülkeleri (hatta ondan da önce, 1922'de İsveç) ve İsviçre de savaş öncesi pariteye döndü; bazılarında bu "parite krizi"ne yol açtı. Hollanda ulusal parasına savaş öncesi pariteden daha yüksek bir değer biçti. Aşırı değerli ulusal paralar, ihraç mallarını pahalılaştırarak ihracatı köstekledi.

İstikrarın getirebileceği faydaların bir kısmı baştan yok edilmişti, zira, döviz kurları farklı ülkelere göre değişen fiyat düzeylerini daima en yavaş biçimde yansıtmıyordu. (Zacchia, 1976: 516)

İngiltere Bankası başkanı Montagu Norman, merkez bankalarından oluşan bir "enternasyonal" örgütlenme ve Avrupa'da istikrarlı finansal düzeni sürdürmeye yönelik işbirliği faaliyetleri başlatma girişimiyle, İngiltere Bankası'yla birlikte, Britanya'nın dünyadaki finansal ve ekonomik liderliğinin yeniden oluşmasına yardımcı olan bir hamle daha yapmış oldu. Norman'ın planına göre, merkez bankaları "piyasa ve hükümetlerle birlikte küresel gücün üçüncü bağımsız kolu" haline geleceklerdi. Ancak, Avrupa'daki rekabet ve milliyetçilik onun bu planını boşa çıkardı. (Péteri, 2002:34, 194)

Galip büyük güçler, savaş öncesinin uluslararası koşulları kadar, kendi liderlik rollerini de yeniden elde etme arayışındaydı. Serbest ticaret savaş öncesi ekonomisinin esas itici gücü olduğundan, bunun hızlı bir yeniden yapılanma için gerekli olduğuna inanılıyordu; bu

devletler hedefe ulaşmak için Milletler Cemiyeti'ni seferber etmekteydi. Cemiyet'in himayesi altındaki ilk uluslararası konferanslar 1920'de Brüksel'de ve 1922'de Cenevre'de yapıldı. Ekim 1927 ve Eylül 1929 yılları arasında, Cemiyet'in Ekonomi Komitesi tarafından, bir dizi yasaklama konferansı düzenlendi. Milletler Cemiyeti'nin 1927'deki özel bir konferansı, serbest (veya düşük gümrük tarifeli) ticarete dönüşü destekledi. O sırada durum "normale" yakın görünüyordu ve büyük güçler buna göre hareket ediyorlardı. 1927 Cenevre konferansının raporu, devletleri, himayeciliğin ulusal güvenliğinin garantisi olmaktan çok milletler arasındaki sürtüşmelerin bir kaynağı olduğuna ikna etme çabasındaydı.

İktisadi barış, milletler arasındaki güvenliğe büyük katkı sağlayacaktır ... I. Dünya Savaşı boyunca, milletler, geçici bir süre için, aşırı düzeyde kendi kaynaklarıyla yaşamaya itildiler ... Savaştan sonra, ekonomik yalıtımcılık politikasıyla refaha ulaşma denemelerinin başarısız olduğu anlaşılmıştır ... Şimdiki koşullarda, basitçe savaş öncesi şartlara dönmek, halihazırdaki güçlükleri yoluna koymaya yetecek uygun bir ekonomi politikası hedefi gibi görünüyor. [Bazı ülkeler] ... son dönemde kurulmuş sanayilerini gümrük vergileri aracılığıyla korumaktadırlar ... bazı milletlerin bir ölçüde ekonomik bağımsızlığa erişme ... ve kendilerine doğal olarak uygun olanlar yerine ... yapay sanayileri özendirme arzularının mazur bir gerekçesi World Economic Conference, 1927: 10-29)

Karara çeşitli ülkeler imza koydu. Öte yandan, Ocak 1931'de Cemiyet, sonuçları incelemek üzere konuyu tekrar ele aldı. İmzacı ülkelerden hiçbirinin inisiyatifine uygun davranmadığı ortaya çıktı. Girişim başarısız olmuştu. Yugoslavya'nın Dışişleri Bakanı Vojislav Marinkoviç, müzakereler sırasında başarısızlığın nedenlerini sıraladı. Ona göre, laissez-faire iktisatçıları ekonomik dengenin serbest ticaretle tekrar kurulacağını ummuşlardı. Oysa serbest ticaret yalnızca gelişmiş ülkelere hizmet ediyordu. Yoksul tarım ülkeleri, denizaşırı rakipleriyle nasıl rekabet edebilirdi? Himayeci gümrük tarifelerinin dayatılması irrasyoneldi ve dünya ticareti için tehdit oluşturuyordu. Peki zor durumdaki ülkeler için akla yatkın başka çözümler var mıydı?

Geçen sene, Yugoslavya dağlık bölgesindeyken, küçük bir dağ köyünün sakinlerinin, mısır ve buğdayları olmadığından ... köylerine ait bir ormanı keserek geçimlerini sağladıklarını öğrendim ... Onlara dedim ki "Gördüğünüz gibi ormanınız gitgide küçülüyor. Son ağacı da kestikten sonra ne yapacaksınız?" Şöyle yanıt verdiler ... "Eğer şimdi ağaçlarımızı zı kesmeyi bıraksak ne yapardık?" Emin olun ki tarım ülkeleri de aynen böyle bir durumda. Siz onları gelecekteki felaketlerle tehdit ediyorsunuz; oysa onlar felaketi zaten yaşıyor. (Carr, 1964: 58)

Başka deyişle irrasyonel bir durum, irrasyonel bir iktisat politikası doğurmuştu. Öte yandan, büyük güçler ile onların Milletler Cemiyeti eski düzeni yeniden kurma çabalarını sürdürdü. 1933'teki bir başka dünya iktisat konferansının *Draft Annotated Agenda*'sında* "ekonomik kalkınmaya kesinlikle zıt düşen ulusal kendine yeterlik fikrinin tüm dünyada benimsenmesi" kınanıyordu. 1938 Van Zee-land Raporu, serbest ticaretin "özü itibarıyla otarşik eğilimlere kıyasla ... daha iyi olduğu" ilkesini yineleyerek, "...tüm katılımcılara, şu anda içinde bulundukları konumun sunduğundan çok daha büyük kazançlar sunacaktır" diyordu (Carr, 1964: 56). Öte yandan, o sıralarda bu görüşü paylaşan çok az insan vardı. Avrupa'nın görece az gelişmiş ülkelerinin hükümetlerinin çoğu, bundan ziyade, Almanya'yı muzaffer büyük güçlerin baş kurbanı olarak sunmaya yönelik Nazi siyasal stratejisinin bir ifadesi olan, Hjalmar Schacht'ın Kasım 1938'de Alman Akademisi Ekonomi Konseyi'nde söyledikleriyle hemfikirdi. Schacht, "yoksul bir milletin, tuzu kuruların reçetelerine katlanmaktansa, her şeye rağmen kendi usulleriyle ayakta kalmaya cesaret edebileceğinin" varlıklı büyük güçler tarafından anlaşılamadığını söylüyordu (Schacht, 1938). Gümrük tarifelerindeki artışlar, gümrük tarifesi savaşları ve kendine yeterlik arayışları, uzun vadede uluslararası ekonomiyi engelleyip, tehlikeye atsa da, çeşitli periferi ülkelerinin kendilerini savunmada seçebilecekleri tek acil yoldu. Laissez-faire'e dönüş olanaksızdı.

Savaş sonrasındaki durum, doğal olarak, savaş boyunca hâkim olmuş olan resmi düzenlemelerin sürdürülmesine yol açıyordu. "Hem

* *Draft Annotated Agenda*: (İng.) Ayrıntılı gündem taslağı – yay.h.n.

Doğu, hem Batı Avrupa’da savaştan yoğun zarar görmüş bölgelerde, devlet, yeniden yapılanmanın planlayıcısı ve finansörü rolü üstlendi” (Fischer, 1978. 175). Taşımacılık sistemlerinin yeniden inşası genelde demiryollarının kamulaştırılmasıyla el ele gitti. Gerek Fransa gerekse Almanya, devlet demiryolları sistemlerine geri döndüler. Büyük toprak egemenliğinin ve kitlesel topraksızlığın hüküm sürdüğü Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Yugoslavya ve Bulgaristan gibi ülkelerde, toprak reformları, büyük toprak mülklerinin budanması veya ortadan kaldırılması uygulamaları devlet tarafından yürütüldü (Berend, 1985: 152-161).

Ülkelerin hepsi, acı savaş deneyimlerinden ders çıkarmış olduklarından, kendi gıda stoklarını güvenceye almak istiyordu. Kendi çıkarlarını koruyan güçlü bir siyasal blokun temsilcisi olan çiftçilerin başlıca talebi tarımsal himayecilik, rejimin yükselen tercihi haline geldi. Yeni kurulan bağımsız ülkeler, bağımsız bir ulusal ekonomi yaratmak için bağımsız gümrük birimleri oluşturdu. Tüm bu gelişmeler ticari kısıtlamalar ve kambiyo denetimlerini teşvik etti. Gümrük tarifeleri, ithalat kotaları, dış ticaretin ruhsata bağlanması ve diğer kısıtlayıcı önlemler, savaştan sonra da uygulanmaya devam etti.

Bir başka önemli siyasal faktör olarak, sosyal demokrasinin gitgide artan rolü ve etkisi de yine denetimli piyasa sisteminin yükselişine katkı sağladı. Ulusal ekonominin devlet tarafından düzenlenmesi fikri, 20. yüzyıl başlarındaki Alman sosyal demokrat hareketiyle ortaya çıkmıştı. Partinin baş teorisyenlerinden Eduard Bernstein, araştırmalarının tefrikası olan *Probleme de Sozialismus*’da (Sosyalizmin Sorunları) (1896), kapitalizmin, Marx’ın öngördüğünden farklı bir doğrultuda geliştiğini savundu. Parlamento aracılığıyla işleyen örgütlü kitlesel hareketin başardığı refah reformları sayesinde, yoksulluk büyümüyordu. Bernstein proletarya devrimi kavramının yerine sosyalizme doğru giden barışçıl bir yol olarak parlamenter reform fikrini getirdi. (Bernstein, 1899). Rudolf Hilferding, 1923’te Hamburg’daki İkinci Sosyalist Enternasyonal’in kongresinde daha da ileri giderek, “kapitalizmin kusurlarının” sistemin kendi içinde “yok edilmesi” olanağı olduğunu savundu. Kendisi, dört yıl sonra, Alman Sosyal Demokrat Partisi’nin Kiel kongresinde, olgunlaşmış yeni bir sosyalizm mefhumu ortaya atıyordu:

Unsurların serbest faaliyetlerinin belirlediği bir ekonomiden, düzenlenmiş bir ekonomiye doğru yol alınan, kapitalist bir ekonomi örgütlenmesine ulaşıyoruz ... Gerçekte örgütlü kapitalizm, kapitalist laissez-faire ilkesinin yerine, sosyalist planlı üretim ilkesinin getirilmesi demektir. Bu planlı, bile bile yönlendirilen ekonomi biçimi, toplumun bilinçli etkisine, yani ... tüm toplumun zorunlu örgütlenmesi demek olan devletin etkisine ... çok daha açıktır. (Protokoll, 1923: 58; Protokoll, 1927: 166-8).

Sosyal demokrat partiler, I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Batı Avrupa siyasetinde, belirleyici siyasal unsurlar haline geliyordu. 1919'da, bunlar Avusturya ve Almanya'da oyların %41 ve %39'unu, savaş sonrası seçimlerde ise Belçika, Danimarka, Finlandiya, İtalya, Norveç, İsveç ve Britanya'da oyların yaklaşık üçte birini almışlardı. 1930'ların ilk yılları boyunca, İskandinav ülkelerinde oyların %46 ila %54'ünü kazanmayı başarmışlardı. Almanya, Britanya, Avusturya, Fransa ve İsveç gibi çeşitli ülkelerin sosyalist partileri iki dünya savaşı arasındaki yıllarda hükümetler kurdu ya da hükümet koalisyonlarında yer aldılar. Bunlar sendikalar ile işverenler arası işbirliğini başarıyla teşvik ederek geniş ölçekli bir kamu çalışma programı hazırladılar.

İki dünya savaşı arasındaki yıllar, Almanya'da ekonomik düzenleme için ortak emek-idare kuruluşu (Zentralarbeitsgemeinschaft) kuran 1918 tarihli Stinnes-Legian paktından, Britanya'daki büyük ölçüde etkisiz Whitley Konseyleri'ne, Fransa'da Halk Cephesi'nin zaferinin ardından gelen 1936 tarihli Matignon Anlaşması'na ... İsveç'teki (1938) Saltsjöbaden Anlaşmaları ve Norveç'teki (1935) LO [İşçi Sendikaları Konfederasyonu – ç.n] ile NAF arasındaki, bilinen adıyla Ana Anlaşmalar'a uzanan işçi-işveren arası anlaşmalarda bir canlanmaya tanık oldu ... 1914-1918 savaşı yıllarından beridir, gerek "burjuva" gerek sosyal demokrat çevrelerde planlamaya yönelik artan bir ilgi görülmekteydi. (Sassoon, 1996: 60-2)

E.H. Carr daha da ileri gitmektedir:

Avrupa'da 1919'dan sonra, çıkarların doğal uyumu diye bir şey olmadığı ve çıkarların devlet eliyle suni olarak uzlaştırılmasının şart olduğu varsayımına dayanan planlı ekonomi, teoride kabul edilmese bile hemen her devlet tarafından uygulanır oldu (Carr, 1964: 51).

Himayecilik, devlet müdahaleciliğinin başlıca unsurlarından biriydi. Savaş sonrası hükümetler, savaş zamanındaki kısıtlamaları kullanarak ithalat ve ihracatı yasakladı. Bu kısıtlamalar Çekoslovakya ve Yugoslavya'da 1923'e, Macaristan ve Romanya'da 1924'e kadar geçerliğini sürdürdü. Britanya'da Mc Kenna Tarifesi yürürlükte kaldı ve hatta kapsamı daha da artırıldı. Gerek Sanayiye Hima-ye Kanunu, gerekse 1921 tarihli Boyarmaddeler İthalatı Kanunu, çok sayıda ana sanayi kolunun himayesini sağladı. Tüm bunlara rağmen, Britanya kısa süre sonra savaş zamanındaki denetimleri yeniden kaldırdı.

Bir ekonomik güç merkezi olarak yükselişe geçen ABD'nin kısıtlayıcı politikaları da, Avrupa'daki gidişatı etkilenmişti. 1922 tarihli Fordney-McCumber Tarifesi Amerikan himayeciliğini doruğa çıkardı. Fransa, Almanya, Belçika ve Hollanda, ya yeni ithalat tarifeleri devreye soktu ya da varolanları yükseltti. Ekonomik bakımdan kendini korumanın son çaresi olarak gümrük tarifelerine başvuru- lan bu yeni eğilim, 1920'lerin ortalarında belirdi. Yeni ülkelerde yeni ve daha yüksek tarifeler uygulanmaya başlandı: Bulgaristan'da iki aşamalı olarak 1922 ve 1924'te; Avusturya'da Ocak 1925'te ve aynı yıl Yugoslavya ve Macaristan'da; 1926'da Çekoslovakya'da; 1924 ve 1927'de iki aşamalı olarak Romanya'da. Yeni gümrük tarifeleri daha ayrıntılıydı ve yeni ticari partnerleri daha önceki ticari anlaş- malarda öteki partner ülkelere tanınmış gümrük indirimlerinden muaf tutmak için, binlerce madde içeriyordu. Yeni gümrük tarifesi düzey- leri de yine daha önce hiç olmadığı kadar yüksekti. Romanya, tari- feleri, ithal edilen malların değerinin %30'undan %40'ına çıkardı; Macaristan ise %20'den %30'a ve bazı koşullarda %50'ye çıkarı- yordu. Sınai tüketim mallarında Yugoslavya'nın gümrük tarifeleri ithal malın değerinin %70 ila 170'ine erişti. Bu yeni gümrük tarife- leri, *tarifs de combat* başka deyişle Avrupa'nın her yanındaki ticari ortaklara karşı pazarlık silahları olarak görülüyordu. Stratejinin he- defi, bundan sonraki ortakları karşılıklı gümrük tarifesi indirimle- riyle tavizler vermeye zorlamaktı. 1920'lerin ikinci yarısına aman- sız ticaret savaşları damgasını vuruyordu. Ekonomide milliyetçilik, kendine yeterliği güvenceye alma gayreti, uluslararası ticareti zayıf-

latmıştı. Savaş sonrasında ilk on yılında Çekoslovakya'nın Tuna havzasındaki ülkelere ihracatı %52'den %31'e düşerken, Yugoslavya'nın eski Avusturya-Macaristan'ın bulunduğu bölgeden ithalatı, yaklaşık %75'ten %28'e iniyordu (Berend ve Ránki, 1974: 202-8).

Büyük Bunalım yıllarında laissez-faire'in ölümü ve aşırı devlet denetimi

1930'ların başlarında Büyük Bunalım'ın patlak vermesi, laissez-faire sistemine ölümcül darbeyi vurdu. Çöküşün ilk işareti tarımda görüldü. Ezici denizaşırı rekabet Avrupa'yı çökertti: ABD, Kanada, Arjantin ve Avustralya'dan ihraç edilen buğday savaş öncesinde 7 milyon tondan azken, 1929'da yaklaşık 19 milyon tona ulaşmıştı. 1920'lerde Avrupa tarımının iyileşmesiyle, dünya ölçeğinde devasa bir arz fazlası birikmişti. Aşırı tarımsal üretim, küresel bir vaka haline gelmişti. Bunun bir sonucu olarak, temel tarımsal malların bileşik fiyat ortalaması yaklaşık %30 düştü. Dünyanın her yerinde, çiftçilerin buna tepkisi, fiyattaki düşüşü dengelemek için verimi daha da artırmak oldu. 1920'lerin ikinci yarısı boyunca, dünya çapında temel tarımsal malların üretimi %30-80 arttı. Derin bir kriz kaçınılmaz hale geliyordu. 1930 kışından 1931 baharına kadar, buna bir çözüm bulma gayretiyle 16 uluslararası konferans yapıldıysa da başarı sağlanamadı.

Sahte refahın sona ermesinin bir diğer nedeni, 1928 yılı ortasından itibaren, Avrupa'yı destekleyip kalkındırmakta önemli rolü olan Amerikan yatırımları ile kredilerinin suyunu çekmesiydi. Yalnızca bir yıl içinde, sermaye girişi yarı yarıya azaldı. Almanya, önceki yıl aldığı 967 milyon dolara (dolar) karşılık, 1929'da yalnızca 482 milyon dolar alabilmişti. Bunun acı bir sonucu olarak, borçlu ülkeler artık 1928'de aldıklarından daha fazlasını faiz, kâr payı ve anapara olarak geri ödemek zorundaydılar. 1930'da, net sermaye ihracatının 363 milyon dolara düşmesi, yani %85 gerilemesiyle, finans krizi derinleşti (Aldcroft, 1978: 263-4). Malların fiyatları 1928'in ortalarında düşüşe geçmişti. Sınırlı zenginlik, 1928 ve 1929'da bitme noktasına geldi; bu dönemin sonunda Avrupa ekonomisi artık çökmüştü.

1929'da Amerikan Menkul Kıymetler Borsası'ndaki "Kara Perşembe" her şeye rağmen bir dönüm noktası oldu. Bu olay, muazzam bir şok yaratarak, girişimcilerin yatırım yapma, tüketicilerin satın alma cesaretini kırdı ve bankerleri iyice eli sıkı hale getirmesi dolayısıyla borç almayı zorlaştırdı. ABD borç veren ülkelerin başında geldiğinden ve 1920'ler boyunca verilen kredilerin çok büyük kısmı kısa vadeli olduğundan, yeni krediler almadan borçların yakın dönemde geri ödenmesi olanaksız hale geldi. Uluslararası finansal işlemler neredeyse tümünden durdu. Krizi büyüten başka faktörler de vardı: ABD'de para artışının yavaşlaması ve Fransa Merkez Bankası altın rezervinin azalması gibi. 1930'da 1,5 milyar dolar kredi dağıtmaya devam eden iki lider borç veren ülke, ABD ve Britanya, 1931'de verdikleri krediyi 30 milyon dolara, 1932'de 32 milyon dolara düşürdü. Sermaye ihracında lider ülkeler, ağır borç ödeme şartları sayesinde, 1931'de borçlularından 1,424 milyar dolar sermaye akışı sağlamıştı. 1927'de 1,307 milyar dolar, 1930'a kadar ise yalnızca 129 milyon dolar borç almış olan Almanya'nın geri ödemeleri aldığı borçları kat kat aştığından, 1931'de 540 milyon dolarlık net borç ödemesi oldu. 1928'de 124 milyon dolar borç alan Polonya, 1930'da yalnızca 3 milyon dolar aldı ve 1931'e gelindiğinde net geri ödemesi 1 milyon dolarda kaldı (International, 1949: 11-12). Yarısı kısa vadeli krediler olmak üzere ağır borç yükü altındaki Almanya, 1931 yazında altı hafta boyunca altın ve döviz alım satımından 2 milyar mark zarar etti. Ulusal Banka'nın rezervleri Temmuz 1929'da 512 milyon dolardan Haziran 1931'de 58 milyon dolara düştü. Mudiler paralarını çekmek için bankalara hücum etti. Temmuz'da, en büyük üç bankadan biri olan Darmstädter-und Nationalbank iflas etti. 19. yüzyıl ortasından beri Alman ekonomisinin güç kaynağı olan Alman bankacılık sistemi çökmüştü; iki gün içinde tüm bankalar kapandı. Benzer bir durum Avusturya'da da yaşandı. Orta ve Doğu Avrupa'daki sayısız işlemlerin merkezi olan, Rothschild imparatorluğunun Orta Avrupa'daki karargahı sayılan Vienna Creditanstalt, Mayıs 1931'de iflas etti. Avusturya Ulusal Bankası hemen yardıma yetiştiyse de, onda da ödemeler suyunu çekti; 1932 yazına gelindiğinde rezervleri neredeyse %90 oranında azalmıştı. Şilindeki altın oranı %87'den %25'e düşürüldü. Tam bu sırada, borç-

lanılmış olan 1 milyar şilin daha geri istendi ve Avusturya finansal çöküş noktasına geldi. Finansal kriz hızla yayılıyordu. Yeni kredi alınamayan, öte yandan borçlu ülkelerin borçlarının en azından bir kısmını geri ödemek zorunda oldukları 1930'lar boyunca, sermaye kaçışı kıtanın tipik bir özelliği haline gelmişti. Kriz mağduru Avrupa'dan yaklaşık 7 milyar dolar çıkarıldı (Feinstein vd., 1997: 168). Yüksek düzeylerdeki borçlanma, pek çok ülkede geri ödemeleri neredeyse imkânsız hale getirmişti.

Çağın *Zeitgeist*'ından dolayı, her ülke yurtiçi çözümler üretmek amacıyla içe kapandı. Ne çelişkidir ki, sonuç bütünüyle uluslararası bir kriz oldu. Bunalımın süresi, yoğunluğu ve dünya çapındaki etkisi gerçekten benzersizdi. Dünya sanayi üretimi %30, kömür ve demir üretimi %40-60 düşüş gösterdi, tahıl fiyatları %60 azaldı, Avrupa ticaret hacmi 1929-1935 yılları arasında 58 milyar dolardan 21 milyar dolara indi ve 20 milyon Avrupalı işsiz kaldı.

İlk tepki, daha da hararetli bir ekonomik milliyetçilik oldu. Bu, kriz öncesi himayecilikten daha abartılı bir biçime büründü. ABD Haziran 1930'da apar topar, "Avrupa sanayisine yıkıcı bir darbe olan" Smoot-Hawley Gümrük Tarifesi Yasası'nı çıkardı. (Garraty, 1986: 15). Savaş öncesinin uluslararası sistemine dönüşün savunucularından olan Britanya da, 1925'ten sonra ekonomik milliyetçilik yönünde adımlar attı. Kendine güvensizlik başlı başına yıkıcı bir hal alıyordu. 1931 Eylülü'nün panik ortamında, Britanya kendi "gayri meşru çocuğu" olan altın standardını terk etti ve aynı yıl, genel olarak mamul mallara %50 gümrük vergisi koyan ancak *ad valorem** %100'e kadar vergi kesintisine olanak veren geçici bir "Olağanüstü İthalat Kanunu" çıkardı. Alman ve Fransız gümrük tarifeleri 1927 ile 1931 yılları arasında iki katına çıkarak *ad valorem* %40'a ulaştı.

İthalat kotası ile ithalat lisansına yönelik tedbirler de diğerlerine eklendi; hatta bunlar fiyat hareketlerinden bağımsız işlediklerinden, yüksek gümrük tarifelerinden de kısıtlayıcı oldu. Bu tedbirler, iç pazarları koruma çabasıyla ithalatı sınırlıyordu. Bu yeni silahı

* *ad valorem*: (lat.) değeri üzerinden – ç.n.

ilk kullanan ülke Fransa oldu, ama diğer on dokuz Avrupa ülkesi de 1930'lar boyunca onun izinden gitti. 1920'lerde zaten kötüleşmiş olan uluslararası ticaret, hemen hemen çöktü. 1928-1935 yılları arasında Avrupa ithalatının değeri yaklaşık 32 milyar dolardan 12 milyar dolara indi ve ihracat 26 milyar dolardan 9 milyar dolara, başka bir deyişle kriz öncesi düzeylerin yaklaşık üçte birine düştü. 1929-1933 yılları arasında "normale" dönme yönündeki tüm çabalar başarısız olmuş, 1936 itibarıyla altın standardı sistemi tüm Avrupa'da çökmüştü.

Alman yönetimi 13 Temmuz 1931'de bankaları kapattı ve ulusal parayla döviz mübadelesini durdurdu. Dövizle yapılan tüm ödemeler için Merkez Bankası'nın izni gerekiyordu. Almanya'yı Macaristan takip etti: 17 Temmuz 1931'de devlet üç günlüğüne bankaları kapattı ve mevduatların yalnızca %5'inin çekilmesine izin verdi. 22 Aralık'tan başlayarak, bir transfer moratoryumu ile dış borçların cari ödemesi durduruldu. Avusturya ve diğer borçlu ülkeler de kervana katıldı. "Öyle bir ortamda, dış ticaret ve finansal işlemlerin düzenlenmesi doğal ve kaçınılmaz bir gelişmeydi" (Kenwood ve Loughheed, 1971: 210).

Avrupa devletlerinin çoğu, kambiyo denetimine katı tedbirler getirdi; söz konusu tedbirler, uluslararası ticareti dönüştürdü. Borçlu ülkeler de söz konusu dönüşüme öncülük ediyordu. Ödemeler konusunda yaşadıkları güçlükler ve sağlam para ile altından yoksun olmaları nedeniyle, bu ülkeler takas ticaretine geri döndü, başka deyişle birbirlerine mal ve hizmetle ödeme yaptı. Almanya, söz konusu düzenlemelerin başlatılmasında önemli rol oynadı. 1932 ve 1933 yıllarında Brezilya ve Mısır'la yapılan ikili anlaşmalar bir model oluşturdu. Çoğu örnekte, takasla telafi pazarlıkları özel ikili anlaşmaların ötesine geçti ve devletler eliyle düzenlendi. Taraf ülkeler iki taraflı kliring anlaşmaları imzalayarak ulusal bankaları aracılığıyla tüm ithalat ve ihracat ödemelerini merkezileştirdi. Avusturya Ulusal Bankası Başkanı Dr. Richard Reich, kliringli ticaret fikrini 1931'de Prag'da ulusal bankalar konferansında ortaya atmıştı. İki ülke uluslararası ödemeler için hesaplar açıyor, ithalatçılar kendi ülke paralarıyla, kendi ulusal bankalarının hesabına ödeme yapıyordu. Bu ödemeler, aynı

ülkenin ihracatçılarına ödeme yapmak için kullanılıyordu. Sonuçta, ticaret ortağı ülkeler sağlam para kullanmak zorunda kalmadı. Böylece bir ülkenin ithalatını belirleyen şey, onun ihracatı olmaktaydı. İki taraflı ticaret dengesi nadiren sağlanabildiğinden, hükümetler her yıl sonunda birbirlerine aradaki farkı ödüyordu. İlk kliring anlaşması Ocak 1932'de Avusturya ve Yugoslavya arasında imzalandı ve onu Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'la yapılan anlaşmalar takip etti. Almanya ilk kliring anlaşmasını 1932'de Macaristan'la imzaladı ve ardından diğer Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle yapılan benzer bir dizi anlaşma geldi.

Orta Avrupa ülkelerinin hepsi, milli paralarını gizli ve kısmi yöntemlerle devalüe etti, çünkü prim sistemi ticari işlemlerde parayı devalüe etse de, faiz ve sermaye geri ödemeleri gibi finansal işlemlerde böyle olmuyordu. Sistem aynı zamanda, ülkelerin ihracat sübvansiyonlarını ihraç malları için daha yüksek döviz kurları kullanarak ödemelerine izin veriyordu. Kambiyo denetimi ülkeleri (Orta ve Doğu Avrupa) ile serbest döviz ülkeleri (Batı Avrupa) arasındaki ödemeye ilişkin anlaşmalar iktisadi ilişkileri düzenliyordu. Borç veren ve borçlu ülkeler arasındaki benzer anlaşmalara örneklik eden böyle bir anlaşma, ilkin Kasım 1934'te Almanya ile Britanya arasında imzalandı. Anlaşma, Almanya'nın Britanya'dan ithalatını, Almanya'nın Britanya'ya ihracatının %55'iyle sınırlarken, kalan %45'lik kısım Alman borçlarının geri ödemesine sayıldı.

Gümrük tarifeleri devlet ekonomi politikasının en etkin silahlarından biri olmaya devam etti. 1929 yılından 1930'ların ortalarına kadar, gümrük vergileri istisnasız arttı. Serbest ticaretin beşiği Britanya da himayeciliğe döndü. 4 Şubat 1932'de, Maliye Bakanı Neville Chamberlain, dünyadaki "feci" fiyat düşüşü ve "ticaretteki kısıtlamaların olağanüstü artışı"na değinerek, aldıkları tedbiri şu sözlerle bildirdi:

Bizler, bilimsel olarak sanayi ve tarımın gereklerine uyarlanmış ılımlı bir himaye sistemiyle, şimdi başka yerlerde yapılan çalışmaları kendi fabrikalarımıza ve kendi tarlalarımıza taşımayı ve böylelikle işsizliği azaltmayı düşünüyoruz... (Parliamentary Debates, 1932: kol.279-96).

Tablo 2.2 İthal malların değeri üzerinden gümrük tarifeleri (%) (Hogg, 1986: 11).

gileri	Genel gümrük vergileri		Tarımsal gümrük ver-	
	1927	1931	1927	1931
Ülke				
Almanya	20	41	27	83
Fransa	23	38	19	53
İtalya	28	48	25	66
Belçika	11	17	12	24
İsviçre	17	27	22	39
İsveç	20	27	22	39

Britanya, 1920'lerin ortalarında gitgide gevşetilen savaş sonrası himayeciliğe yeniden döndü. Nitekim, Mart 1932 tarihli İthalat Vergileri Kanunu %10'luk genel bir *ad valorem* tarifeyi yürürlüğe koydu. Aynı yılın Nisan ayında, bu oran iki katına çıkarken, lüks mallar, çelik ve kimyevi maddelerde %33'e varıyordu. “İthalat Vergileri Kanunu Britanya’da himayeci dönemi başlatmıştı” (Pollard, 1983: 121). İthalat kotaları da yürürlüğe girdi ve 1933'te ithal tarımsal mallara kota getirildi. Bu esnada, Avusturya ve Çekoslovakya 1930 ile 1934 yılları arasında buğdayda gümrük tarifelerini sırasıyla iki ve üç katına çıkardı.

1931'de ithal malların değeri üzerinden gümrük vergisi yüzdeleri hızla fırlayarak on beş Avrupa ülkesinde, 1927'deki düzeyin ortalama %64 üstüne çıktı (örnekleri için bkz. Tablo 2.2).

Çoğu ülke bu piyasa himayesinin getirdiği sonuçları tatmin edici bulmadı: Fransa, iç pazarları korumanın en yaygın yöntemi haline gelecek olan ithalat kotaları ile ithalat lisansı uygulamasını başlatan ilk ülke oldu. “İthalat kotaları, uluslararası ticarete gümrük tarifelerinden bile büyük zarar vermiştir, çünkü kota, olası ithalat düzeyini doğrudan kısıtlar ve böylelikle fiyat mekanizmalarından bağımsız biçimde işler” (Kenwood ve Loughheed, 1971: 216-17) Belçika’da gümrük tarifeleri görece düşük kalmayı sürdürürken, şeker,

gübre ve kömür için Haziran 1931'de sınırlı kota uygulaması getirildi ve sonradan, 1932-33 yıllarında kota, çeşitli tarımsal ürünleri, 1933-34'te ise tekstil ürünlerini kapsayacak şekilde genişletildi. 1939'a gelindiğinde, on dokuz Avrupa ülkesi bu silahı kullanmaktaydı. Buna ilaveten, pek çok ülke, belli ürünlerin ithalatını yasaklamıştı.

Belirli kotalar ya da ithalat yasakları genelde ticarete devlet tekelıyla el ele işliyordu. 1934'te Çekoslovakya'da, hububat ticaretini tekelleştirmek üzere, *eskoslovenská obilní spole nost** kuruldu. (Olšovský ve Pr ha, 1969:219). Gümrük vergisi artırımları ile ithal ürünlerdeki yasaklar, tarımda net ithalatçı olan ülkelerde etkili sonuçlar verdi. Öte yandan, tarımda net ihracatçı olan periferideki tarım ülkelerinde, devlet müdahalesinin başka tedbirlerine ihtiyaç duyuldu. Bunlar, üretim maliyetinin düşürülmesine devlet desteği, üretim ve ihracatın sübvans edilmesi ve köylü tarımının çöküşünü önlemek için borçların hafifletilmesi olarak özetlenebilir.

Yugoslavya, 1930'da bir tahıl ticareti tekeli olan Privilegovano Akcionarsko Društvo'yu (Prizad) kurdu. Devlet, ayrıca 654.000 çiftçinin ödenemeyen borçlarını üstlenmek ve onları iflastan kurtarmak üzere Privilegovana Agrarna Banka'yı oluşturdu. 1930'da Bulgaristan, iç pazarları denetleyip hububat ve tohumun dış ticaretini tekelleştiren Tahıl İhracatı Müdürlüğü'nü kurdu. Tütün ve gülyağı ihracatı Bulgar Tarım Kooperatifi Bankası tarafından tekelleştirildi. Macaristan'da sırasıyla %70'i ve %100'ü kamuya ait şirketler olan *Hangya Szövetkezet* ve Futura Rt., tarımsal ihracatın %80-85'ini tekeline aldı (Szuhay, 1962).

Çokuluslu anlaşmalar, çoğunlukla temel mallar piyasasını düzenleyen çeşitli uluslararası kartel anlaşmaları haricinde, hemen hemen ortadan kalktı. İhracatın neredeyse %90'ını denetim altına alan 1931'deki teneke ve şeker çizelgeleri, 1933 tarihli çay ve buğday anlaşmaları, 1934 ve 1936'daki kauçuk ve bakır anlaşmaları, üretimde fiyat denetimini ve niceliksel sınırlamaları yürürlüğe sokuyordu. II. Dünya Savaşı'ndan önce, piyasa dayanışmasını düzenleyen ulus-

* *eskoslovenská obilní spole nost*: (Çek.) Çekoslovakya Hububat Tekeli – yay.h.n.

lararası kartel anlaşmalarının sayısı 180'i buluyordu. Ancak bunların büyük bölümü, yerlerini devletin düzenlediği bölgesel ekonomik anlaşmalara bıraktı. Sözgelimi, Şubat 1934 tarihli Roma Anlaşması, İtalya, Avusturya ve Macaristan'dan oluşan, ihracatı düzenleyen ve piyasalarını birbirlerine açan bir ekonomik blok yarattı. Aynı zamanda, 1934-1939 yılları arasında tam anlamıyla iki taraflı anlaşmalara dayalı, Almanya'nın liderliğinde bir Orta ve Doğu Avrupa ekonomik bloku oluşturuldu. Gene aynı yıllarda, Danimarka, İsveç, Norveç, Finlandiya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'un oluşturduğu "Oslo Grubu" üye ülkeler arasında belli bir ekonomik işbirliği sağlıyordu. Britanya da, 1932'de Ottawa Anlaşması'nı yürürlüğe koyarak, diğer ülkelere gümrük tarifeleri uygularken, İngiliz Milletler Topluluğu'na bağlı ülkelere ithalat gümrük vergilerinde ayrıcalıklar ve indirimler getirdi.

1930'ların başlarında, devletlerin pek çoğu, çöken bankaları ve sanayi şirketlerini kurtarmak, çiftçileri destekleyip korumak ve istihdam yaratmak için araya girdiler. Modern dünya tarihinin bu en ciddi krizi sırasında, hemen hemen tüm devletler harekete geçti. Britanya, her ne kadar devlet müdahaleciliğinde fazla ileri gitmese de, (para piyasalarındaki baskılarına ek olarak) %2'lik banka faiz oranı getiren "ucuz para" siyasetiyle, fiyatlar ile faiz oranlarının istikrarlı kalmasına yardımcı oldu. Söz konusu politika, 1930'ların ilk yarısında istihdamın tam %30 artmasına yol açan bir inşaat patlamasına da katkı sağladı. Nisan 1932'de 175 milyon sterlinle kurulan –ve iki defa 200 milyon sterlin artırılan– Döviz İstikrar Hesabı da, döviz kurları üzerinde aynı etkiyi yaptı. Devlet bu yolla döviz alıp satarak, piyasadaki sapmalara karşı dengeleyici rol oynadı. Britanya hükümeti, rekabet aleyhine ve karteller lehine tedbirler de almıştı: Örneğin 1930 tarihli Kömür Madeni Yasası, bir kartel düzenlemesi getiriyordu; Trafik Komiserleri, 1930 ile 1933 yıllarında karayolu taşımacılığında rekabeti kısıtladı; 1934 ve 1936'daki Ringa Sanayisi Kurulu ile İğ Kurulu da rekabeti kısıtlayarak sübvansiyonları devreye soktu. Benzer müdahalelerden bilhassa şeker pancarı üretimi ve sivil havacılığı destekleyenler başarılı olmuştu.

Böylece 1930'lar boyunca devlet, sanayinin kartelleşmesinde aktif bir rol oynadı ve eski temel sanayiler olan kömür, pamuk, demir, çelik, gemi inşaatı ile tarım gibi, şirketlerin fazla zayıf ya da dağınık olduğu alanlarda tekelci bir çatı oluşturmak için doğrudan müdahalede bulundu. (Pollard, 1983: 106)

Britanya'da devlet müdahalesinin en yoğun olduğu alan tarım kesimiydi. 1920'lerin ortasından 1930'ların ortasına dek, Britanya Şeker Sübvansiyon Yasası, şeker pancarı üretimini ve işlenmesini desteklemek üzere kabaca 40 milyon sterlin hibe ederek, 32.000 yeni iş imkânı yarattı. Devlet ayrıca on sekiz fabrikayı British Sugar Corporation Ltd. [Britanya Şeker Ltd. Şirketi – ç.n.] adı altında birleştirdi. 1932 tarihli Buğday Kanunu ve İthalat Vergileri Kanunu doğrudan sübvansiyonlar temin ederek standart fiyatlar belirledi. 1931 ve 1933 tarihli Tarımsal Pazarlama Kanunları üreticilerin üçte ikisinin pazarlama koşullarını düzenleyip üretim verimi ve fiyatlar üzerinde zorunlu denetimler başlattı. Patates Pazarlama Kurulu (1934) aşırı ekime ceza getirmek suretiyle üretimi denetim altına aldı. Süt Pazarlama Kurulu (1933) adındaki kurum, satışları denetleyerek tek tip fiyatlar belirledi. Pastırma ve Domuz Pazarlama Kurulu (1933) ile Sığır Sanayisi Kanunu (1934), iç üretimi teşvik etmek için bolca destekleme alımı yapıyordu. 1930'larda tarımsal sübvansiyonların oluşturduğu yıllık harcamalar 30 milyon ila 40 milyon sterline ulaşmıştı. Britanya tarımında laissez-faire'in sonu gelmişti (Pollard, 1983: 145-53).

Fransa, Britanya'dan da ileri gidiyordu. 1931-1935 yılları arasında himayeciliğe, ticaretin iki taraflı hale getirilmesi eşlik etti. Devlet, 1931'e kadar sanayileri desteklemek için vergi indirimine başvurdu ve bu tarihten sonra da ayakta kalmakta zorluk çeken şirketlerin yardımına koştu. Banque Nationale de Crédit himaye edildi. Devlet, Société Air-France, Compagnie Générale Transatlantique ve Société Nationale des Chemins de Fer gibi bazı şirketlerin hissedarı haline geldi. Ayrıca piyasayı düzenlemeye ve fiyatları denetlemeye de başladı. Bu ikinci adım, 1933'te hükümetin mısır üzerinde fiyat denetimine başlamasıyla atıldı. Ertesi yıl, devlet verimliliğe de sınırla-

malar getirdi. Hububat, şarap ve şeker büyük sübvansiyonlar aktarıldı. 1935'te Laval hükümeti, yeni fabrikaların kurulmasını yasaklayarak üretimi sınırlamak üzere, ipek, değirmencilik ve ayakkabı sanayilerinde *décrets-loi** çıkardı. Böylelikle devletçe düzenlenen mec-buri kartelleşme Fransız sanayisini ele geçiriyordu. Halk Cephesi hükümeti Mayıs 1936'da daha da ileri giderek tüketim talebini artırma amaçlı bir politikayı devreye soktu. Haziran 1936'da Halk Cephesi hükümeti önemli bir reform paketinin geleceğini bildirdi:

Önümüzdeki hafta başından itibaren, bir takım yasa tasarısını Yasa-meclisi'ne götüreceğiz ... Bu tasarıların konuları arasında ... haftalık kırk saatlik çalışma süresi; toplu sözleşme; ücretli izinler; kamu sağlığı, bilim, spor ve turizm için tesisler sağlanmasına yönelik bir kamu çalışma programı; askeri teçhizat üretiminin kamulaştırılması; diğer tarımsal ürünler için örnek bir fi-yat destekleme sistemi olarak hizmet görecektir bir buğday bankalığının kurulması yer alacak... (*Journal Officiel*, 1936: 1315-16)

Hükümetin savunduğu fikirler alışılmışın tamamen dışındaydı: Piyasa dengesine ya da Jean Baptiste Say'ın meşhur liberal ilkesi olan her arzın kendi talebini yaratacağı fikrine inanmıyorlardı. Onlarınki talep yanlısı bir ekonomik yaklaşımdı. Ücret artışları ve istihdam yaratan kamusal işlerin, hükümetin deyişiyle, halkın satın alma gücünü "eski haline getirmesi" gerekirdi ve talep artışı, krizden bir çıkış yolu sunabilirdi. Daha sonra, 1938 baharında Daladier hükümeti, bir yatırımı teşvik politikası ile askeri harcamaları artırmaya yönelik bir tür planlama yürürlüğe koydu.

Ağır finans ve bankacılık krizi, 1934'te mevduat aktiviteleri ile yatırım işinin ayrıldığı bir zamanda, özel bankacılık üzerinde yasal denetimlerin başlatılmasına yol açmıştı. Kayda değer vergi indirimleri sağlayan yeni bir Bankacılık Düzenleme Yasası yürürlüğe kondu. Bankacılık sektörünün tamamı da Commision Bancaire'e tabi kılınmıştı. Van Zeeland'ın Belçika Ulusal Birliği hükümeti, ekonomik iyileşme için düzenlemeler yapmak üzere Mart 1935'te Office

* *décrets-loi*: kanun hükmünde kararnameler – ç.n.

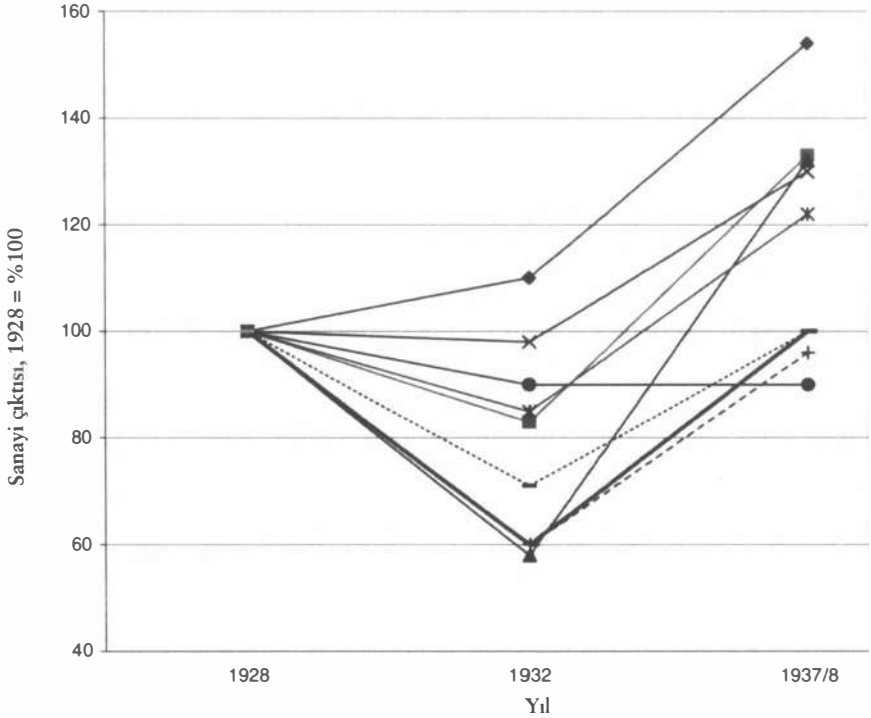
National du Redressement Economique'i kuruyordu. 1935-1939 yılları arasında, yaklaşık 3 milyar frankla, ılımlı bir kamu çalışma programı yaşama geçirildi. Yine tarım ve küçük toprak sahipleri için kredi veren örgütler kuruldu. "1930'ların ekonomik krizi, ekonomide devlet müdahalesinin zorunlu hale geldiğini açıkça göstermişti" (Mommen, 1994: 32).

Kıtanın periferi ülkelerinden birkaçı, kamu şirketleri kurup devlet planlaması başlatacak kadar devlet müdahalesinde ileri gittiler. Polonya hükümeti, kamusal işleri finanse etmek üzere Fundusz Bezrobocia'yı (İşsizlik Fonu) kurdu; kurumun adı 1933'te Fundusz Pracy (Emek Fonu) olarak değiştirildi. 1936'da devlet planlaması belirleyici bir konuma gelmişti: Altı yıllık bir Savunma Genişleme Planı (1936-42) ile dört yıllık Yatırım Planı'yla, yaygın planlama başlatıldı. 100.000'den fazla iş imkânı yaratıldı. Askeri hazırlığın önemli hedeflerinden biri olarak, dört yıllık bir sanayileşme planı çerçevesinde, Centralny Okreg Przemyslowy (Merkez Sanayi Bölgesi) Varşova-Krakov-Lwow üçgeninin oluşturulması suretiyle, ülkenin sanayileştirilmesi için önemli bir çaba gösterildi. 1938 sonuna gelindiğinde Başbakan Yardımcısı Eugeniusz Kwiatkowski üç tane beş yıllık plan hazırlayarak bu tür planlamaları sürekli kılmaya yöneliyordu. (Kostrowicka vd., 1966: 340-1).

Macar hükümeti de Mart 1938'de beş yıllık bir plan başlattı. Devlet, ekonomiye 1 milyar pengö yatırım yaptı ve bunun %20'den fazlası taşımacılığın geliştirilmesine harcanırken, %60'ı askeri ilerlemeleri desteklemeye gitti. Bu yatırımların yüzde 60'ı bir özel mülkiyet vergisi ile karşılanırken, %40'ı iç borçlarla kapatıldı. Öte yandan, bunların her ikisi de devlet tarafından tekrar finanse edildi ve sonunda enflasyonist finansmanla kapatıldı. Şubat 1939'da Yüksek Askeri Konsey beş yıllık planın iki yılda uygulanması emri verdi ve daha sonra, 1941'de programa yönelik yatırım 2,6 milyar pengö'ye çıkarıldı. Aynı zamanda, 1 milyar pengölük bir On Yıllık Tarım Planı (1942-1951) yürürlüğe konmuştu (Schweng, 1951: 4). Dolaşımdaki para, 500 milyon pengöden azken, 1938'de yaklaşık 900 milyon pengöye fırladı. 1938-9'da bütçe harcamaları milli gelirin üçte birine erişmişti (Berend ve Ránki, 1958: 299-300, 377-8).

1930'ların ortalarında, devlet müdahalesi ile denetiminin yanı sıra savaş hazırlıklarında da artış görülüyordu. Hitler'in saldırgan planlarının ortaya çıkması ve onun savaş hazırlıkları için Dört Yıllık Plan'ı, Nazi Partisi'nin gerek müttefiki, gerek düşmanlarından karşılık gördü. Britanya, potansiyel düşmanları Almanya, Japonya ve İtalya ile başa çıkmak için büyük bir donanma programını devreye soktu. Britanya aynı zamanda Almanya'yla havada da boy ölçüşebilmek istiyordu; bu yüzden hava kuvvetlerinde, uzun menzilli bir bombardıman filosunun geliştirilmesi de dahil, dev bir yatırım programı başlattı. Üç yıl içinde 8000 uçağın üretilmesi planlandı. Britanya bu programlarda teknolojik üstünlüğe yoğunlaştı. Silah sanayilerinin kapasitesini genişletmek için, Kraliyet Savaş Mühimmatı Fabrikaları denilen kamuya ait fabrikaların sayısı artırıldı. 1938 baharında, beş fabrika işletilmeye başlanmış ve on yeni fabrika da kayıtlara geçmişti. Devletin finansal katkılarıyla, Austin, Vickers, Nuffield Organization ve İngiliz Elektrik Şirketi gibi özel fabrikalar da kapasitelerini artırdı (Ránki, 1993: 24-5). Şekil 2.1, 1938'e uzanan on yıl içinde sanayideki toparlanma tablosunu gösteriyor.

Kamusal mülkiyet periferi ülkelerde de yaygınlaştı. Yugoslavya'da kamuya ait madenler ülkenin kömür üretiminin %35'ini, demir cevheri üretiminin %90'ını sağlıyordu. 1939'a gelindiğinde kamuya ait şirketlerin sayısı elli ikiydi. Romanya'da metalurji ve kömür üretiminin sırasıyla %70 ve %80'i kamuya ait madenler ve fabrikalar tarafından üretiliyordu. Savaş teçhizatı, havacılık ve ulaştırma teçhizatı sanayileri de yine kısmen kamuya aitti. 1930'ların sonunda Polonya devleti, ticaret filolarının %95'inin, demiryollarının %93'ünün sahibiydi. Devlet aynı zamanda, savaş teçhizatı sanayisinin tamamı ile kimya, metal ve demir sanayilerinin sırasıyla %80'i, %50'si ve %40'ı da dahil olmak üzere yaklaşık 100 sanayi şirketine sahipti. Kamuya ait bankalar da bankacılık kesiminde başat rol oynuyordu. 1933'te devlet tarafından kurulan Bank Akceptacyjny tüm kısa vadeli kredilendirmeleri tekeline almıştı. Ulaştırmanın yanı sıra, kamulaştırma Avrupa'da en çok savaş teçhizatı ile diğer stratejik sektörler için özgü olup kamu şirketlerinin sanayi verimliliğindeki payının %5-7'yi aştığı nadirdi (Ránki ve Tomaszewski, 1986: 37-9).

◆	İsveç	100	110	154
■	İngiltere	100	83	133
▲	Almanya	100	58	132
×	Norveç	100	98	130
✱	Hollanda	100	85	122
●	Fransa	100	90	90
- + -	Çekoslovakya	100	60	96
—	Avusturya	100	60	100
---	Belçika	100	71	100

Şekil 2.1 Sanayide toparlanma, 1928-37/8

Fransa'da 1933-1938 yılları arasındaki askeri harcamalar, ulusal gelire oranlandığında, Britanya'dakinden de yüksekti ve 1930'ların ikinci yarısı boyunca %40'tan fazla artış göstermişti. Silahlanma harcamaları, reel değerle, Avrupa'nın her yerinde hızla tırmandı: Alman-

ya’da %470, Britanya’da %250, Sovyetler Birliği’nde %370, Çekoslovakya’da %130, Danimarka’da %115, Avusturya’da %112, İsveç’te %98, Hollanda’da %92, İtalya ve Polonya’da yaklaşık %60 ve Macaristan’da yaklaşık %50 artmıştı (Milward, 1979: 39, 40, 44, 47).

Devlet; düzenleyicilik, finansörlük, hasılanın gitgide daha büyük kısmını satın alıp ekonominin büyük dilimlerini sahiplenme rolünü çok büyük bir alana yaydı. İki dünya savaşı arası yıllarda laissez-faire giderek daha çok reddediliyor, yerini himayeciliğe ve devletin önemli rol sahibi olduğu denetimli piyasa ekonomisine bırakıyordu. “Ekonomi alanında tek düzenleyici güç piyasa olduğunda” söz konusu dönem sona erdi (Polanyi, 1964: 68-9). Bu sıkıntılı dönemde, toplum, Karl Polanyi’ye göre, kendini savunma refleksiyle, ekonomik sistemi yeniden toplumsal sistem içine yedirdi. Toplum kurumlarının ekonomik ve siyasal olarak ayrılması son buldu ve ekonomik düzen, tekrar toplumsal ve siyasal düşünceler tarafından belirlenir hale geldi. Polanyi’ye göre bu, 19. yüzyılın tamamına damgasını vurmuş olan “[tarihsel] kalkınma eğiliminin tamamen tersine döndürülmesinin” ardından gelen bir normale dönüşü (Polanyi, 1964: 68).

Denetimli piyasa teorisi

Bu yeni deneyim, kısa süre sonra, gerek piyasa kurallarına körü körüne inancı, gerekse Adam Smith’çe çizilen ve Jean Baptiste Say’ın, üretim, ürünlerin satın alınması için gelir sağladığından her arzın kendi talebini yarattığı yolundaki meşhur yasasıyla yaygınlaşan “görünmez el”in dengeleyici rolünü reddederek yeni bir ekonomi teorisinin yolunu açtı. Say Yasası ise, açıkça işlerliğini yitirdi.

Bu geleneksel kavrama kafa tutan yeni bir dizi yaklaşım ortaya çıktı. İsveçli Johan G. K. Wicksell, Say Yasası’nın geçerliliğini ve arz yanlısı ekonomiyi ilk sorgulayanlardan biriydi. Ona göre, iktisadi bunalım, parasal dengesizliklerin bir sonucuydu. Wicksell, talebi doyurmak için yeni para üretilmesini savunuyor, ucuz paranın enflasyondan başka bir şey yaratmayacağı biçimindeki geleneksel görüşü reddediyordu. Onun para ve faiz teorisi yeni bir iktisadın yolunu açmıştı. Cambridge iktisatçısı R. F. Kahn, herhangi bir artışın devreden satın alma

gücüne yaptığı “çoğaltan” etkisini ortaya koydu. Onun yorumuna göre, satın alma gücünde her ek artış, çeşitli “sızıntılarla” çoğalacaktı, çünkü para dolaşımı, her uğrakta ek satın alım-satım etkinliği doğuruyordu. Ne de olsa, dolaşımdaki parayı eline geçiren her yeni alıcı, ek mallar satın alacak ve böylelikle üreticilere de yenilerin eklenmesine zemin sağlamış olacaktı. Kahn’a göre, eğer sızıntı toplam miktarın üçte birine denk gelirse, orijinal yatırımlar üç kat çoğalacaktı.

Geleneksel laissez-faire teorisinin yerini alacak yeni bir anlayış oluşmaktaydı. Asıl kopuş Britanyalı iktisatçı John Maynard Keynes’in eserleriyle geldi. Keynes, klasik teorideki piyasa dengesi mekanizmasını daha 1924’te eleştirmişti. 1933 yılı sonunda *New York Times*’ta yayınlanan Franklin D. Roosevelt’e yazılmış açık bir mektupta Keynes yeni görüşünü net bir biçimde özetliyordu: “Borçlarla finanse edilen devlet harcamalarının ulusal satın alma gücünde doğurduğu artışın altını özellikle çizerim” (Keynes, 1933). “Keynesyen Devrim,” yazarın 1936’da basılan *General Theory of Employment, Interest and Money* (İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi) adlı eseriyle zirveye ulaştı. Keynes üretimden elde edilen gelirin tamamen talep olarak ortaya çıkmayacağını kanıtlamak suretiyle piyasa otomatizminin varlığını reddetti. Bireyler ve şirketler, gelirin daha büyük bir miktarını tasarruf ederler çünkü para yatırmayı kazançlı bulmazlar. Dahası, “reel gelir arttığında ... toplum onun gitgide daha az bir kısmını tüketmek isteyecektir.” Başka bir deyişle, tasarruflar parasal yatırımların ön koşulu olmaktan ibaret değildir. Tasarruflar yatırımları aştığında, deflasyonist bir etki yapar ve verimliliği talebin daha altında bir düzeyde tutarlar. Dolayısıyla, Keynes’e göre, arzın kendi talebini yaratmasından çok, talep arzı belirler.

Keynes aynı zamanda emek piyasasının otomatik biçimde kendini iyileştirmesi fikrini de sorgulamıştır:

İçinde yaşadığımız ekonomik toplumun başlıca kusurları, tam istihdam sağlamadaki başarısızlığı ve servet ve gelirlerin rasgele ve adaletsiz dağılımıdır ... Gelirler ve zenginlikte göze çarpan eşitsizliği haklı gösterecek toplumsal ve psikolojik gerekçeler olduğuna inanıyorum, ancak bunlar bugünkü kadar büyük dengesizlikler için geçerli olamaz. (Keynes, 1936:84)

Böylelikle J.M. Keynes devrimci, yeni bir ilkeye ulaştı: Piyasada arz ve talep dengeli değildir; tüketim, tasarruflar, yatırım ve (yine faiz oranlarından etkilenen) sermaye likiditesi, birlikte göz önüne alınmalıdır. Sonuç olarak, iktisadi büyüme ekonominin bazı kesimlerinde ek istihdam yaratılarak, devlet müdahalesiyle tüketim artırarak sağlanabilir ki, bu da ek talep yaratarak sonunda ek arza yol açar. Keynes’e göre para sırf piyasada “etkisiz” bir aracı olmayıp, bağımsız bir role sahiptir. Faiz oranını düşürmek tek başına yatırımları teşvik edebilir, ama bu teşvik sınırlıdır, çünkü yatırımlar, faiz miktarı kesintilerinin kendiliğinden ve zorunlu karşılığı değildir. “Faiz oranı politikasının, optimum bir yatırım düzeyini belirlemek için tek başına yeterli olması ... olası görünmüyor.” Devlet, ilave para basarak ve kamu işlerini finanse etmek suretiyle daha olumlu bir etkide bulunabilir: İstihdam yaratabilir ve ek talep oluşturabilir. Dahası, Keynes, çoğaltan teorisinden yola çıkarak, satın alma gücüne yapılan her ekin bir çoğaltan etkisine yol açtığını, gerek yatırımların gerekse istihdamın başlangıçta devlet tarafından oluşturulan ek yatırım ve istihdamdan kat kat fazla arttığını savundu. Ek yatırım ve istihdam yaratılması, geliri artırdığından, insanlar da daha fazla tüketir. Keynes, buradan, kamu yatırımı ve ılımlı enflasyonist finansman yoluyla daha fazla satın alma gücü, daha fazla istihdam yaratılmasının gerektiği sonucuna varıyordu. Bu biçimde, devlet müdahalesi ekonomik bunalımdan bir çıkış yolu sunabilirdi (Keynes, 1936: 27, 117, 211, 372, 374, 378).

Her ne kadar, “bir öğreti olarak laissez-faire’in teorik çöküşü ... gerçek yaşamda laissez-faire’in gücünü yitirmesinden önce değil, sonra gerçekleşmiştir” (Dobb, 1964: 188) saptaması doğruysa da, iki dünya savaşı arasındaki yıllarda gerçek yaşamdan edinilen deneyimler ya da alınan derslerle formüle edilmiş olan Keynesyen teori de ekonomi politikalarını, piyasa ilişkilerini etkiledi. Keynes, hükümetlerin desteğini kazandı. İçgüdüsel savunma reflekslerinden, bilinçli ekonomi politikası tedbirleri ile yoğun ve karmaşık devlet müdahaleciliği doğdu. Polonyalı iktisatçıların ileri gelenlerinden Michael Kalecki, öğrencilerine, 1930’ların ikinci yarısı boyunca Polonya’da egemen olan askeri cuntanın liderinin onu odasına çağırarak

Keynesyen fikirleri kendisine anlaşılır biçimde açıklamasını istediğini anlatmıştır. Teori gerçekten uygulamaya dönüştü ve sonraki otuz-kırk yıl boyunca ekonomik faaliyetleri güçlü bir biçimde etkiledi. Yeni bir savaş ve savaş ekonomisi bu teorinin zafer kazanmasını sağlamıştı.

Savaş ekonomisi, 1939-45

Savaş 1939 sonbaharının başlarında patlak verdi ve Almanya'nın 1941 yazında Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla son noktasına erişti. 1930'larda artmış olan savaş üretimi, 1939 ve 41 yıllarından sonra Avrupa'nın muharip ülkelerinde serpiliyordu. Bu noktada, Kıta Avrupası'nın batısındaki ülkeler bir iki ay içinde Hitler tarafından yenilgiye uğratılıp işgal edildiklerinden, baş aktörler olarak Almanya, Britanya ve Sovyetler Birliği kalmıştı. *Blitzkrieg** ekonomi stratejisi nedeniyle 1941'den önce ekonomisini uzun ve topyekûn bir savaş için seferber etmemiş olan Almanya, aynı yılın yazına kadar bir dizi muharebeden kolay galibiyetler elde etti. Topyekûn savaş seferberliği ancak bu tarihten sonra başladı ve toplumsal savaş seferberliği katlanarak arttı. Tüketici harcamaları GSMH'nin %55'inden %38'ine düştü. Temel sanayiler ve savaş teçhizatı üretimi 1939'da sınai hasılanın %30'unu oluştururken, 1942'de %45'ine, 1944'te %61'ine çıkıyordu. *Blitzkrieg*'in başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, Alman savaş teçhizatı üretimi iki buçuk yıl içinde neredeyse üç misli arttı.

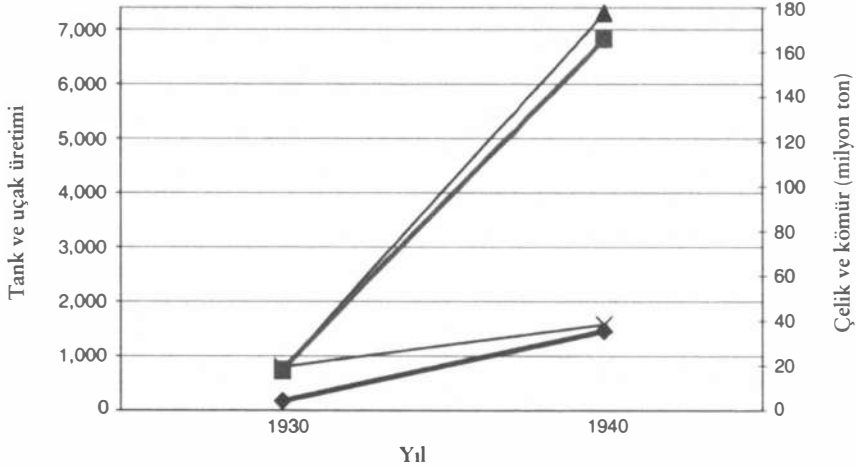
Britanya, Sovyetler Birliği ile geleneksel tarafsızlar olan İsviçre ve İsveç hariç, Nazi Almanyası, Avrupa kıtasının büyük bölümünü işgal ederek kıtayı bir savaş ekonomisi boyunduruğuna soktu. Aralık 1941 itibarıyla Sovyetler Birliği'nin Avrupa'daki topraklarının çok büyük bölümü de işgal edilmişti. "Yeni Bir Avrupa Düzeni" için dekor hazır. "İşgal altındaki Avrupa ekonomileri, sömürünün biçimleri ve görünüşleri farklı olsa da işlevi, oynadığı rol ve nihai sonuçları aynı olan başlıca üç bölgeye ayrılabilirdi:" a) Faşist Slovakia ve

* *Blitzkrieg*: (Alm.) Yıldırım savaşı – ç.n.

Hırvatistan kukla devletleri de dahil, Orta ve Güney Avrupa'nın uydu ülkeleri; b) İşgal altındaki Batı Avrupa ve c) Avusturya, Çek toprakları, Polonya, Sırbistan ve Sovyetler Birliği'nin zaptedilen ve ilhak edilen toprakları (Ránki, 1993: 318). Almanya 238 milyon nüfuslu, 3,3 milyon km² bir alana hükmediyordu. Nazi Almanyası Avrupa'yı yağmalayıp sömürgeleştiriyor, milyonlarca insanı askere alıp köleleştiriyordu: 1944'te Almanya'da çalışan yabancı işçilerin sayısı 9,3 milyondan fazlaydı. Bunlar sınai işgücünün %30'unu ve savaş teçhizatı sanayisinde işgücünün %35'ini oluşturuyordu. İşgal edilen Batı Avrupa toprakları Alman savaş üretimine önemli katkı sağlamıştı. Almanya'nın kömürünün %20'si, elektro-çelik ve çelik sac üretiminin %25'i, yük vagonlarının %20-25'i, giyeceklerin %40'ı ve iş ayakkabılarının %25'i buradan sağlanıyordu (Milward, 1970: 132, 165, 238). Tarafsız ülkeler de Almanya için üretimlerini artırdı. İsveç'in Almanya'yla olan ticaretinin değeri 1938-1941 yılları arasında iki katına çıktı. 1941-1944 yılları arasında Almanya'ya ihracat, İsveç'in toplam ihracatının %17'sinden %42'sine yükselmişti (Milward 1977: 323-5). 1938-1945 yılları arasında savaşın getirdiği zenginleşme, İsveç ve İsviçre'de kişi başına düşen GSYH'de sırasıyla %18 ve %21'lik artışa yol açıyordu.

Topyekûn savaş, savaşa katılan tüm ülkelerin azami ekonomik çaba göstermesini gerektiriyordu. Savaşın en ağır yükünü çeken ve Batı'daki en gelişmiş topraklarını kaybeden Sovyetler Birliği, ayakta kalabilmek için insanüstü bir gayrete girdi. Stalin'in sanayileşme siyasası, 1930'lar boyunca zaten savaş hazırlıklarına hizmet etmişti (bkz. Şekil 2.2). Savaş teçhizatı sanayisi 1940'lardan itibaren tercihlerin mutlak odağı oldu ve 1940-1944 yılları arasında üretimini iki buçuk misli artırdı. Tüketim malları üretimi ise, tüm sınai hasılanın yaklaşık %40'ından, kabaca %20-22'sine düştü. Tank ve zırhlı araçların üretimi yaklaşık yedi misli, savaş uçağı üretimi dört katından fazla artış gösterdi (Harrison, 1985).

Britanya'nın ekonomik başarıları da etkileyiciydi. Savaş yılları boyunca demir cevheri ve alüminyum üretimi, sırasıyla %37 ve %55 oranlarında arttı. 1938'de üretilen uçak sayısı yalnızca 2827 iken 1944'e gelindiğinde 26.461 olmuştu bile. Bu sayıya, üretimi on ka-

Tanklar	740	7300
Uçak	800	1580
Çelik	4,3	35,5
Kömür	18,3	165,9

▲ Tanklar ◆ Çelik
 ✕ Uçak ■ Kömür

Şekil 2.2 1930'larda Sovyet sanayileşmesi ve savaş hazırlıkları

tından fazla artan özel bombardıman uçakları da dahildi. Tank ve mobil topların üretimi yılda 700'den azken, 1942'de yaklaşık 9000'e yükseldi. Donanma ve kara taşıtları üretimi 1941-1943 yılları arasında altı katından fazla arttı. Askeri gereksinimler sonucu, radyo valfları üretimi de üç kat arttı. Savaş, 1939'da milli hasılanın yalnızca %15'ini tüketirken, 1943'te buradaki payı %53'e yükseldi (Pollard, 1983: 203, 214).

Savaş çabaları, öncekilerden çok daha incelikli bir savaş ekonomisi sistemini gerekli kılıyordu. Piyasaların düzenlenmesi, siyasal ve toplumsal sistemler arasındaki farklılıklara rağmen genellik kazanmıştı. Savaş döneminin denetimli piyasa sistemi, kıtanın her yerinde tipik özellikler sergiliyordu. Serbest piyasa fiyatlarının yerini, kay-

nak tahsisine tabi olan denetimli fiyat sistemi aldı. Devletin ekonomi siyasetinin başlıca aracı olan finans siyasası asıl belirleyici unsur olmaktan çıktı. Fiziki denetimler baskın duruma geldi. Savaş çabası, enformasyonun, karar almanın ve o kararların uygulanmasının merkezileştirilmesine dayalı katı bir öncelik sistemi gerektiriyordu. Güçlü bir idari örgütlenme zorunluydu. Alan Milward, Ocak 1941’de Lordlar Kamarası denen kurumun savaş ekonomisi üzerinde otorite sahibi bir tür paralel kabineye dönüşmesi ve Avam Kamarası’nın yürütmedeki rolünü yitirmesiyle ortaya çıkan Britanya sistemini şöyle tasvir eder: “Ortaya çıkan şey, neredeyse Almanya veya İtalya devletleri kadar demokrasiden uzaktı” (Milward, 1979: 111).

Devasa bir idare aygıtı inşa edildi: Nisan 1940’ta 3500 çalışanla kurulmuş olan Gıda Bakanlığı, 1943’te 39.000 kişiyi istihdam eder hale gelmişti. Britanya ekonomisini bir yığın bakanlık yönetiyordu. Eylül 1939’da Ekonomik Harp Bakanlığı’nın kurulmasının ardından, Devlet Acil Durum Komitesi ve Temel Teçhizat Memurları Komitesi oluşturuldu. 1940’ta, Churchill kabinesi altında, Teçhizat Bakanlığı, Hava Taşıtları Üretimi Bakanlığı ve ayrıca özel bir Uçak Üretim Konseyi oluşturuldu. Tüm nüfus kayıt altına alındı ve işgücü hareketini en aza indirmek işgücünü savaş üretiminin en gerekli alanlarına kaydırmak amacıyla emek istihdamı denetlenmeye başladı. 1941 Nisan ve Kasım ayları arasında 200.000 kadın, sivil sanayi sektörlerinden mühimmat sanayisine aktarıldı. 1942 yılı başında çıkarılan Kadın İstihdamı Yönergesi daha da ileri giderek yirmi ila otuz yaş arası(1943’ten itibaren bu kırk yaşa kadar çıkarıldı) tüm kadınların Devlet İşçi Mübadele Ofisleri kanalıyla bir iş edinmesi talimatı verdi.

Üretim ve malzeme tedariki devlet aygıtı tarafından yönlendiriliyordu. Savaş çabasının taleplerini karşılamak üzere çeşit çeşit planlamalar devreye sokulmuştu. Ocak 1940’ta Harrogate Programı ayda 2500 uçak üretme hedefi koydu. Bunun yerini, önce daha hızlı üretim ihtiyacına dikkat çeken Hennessy Programı, ardından da önceliği ağır silah taşıyan bombardıman uçakları üretimine kaydıran Aralık 1941 tarihli Bombardıman Uçağı Programı aldı. 1942 yılı başlarında deniz nakliyesi, hammadde ve mühimmat üretimini özel ko-

miteler yönetiyordu. Aynı yılın yazında, özel sektöre müdahale etmesi için, Olağanüstü Hal Tasarısı'na göre yetkili bir Yakıt ve Enerji Bakanlığı kuruldu. "Devlet tüm Britanya yurttaşları ve onların mülkiyetleri üzerinde neredeyse sınırsız ekonomik yetkiler kazanmıştı" (Ránki, 1993: 124). Devlet oldukça sert önlemler alarak, hane tüketiminden %25 pay alınması ve tüketici ürünleri sanayilerinde tasarruflar yapılması talimatını verdi. Sivil tüketim üzerindeki kısıtlamalar sonucunda, savaş boyunca giyecek üretimi %37, ev gereçleri üretimi %57 düşüş gösterdi.

Makul miktarda yiyecek tedarikini garantiye alma çabasıyla tarıma devlet müdahalesi, tüm Avrupa'da savaş dönemi düzenlemelelerinin zaten önemli bir alanıydı. Öte yandan Britanya'da bu, ülkenin tarım ithalatına bel bağlamış olması nedeniyle daha da büyük önem kazandı. Savaştan önce, gıdada iç tüketimin %70'i ithalattan karşılanıyordu. 1939'dan itibaren hükümet, bilhassa tahılda kendine yeterliğe doğru bir yönelim başlattı. Ekili otlak alanlarına dönüm başına 2 sterlin ödedi. Devlet savaş boyunca gıda sübvansiyonlarına 700 milyon sterlinden fazla para yatırdı. Karmaşık bir fiyatlandırma ve tanzim sistemi kullanılarak, canlı hayvan ekonomisinden tarım ekonomisine geçiş öngören asıl hedefe başarıyla ulaşıldı: Hububat üretimi ile aynı biçimde, Britanya tarımındaki kalori üretimi iki katına çıktı. Gıda ithalatı yarı yarıya azaltıldı. "Bu düzeyde bir üretim artışı, serbest bir ekonomide başarılamazdı" (Ránki, 1993:251).

Devlet denetimi, sübvansiyonlar, planlama ile artan savaş üretimi masraflıydı ve özel bir finans politikası gerektiriyordu: Bunu başlatan Churchill kabinesi oldu. Ucu kaçan enflasyonla savaşmak amacıyla, ortalama bir hanenin harcamalarının %90'ını karşılayacak tarzda, tüketici mallarının sıkı biçimde karneye bağlanması ve fiyat denetimleri başlatılarak, tüketim harcamalarının önlenip kaynakların savaş teçhizatına aktarılması hedefleniyordu. Öte yandan bu, enflasyonu da kontrol altına aldı: 1939'dan 1940'a kadar perakende fiyatları %43'lük bir sıçrama yaparken, daha sonra hızları kesildi ve daha ılımlı bir artışla seyredererek savaşın sonu olan 1945 yılını, 1939 yılı düzeyinin yalnızca %77 üzerinde kapadı. Yaşam pahalılığı yalnızca %34 artarken, ücretler %44 arttı.

Savaş zamanı harcamaları büyük hızla tırmanarak, 1938-9 ve 1944'te altı misli arttı; vergi gelirinin dört kat artırılıp yaklaşık yirmi kat fazla borç alınmasının başlıca sorumlusu buydu. Vergi gelirleri, 1943-5 yıllarında bile, yapılan savaş harcamalarının yarısından fazlasını karşılıyordu. Borçlanma, yurt dışı yatırımlarının geri çekilmesi ile İngiliz Milletler Topluluğu'ndan ve ABD'den alınan krediler, gerekli finansal kaynakları sağlamaktaydı (Hancock ve Gowing, 1949).

Britanya'nın savaş ekonomisi diğerlerinininkinden çok da farklı değildi; buna rağmen, Britanya ve Almanya'nın işgücü politikası ve diğer ülkelerle olan ekonomik ilişkileri birbiriyle keskin bir zıtlık oluşturuyordu. 1941 yılından sonra, kıtanın neredeyse tamamı Alman yönetimine girmiş ve Nazi savaş ekonomisi sistemine tabi kılınmıştı. Hem batı, hem de doğudaki işgal edilmiş topraklar temelde Alman savaş aygıtının gereksinimlerine uygun şekilde bir Nazi idare heyeti tarafından yürütülen Alman ekonomisinin parçası olmuştu. Mihver devletleri de, yine Almanya'nın savaş ekonomisiyle bütünleşmişti, ama kendi idare heyetlerine de sahipti. Sözelimi Macar hükümeti mühimmat, tank ve uçak üretimi için yeni programlar başlatmıştı. 1941'den itibaren doğrudan Alman talimatları ve ortak programlar Macar ekonomisini Alman ekonomisinin emrine soktu. 3 milyar pengö'lük Messerschmitt Uçakları Projesi, iddialı bir boksit-alüminyum programı ve petrol çıkarma projesiyle bağlantılı olarak, kısmen Macar hükümetine bağlı olsa da daha sonra idare doğrudan, bir Alman organı olan Ungarn'daki Deutsche Industrie Kommission'un emrine verildi.

Ürünler için serbest piyasa neredeyse kapatılmıştı. Hammadde ve makine sanayisi ürünlerinin hemen hemen tamamı Macar devleti tarafından satın alınarak Almanya'daki alıcılara dağıtılıyordu. 1942'ye gelindiğinde, Macar pamuk sanayisi kapasitesinin %90'ı ve yün sanayisinin yaklaşık %80'i devlet siparişlerine gidiyordu. Hammadde ve enerji arzı yine devlet tarafından denetleniyordu. 1939'dan itibaren çeşitli komiteler arzı denetlediler, ancak 1942'de, önemli hammaddeleri dağıtmak üzere bir Hammadde Merkez Bürosu kuruldu. Hammaddeleri korumak ve mümkün olan yerde sahte olanların yerine başkalarını koymak üzere çeşitli kısıtlamalar, standartlar ve geri dönüşüm yönergeleri getirildi. 1943'te özel inşaat çalışmaları yasak-

landı. Enerji kısıntıları ve karnelendirme, devlet denetiminin en önemli araçları arasına girdi.

Savaş yılları boyunca acımasız müsadere sistemi altında, Macarların Almanya'ya tarımsal hibelerinde de artış oldu. Arsalar ve çiftliklerin, ekilebilir arazinin her dönümünden sağlanan net gelire karşılık belli bir miktar ürünü devretmeleri isteniyordu. Ülke sınırları içinde, ekmek, un, yağ, süt, tereyağı ve patates gibi tüm önemli gıda ürünleri için karnelendirme başlatılmıştı. Ağustos 1939'da devlet tüm fiyatları sabitledi ve özel görevli bir kurum olan Fiyat Denetim Bürosu kuruldu. Savaş harcamaları, devletin savaş finansmanında merkezi bir rol oynamasını gerektirmişti. Almanya'ya yapılan teslimatların çok büyük bölümünün karşılığının ödenmemesi (Macar Ulusal Arşivi, 1942), bu rolün önemini daha da artırdı. 1938-1939 yılları arasında, savaş harcamaları Macar ulusal gelirinin %12'sinden %44'üne yükseldi ve bütçe harcamaları ulusal gelirin %33'ünden %72'sine çıktı. Bu devasa harcamaları karşılayanın tek yolu enflasyonist finansmandı. Dolaşımdaki banknotların sayısı savaş boyunca on dört misli arttı. Durum Romanya ve Bulgaristan'da da benzerdi. Orta ve Doğu Avrupa'da piyasa ekonomisi rafa kaldırılmıştı.

20. yüzyılın ilk yarısında, iki büyük savaşın, tarihteki en trajik ekonomik bunalımın ve Avrupa'nın periferilerinde hayal kırıklığı ile aşağılık duygusuna yol açan modernleşme ve sanayileşme başarısızlığının sonucu yeni bir ekonomi modeli ortaya çıktı: Denetimli piyasa sistemi. Serbest ticaret, altın standardı ve kendini düzenleyen piyasa sistemi sona erdi. Yeni keşfedilen müdahale yöntemleri, döngüsel eğilimleri dengelemeye ve kendine yeterlik ile aşırı savaş üretimi gibi hedeflerin başarılmasına hizmet etti. Bu yeni deneyimin başarısı Avrupa üzerinde uzun süre kalıcı bir etki bırakarak yeni deneyler için esin kaynağı oldu. Açıkçası, I. ve II. Dünya Savaşları sırasındaki savaş ekonomisi, 20. yüzyılın tüm iktisadi rejimlerinin tohumlarını atmıştı. Merkezileşmiş, devlet güdümlü ve katı biçimde düzenlenmiş piyasa sistemleri, öyle ya da böyle, aşırı savaş çabaları ve bunların yarattığı gereksinimlerle başa çıkabildi. Kendini düzenleyen bir serbest piyasa sisteminin tüm bu zorluklarla başa çıkmaya elverişli olmadığı açıkça görülmüştü.

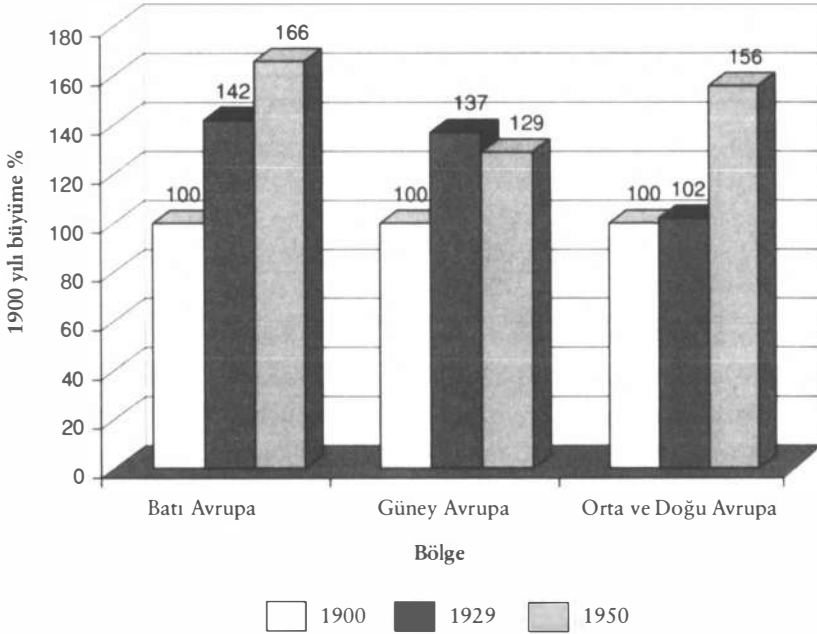
Denetimli piyasa ekonomisinin yarattığı sonuç: Avrupa'nın ekonomi performansı

İki dünya savaşı ve Büyük Bunalım felaketi, 1914-1944 yılları arasındaki dönemi, derin sıkıntılarla dolu bir karanlık çağa dönüştürdü. Düzenlemeler ile devlet müdahaleleri, kriz yönetimine katkı sağlıyor, ulusal ekonomilerin çok büyük güçlüklerle başa çıkmasına yardım ediyordu. Son tahlilde, hem Avrupa ekonomisi hem dünya ekonomisi, modern tarihlerdeki en yavaş büyümeyi bu dönemde kaydetmişti (bkz. Tablo 2.3). Avrupa'nın GSYH'si %70 arttı, ancak kişi başına düşen gelir baz alındığında, artış, dünya ekonomisindeki büyümenin bir miktar gerisinde kalarak, yalnızca %37 oldu.

İktisadi büyümenin genelde yavaş seyretmesine rağmen, Avrupa'da, bilhassa Batı'da ve İskandinavya'da, önemli bazı yapısal değişimlerin yaşandığı bir gerçektir. Tarımdan sanayiye doğru kayda değer düzeyde bir kayma gerçekleşti. 1910-1950 yılları arasında, Danimarka'da tarımın milli gelire katkısı %30'dan %21'e düşerken, sanayinin katkısı %24'ten %36'ya yükseldi. Norveç ekonomisi de benzer

Tablo 2.3 Avrupa ve dünyada GSYH ve kişi başına düşen GSYH (Kaynak: Maddison, 1995a; 227-8)

Yıl	Avrupa				Dünya				Dünyaya göre Avrupa %
	GSYH	1913 = %100	GSYH / Kişi	1913 = %100	GSYH	1913 = %100	GSYH / Kişi	1913 = %100	
1900	908.455	73	2.012	85	1.976.876	73	1.263	82	159
1913	1.241.635	100	2.381	100	2.726.065	100	1.539	100	155
1929	1.514.923	122	2.757	116	3.696.156	136	1.806	117	153
1950	2.116.057	170	3.259	137	5.372.330	197	2.138	139	152

Şekil 2.3 İktisadi büyüme, 1900-50

bir yapısal değişim geçirdi: Tarımın katkısı aynı dönemde %24'ten %14'e inerken, sanayinin, bilhassa çelik, makine ve kimya sanayilerinin katkısı %26'dan %36'ya çıkmıştı (Jörberg, 1976:415, 424, 427). Tarımsal istihdam Norveç'te toplam istihdamın %10 ila %20'sine ve İskandinavya genelinde toplam istihdamın %25'ine geriledi.

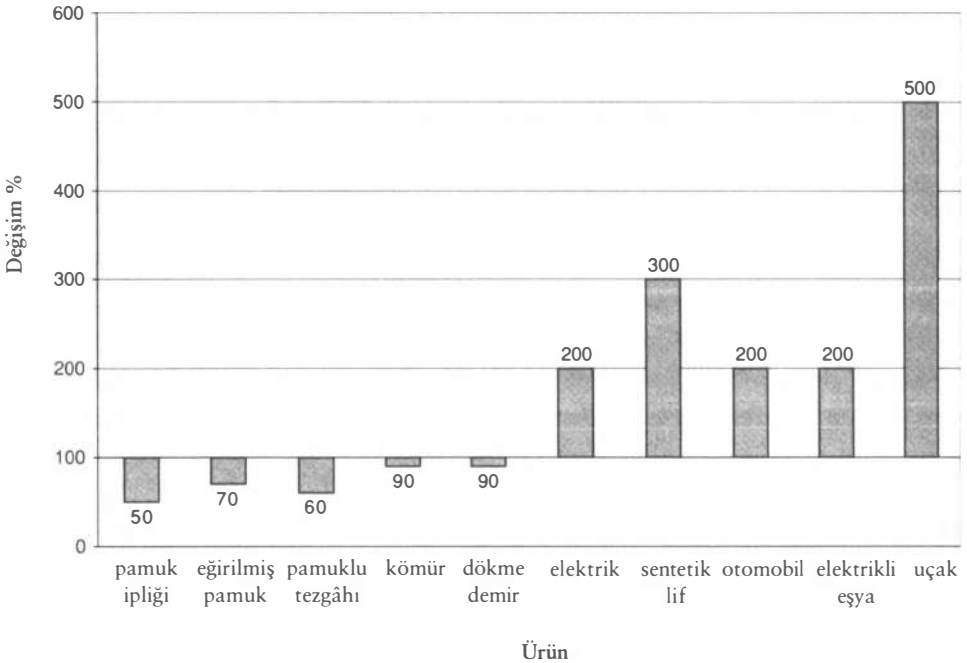
Hizmetler, en çok güçlenen sektördü ve tersiyer sektör denen bu alan, Batı'da 1950 itibarıyla aktif nüfusun %35 ila %50'sini istihdam eder hale gelerek, ekonominin en büyük sektörü oldu.

Hem Batı'da hem de İskandinavya'da, ortalama büyüme, gerileyen eski sanayiler ile yükselen yeni sanayilerin bir bileşkesiydi. Britanya buna belirgin bir örnektir. Ülkenin geleneksel temel sanayileri, en çok da tekstil sanayisi, yavaş yavaş ama kesintisiz biçimde geriledi: Bunların sınai net üretim içindeki bileşik payı 1924'te %37, 1935'te ise yalnızca %28 olmuştu. 19. yüzyıl Britanya'sının başlıca

Tablo 2.4 23 Avrupa ülkesinin elektrik enerjisi üretimi (Kaynak: Mitchell, 1998: 562-5)

Yıl	Milyon kw/s	Yüzde
1925	80,36	100
1950	388,40	483

ihraç ürünleri olan pamuk ve pamuklular, 1912-1938 yılları arasında önce yarı yarıya, sonra %60 oranında azaldı (bkz. Şekil 2.4). Pamuk sanayisinin işgücü ve iş makinelerinde üçte birlik azalma oldu. Bu kısmen, kendi tüketim mallarını piyasaya sürmeye başlayan görece az gelişmiş ülkelerdeki sanayileşme yöneliminin, kısmen de gelişmiş ülkelerdeki yeni teknolojiye dayalı yeni sektörlere doğru bir kayışın sonucuydu. Bunun tersine, elektrik, elektrikli mallar ile oto-

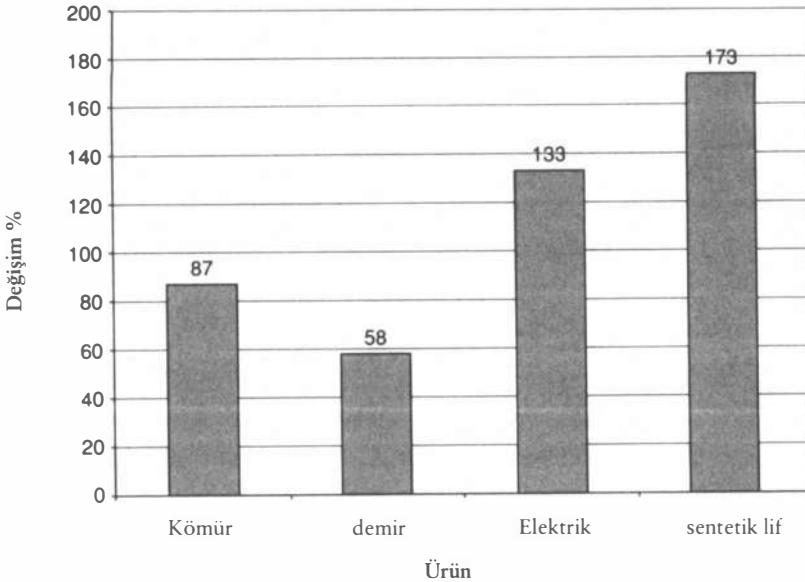

Şekil 2.4 Britanya sanayisinin yeniden yapılanması 1912-38

Tablo 2.5 21 Avrupa ülkesinde telefon ve radyonun yaygınlaşması (bin olarak/ Kaynak: Mitchell, 1998: 765-72, 775-9)

Yıl	Telefon*	1950=% 100	Radyo**	1950=% 100
1900	650	2,9	—	0,5
1913	5305	24,0	270***	5,2
1950	22.146	100	51.532	100

* Kullanımdaki hat; ** lisans alma; *** 1925

Şekil 2.5 Fransız sanayisinin yeniden yapılanması 1912-38

mobil üretimi, 1929-1938 yılları arasında iki katına çıktı. Uçak ve suni ipek üretimi beş kat arttı. Eski temel sanayilere yapılan yatırımlar, %20'den fazla düşüş gösterirken, yükselen yeni sanayiler, paylarını %21 artırdılar (Pollard, 1983: 54-5, 73).

Tablo 2.6 Avrupa'daki motorlu araç sayısı (Kaynak: Mitchell, 1998: 732-42)

Yıl	Adet / 1000	1950 = %100
1913	431	4,7
1950	9.229	100

Fransa'nın teknolojik-yapısal modernizasyonu, 1928-1939 yılları arasında kömür ve demir üretimindeki (sırasıyla %13 ve %42) azalma ile elektrik ve suni iplik üretimindeki (sırasıyla %33 ve %73'lük) artışa bakılarak görülebilir (bkz. Şekil 2.5). Hollanda'da tekstil ve giyim sanayilerinde çalışanların oranı %25'ten %19'a düşerken, makine ve kimya sanayilerinde bu oran %17'den %30'a çıkmıştı (Jansen ve Smidt, 1974: 36).

Bu değişimler elektriğin zaferiyle kendini iyice gösterdi. 1919 yılında Britanya'da yalnızca az sayıda eve elektrik bağlıyken, 1939'da evlerin neredeyse üçte ikisi elektrik hizmeti alıyordu (Luckin, 1990: 52-3, 57, 73-5, 172). Elektrifikasyon Avrupa'nın her yerinde öncelikli bir mesele haline geldi ve gitgide yaygınlaştı (bkz. Tablo 2.4).

Avrupa'da elektriğin yükselişinin tarihsel önemini anlatan güzel bir örnek, elektrik kullanımının iki savaş arası yıllarda %400 sıçrama göstermesine karşılık toplam enerji tüketiminin yalnızca %25 artmış olmasıdır. Tüketimdeki artış, kamusal kullanım, sınai kullanım ve eviçi aletlerin yaygınlaşmasıyla bağlantılıydı. Öte yandan, bu yeni elektrikli aletlerin bazıları yalnızca burjuvaların evlerinde görülüyordu. 1932'de İsviçre'de her 10.000 haneye, 1750 elektrikli ütü, 500 radyatör ve 460 elektrikli ocak düşmekteydi. Bu rakamlar ABD'dekinden yüksek olup Fransa'da her 10.000 hanede yalnızca 850 ütü, 85 radyatör, sekiz elektrikli ocak ve 120 elektrik süpürgesi bulunuyordu (Landes, 1969: 435, 439, 440). Bazı elektrikli aletler, elektrik fiyatlarındaki düşüşün desteğiyle, kısa sürede geniş bir piyasayı fethettiler.

Telefon ve radyo Avrupa'da hızla yayılarak (bkz. Tablo 2.5) büyük bir hizmet kesimini de yükselişe geçirdi. Radyonun bu başarı-

sı aşağı yukarı I. Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde gerçekleşti ve 1920'lerin ilk yarısında Avrupa ülkelerinin neredeyse hepsi düzenli yayınlara başladı: Hollanda 1920'de, Britanya 1922'de, Almanya 1923'te, Macaristan 1924'te.

20. yüzyıla geçilirken emekleme döneminde olan otomobil sanayisi savaş boyunca hız kazanıyordu (bkz. Tablo 2.6). Askerler I. Dünya Savaşı boyunca kamyonetler, arabalar kullandılar; "savaş, o güne dek seçkinlere özgü olarak görülmüş bir ürünü yaygınlaştırdı." Otomobil, saldırgan hız imgesi, modernliğin bir izdüşümüydü. 1920'lerde ortalama bir araba sürücüsü, bir savaş pilotu gibiydi (Möser, 1998: 203, 206-7, 210-11). Motorlu araçlar önlenemez bir biçimde yaygınlaştı. Yüzyılın başında ilk traktörlerin ortaya çıkmasıyla, tarımın makineleşmesi de Avrupa'nın iktisadi büyümesinde çok önemli bir etken oldu. 1950'ye gelindiğinde, Avrupa Konseyi sınırları içinde, tarımda 839.600 traktör kullanılıyordu.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı'da havacılık gelişti. Daha 1919 güzünde, ilk havayollarından biri olan Koninklijke Luchtvaart Maatschappij voor Nederland en Koloniën, ya da KLM Hollanda Kraliyet Havayolları kuruldu ve Fokker'dan uçaklar satın aldı (Dierikx 1995: 221-2). 1920-1924 yılları arasında Britanya, Fransız, Belçika, İspanyol, Polonya, İsveç, Macar, Sovyet, Alman, Finlandiya ve Çek havayolları kuruldu (Taylor ve Monney, 1983: 70-9). Yeni alt yapı tesisleri de oluşturuldu. Askeri iniş pistleri elden geçirildi; 1920'lerde (1928'de yeniden inşa edilip tekrar açılan bir askeri havaalanı) Croydon ile Le Bourget sırasıyla Londra ve Paris'e hizmet verirken, Johannisthal, Berlin'in en önemli havaalanı oldu. 1923'te Tempelhof Havaalanı açıldı ve 1926'dan itibaren Lufthansa'nın barınağı oldu (Higham, 1995: 21-3; Braun, 1995: 45-6). 1934-1944 yılları arasında Britanya'da aralarında Gatwick'in de bulunduğu (1936) çeşitli havaalanları açıldı. Heathrow Havaalanı'nın inşasına 1944'te başlandı.

Havacılıkta esas atılım II. Dünya Savaşı'yla bağlantılıydı. Ağır bombardıman ve muharebe uçakları ölümcül silahlar haline geldi. Kitlesel üretim kaçınılmaz olmuştu: Yaklaşık rakamlarla, Almanya 118.000, Britanya 132.000 ve Sovyetler Birliği 158.000 uçak üret-

2.2 KLM

KLM ya da Koninklijke Luchtvaart Maatschappij voor Nederland en Koloniën [Hollanda Kraliyet Havayolları – ç.n.], Ekim 1919'da dünyanın ilk havayollarından biri olarak kuruldu. Hollanda'nın dünyanın en büyük ticaret filosuyla ilk modern deniz gücü haline gelmesinden beridir çok meşhur olan "Uçan Hollandalı," bu yeni seyahat ve ulaştırma aracına yöneldi. Otuz yaşında bir girişimci olan Albert Plesman bu yeni sektördeki potansiyeli fark etti ve 1920 baharında, Amsterdam ile Londra arasında şirketin ilk çalışma güzergâhını hizmete açtı. Bir iki ay sonra, Kopenhag ve Hamburg'a seferler başladı. İlk yılda 345 yolcu ile 15 ton kargo ve mektup taşındı. KLM başlangıçta Britanya charter uçaklarını kullansa da, kısa süre sonra Hollanda yapımı Fokker uçaklarının dört, beş ve daha sonra yedi oturma kapasiteli F-2, F-3 ve F-7 modellerine döndü.

Çetin bir yönetici olan hırslı Plesman, işi genişletti ve Ekim 1924'te Hollanda Doğu Hint Adaları'na (Endonezya'ya), 1929'da Uzakdoğu'ya ilk kıtalararası uçuşları organize etti. 1931'e gelindiğinde, düzenli yolcu seferleri, Amsterdam'dan Batavia'ya (Cakarta) bir defada dört yolcu taşıyordu. Yolculuk 81 saatten fazlası uçuş saati olmak üzere on gün alıyordu. O sıralarda, saatte 200 km. gibi hızlara erişen Fokker uçağı yerine, Plesman, Avrupa'da bir ilki gerçekleştirip, Amerikan Douglas uçakları DC-2 ve sonra DC-3'lerden satın aldı. Avustralya, Hindistan, Mısır, Güney Amerika ve Karayipler'e seferler tertiplendi. 1930 yılı itibarıyla KLM 18.000 yolcu taşıyordu ve bu sayı 1939'da 160.000'e fırlayarak KLM'yi Avrupa'nın en büyük dördüncü havayolları haline getirdi.

II. Dünya Savaşı ve ülkenin Naziler tarafından işgali, şirketi neredeyse iflas noktasına getirdi, ancak Nisan 1945'te KLM yeniden sektöre girdi ve tarihinde yeni bir dönem başlattı. Aynı

yılın sonbaharında Uzakdoğu seferi düzenli olarak yapılıyordu ve Mayıs 1946'da şirket, Avrupa'nın ABD'ye ilk düzenli seferlerini başlattı. Hava seyahatinde devrim yaşanan ve turizm yatırımlarının filizlenmeye başladığı yıllar boyunca KLM olağanüstü bir büyüme gerçekleştirdi: 1998-1999 yıllarında, şirket, 117 modern uçağıyla 15 milyondan fazla yolcu ve 578.000 kargo ve mektup taşıdı. Ulaştırma ağıları 6 kıta, 90 ülke ve 500 şehri birbirine bağladı.

tiler (Ránki, 1993: 175). Savaş, dev bir sınai kapasite doğurdu ve daha hızlı hava taşımacılığına yönelik yeni bir itki yarattı.

Yeni teknoloji, eski teknolojiye ait sektörleri etkilemeye başladı. Dizel ve elektrikli lokomotifler, süreç yavaş işlese de, demiryollarını modernleştirdi. Avrupa Konseyi ülkelerinde buharlı lokomotifler 1950'lerde toplam lokomotif varlığının hâlâ %78'ini oluşturuyordu (*Council of Europe*, 1959: 268).

Yeni teknolojiye dayalı yeni ürünler Avrupa'ya yayılsa da, kıtanın (İskandinavya da dahil) Batı yarısında çok daha büyük bir canlanmaya yol açtı. Gelişmiş merkez ülkeler yeniliğe daha iyi uyum sağlarken, daha az gelişmiş olan periferi, gerileyerek uzun bir bunalım dönemine girdi ve ilerlemenin bir yolunu bulamadı.

İstihdam yapısındaki değişimler, özellikle de tarımsal istihdamın gerilemesi, çeşitli sektörler arasındaki belirgin farklılıklar yüzünden ekonomik performans üzerinde muazzam bir etki yaptı. Verimlilikteki uçurumlar, görece az gelişmiş ülkelerde bile çok büyüktü. 1950'de, ortalama bir İspanyol tarım işçisi 320 dolar değerinde mahsul üretirken, tarım dışı sektörlerde işçi hasılasının değeri 1582 dolara erişmişti. Yugoslavya'da da benzer bir fark vardı: 140 dolara karşı 1751 dolar. Teknolojik modernleşmenin en iyi parametrelerinden olan verimlilik, bu nedenle, önemli yapısal değişimleri gerçekleştirebilen ülkelerde çok daha hızlı artış gösterdi (bkz. Tablo 2.7). Batı Avrupa'nın işgücü verimliliği (çalışma saati başına üretilen GSYH'nin değeri) bir önceki yarım asırlık dilimdekiyle kıyaslanabilecek bir düzeyde arttı: 1870-1913 arası %194; 1913-1950 arasında %191.

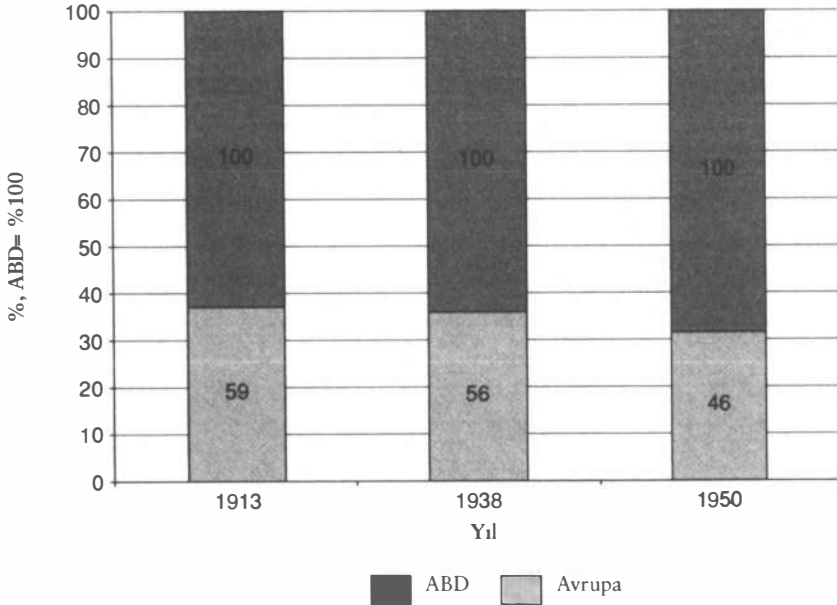
Tablo 2.7 Batı Avrupa ve İskandinavya’da işgücü verimliliği* (Madison, 1995a: 249)

Ülke	1913	1938	1950	1950’de 1913’e göre artış %
Britanya	4,40	5,98	7,86	179
Fransa	2,85	5,35	5,65	198
Almanya	3,50	4,84	4,37	125
Hollanda	4,01	6,26	6,50	162
Belçika	3,60	5,27	6,06	168
Danimarka	3,40	5,31	5,85	172
İsveç	2,58	4,27	7,08	274
Norveç	2,19	4,30	5,41	247
İsviçre	3,25	5,90	8,75	269

* 1990 GSYİH dolar/çalışma saati

1913-1950 yılları arasında, Fransa’da verimlilik neredeyse iki katına çıkarken, İsveç, Norveç ve İsviçre’de iki buçuk katından fazla artış gösterdi. Öte yandan, Avrupa’daki en iyi performans bile Amerika’nın verimlilik düzeylerini yakalamakta yetersiz kaldı. Hatta, Amerikan verimlilik artışlarına kıyasla, Avrupa’nın verimliliği sürekli bir düşüş yaşıyordu (bkz. Şekil 2.6). Batı Avrupa’nın verimliliği 1870’te Amerika’daki düzeyin %70’ine karşılık gelirken, 1913’te %59, 1950’de ise yalnızca %46’sı kadardı. Periferi ülkelerinde verimlilik çok daha düşüktü. Doğu ve Güney’deki bölgeler, Batı Avrupa’daki verimliliğin yarısına bile erişmemiş olup elli yıldan da gerisindeydi.

Büyüme performansı Avrupa’nın bölgeleri arasında böyle farklılıklar gösteriyordu. Mancur Olson doğru bir saptamayla, “konvansiyonel ekonomi modelleri, farklı ülkeler ya da farklı tarihsel dönemlerde, ekonomik performanslar arasındaki büyük farklılıkları açıklamakta başarısız kalmaktadır” der. (Olson, 1994: 73). Ancak, Olson’ın, “gücünü pekiştirmiş olan” gelişmiş ülkelerde özel çıkar grup-

Şekil 2.6 İşgücü verimliliği ABD-Avrupa, 1913-50

larının yürütülen politikayı etkileyerek verimliliği azalttıkları şeklindeki yorumu, yüzyılın ilk yarısındaki performans eşitsizliklerine ilişkin ikna edici bir açıklama sunmamaktadır. Bazı büyüme teorilerinin, görece az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerdeki teknolojilere ve üretkenliğe ayak uydurarak daha hızlı büyüyebilecekleri varsayımı daha ikna edici görünmektedir. Öte yandan, yüzyılın ilk yarısında, Avrupa'nın geri kalmış periferi ülkelerinin çoğunda bu bile gerçekleşmemiştir. Avrupa çapında performans eşitsizlikleri çarpıcı düzeydeydi. Avrupa'daki gibi ılımlı bir %37'lik artış yerine, İskandinav ülkeleri 1913-1950 yılları arasında kişi başı gelir düzeylerini iki katından fazla artırdılar. Diğer taraftan, İrlanda umut kırıcı bir %29'luk büyüme göstermiş, (Rusya hariç) Orta ve Doğu Avrupa'da bu oran %26 olmuştu (bkz. Tablo 2.8).

Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, II. Dünya Savaşı sonrasında, I. Dünya Savaşı öncesine kıyasla diğerlerini çok daha geriden takip ediyor-

Tablo 2.8 Avrupa'nın üç bölgesinde kişi başı GSYH, 1913-1950 (1913=%100) (Kaynak: Maddison, 1995a)

Yıl	Batı Avrupa*		İskandinavya**		Orta ve Doğu Avrupa***	
1900	3456	86	2408	79	1450	85
1913	4013	100	3045	100	1701	100
1929	4960	124	3970	130	1889	111
1938	4990	124	4738	156	1989	117
1950	5745	143	6130	201	2135	126

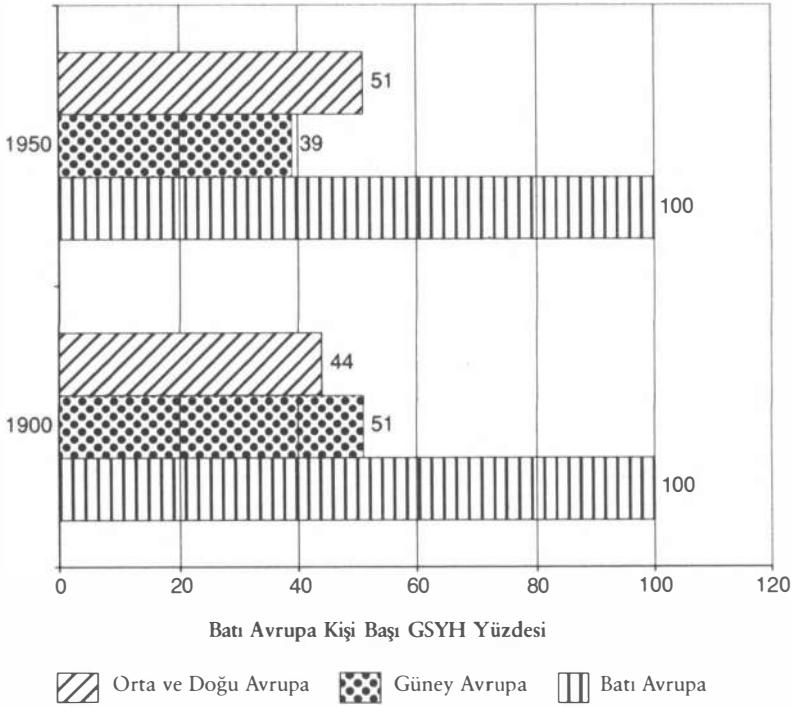
* Yedi lider ülke; ** üç ülke; *** altı ülke

Tablo 2.9 Avrupa sınırları içinde bölgesel gelir eşitsizlikleri, 1900-50 (Batı Avrupa=%100) (Kaynak: Maddison, 1995a)

Yıl	Batı Avrupa	İskandinavya	Orta ve Doğu Avrupa
1900	100	70	42
1913	100	76	42
1929	100	80	38
1950	100	107	37

du (bkz. Tablo 2.9). Gecikmişlerden İskandinavya, bir arayı kapama süreci sergileyerek yüzyılın ortalarında Avrupa'nın en gelişmiş merkez ülkeleri arasına girdi.

Ekonomik performanstaki muazzam dengesizlikler (bkz. Şekil 2.7) karmaşık bir dizi nedene dayanmaktadır. İskandinavya örneğinde, 1900-1950 yılları arasındaki şaşırtıcı arayı kapama süreci, çeşitli etkenlerin bir ürünüydü: gelişmiş teknolojiyi özümseyip kendilerine uyarlamaya yetecek toplumsal kapasite, yüksek bir eğitim düzeyi, istikrarlı kurumlar ile gelişen sosyal yardım kurumlarına dayalı top-

Şekil 2.7 Bölgesel eşitsizlikler, 1900-50 (Kişi başı GSYH) (Batı Avrupa %100)

lumsal barış, tutarlı bir biçimde ihracata yönelim ve bunlarla uyumlu olarak, üretimde uzmanlaşma gibi. Toplumsal bakımdan pek elverişli olmayan periferi ülkeleri, küçük ölçekleri üzerinde istenenin tersi etki yapan ithal ikameci sistemi kullanıyor, eğitim ve toplumsal hareketlilik bakımından gelişmiyor ve köhnemiş sınıf toplumu ve eşitsizliklerini muhafaza ediyordu. Bunların bazılarında, yeni devlet sınırları ve yeni devlet oluşumları da yine geçici, ciddi engeller oluşturdu. Sonuç olarak, bu ülkeler “geri kalmışlığın üstünlüğü”nden yararlanamayıp daha da geriye düştüler.

Periferi ülkelerinin çoğu geleneksel tarımsal yapılarını koruyordu: Toplam istihdamın %50 ila %75'i hâlâ tarım sektöründeydi. Sınai istihdam ise biraz artmıştı (Orta Avrupa'da %20'den %30'a, Bal-

kanlar'da %10'dan %15'e çıkmıştı). Hizmet sektörü geri kalmışlığını sürdürdü. Sanayileşmiş Batı ile tarımsal Güney ve Doğu arasındaki ayrımında kayda değer bir değişim gerçekleşmedi.

Batı Avrupa ile periferi ülkelerindeki teknolojik-yapısal modernizasyon eşitsizliğinin bir kanıtı da, otomobil ve telefonun yaygınlaşması konulu istatistiklerde bulunabilir. Örnek vermek gerekirse, 1950 yılında periferi ülkelerinde kişi başına düşen telefon sayısı, Batı Avrupa'daki düzeyin yalnızca %7-%9'u kadardı (bkz. Tablo 2.10).

Avrupa'nın dünyadaki rolünün zayıflaması

Batı Avrupa'nın görece yavaş büyümesinin, periferi ülkelerinin de görece geri kalmışlıklarını sürdürmesinin bir sonucu olarak, 20. yüzyıl başlarında dünya ekonomisindeki lider konumunu yitirmeye başlayan Avrupa, 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca da düşüşünü görece sürdürdü. Sömürgeciliğin terk edilmesi bunun belirtilerinden biriydi. Belli başlı sömürge imparatorluklarının tümü II. Dünya Savaşı sırasında zayıf düştü ve sömürgeler, denetlenmesi daha zor, bağımsızlıklarını kazanma konusunda daha kararlı hale geldi. Britanya'nın 1947'de Hindistan'ı terk etmesi, diğer sömürgelere de bağımsızlığın kapılarını açtı. Sömürge sahipliği II. Dünya Savaşı'ndan sonra ağır bir yük haline gelerek askeri müdahaleleri teşvik etti ve sonunda sömürgeler bağımsızlıklarını kazandı.

ABD ile diğer eski beyaz sömürgeler ise yükselişlerini sürdürerek pek çok alanda Avrupa'yı geride bırakıyordu. Aradaki uçurum ilkin I. Dünya Savaşı öncesinde belirmiş, II. Dünya Savaşı'ndan sonra genişlemişti. Bu dönemde ABD'nin gelir düzeyi Avrupa ortalamasının üç katına çıktı; en gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinin kişi başı GSYH'leri 1950'de Amerikan gelir düzeyinin yalnızca %70'i kadardı. 1913'te Avrupa, dünya toplam GSYH'sinin üçte birinden fazlasını ürettiyordu; 1950'de ise, onun dörtte birinden biraz fazlasını. Buna karşılık, ABD, Kanada, Avustralya ile Yeni Zelanda, 1/5'in biraz üstünde olan kendi paylarını, yaklaşık 1/3'e kadar yükseltti. ABD dünyanın ilk tüketim toplumu haline gelmişti. Özel otomobil sayısı 1913'te

Tablo 2.10 1000 kişiye düşen taşıt ve telefon hattı sayısı (Kaynak: Fisher, 1978: 143, 150)

Yıl	Taşıt		Telefon	
	8 merkez ** ülke	6 periferi ülkesi***	8 merkez ülke	6 periferi ülkesi
1914/1920*	9	1	247	12
1929	120	14	434	33
1939	217	17	623	63
1949	204	14	899	79

* Otomobil: 1914; Telefon: 1920; ** Britanya, Fransa, Almanya (1949'dan sonra Batı Almanya), Belçika, Hollanda, Danimarka, İsveç, İsviçre *** İtalya, Portekiz, Yunanistan, Macaristan, Polonya, Yugoslavya

1,1 milyon iken, 1950'de 40 milyona ulaşmıştı. ABD'de çalışan kişi başına düşen makine ve donanım varlığının değeri, Fransa, Almanya, Britanya ve Hollanda'dakinin toplamını aşıyordu. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikan imalat sanayisinde her 1000 ücretli işçiye düşen bilim işçisi sayısı, Britanya'dakinden beş misli fazlaydı. Britanya'da verimlilik, 1913-1950 yılları arasında ABD'nin %86'sından %62'sine düştü. Gene ABD'ye kıyasla Hollanda'daki verimlilik düzeyi %78'den %51'e ve Batı Avrupa'nın genel verimlilik düzeyi, %59'dan %46'ya indi. Akdeniz ile Orta ve Doğu Avrupa verimlilik düzeyi, Amerika'daki düzeylerin dörtte biri kadar bile değildi. Nüfusu aşınmaya uğramış olan Avrupa, 1913-1950 yılları arasında yıllık ortalama %0,6'lık bir nüfus artışı görürken, ABD'deki nüfus artışı bunu ikiye katlayarak yurttaşlarının sayısını %50 oranında artırdı. Avrupa'nın dünya nüfusundaki payı %28'den %23'e geriledi. 1913-1950 arasında kıtanın dünya ihracatındaki payı da %60'tan %41'e indi. 1913'te Avrupa ithalatının %58'ini, ihracatının da %68'ini diğer Avrupa ülkeleriyle ticaret oluşturuyordu; ancak bu rakamlar 1947'de aynı sırayla %37 ve %55'e indi. Avrupa,

1913'te dünyada alınıp satılan mamul malların yaklaşık %82'sini tedarik ediyordu; 1937'de ise, bu alandaki katkısı ancak üçte ikiden biraz fazlaydı.

Neredeyse bir asırdır dünyanın bankeri olan Avrupa, bu konumunu giderek kaybederken, ABD I. Dünya Savaşı'ndan sonra borç veren ülkeler içinde de öne çıkıyordu. II. Dünya Savaşı köklü bir değişime yol açtı: Savaş sırasındaki Lend-Lease* programı çerçevesinde ABD, müttefiklerine mal, malzeme ve hizmet şeklinde 44 milyar dolar yolladı. Savaştan hemen sonra, bunu 3 milyar dolarlık bir ilkyardım paketi izledi. 1948'den itibaren Marshall Planı bu rakama 13 milyar dolar daha ekledi. Sarsıntıya uğramış ve iyice güçten düşmüş olan Avrupa, dünya ekonomisindeki liderlik rolünü kaybetmişti.

* Lend-Lease: Savaş döneminde ABD'nin lojistik yardımı programı – yay.h.n.

III

Otoriter-Faşist Rejimlerde Ekonomik Dirijizm

“Faşist bir iktisadi rejimin” var olup olmadığı, yıllardır süregelen bir tartışmanın konusudur. Alan Milward, çeyrek yüzyıldan uzun bir süre önce, şöyle demişti:

İktisat tarihçilerinin çoğu, şimdiye dek, “faşist ekonomileri” iki savaş arası dönemde varolan bir şey olarak ele alma âdetini benimsediler ... Faşizme ait apayrı bir siyasal ekonomi var mıydı? Ve eğer varsa, bu diğer siyasal sınıflandırmalardan ne şekilde farklılık gösteriyordu? Yayınlanan araştırma sayısı arttıkça, varolan siyasal ekonomi teorilerinin indiriciliği da aynı ölçüde azalıyor ... Faşist dönemdeki İtalyan ve Alman iktisat politikalarına bakarsak ... farklılıkların ... benzerliklerden daha önemli olduğu anlaşılır.

İtalyan ve Alman sistemlerinin benzerlikleri ve farklılıkları üzerine tartışmaların yanı sıra, faşizmin kendisi de tartışılmaya devam etmiştir. İtalyan faşizmi ve Alman Nasyonal Sosyalizmi’nin faşist rejimler olarak genellenebilir olup olmadıkları bu iktisat tarihi incelemesini ilgilendirmedeği gibi, onları birbirinden ayırt etmek veya “nazizm faşist ağaca aşılanmış ayrı bir daldır” tezini kanıtlama ge-

reği de yoktur. Faşizmin daha dar bir tanımında, İspanya’da Primo de Rivera’nın Unión Patriótica’sı ve daha sonra Franco’nun Movimiento Nacional’i ya da Portekiz’de Salazar’ın União Nacional’i gibi siyasal güçler tarafından yönetilen rejimleri ifade eden “askeri-bürokratik-oligarşik kraliyet diktatörlükleri”nin yer alıp alamayacağı da (Linz, 1976: 9,11) konumuzun dışında kalıyor. Yunanistan’daki General İoannis Metaksas diktatörlüğünün hiçbir parti desteği yoktu. Onun “4 Ağustos Rejimi” parti örgütlenmelerini reddediyordu. “Geçmişte partilere girmiş olanlarınız” demişti Metaksas deklarasyonunda, “artık onları tamamen unutmak zorundadır; Yunanistan’da bundan böyle siyasal partiler olmayacak” (Stavrianos, 1963: 627).

Milliyetçi rejimler içinde denetimli piyasa sistemleri, iki savaş arası dönemde Avrupa’da çok yaygındı ve hepsi de himayecilik ve devlet müdahaleciliğine dayalıydı. Bu bölümde, baskıcı, parlamenter olmayan, tek partili, diktatoryal-askeri-faşist siyasal sistemlerin çeşitli türlerinin (yalnızca faşizmin değil) tipik bir özelliği olan ve *ekonomik dirijizm* dediğim, diğerlerinden açıkça farklı tipte bir ekonominin parçası olan siyasi-iktisadi rejimin aşırı bir çeşitlemesinin genel özelliklerini saptamaya çalışacağım.

Diktatoryal siyasal rejimlerin hepsi, aşırı ekonomik milliyetçilik ile ticaret ve finansmanın mutlak denetimini birarada yürüttüler. Devlet müdahaleciliği aşırıydı ve kontrolsüzdü; çoğunlukla buna, kamulaştırılmış ekonomi sektörlerinin oluşturulması da eşlik ediyordu. Savaş ekonomisinin gerekleri de yine rejimle bütünleştirilmiş olup rejim içinde değişmez bir role sahipti. Devlet, muhalefeti şiddet yoluyla ortadan kaldırmak, yönetimdeki parti dışında tüm siyasal partileri yasaklamak, sendikaları “millileştirmek” ve “milli hareketler” –kimi zaman yalnızca gençlik hareketleri de olsa daima ordu tabanına dayanırdı– yaratmak suretiyle denetimi elinde tutuyor, tüm bunlar bir “lider”in, *Duce*, *Führer*, *Caudillo*, ya da *Archigos*’un mutlak iktidarına hizmet ediyordu. Milliyetçi otoriter rejimler, kendine yeterlik demek olan “ekonomik bağımsızlık” emeli güdüyor, iç istikrar ve/veya büyüme hedefini gerçekleştirmek için çoğunlukla etkin bir askeri gücün emri altında, modern, güçlü ekonomileri hedefle-

yen bir mücadele veriyordu. Ekonomik dirijizm, meşruiyet ve toplumsal taban kazanmak için, toplumsal yardım kurumları ile boş zaman programlarını devreye sokuyordu. Bu ayırt edici özellikler pek çok ülkede ve bölgedeki benzer ekonomik sistemler içinde birlikte görülüyordu.

Faşizm, farklı yorumların öne çıkardığı şekilde, “büyük sermaye”ye, orta sınıfın çıkarlarına ya da bağımsız bir parti bürokrasisine hizmet etmiş olabilir. İster burjuvazinin diktatörlüğü, ister kapitalizmle sosyalizm arasında bir “üçüncü yol,” karşı devrimci bir sağ sistem ya da sağ ile sol popülizmin bir karışımı olsun, ekonomik dirijizm faşizmin doğal bir unsuruydu. Faşizm, devlet egemenliği ile özel girişimci çıkarlarını, kitlelerin baskı altında tutulmasıyla birleştiriyordu. Gene de bu rejimler, tam istihdam politikası, boş zaman örgütlenmeleri, “kolektivist” bir kavram olarak milli (ırksal) birlik ve bütünlüğü yansıtan çeşitli kurumlar ve yine en az diğerleri kadar önemli olan popülist refah tedbirleri getirmek yoluyla, kitlesel yaygınlık kazanıyorlardı. Mussolini “akıllı kapitalistler, işçilerinin yalnızca maaşları değil, barınma, okul, hastane ve eğlence ihtiyaçlarıyla da ilgilenirler” açıklamasında bu fikri kusursuz biçimde dile getirmiştir.

Otoriter rejimlerin riyakârlıkları, onların hakiki işçi örgütlenmelerine karşı tavırlarında ortaya çıkar: Bu rejimlerde özgür sendikalar yok ediliyor, işçi çıkarlarını temsil etme güçlerinden mahrum bırakılıyordu. Bir yandan da, yukarıdan müdahale ile resmi işçi temsilcilikleri kurumlaştırılırdı. Dahası, bu rejimler büyük şirketlere hizmet etmiş olsun olmasın, şirketler de “liderin” ya da parti-devlet bürokrasisinin tanımladığı “yüce milli çıkarlara” hizmet etmek zorundaydı.

Faşizm konusundaki bildik tartışmanın bir yönü var ki, burada değinmemek olmaz. Ekonomik dirijizm çoğunlukla, Avrupa’nın Güneydoğu uçlarındaki görece az sanayileşmiş, kısmen modernleşmiş ülkelerde ortaya çıkıyordu. Bu noktada, faşizmin yükselişi ile modernleşme girişimi arasında doğru orantı olduğunu gözlemlemiş olan William Welk ile hemfikirim. Welk, ilk bir yıllık kazanımlarının ardından modernleştirme rejiminin çekiciliğini şöyle tasvir ediyordu:

Pislik, hırsızlık, *mafya*, *lazzaroni*, *eskinin dolce far niente*'si yok olmaya yüz tutmuş ve temizlik, düzen ve verimlilik sağlanmıştı ... Sanayi ve ticaret gelişmiş, görkemli yeni yollar inşa edilmiş, milyonlarca dönüm bataklık alan kurutulmuş ve ... İtalyan bayrağını taşıması için en hızlı gemi inşa edilmişti. (Welk, 1938: 245)

James Gregor da aynı görüşteydi:

Faşizm burada, yer ve statü için yoğun bir uluslararası rekabetin olduğu bir dönemde, kısmen gelişmiş ya da geri kalmış ve dolayısıyla statü yoksunu milli cemaatlere uygun bir kalkınmacı diktatörlük anlamına geliyor. Gerçekte faşizmin en güçlü olduğu ve iktidara gelmeyi başardığı yerler ... gayri safi milli hasılanın ve kişi başına düşen gelirin en düşük olduğu Avrupa'nın Latin ülkeleri ve sanayileşmenin sınırda olduğu ülkelerdi.

Öte yandan, Alman Nasyonal Sosyalizmi vakası, Alan Milward'ın belirttiği gibi, “bunun, faşizmin çok yetersiz bir yorumu olduğunu” düşündürür, zira Almanya “son derece gelişmiş bir ekonomiye” sahipti (Milward, 1976: 380). Ekonomik dirijizm rejimlerinin çoğu gerçekten de Akdeniz bölgesindeki –II. Dünya Savaşı sonrasına ait bir ifadeyle– “modernleştirici diktatörlükler” olmakla birlikte, Almanya'nın bu kategoriye dahil olmadığı kesindi. Oysa Almanya da 1930'lar boyunca ekonomik dirijizm getirmişti. Peki neden? Bunu cevaplamak için, 1918 yılındaki siyasal-ekonomik-ulusal travmayı ve savaş sonrası aşağılanmayı, alçalma ve yenilgi duygusunu, Avrupa'nın en iyisi olma yarışında rakipler karşısında uğranan kabullenilemez yenilgiyi anımsamakla işe başlayabiliriz. Kont de Mirabeau'nun, *Monarchie Prussienne* (Prusya Monarşisi) eserinde dile getirdiği şu zehir zemberek söz unutulmazdır: “Prusya, ordusu olan bir devlet değil, devleti olan bir ordudur.” Prusyalı liderliğindeki Almanya için askeri yenilgiyle gelen itibar kaybı, mahvediciydi. Aradan on yıl geçmeden, ikinci bir darbeyle, benzeri görülmemiş kitle-sel işsizlik ve ülkenin sınai üretiminin yarı yarıya azalmasını getiren Büyük Bunalım Almanya'yı iyice yıkmıştı. Bu statü yitirmiş ülkeyi harekete geçiren şey, ulusal gurur, galiplere karşı intikam arzusu ve

başarısızlığa uğramış olan yayılmacı emperyal düşü gerçeğe dönüş-türme tutkusu oluyordu. Almanlar, I. Dünya Savaşı'nda yaşadıkları deneyimden, savaş sırasındaki ekonomik dirijizmin en yüksek askeri ve ekonomik başarılarla ulaşmada anahtar olduğu dersini çıkarmışlardı. Bu inancı taşıyan savaş kuşağı, Almanya'yı diriltmeye yönelik köktenci hareketlerde lider rolü oynadılar. 1933'te kişi başı GSYH Almanya'da İtalya'dakinin iki katı kadar, İspanya'ninkinden daha da yüksek olduğu halde, savaş halinin ekonomik dirijizmi sonunda egemen oldu.

Nazi Almanyası böylelikle bildik savaş ekonomisini aşırı baskıcı, tek sesli parti-devlet iktidarıyla birleştiren bir rejim getirdi. Almanya'daki ekonomik dirijizmin kaynakları ve hedefleri, İtalya, İspanya ve Portekiz'dekilerden farklıydı. Ayrıca başka özgünlükleri de vardı. Ama her şeye rağmen, ekonomik dirijizmdi.

Ekonomik dirijizmin önemli unsurları ve özgün nitelikleri Orta ve Doğu Avrupa'nın bazı ülkelerinde de kendini gösterdi. Askeri cunta yönetimindeki Polonya, Horthy Macaristan'ı ve 1930'lar boyunca Balkanlar'daki bilinen adıyla kraliyet diktatörlükleri, tamamen otoriter rejimler haline geldiler. Bu ülkeler, tarımda geri kalmışlık, savaş öncesindeki performanslarından dolayı düş kırıklığı ve modernleşme ile sanayileşmede kararlılık bakımından Akdeniz çevresindekilere benziyorlardı. Savaş ertesinin ekonomik kaosu ve Büyük Bunalım trajedisini, onları himayecilik ve devlet müdahaleciliğine itmişti. Bu devletler, 1930'lardaki ekonomik dirijizmin bazı tipik özelliklerini sergilemekle birlikte, bilhassa Faşist-Nazi ekonomik bloklarıyla tam bütünleşemediklerinden, başka pek çok özellik onlarda yoktu. Kayda değer kamu sektörleri ya da korporatizme ve popülist sosyal refah sisteminin herhangi bir biçimine rastlanmıyordu. Bazı bakımlardan, Orta ve Doğu Avrupa, otoriter bir ekonomik dirijizmden çok denetimli bir piyasa sistemi uygulamış ya da ikisinin bir karışımını yaşamıştır.

Ekonomik dirijizmin kökenleri ve belirleyici özellikleri

Bu ekonomik sistemin kökenlerini kavramak için, I. Dünya Savaşı'nın rolünü bir kez daha vurgulamak gerekir. Tıpkı denetimli pi-

yasa sistemi gibi, ekonomik dirijizm de savaş ekonomisi deneyimiyle yakından ilişkiliydi. Tekrar John Maynard Keynes'ten alıntılarsak:

Toplumsallaşmış üretimin örgütlenmesi konusunda savaş sırasında yaşanan deneyim, buna bizzat tanık olmuş kimilerini, aynı şeyi barış koşullarında da tekrarlama yönünde iyimser bir heves bırakmıştır. Savaş sosyalizmi hiç kuşkusuz barış sırasında gördüklerimizden çok daha büyük bir refah üretimini sağlamayı başarmıştır. (Keynes, 1927: 5, 35, 39, 47-9, 52-3)

Laissez-faire dönemi boyunca diğerlerine yetişmekte başarısız olan ve ne pahasına olursa olsun kaderlerini değiştirmek isteyen hayal kırıklığı içindeki ülkeler, doğal olarak savaş ekonomisi sistemini hedeflerini gerçeğe dönüştürmek için yeni bir fırsat olarak görüyordu. Savaşın hemen ertesindeki düzenlemeler, savaş zamanındaki önlemlerin barış döneminde nasıl uygulanacağını onlara öğretmişti. Ama bunun üstüne, söz konusu ülkeler daha köktenci, daha zorlayıcı, daha denetimci bir ekonomik sistem arayışındaydı. Böyle bir iktisadi rejim onu yürürlüğe koyan diktatoryal siyasal sistemlerden –bunlar birbirlerinden nitelik ve tarihsel geçmiş bakımından farklı olsa da– ayrı düşünülemezdi.

İtalyan faşizminin kökleri, bu ülkenin gecikmeli birleşmesine dayanıyordu. Gecikmiş bir ülke olan İtalya, gelişmiş Batı'nın çok gerisinde kalmıştı. Güney eyaletlerinde, eskimiş, köhnemiş sosyo-ekonomik unsurları halen koruyor, süregiden sömürge imparatorlukları kurma yarışına katılamayacak kadar güçsüz durumda bulunuyordu. Yüzyılın ilk yirmi yılı boyunca siyasette öne çıkan İtalyan Yeni Sağ'ı, mutlak ulusal birliği savunuyor ve İtalya'yı diğer uluslara boyun eğen bir ülke olmaktan çıkarıp büyük emperyal bir güce dönüştürme misyonunu üstleniyordu. İtalyan seçkinleri, bu ulusal düşü gerçekleştirme umuduyla savaşa büyük bir hevesle katıldılar. Buna rağmen I. Dünya Savaşı'nın sonucu hüsrana oldu. Ülke, hiperenflasyon ve 3 milyar dolarlık borcun yarattığı darbeyle, ekonomik kaosa sürüklendi. Savaş çabası, 1913-1918 yılları arasında kişi başına GSYH'de %32'lik bir artış yarattıysa da, ardından 1921'de %25'lik bir düşüşle savaştan önceki düzeyin altına inilmişti. Kıtık

ve açlığa, derin bir hayal kırıklığı eşlik ediyordu: İtalyan milliyetçileri kendilerini ihanete uğramış hissediyorlardı ve Adriyatik Denizi'nin doğusundaki topraklar ile Kuzey Afrika'daki sömürgelerden toprak kazanmayı kafalarına koymuşlardı.

Savaş sonrasındaki durum, devrimci bir kargaşa yarattı. Bolşevik Devrimi de, bilhassa 1920-21 yıllarını kapsayan “Kızıl Yıllar” boyunca, Avrupa'nın başka pek çok ülkesinde olduğu gibi, seferberlik etkisi yarattı. Kanun ile düzeni yeniden sağlamak, bir o kadar da ulusal gururu onarıp İtalya'nın düze çıkmasını sağlamak üzere, bir “önleyici karşı devrim” gerçekleşti. Benito Mussolini karizmatik bir lider olarak siyaset sahnesine çıkmıştı. Daha önce radikal solcu olan Mussolini, bundan sonra aşırı sağ ve aşırı solun bileşiminin temsilcisi oluyordu. Mussolini İtalyan Milliyetçi Parti'nin özgün proto-faşist fikirlerini ödünç alarak kendi Faşist Parti'sine uyarladı. Yükselişteki Milliyetçi Parti'nin lideri Enrico Corradini, milliyetçilikle sendikalizmden bir sentez yaratmıştı. Corradini'nin “hakiki ve tam anlamıyla üstün bir bireysel varlık olarak, kolektif yaşamın en yüce birimi olarak millet”, “dışarıda savaş uğruna içeride barış” gerektiği gibi doktrinleri ve hepsinden önemlisi, Marksist sınıf mücadelesini “proleter uluslarla Avrupa plütokrasisi” arasındaki mücadele olarak yeniden yorumlaması, özgün bir faşist düşüncenin yolunu açıyordu. Sonradan Mussolini'nin kabinesinde bakan ve faşizmin resmi teorisini haline gelen bir başka milliyetçi lider Alfredo Rocco, daha ileri giderek daha programlı bir yol izledi. 1914'te Milano'daki Milliyetçi Parti kongresinde, Rocco'nun, gerek siyasal gerekse ekonomik doktrinlerde milliyetçilik ile liberalizmin yan yana varolamayacağı görüşü kabul edildi. Parti, himayeciliğe yöneliyordu. 1919'daki parti kongresinde Rocco, işçi sendikaları ile işveren örgütlerinin işbirliği içinde hareket ettiği, anonim şirketlerin devletin yönetici organları olarak halihazırdaki siyasal kurumların yerini aldığı bir korporatif sistem olan “bütünleşik sendikalizm” fikrini ortaya attı (Saladino, 1974: 234-5, 242-3, 250). Rejim başlangıçta totaliter olmasa da, 1920'lerin ortalarından itibaren değişmeye başlıyordu.

İtalyan modeli İspanya'ya da örnek oldu. Gerilemekte olan bu ka-
dim, büyük sömürge gücü, I. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalsa da,

1921’de Fas’ta feci bir yenilgiye uğramıştı. Ülke derin ve kalıcı bir siyasal krizin pençesine düşmüştü. Ardından *trieno bolchevista** geldi: kırsal *latifundio* bölgelerinde** çalkantılar, Katalonya’da fiili iç savaş, örgütlü kitlesel grevler, lokavtlar, kiralık suikastçiler, anarko-sendikalist bir hareket ve toplumsal devrim korkuları. Orta sınıf ile köylüler, kanun ve düzenin sağlanmasını, otoriter milliyetçi bir yönetimin gelmesini talep ediyordu (Harrison, 1985). Eylül 1923’te General Miguel Primo de Rivera’nın öncülük ettiği başarılı bir darbeye, anayasal hükümete son verildi. Siyasal partiler yasaklandı, işçiler zorla korporatif örgütlere alındı. Öte yandan askeri rejim ne bir ideoloji, ne de bir partiye sahipti ve kurulan Vatansever Birlik, faşist tipte bir kitlesel hareketin yerini tutamıyordu. Toplumsal protestolar ile direniş, 1931’de Primo de Rivera’nın devrilmesini sağladı (Payne, 1974: 186-7). Ölü doğmuş bir askeri darbe, genel grevler ve ayrılıkçı hareketlerin ülkeyi yönetilmez hale getirdiği beş yıllık bir anayasal hükümet döneminin ardından, solcu Frente Popular [Halk Cephesi – ç.n.], Şubat 1936 seçimlerini kazandı. Temmuz’da General Francisco Franco ikinci bir askeri darbe dönemi başlattı. Yaklaşık 1 milyon insanın ölümüne yol açan kanlı bir iç savaş, ülkeyi üç yıl boyunca felç etti. Diktatörlük rejimi Barcelona’da, Madrid’de ve 1939’un ilk yarısında ülkenin tamamında galip geldi. Mussolini ile Hitler’den de yardım alan rejim, faşist Falanga Espan ola ile sağ kanat koalisyonu Acción Popular tarafından destekleniyordu. Franco’nun milliyetçi-askeri diktatörlüğü yüzyılın en uzun iç savaşlarından birinde doğmuştu.

Portekiz de benzer bir deneyim yaşadı. 1917’de ordudaki isyan Binbaşı Sidónio Pais’in diktatörlüğüne, 1918’de Pais’in suikasta uğramasının ardından da siyasal kaosa yol açtı. On beş yıl içinde, kırk kabine kurulmuş; monarşistler ve ordunun çıkardığı ayaklanmalar ile Mayıs 1926’da başarılı bir askeri darbe gerçekleşmiş ve General António Carmona diktatörlüğü kurulmuştu. Carmona, Mussolini ile Primo de Rivera’nın izinden giderek, siyasal partileri kapatıp ye-

* *trieno bolchevista*: (İsp.) Bolşevik üç yıl – yay.h.n.

** *latifundio*: Yarı-köle niteliğindeki emekten yararlanan ticari büyük çiftlikler – ç.n.

rine Uni o Nacional'leri getirdi. Carmona saltanatının ardından, António de Oliveira Salazar'ın uzun ömürlü diktatörlüğü geliyordu.

Otoriter ekonomik dirijizmin diğerleri kadar tipik olmayan bir örneği Yunanistan, 1921'de Anadolu'daki Rumları "öзгürleştirme" adına Türkiye'ye karşı atıldığı gözükara macerayı kaybetmişti. Bunun sonucunda, ülke nüfusunun dörtte birine eşit sayıda, yaklaşık 1,5 milyon Rum mülteci ülkeye akın etti. Bunu, siyasal kaos, 1925, 1926, 1933 ve 1935'te tekrarlanan askeri darbeler ile İtalya ve Bulgaristan'la sınır anlaşmazlıkları izledi. Nüfusun üçte ikisinin tarıma bağımlı olduğu, bunların yarısını da gizli işsizlerin oluşturduğu bu yoksul ülkede, sürekli bir toplumsal kargaşa hâkimdi. 1930'lar boyunca yüzlerce grev ve protesto gösterisi yapıldı, 1936 seçimlerinde Komünist Parti, seçim zaferini kazanan bir tür halk cephesi olan koalisyonda yer aldı. General Metaksas ilk demecinde şöyle diyordu: "Komünist tehlikeyle mücadele için ... gereken iktidarı ele geçirdim ... ve bu ülke komünizmden temizlenene kadar... [onu elimde tutacağım]" (Stavrianos, 1963: 672).

Metaksas diktatörlüğü İspanya ve Portekiz'deki muadillerinden çok daha kısa sürse de, 1944 ve 1947-9 yıllarındaki iki iç savaştan sonra çeşitli diktatörlük rejimleri ve askeri cuntalar ülkeyi yönetmeye devam edecekti. Son diktatörlük olan Georgios Papadopoulos önderliğindeki Albaylar Cuntası 1967-1974 yılları arasında yönetimi elinde tutacaktı. Avrupa'nın periferi ülkeleri kalkınmak için yeni yollar deniyordu: Akdeniz Avrupası sağcı otoriter diktatörlükler ve faşist rejimler tarafından yönetiliyordu.

Alman Nazi hareketinin kökleri bu ülkenin gecikmeli birleşmesine dek izlenebilir. İtalya gibi gecikmiş bir ülke olan Almanya, başarılı bir sanayileşme ve ekonomik modernleşmeden geçmişti. Ancak ülke, ekonomideki başarısını bir imparatorluk kurma konusunda gösterememişti. Bu durum, militan sağcı, yayılmacı, *völkisch* Pan-Cermen bir hareketin doğmasına ve sağcı-popülist-ırkçı Alman İşçi Partisi'nin yükselmesine yol açtı. Hareket, Yahudi *raffandes Kapital* (tefecî sermaye) ile Aryen *schaffendes Kapital* (yaratıcı sermaye) ayrımını getiriyordu. Yahudiler *volksfremde* (millet içindeki yabancılar), Polonya ile Çek topraklarındaki, Macaristan ile Romanya'da-

ki milyonlarca Orta ya da Doğu Avrupalı Alman ise *staatsfremde*, yani yaşadıkları ülkelerin yabancıları ilan edildi. Alman sağ kanat hareketleri yayılmacılık emellerinde ciddiydi. I. Dünya Savaşı, sömürgeci bir Alman İmparatorluğu’nun yayılmacı düşlerini gerçekleştirme olanağı sunuyordu; yenilgi, yıkımdan da ötesini getirmişti. Yenilen devletler Almanya’yı küçük düşürmüş, Ruhr vadisini işgal etmiş, sonra da olağanüstü yüksek tazminatlar talep etmişti. Yenilgi, savaş yorgunluğu, açlık ve dünya tarihinin en büyük hiperenflasyonunun baş göstermesi, Kiel, Bavyera ve Berlin’de devrimci bir dalganın yükselmesine yol açtı. Kanun ve düzenin sağlanması yönündeki sağcı çabalardan beslenen, intikama susamış milliyetçilik, *Freikorps* denen askeri birliklerin kurulmasını sağladı; bu birlikler, devrim girişimlerini bastırarak devrimci liderleri öldürdü. Adolf Hitler daha da ileri gitmek istedi, ancak Kasım 1923’te Münih’te *Feldernhalle*’deki *putsch* girişimi başarısızlığa uğradı. Weimar Cumhuriyeti 1919’da kurulmuştu. Bundan on yıl sonra, tarihin en yıkıcı ekonomik bunalımı Almanya’ya en sert darbeyi vurmuş, sınai üretimi yarıya indirmiş ve 6 milyon insanı işsiz bırakmıştı. Hitler ve Nazi örgütü, krizin yarattığı çaresizlik içindeki Weimar Cumhuriyeti’nin parlamenter kanunlarını istismar ederek güç kazandıktan hemen sonra totaliter bir sistem getirecekti.

Bu rejimlerin tümü, işin başında, her ne kadar genelde çelişkili olsa ve iktidara gelindiğinde değiştirilse de, bir siyasal doktrine sahip oluyordu. Buna rağmen, gücü ellerine geçirmelerinden önce tutarlı bir iktisat doktrini ve programı yoktu. Esas itibarıyla milliyetçi, militan, şiddet yanlısı ve kaba kuvvet kullanmakta tereddütsüzdü, zira hepsi de son derece hiyerarşik ve seçkinli olup, parlamenter çoğulculuk ve demokratik ilkeleri reddeden *Führer Prinzip*’e* bağlıydı. Güçlü ve yenilmez –bazı örneklerde yayılmacı– bir devlete dayalı “düzen” ve ulu bir millet inşa etme amacıyla harekete geçmişti. Bu rejimlerin özünde, kadir-i mutlak bir devlet ve onun yaşamın her alanında egemenliği bulunuyordu. Devlet, kendileri de millî hedeflere hizmet etmek durumunda olan halkın kolektif yaşamından ve ekonomiden kendini sorumlu görmekteydi.

* *Führer Prinzip*: (Alm.) Önderlik İlkesi – yay.h.n.

Mussolini'nin *Marcia su Roma*'sı* Ekim 1922'de Avrupa'da ilk faşist rejimin kurulmasıyla noktalandı. Savaş, yayılma, milli çıkarın cisimleşmesi olarak totaliter devletin mutlak hâkimiyeti: Tüm bunlar, faşist yönetimin anahtar kavramları haline gelmişti.

Yalnızca savaş, tüm insan enerjilerini maksimum gerilim noktasına ulaştırır ve onunla yüzleşme cesarefine sahip halklar üzerine asalet mührünü vurur... Yaşam, yükseliş ve zaferdir. [Faşist devlet] faşist doktrinin temel taşıdır. 19. yüzyıl nasıl ki bireyin yüzyılıysa, [20. yüzyıl] da kolektif yüzyıl, dolayısıyla Devlet'in yüzyılıdır. [Totaliter devlet aynı zamanda] ulusun ekonomisi örgütüdür ... Devletin önemi hızla artmaktadır ... Faşist Devlet ekonomik sahada da en az diğerleri kadar kendini sorumlu görür ... ve ulusun tüm siyasal, ekonomik ve manevi unsurları ... Devlet bünyesi içinde işler. (Mussolini, 1935: 26-31)

Daha pragmatik terimlerle söylersek, liberalizm ile laissez-faire'e savaş ilan etmiş olan İtalyan faşizmi, aynı zamanda bir sömürge imparatorluğu kurma, tarımı makineleştirme ve devasa sınai tesisler kurma, dolayısıyla bir modernleştirici diktatörlük olma çabasındaydı.

Ekonomik dirijizm iki dünya savaşı arasındaki dönemde ortaya çıktı ve kendine has rejimlerin en bariz örneklerini İtalya, Almanya, İspanya ve Portekiz'de ve daha sınırlı bir biçimde de Yunanistan'da verdi.

Benito Mussolini 1919'da Milano'da *Fasci di combattimento*'suna** kurduğunda, hatta 1922'deki *Marcia su Roma*'sı sırasında bile, iktisat felsefesi ve kurumsal yapısı bir yana, faşist rejimin kendisine dair bile net bir fikre sahip değildi. Hans Kohn, "Başlangıcında faşizm bir doktrin değildi ve incelikle tasarlanmış net bir programı yoktu" diyor. Nitekim Mussolini 1922'de şöyle bir demeç vermişti:

Programımız çok basit: İtalya'yı yönetmek istiyoruz. Bizden program soruyorlar, oysa ortalıkta ondan zaten istemediğiniz kadar var. İtalya'nın kurtuluşu için bize gereken şey programlar değil, insanlar ve irade gücüdür. (Kohn, 1966: 148-9)

* *Marcia su Roma*: (İt.) Roma Yürüyüşü – yay.h.n.

** *Fasci di combattimento*: (İt.) İtalyan Gaziler Birliği – yay.h.n.

Milano’da, Mussolini’nin yüz takipçisi Fasci programını kabul ettiklerinde, başlıca ekonomik hedefler, Sol’dan ödünç alınmış, özgünlükten son derece uzak olan hedeflerdi: kademeli vergilendirmenin başlatılması, savaş kazançları üzerine kamulaştırıcı vergiler konulması, asgari ücret, mühimmat sanayilerinin devletleştirilmesi ve işçilerin fabrika yönetimlerine katılması.

Durum Almanya’dakiyle şaşırtıcı bir benzerlik gösteriyordu. 1920’de, Nazi Partisi’nin öncülü olan Gottfried Feder önderliğindeki Alman İşçi Partisi’nin ekonomik programında ilk “değiştirilemez yirmi beş madde,” Sol’dan ödünç alınan ilk faşist programla aşağı yukarı aynıydı ve kamu çıkarının (*Gemeinnutz*) kişisel çıkardan (*Eigennutz*) önce geldiğini vurguluyordu. Başlıca hedefler arasında, savaş kazançlarına el konması, karaborsacı ve tefecilere ölüm cezası talebi, arazi rantının kaldırılması, tröstlerin devletleştirilmesi, büyük mağazaların yerel halk mülkiyetine verilmesi ve büyük anonim şirketlerde kâr paylaşımı.

Tüm bunlara rağmen, baskıcı rejimler zamanla yavaş yavaş kendi ekonomik programlarını oluşturdu. Mussolini’nin düşüncesi ilk yıllarda oldukça aykırı, hatta liberal unsurlar içeriyordu. Onun tutarlı bir biçimde faşist hale gelmesi zaman aldı. Örneğin 1921 parti programı, “devletin siyasal ve hukuksal düzenle ilgili temel işlevlerine indirgenmesi” hedefini beyan ediyordu. Mussolini, “Ben bir reyden yana, devlete karşıyım”, “Devletin her türlüşüne ve her şekline hayır” diyordu. Yine kendisi, “Diktatörlüğü kabul etmeyeceğiz” beyanında bulunmuştu. Faşist yönetimin ilk yıllarında, İtalyan ekonomi politikalarını iktisatçı kökenli eski moda liberal devlet bakanı De Stefani yürüttü ve denetimleri gevşeten, devletçilik karşıtı uygulamalar yürürlüğe koydu. Gümrük tarifeleri serbestleştirildi, 1921’in yüksek gümrük vergileri düşürüldü. İtalya’nın katı himayeciliğe dönüşü ancak 1925’te, De Stefani’nin görevden alınarak yerine Kont Volpi’nin atanmasıyla oldu. (Mack Smith, 1959: 377-8; Gregor, 1969: 145, 151, 158-61, 174).

Farklı kaynaklardan görüşler edinmiş olan Mussolini, giderek kendi fikirlerini geliştiriyordu. Mart 1919’daki konuşmasında, Corradini’nin, dünyanın “zengin uluslar ve proleter uluslar” olarak iki-

ye ayrıldığı ve “[ikincilerin] hak ettikleri şekilde, dünyada bir yer talep ettikleri” görüşünü tekrarladı. Mussolini, İtalya’nın proleter bir millet olarak malları ve üretim araçlarının mülkiyetini yeniden paylaştırmaktan ziyade sınai verimini artırmasının şart olduğu yolundaki, Vilfredo Pareto’nun görüşünü kabullenmişti. Sınıf ve sınıf mücadelesi konusundaki eski Marksist görüşlerinden vazgeçmişti. “Sınıflar yoktur, sınıf mücadelesi yoktur.” Kendisi, toplumu milletle ve milleti devletle özdeşleştiren ateşli bir milliyetçi ve *statalist* haline geldi:

Faşist yaşam mefhumu Devlet’in önemini vurgular ve bireyi ancak çıkarları Devlet’inkiyle örtüştüğü ölçüde kabul eder ... Faşizm özgürlükten yanadır, sahip olmaya değer tek özgürlükten, Devlet’in özgürlüğünden ... Devlet’in dışında hiçbir insani ve manevi değer varolamaz. (Mussolini, 1935: 10-11)

Mussolini’ye göre, ekonomik faaliyet siyasal faaliyetin tamamlayıcı bir parçası olup ekonomik programlar, siyasal hedeflere göre ikincil önemdeydi. Faşist program, devlete, “ulusun yeni ekonomik, teknik ve askeri ihtiyaçlarını karşılamak üzere” çok yönlü bir “kamu çalışmaları planını” üstlenme görevi veriyordu. Demiryollarının elektrige bağlanması, yol inşası ve hidroelektrik enerjinin geliştirilmesi, bu programın en önemli konularıydı. Öte yandan, faşist devlet ve ekonomi de, ulusun tümü gibi “askerileştirilmeliydi”. “Benim gözümde İtalyan ulusu” diyordu Mussolini, “...daima savaş halindedir” (Kohn, 1966: 149-50).

Faşist bir ekonomi programı giderek şekillenmekteydi. *Duce*, adım adım, ama esas olarak 1920’lerden itibaren güçlü bir diktatörlük rejimi kurdu. Ocak 1926 kanunu Mussolini’ye kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi veriyordu. O tarihten itibaren 100.000’den fazla kararname yayınlandı. Seçimler gülünç bir temsile dönüştü: Aday listeleri (daha sonra tasvir edilmiş) korporatif gövdelerce önerilip, Gran Consiglio tarafından kesinleştirildikten sonra seçmenler, onaylama ya da reddetme hakkını kullanıyordu. 1929 “seçimleri” sırasında resmi adaylara karşı kullanılan ret oyu yalnızca 134.000’di. Bu sayı 1934

seçimlerinde 15.000'e indi (Mack Smith, 1959: 389-90). Mussolini ayrıca iyi örgütlenmiş Faşist Parti'yi kullanarak çeşitli kampanyalarla kitleleri seferber ediyordu. Doğum oranlarını yükseltmek amacıyla "Doğum Seferberliği" diye bir kampanya başlatmıştı. 1927'de şöyle diyordu:

Bir ulusun siyasal hâkimiyetinin temel unsuru ... onun demografik gücüdür ... [yüz milyonlarca Cermen, Slav ve sömürge halkları karşısında] 40 milyon İtalyan nedir ki? İtalya, dünyada bir öneme sahip olabilmek için, bu yüzyılın ikinci yarısına girerken nüfusunu en az 60 milyona çıkarmış olmalıdır (Livi Bacci, 200: 175).

Nitekim, 1920'lerin sonlarından itibaren İtalya doğum kontrolünü yasakladı, bekârlık vergisi uygulaması başlattı, kalabalık ailelere vergi indirimi getirdi ve doğan her bir çocukla kademeli borç iptali yapılan faizsiz aile kredileri uyguladı.

Mussolini'nin en başarılı kampanyası, yeni bir siyaset ve ekonomi çağını müjdeleyen bir tarımsal kendine yeterlik projesi olarak "Hububat Seferberliği" idi. Popülist siyasetler rejime yaygınlık ve bazı alanlarda etkinlik kazandırmıştı. 1920'ler ve 1930'lardaki haliyle İtalya, her birinin diktatoryal iktidara yükselişinin esasını oluşturan tarihsel farkları saymazsak, çeşitli otoriter rejimler için bir model haline geliyordu.

General Metaksas ile Albay Papadopoulos Yunanistanı'nın, Primo de Rivera ve ardından Franco İspanyası'nın ve Salazar Portekizi'nin siyasal sistemleri, Mussolini İtalyası ya da Hitler Almanyası'nınkinden farklıydı. Bu rejimlerin faşist ya da milliyetçi-militarist-muhafazakâr-otoriter olup olmadıklarına ilişkin tarihsel değerlendirmeleri bir yana bırakırsak, bunların hepsi ekonomik dirijizmin bir çeşitlemesini uygulamaktaydı. Keza Avusturya ve Polonya da, başka Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle birlikte, İtalyan ekonomik dirijizminin bazı unsurlarını da ödünç aldı.

Öte yandan, Hitler 1920'lerin başında şöyle bir beyanda bulunmuştu: "İktisat teorimizin esası, hiçbir iktisat teorimizin olmama-

sıdır” (Braun, 1990: 78). Ancak, İtalyan faşizminde olduğu gibi, devletin kadir-i mutlak rolü Nazizmin de esas unsurlarından biriydi. *Mein Kampf*’ta (Kavgam) Hitler, “bireyin çıkarları ve yaşamının topluma göre ikincil önemde olduğundan” söz eder ve şöyle der:

Devlet amaca ulaşmanın bir aracıdır. Amaç ... temel irksal unsurların en değerli örneklerini birleştirip korumak ve yavaş yavaş ve emin adımlarla onları baskın bir konuma yükseltmek suretiyle bir toplumun korunması ve geliştirilmesidir ... Bir kavim devletinde, kararlar tek kişiye ait ... otorite yukarıdan aşağıya, sorumluluk aşağıdan yukarıya olacaktır. (Hitler, [1936] 1971: 299, 393, 398, 449-50)

Devletin işlevleri ve programları

Sosyalist milletvekili Giacomo Matteoti’nin 1924 yazında öldürülmesinin ardından, İtalyan faşizmi parlamenter sistemi feshederek totalitarizme yöneldi. Ancak ekonomik dirijizm, yavaş yavaş vücutta geliyordu. 1920’ler boyunca, kamu müdahalesine dayalı bir sistemin tek açık belirtisi dayatmacı tarım politikasıydı. Aralık 1923 tarihli Toprak Islahı Kanunu, sulama, enerji üretimi, nehir taşımacılığı ve yol inşaatını düzenliyordu. Mussolini’nin tarımsal kendine yeterli öngören iddialı planı, 1920’lerin ikinci yarısı boyunca buğday tarımı yapılan alanın güneyde % 15 artmasına ve hektar başına verimin ülke çapında %20 yükselmesine yol açtı. Elektro-sulama planı, kapsamlı bir toprak ıslahı programı olan *Bonifica Integrale*, traktör kullanımının artması ve yapay gübre uygulamasında %55’lik bir artış sağlanması gibi etkenlerin biraraya gelmesi, tarımsal verimde artışı tetikliyordu. 1925’te Mussolini, Buğday Komitesi’ni kurdu ve *Battaglia del Grano*,* yani buğday üretiminde kendine yeterli için bir “muharebe” başlattı. 1928 tarihli Bütünlüklü Toprak Islahı Kanunu’yla tarıma 6,5 milyon lîre tahsis edildi ki, bu 1870-1922 yıl-

* *Battaglia del Grano*: Buğday Muharebesi – yay.h.n.

3.1. Otoban

Otoban (*autostrada*, geniş çevre yolu) 20. yüzyılda modern trafik ve taşımacılık sistemini değiştirdi. Çevreyolları inşa etme fikri, ağır araç trafiğinin baş göstermesinden önce doğmuştu. Otoban kavramı, trafiğin her iki yöne akan iki seyir rotasına ayrıldığı, virajlar ve yaya geçitlerinin olmadığı, özel giriş ve çıkış şeritleriyle girilip çıkılan ve otoyol tasarımıyla bütünleşik mola yerleriyle donatılmış yolları ifade ediyordu. Almanya'da özel bir şirket olan Automobil-Verkehrs-und Übungs-Strasse, 1909'da, Berlin'de Charlottenburg ve Wannsee arasına on km uzunluğunda bir otoban inşa etmek üzere kuruldu. Söz konusu yol ancak savaştan sonra tamamlandı. 1920'lerin ortalarında, buluşa ilgi gösteren değişik ülkeler olduysa da, İtalya, 1924'te Milano'dan Kuzey İtalya göllerine uzanan bir *autostrada* açan ilk ülke oldu. 1935'e gelindiğinde yaklaşık 500 km'lik bir yol faaliyetteydi.

Bu arada çeşitli Alman şirketleri otoban ağı planları hazırlıyorlar, ancak bunlar çok pahalı bulunuyordu. Savunma Bakanlığı, otobanlar yoluyla ani bir Fransız hücumu tehlikesi doğabileceği uyarısında dahi bulundu. Sonuç olarak, 1932'de açılan 20 km'lik Köln-Bonn yolu haricinde, planlar gerçekleştirilemedi. Aralık 1932'de, bir Nazi mühendisi olan Fritz Todt, otoban ağı planları konusunda bir diplomatik nota olan Braune Denkschrift'i Hitler'e sundu. Hitler otoban inşasının dev potansiyelini fark etti ve Meichtergreifung'dan sonraki ilk işi, 1933 yazında Gesellschaft Reichsautobahnen'ı kurmak oldu. Yeni atanan Reichsbank başkanı Hjalmar Schacht, finansman güvencesi verdi. Todt, projenin gerçekleştirilmesinden sorumlu başmüfettişliğe atandı. İnşaat faaliyeti, 1934 baharında, eş zamanlı olarak on beş ayrı noktada, 15.000 işçiyle başladı. (Temeli Hitler tarafından atılan) "Strassen des Führers," hem istihdam

yaratılmasına hem savaş hazırlıklarına hizmet etti. Frankfurt ile Darmstadt arasındaki ilk 22 km’lik kısım Mayıs 1935’te törenle açıldı ve onu 25 km’lik Münih-Holzkirchen ile 61 km’lik Darmstadt-Heidelberg kısımları izledi. 1936 sonbaharında, otobanın ilk 1000 km’si tamamlanmıştı. İlk *Autobahn Jahr* [Otoban Yılı – ç.n.] olan 1938’de kırk iki ek kısa yol hizmete açıldı ve 1941 sonunda 6,5 milyar mark yatırımla, yaklaşık 4000 km’lik yol faaliyeteydi. Bu modern çevre yolları ağı, 9000 geçidiyle, dünyaya örnek oldu.

Neredeyse hepsi Hitler’in propaganda amaçlı sembolik varlığı eşliğinde yolların kademe kademe açılması taktiği, bereketli, kalıcı bir fırsat yaratıyordu. Hitler kendisini “Otobanın Yaratıcısı” olarak lanse etti. Ünlü heykeltıraş Josef Throak, otobanın bulunması anısına 17 metre yükseklikte görkemli bir heykel yaptı. Yol kenarları boyunca düzinelerce heykel dikildi. Otoban propaganda filmleri (her biri on-on beş dakikalık yaklaşık elli film) üretilip gösterildi. 1933-1936 yılları arasında, özel otoban resimleri sipariş edildi. Çevreyolları “Üçüncü Reich’in Piramitleri” olarak yüceltildi. 1936’da “Die Strassen Adolf Hitlers in der Kunst” adlı bir sergi açıldı. Burada, Ernst Huber 200 suluboya resmini sergiledi ve başka düzinelerce ressam yol inşaatını tasvir eden belgesel içerikli resimler sundular. Otoban ağı, Nazi Almanyası’nın seküler kilise mimarisi oldu.

ları arasında tarıma harcanan paranın yaklaşık dört katı kadardı. 1930’ların ortalarına gelindiğinde, en güzel örneği Pontine Bataklıkları geri kazanım projesi olmak üzere, 4,7 milyon hektarlık alanın ıslahı gerçekleştirilmişti.

Toprak ıslahı ve 1920’lerin ortasında ilk otobanın inşası, ilk önemli istihdam yaratma programlarıydı. Modern otoyollarla Kuzey İtalya’daki başlıca şehirler birbirine bağlandı. Demiryolları –1939’a kadar yaklaşık 5000 kilometresi– elektrik gücüne geçti; 1929-30 yıl-

larında bu projeler için 33.000 işçi istihdam edilmiş, bu sayı 1933-4'te 71.000'e yükselmışti. 1928-1942 yılları arasında kullanılan traktör sayısı 18.200'den 50.800'e, diğer makineler 2.900'den 43.000'e çıkmıştı. "1935'te bir mecburi kartel sistemi altında, devlet, gerek fiyatlar gerekse nicelik bakımından buğday piyasasını tamamen kendi kontrolüne aldı" (Ricossa, 1976: 285).

Buğday Muharebesi büyük başarı sağladı. Yıllık verim 1913'te 57 milyon kentaldi, ama savaşın sonunda 40 milyon kentale düşmüştü. Mussolini'nin kampanyası ile verim 1937'ye kadar 80 milyon kentale ulaştı ve ithalat gereksinmesini ortadan kaldırdı. 1936-40 yıllarından başlayarak gıda ithalatının toplam ithalattaki payı %30'dan %15'e indi. I. Dünya Savaşı'ndan önce, İtalya esas olarak bir tarım ülkesi olmasına karşın, gıda ticaretinde, ihracatın, ithalatın yalnızca %90'ını karşılamasından kaynaklanan bir açık veriyordu; 1936-40 yıllarında ise ihracat, ithalatı %180 aştı. Tarımsal himayecilik başarılı olmuş, hükümet 1933'te "Buğday'ın Zaferi"ni ilan etmişti (Zamagni, 1993: 258-64; Florinsky, 1936: 165-70). Öte yandan dünya çapında bir aşırı tarımsal üretimin olduğu bir dönemde, bu kampanya kendine yeterli çerçevesi içinde sıradan bir "başarı" idi.

İthal ikameci ve himayeci ekonomi siyasaları sanayiye de canlandırdı. İtalyan sınai üretimi 1923-1929 yılları arasında genel olarak %25'lik bir artış gösterdi, ancak metalurji ve kimya sanayilerinde verimlilik artışı %50, demir, çelik ve suni boya üretimlerinin her birinde yaklaşık %85 oldu; elektrik üretimi bu yıllarda iki katına, benzin ve otomobil üretimi üç katına çıktı. İtalya 1929'da, 1923'tekinden yedi kat fazla alüminyum, 22 kat fazla petrolüüm üretmişti (Zamagni, 1993: 273, 277).

Devlet müdahaleciliği İspanya'da da benzer bir seyir izledi. Kendine yeterli politikası, Pais Valenciano'daki ihracat potansiyelli meyve ekonomisinden ziyade, verimsiz buğday çiftçilerini kayırıyordu; yine de bu politika, dirijist olmayan ülkelere de yabancı değildi. 1926'da Primo de Rivera diktatörlüğü iki kararname çıkararak yirmi yıllık bir sulama ve kamusal çalışma projesinin yanı sıra, su kaynaklarının verimli kullanımı programını yürürlüğe soktu. Enerji Konseyi'nin denetimi altında, baraj ve kanallar inşa etmek üzere böl-

gesel tabanlı Confederaciones Hidrográficas kuruldu. Bunların en başarılısı olan Ebro Konfederasyonu dört yıl içinde 74.000 hektardan fazla alanı sulamaya açtı. 1927 tarihli bir kanunla bir kolonileştirme programı başlatılarak binlerce köylü yeni ıslah edilen tarım alanlarına yerleştirildi. Franco hükümeti de iç savaştan sonra bu programa hız verdi: Bdajoz ve Jaén'deki büyük sulama çalışmalarının ardından küçük çiftçi kolonileri kurulması ve daha sonra 1952'den itibaren *minifundia*'nın düzenlenmesi programı geldi (Harrison, 1985: 56-9).

Hitler iktidarı ele geçirdikten sonra, önceki Brüning hükümetinin istihdam yaratma programları yoğunlaştırılmıştı. Haziran 1933'te 1 milyar marklık Birinci Reinhardt Programı, su yolları, kamu binaları ve en önemlisi de iddialı *Reichsautobahn*'ın* inşası programını başlattı. Eylül'de İkinci Reinhardt Programı, sübvansiyonlara 0,5 milyar mark, kırsal inşa çalışmaları ile şehirlerde iskân projelerine yönelik vergi indirimlerine de 0,4 milyar mark ayırdı. Rejimin ilk iki yılında yıllık GSYH'nin %4'ü kamusal çalışmalara harlandı. Toplu konut programı, 1933-1939 yılları arasında 1,8 milyondan fazla konutun inşasını sağladı (Hardach, 1976: 58-60). Her ne kadar kamu harcamalarında en büyük pay %28'le iskân projelerinin olsa da, ikinci en büyük pay %21'le yol inşasına gitmişti. İlk yıllarda harcamaların yalnızca %2-5'ini oluşturan silahlanma, 1936'dan sonra toplam kamu harcamalarının %10'unu teşkil ederek ve 1938'de toplamın %17'sine erişerek en önemli kalem haline geldi (Overy, 1982: 50).

Mussolini gibi, Hitler de nüfus artışına yönelik bir program uyguladı. Hitler zaten *Kavgam*'da bireysel özgürlük ve çıkarı ikinci plana iten *Pflicht der Erhaltung der Rasse* (ırkı devam ettirme sorumluluğu) fikrini dile getirmişti. Erken yaşta evlilik, kendi başına bir amaç olarak değil, asıl büyük hedef olan *Vermehrung ... der arischen Rasse* (Aryen ırkının çoğaltılması) için savunuluyordu (Hitler, [1936] 1971: 275, 279). 1938'de, yeni Nazi Alman evlilik yasası konulu bir çalışmanın yazarları, daha da sert bir söylem kullanmış-

* *Reichsautobahn*: (Alm.) Reich otobanı – yay.h.n.

tı: “Evlilik, her şeyden önce, kişisel mutluluğa değil, milli cemaate karşı görevin (*Volksgemeinschaft*) yerine getirilmesine hizmet eder.” Hitler, Mussolini’den de ileri gidip, halihazırdaki iki çocuklu aile uygulaması yerine dört çocuklu aile modelini dayatarak Alman nüfusunu iki katına çıkarmaya çalıştı. Planın gerçekleştirilmesi için, çeşitli katı tedbirler ile kanunların yanında, bir kitlesel propaganda aygıtı da devreye sokuluyordu. *Die Frau** ve *Das Wunder Des Lebens*** gibi gösteriler düzenlendi ve 1938’de üçten fazla çocuğu olan kadınlara annelik onur madalyası (*Ehrenkreuz der deutschen Mutter*) verilmeye başladı (sekiz çocuklulara altın madalya veriliyordu) (Mühlfeld ve Schönweiss, 1989: 50, 126, 168, 176).

İtalya’da ekonomik dirijizmin yeni kurumsal niteliklerinden biri de korporatif devletin yaratılmasıydı. Korporatif sistem, parlamenter sistemin yerine, devlet vesayeti altında, işverenler, çalışanlar ve devlet için ortak korporatif yapıların getirilmesini ifade eden popülist bir kavramdı. Aralık 1923’te iktidarı ele geçirmesinden hemen sonra Mussolini, işveren ve işçi temsilcileriyle bir toplantıya başkanlık etti. Ekim 1925’te, Palazzo Vidoni anlaşması, tek meşru işçi temsilcisi olarak Faşist İşçi Konfederasyonu’nu kurarken, İtalyan Sanayileri Konfederasyonu işverenlerin biricik temsilcisi haline geldi. Bu dernekler, mesleklere göre, komünal düzeyde örgütlendi. Bir bürokrasi piramidi oluşturuluyordu: taşralı ve eyaletler arası dernekler, onun üstünde federasyonlar ve en tepede milli konfederasyonlar. 1934’e gelindiğinde, sanayi, tarım, ticaret, bankacılık ve sigorta sekiz adet işçi ve işveren konfederasyonunca yürütülürken, dokuzuncu bir konfederasyon, serbest meslekler ve zanaatlerle ilgileniyordu. Usulen bir arabulucu olan devlet, Korporasyonlar Bakanlığı eliyle tüm faaliyetler hakkında yürütmeye ilgili kararlar alıyordu. 1926’da çıkarılan bir kanun, işçi anlaşmazlıklarıyla ilgili davalara bakmak üzere faşist İş Mahkemeleri’ni devreye soktu; 1926-1933 yılları arasında yaklaşık 150.000 dava bu mahkemelere götürüldü. Yine 1926’da Faşist Parti ve hükümetinin yüksek düzey temsilcilerinin katılımıyla Kor-

* *Die Frau*: (Alm.) Kadın – yay.h.n.

** *Das Wunder Des Lebens*: (Alm.) Yaşam Mucizesi – yay.h.n.

porasyonlar Ulusal Konseyi kuruldu ve 1930'dan itibaren Mussolini, bu Konsey'e başkanlık etti. Devletin, işçi örgütlenmesini kendi buyruğu altına alırken, işverenlere daha fazla özerklik verdiğini söylemek yanlış olmaz:

Uygulamada, işçi sendikaları, partinin atadığı memurlar tarafından devlet bürokrasisinin uzantıları olarak idare edilirken, işveren dernekleri kendi seçmenlerine karşı sorumlu olan ... kendi içlerinden çıkma yöneticilerin idaresinde, hakiki bir özerkliğin tadını çıkarıyordu. (Sarti, 1971: 80)

Öte yandan, korporatif sistem, 1934'e kadar yalnızca görüntüde kaldı:

1934'e kadar İtalya, korporasyonların olmadığı bir Korporatif Devlet idi. Ancak 5 Şubat 1934 tarihli kanunun çıkmasıyla, korporasyonlar resmen kuruldu. 1935 yazında, bunlar hâlâ olgunlaşma aşamasına gelmemişti. (Florinsky, 1936:85)

O yıl, İş Tüzüğü'nde beyan edildiği gibi, kurumun tamamı “ekonomik ilişkiler ve üniter üretim disiplini” düzenlemeye hazır duruma gelmişti. Geniş kapsamlı Ulusal Korporasyonlar Konseyi yerine, ondan çok daha küçük olan, pratikte Faşist Parti sekreteri ve kabine üyeleri tarafından yönetilen yeni Merkezi Korporatif Komite asıl karar organı oluyordu. Korporatif Sistem yeni bir kurumsal çerçeve oluşturdu; parlamentonun yerini aldı ve sendikaları millileştirdi. Grevler yasaklandı. Mussolini, zaferini şu sözlerle açıklıyordu: “Korporatizm, sosyalizmin de, liberalizmin de yerini alacak yeni bir sentez oluşturdu” (Florinsky, 1936: 87-96). Gerçekte ise, korporatizm, o zaman da işaret edildiği gibi,

tamamen Faşist parti ve Faşist hükümetin egemenliğine girmiş durumda ... öyle ki, her yerde partinin ve hükümetin planları ve isteklerinin hüküm sürmesi kaçınılmaz ... Faşist korporatif devletin faaliyeti, neredeyse tamamen, Faşist hükümetin ileri sürdüğü her türlü tedbire onay mührü basmakla sınırlı kalıyor. (Welk, 1938: 83, 152, 250)

Büyük Bunalım yeni inisiyatiflerin doğmasına yol açtı. Mayıs 1932’de, Roma Üniversitesi’nde felsefe profesörü olan Ugo Spirito, Mussolini’nin izniyle Ferrera’da hayli bilinen bir konferansta bir konuşma yaparak, korporatif sistemin kendi dinamiklerini ve zorunlu aşamalarını içinde barındırdığını anlatıyordu:

En sonunda kapitalizm artığı unsurlardan arınarak, özel mülkiyetin artık devletin çıkarından bağımsız ve muhtemelen ona karşı bir özel çıkar oluşturmadığı “bütünlüklü bir korporativizm” haline gelecek melez bir düzen ... Mülki korporasyonlar üretimde tam sorumluluk üstlenecek, dolayısıyla kişisel ile kamusal çıkarlar arasındaki tarihsel çatışmaya çabucak ve kesin olarak son vereceklerdi (Sarti, 1971: 96).

Kasım 1933’te, *Discorso per la Stato Corporativo* (Korporatif Devlet Üzerine Söylevler) adlı eserinde Mussolini, bunalımın kapitalist sistem içindeki herhangi bir kriz olmayıp, başlı başına sistemin krizi olduğunu savunuyordu. Kendisi, “üretimde tamamen organik ve totaliter bir düzenlemeye”, kapitalizmin tarihe gömülmesine gerek olduğunu söyledi. 1934’te daha da ileri giderek faşist ekonominin bireysel kâra değil, kolektif çıkara dayalı olduğunu beyan ediyordu. Faşist Yüksek Konsey tarafından 1927’de kabul edilen İş Tüzüğü’nde bildirildiği gibi, “yönetim, nihayetinde, toplumsal çıkar bunu yapmasını gerektirdiğinde üretimi düzenleyebilen devlete karşı sorumluydu” (Sarti, 1971: 95).

Korporatif devlet fikri ve kurumsal uygulanabilirliği, diğer diktatörlüklere son derece cazip geliyordu. General Primo de Rivera “uygulamada eksikler olsa da, siyasal ekonomi örgütlenmesinde korporatif bir düzenlemeyi destekliyordu.” Fransisco Franco için,

Korporatist temsil biçimi ile otorite ve topluluk ilkeleri ... İspanya’nın klasik siyaset yolu olarak görünüyordu; ona göre bu yol, sonradan yabancı libe-ral modellerle uygunsuz biçimde haşır neşir olunması nedeniyle geçici olarak terk edilişti. (Anderson, 1970: 58-9)

Hükümetin kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisine sahip devlet başkanına karşı sorumlu olduğu katı merkezîyetçi ve oto-

riter Franco rejiminde, korporatif bir yeniden örgütlenme yaşama geçirildi. İtalyan modelini örnek alan Franco, patronlar ile emekçileri, partiye sıkıca bağlı tek bir örgütte, Ulusal Hareket'te birleştirdi. Üyelik zorunluydu. 1964'te, kabaca 9 milyon işçi ("toplumsal" bölümde) ve 3,3 milyon işveren ("ekonomi" bölümünde) olmak üzere işgücünün %92'si sendikal örgütlenmeye dahildi. Örgütün yerel kolları vardı ve bankacılık, çiftçilik, tekstil gibi farklı ekonomik faaliyet alanlarında yirmi altı dikey örgütlenmesi bulunuyordu. Üst düzey sendika liderlerinin hepsi atanmış kişiler olup çoğu da Franco tarafından görevlendirilmişti. En güçsüz devlet organı olan Cortes, yani parlamento üyelerinin dörtte bir ile üçte birini sendikal örgütler atıyordu. İşçiler ve işverenlerin, "anarşi" ve sınıf çatışmasından kaçınma konusunda anlaşarak uzlaşmaları zorunlu tutuluyordu. Bağimsız işçi temsilcilikleri, sendikalar ve grevler yasaklanmıştı (Anderson, 1970: 66-9).

Her ne kadar Yunanistan'da korporatif bir devlet kurulmamışsa da, grev ve sendikalar yasaklanmakla kalmayıp, yerlerine emekle ilgili uzlaşmazlıkların çözümünde başlıca rolü Çalışma Bakanlığı'na veren Zorunlu Arbitrasyon Kanunu'nun maddeleri getirildi. Devlet ayrıca, çalışma günleri, ücretler ve izin sürelerini tanımlayan bir kolektif ücret pazarlığı ve anlaşması sistemi başlattı. Metaksas diktatörlüğünün ilk iki yılında, yaklaşık 45.000 anlaşmazlık bu şekilde karara bağlanmıştı.

Korporatif görüş, ilk Nazi söylemlerinde önemli rol oynamıştı. Devletin tabakalara (*Stände*) göre yeni baştan örgütlenmesi fikri, Feder'in programı kadar, Hitler'in ilk konuşmalarında ve günlük Nazi gazetesi *Völkischer Beobachter*'den Hans Buchner'in 1930 tarihli çalışmasında da, daha o zamanlar yer bulmuştu. 1933'te Reichsnährstand, yani tarımsal mülkün ve sonra da Reichskulturkammer'in oluşturulması, korporatif sisteme doğru ilk adımların atıldığını gösteriyordu. Buna rağmen, bu fikrin gelişimi, *Machtergreifung*'dan* kısa süre sonra askıya alındı. Alman ticaretinin "organik yapılandırılmasına" ilişkin 1934 başlarında çıkan kanun, açıkça devletçi bir görüş

* *Machtergreifung*: iktidarın alınması – yay.h.n.

şü destekleyerek ekonomiyi Ekonomi Bakanlığı'na tabi kıldı. Tüm ticari meslekler için birlikler kurularak başlarına liderler atandı ve firmalara üyelik zorunluluğu getirildi. Tüm sınai ve ticari faaliyetler; yedisi başlıca sanayiler, beşi ticaret ve daha ikincil sanayiler olmak üzere on iki grupta örgütlendi. Reichswirtschaftskammer, ya da Ekonomi Odası, Kasım 1934'te devlet yönetiminde, ticaretten sorumlu bir yetkili merci olarak kuruldu. 1934 tarihli yasayla, sözde fiilen Arbeitsfront içinde erimiş olan sendikaların yerine geçmesi için, Nazi çalışma örgütü olan Arbeitsfront kuruluyordu. Yine *Führer Prinzip* de ekonomi alanına girmiş oldu: Girişim sahibi *Betriebsführer* (şirket lideri) ile çalışanlar *Gefolgschaft* (onun müridi) haline geldiler ve "yatırım hedefinin daha ileri götürülmesi, milletin ve devletin genel çıkarı için birlikte çalıştılar" (Florinsky, 1936: 105).

Her ne kadar girişimciler yatırım konusunda bağımsız olsalar da, ürünler, araştırma, geliştirme ya da şirket yönetiminin diğer alanlarına ilişkin kararlar konusunda devlet, fiyatları ve dağıtımı düzenleyip yatırım kararlarını etkileyerek ve sık sık dayatmalarda bulunarak, katı sınırlamalar getiriyordu. Devlet bürokrasisinin önemli hedefleri, kamu şirketleri tarafından, kamu şirketleri ile özel şirketler arasında zorunlu işbirliği kurulması yoluyla gerçekleştirilmekteydi.

Kendine yeterlik, planlama ve popülist sosyal refah sistemi

Büyük Bunalım yıllarıyla birlikte, devlet müdahalesi İtalya'da yeni bir safhaya erişti. Haziran 1932'de, Mussolini'nin siyasette etkili ağabeyi Arnaldo'nun savunduğu görüşe uyularak, rekabet, fiyatlar ve üretimi düzenlemek amacıyla, *consorzi obbligatori* (zorunlu kartel) üzerine bir kanun çıkarıldı. 1932'de oluşturulan ve devlet tarafından yetkili kılınan pamuk karteli, binlerce üretici ve satıcının kişisel ticaretiyle ilgili kararlar verip, hammaddeleri sabit kotalara göre dağıttı, her bir şirketin üretim miktarını belirledi ve fiyatları saptadı. Zorunlu karteller, nihayet devletin silahları haline gelmişti.

Mart 1936'da, Mussolini İtalyan ekonomisinin otarşik kalkınma planını açıklıyordu. Örgütlü kitlesel bir hareketle, *Perferite il Pra-*

dotto Italiano (İtalyan ürünlerini tercih edin) sloganı yayıldı. İthalat izni de dahil olmak üzere, uluslararası ticaret üzerinde denetimler başlatıldı. Daha sonra *Under-Secreteriat* (müsteşarlık) haline gelecek olan Uluslararası Ticaret ve Milli Para Denetleme Bakanlığı kuruldu. Planlama daireleri ve bir Döviz Bakanlığı çalışmalara başladı. İthal lisansı verme uygulaması yürürlüğe kondu, kapsamlı bir fiyat belirleme çizelgesi ve Fiyat Denetleme Komitesi oluşturuldu. Mussolini'nin söylediği gibi:

18 Kasım 1935, İtalyan tarihinde yeni bir çağın başlangıç noktasıdır ... o çağ şu ilkeyle şekillenecektir: Olabildiğince kısa bir zamanda, olabildiğince üst düzeyde ekonomik bağımsızlık güvencesi sağlamak. (Carr, 1964: 124)

Büyük Bunalım yılları boyunca ve 1930'ların ikinci yarısında Mussolini'nin Etiyopya macerasından sonra, kendine yeterli bir zorunluluk haline geldi ve radikal tedbirlerin sayısı arttı. Milletler Cemiyeti ambargo oylaması yaptı, oylamaya elli iki ülke katıldı: İtalya yalnız bırakılmıştı. Mussolini kendine yeterli için modernleşme yönündeki hamlesini daha da sert bir üslupla sürdürdü. Saldırgan, faşist modernleştirici diktatörlüğü ve aşırı devlet müdahaleci ekonomisiyle ekonomik dirijizm, Büyük Bunalım yıllarında güçlenmekteydi: Kamu harcamaları 1929-36 yılları arasında GSYH'nin %20'sinin biraz aşağısından GSYH'nin %33'ünün üzeri düzeylere çıktı ve iddialı devlet yatırımları, hem ekonomide modernleşmeye, hem de konjonktür karşıtı siyasalara hizmet etti. Kendine yeterli siyasası dolayısıyla, Mussolini'nin tarım programı 1930'larda traktör sayısını iki katına çıkardı. Hidroelektrik santral ve elektrik verimi de yine bunalım yılları boyunca %50 arttı. Demiryollarının elektrikleştirilmesi iki kat yükseldi ve 1939'da toplam demiryolu trafiğinin %56'sını oluşturur hale geldi. Sınai verim geçici bir süre için dörtte birlik bir düşüş gösterse de, İtalyan ekonomisinde yaşanan gerileme önemsiz düzeyde oluyordu: Kişi başı GSYH 1929-1933 yılları arasında yalnızca %6 azaldı, 1935'te ise bunalımdan önceki düzeyi %7 aştı (Zamagni, 1993: 246, 265, 269-73).

1938’de İtalyan ekonomisi toparlanmıştı ve ülke sanayileşmeye doğru görkemli, büyük adımlarla ilerliyordu. Savaştan sonraki ilk yıllarda İtalya, Avrupa’nın en yüksek oranda büyüyen ülkelerinden biri olmayı başarmıştı: 1921’de savaş öncesi düzeyleri yakalamış, 1929’da bu düzeylerin %32, 1939’da %62 üstüne çıkmıştı (Madison, 1995a: 180-1).

Nazi Almanyası’nda devlet, neredeyse *Machtergreifung*’dan hemen sonra, ipleri ele geçirdi. 1934 kanunu, bir işletme sahibinin “yetkisini kötüye kullanması” durumunda görevden men edilebileceğini bildiriyordu. Ekonomi bakanı, şirketlerin planlı büyümelerini önleme, ayrıca zorunlu kartellere ya da başka sınaî birliklere girilmesi için talimat verme yetkisi kazandı. *Gesetz zur Errichtung von Zwangskartellen* (zorunlu kartellerin kurulmasını öngören bir kanun) (Temmuz 1933) yatırımları denetlemenin etkili bir yoluydu. Fiyatlar *Reichkommissar für die Preisbildung** (Ekim 1933) denetimine alındı ve 1933’te ücretler donduruldu. Aralık 1934 tarihli sermaye varlığı yasası, kâr payı ödemelerini %6 ile sınırladı. 1936 baharında, Rohstoff-und Devisenstab, Hermann Göring’in yönetiminde, katı denetime tabi bir hammadde ve döviz dağıtım politikasını uygulamaya soktu. Bunu Kasım 1936’da bir fiyat dondurma uygulaması izledi. Yeni bir silahlanma finansmanı planı, 1934-1936 yılları arasında uygulamaya kondu: Harcamalar, kâğıt üzerinde, en büyük Alman korporasyonları için paravan bir şirket olan Metallurgische Forschungs-GmbH’den kredilerle (*Mefo-Wechsel*) karşılanmış gösteriliyordu. Gerçekte ise, Mefo tahvillerine Reichsbank tarafından fiyat indirimi yapılarak, bankanın, askeri harcamaları gizli enflasyonist bir yöntemle finanse etmesi sağlanıyordu.

Serbest emek piyasası ortadan kaldırılmıştı. Hem “çalışma pasaportları” hem zorunlu çalışma servisi *Reichsarbeitsdienst*** yürürlüğe girdi ve ardından zorunlu çalışma görevi başlatıldı. En ağır denetimlerin bir kısmı, dış ekonomik bağlantılarda, ticarete ve finans-
ta yoğunlaşmıştı.

* *Reichkommissar für die Preisbildung*: (Alm.) Devlet Fiyat Belirleme Komiserliği – yay.h.n.

** *Reichsarbeitsdienst*: (Alm.) Reich Devleti Çalışma Hizmetleri – yay.h.n.

Hitler, Mussolini'ye kıyasla çok daha kısa bir süre iktidarda kalmış olsa da, Alman denetim yöntemleri ve devlet müdahaleciliği muhtemelen İtalya'dakinden çok daha kapsayıcı ve katı uygulandı. Ticari işletmelerin denetlenmesinde tüm yapılanma, adamakıllı orduyu örnek almıştı ... Tüm örgütlenme ... siyasal rejimin direği olduğu kadar ekonomik sistemin de temel dayanağı olan Parti'ye bağımlıydı. (Florinsky, 1936: 115)

Metaksas diktatörlüğü de kapsamlı kamu çalışma programları, yol ve kamu binası inşaatları başlattı. 1920'lerde *değeri üzerinden* %20 ila %150 arasında değişen yüksek koruyuculukta gümrük tarifesi uygulamaları başladı ve 1930'larda uygulamalar yoğunlaştı. Bunlar istihdam yaratma ve sınai gelişmeyi teşvik etmekteydi. Sanayide verim hızla artıyordu: 1921'e kıyasla, 1929'da %38'lik, sonraki on yılda bir %50'lik daha artış gösterdi, yani Yunanistan'ın iki savaş arası yıllardaki üretiminin iki katından fazlasına erişti. Ülke, Nazi ekonomik blokunun neredeyse bir parçası haline gelmişti: Yunanistan'ın Almanya'ya ihracatı 1933'te toplam ihracatının %20'sinden azken, bu oran 1938'de toplamın %48'ine çıkmıştı.

Devlet müdahaleciliği İspanya'da Primo de Rivera tarafından daha 1920'lerde başlatılmıştı. Bu diktatör, Avrupa'nın en yüksek gümrük vergilerini getirerek metalurji, çimento, inşaat ve lokomotif sanayilerinin gelişmesine destek verdi. Temmuz 1926 tarihli bir kararname, on yıl boyunca, "verimli sahalara" 3.539 milyar pesetalık yatırım yapılmasını onaylıyordu. Bunun bir sonucu olarak, 1926-1929 yılları arasında çelik üretimi %60'tan fazla arttı. Yeni kurulan Consejo Superior Ferroviano ve Patronato der Circuito Nacional de Firms Especiales tarafından, kapsamlı bir demiryolu ve karayolu inşaat programı başlatıldı. Rejimin altyapı siyasetinin bir başka unsuru da elektrik üretiminin geliştirilmesiydi: 1925 ve 1930 yılları arasında, verimlilik 1.725 milyon kilovatsaatten 2.800 milyon kilovatsaate çıktı. 1920'lerin sonlarında kamu yatırımları özel yatırımları aştı. Devlet ayrıca 1927'de "İspanyol malı al" kampanyası başlattı; ekonomi daha içe kapalı ve otarşik bir yapıya bürünüyordu (Harrison, 1985: 60-4). İspanyol iktisatçı Román Perpi á'nın 1936'da belirttiği gibi, İspanya, "medeni ülkeler arasında, girift ve kayda değer

ölçüde otarşik bir ekonomiye sahip” tek ülkeydi (Harrison, 1985:84). İhracatta büyük düşüş yaşandı; öyle ki, 1935’te bunalım öncesi ihracat düzeyinin ancak dörtte birinden biraz fazlası tutturulabilmişti. Tarımsal işsizlik –toplam işsizliğin yaklaşık %60’ı gibi– geleneksel hale gelen yüksek bir oranı korusa da 1930’ların başlarında sigortalı nüfusun işsizlik oranı %13’ün altındaydı.

Franco rejimi yönetiminde Hitler ve Mussolini ile müttefik olan İspanya, daha da ileri gitti ve ekonomide yalıtmacılık daha katı hale geldi. İspanya demokratik dünya tarafından dışlanmıştı; yeni kurulmuş olan Birleşmiş Milletler’in 1946’da attığı ilk adımlardan biri, bu ülkeye ekonomik ambargo uygulamaktı. Ekonomide kendine yeterlik, sanayileşmeyle birlikte, İspanya’da bir gereksinme haline geldi. Milli Menfaat Sanayileri Kanunu, ambargodan etkilenen sanayi kollarına %50 vergi indirimi ve yatırılan sermayeden %4 faiz garantisi getirdi. Kanun, milli sanayiler için, ithal mallar üzerindeki gümrük vergisini indirdi, kritik durumlarda devlete zorla kamulaştırma izni getirdi. Franko rejimi ayrıca bazı ülkelerin ürünleri için ithalat ruhsatı ve kota uygulamaları başlattı. 1948’den başlayarak, Büyük Bunalım sırasında yaygın olarak kullanılan bir yöntemi yürürlüğe sokan ülke, Instituto Espa ol de Moneda Extranjera denetiminde, çoklu kuru benimsedi.

1941’de Franco engin demiryolu hatlarını devletleştirerek baraj ve yol inşaatı için bir program devreye soktu. Instituto Nacional de Vivienda idaresinde, 1939’dan itibaren, kira kontrollü bir iskân programına kamudan kaynak aktarıldı ve 1954’e kadar her yıl 16.000 konut inşa edildi. 1956-1960 yılları arasında, iddialı Birinci Ulusal İskan Planı’yla 550.000 birim konutun inşaatı hedeflendi ve bu hedef %77 oranında gerçekleştirildi. Franco rejimi daha en başından, bilhassa enerji, hammadde ve inşaat malzemelerine katı fiyat denetimleri getirmişti. Emek Hakları Tüzüğü ve Çalışma Bakanlığı, çalışma ilişkilerini düzenleyerek 1954’e dek ücretleri merkezi olarak belirledi.

Denetimler, devlet ve ekonominin bütüncül yapısının bir parçası, kamusal düzenlemenin normal ve muhtemel bir unsuru olarak algılanıyordu ... Piyasa unsurları, bilinçli bir siyasal mekanizma olmaktan ziyade, birer yan unsurdur. (Anderson, 1970: 53-55).

3.2 Hjalmar Schacht

Hjalmar Schacht 20. yüzyılın en yetenekli finans uzmanları ve işletmecilerinden biriydi. Başkan Roosevelt'in bankeri ve Yeni Düzen'in yöneticisi olabilecekken, Hitler'in hizmetinde çalışmayı ve onun savaş hazırlıklarını idare etmeyi seçti.

Schacht'ın anne-babası ABD'ye 1871'de Schleswig-Holstein'dan göç etmişler ve yaşadıkları süre boyunca hırslı Amerikalılar olmuşlardı. Buna rağmen, aile finansal olarak tutunamadı ve 1876'da Almanya'ya geri döndü. Ertesi yıl, Hjalmar Horace Greely Schacht dünyaya geldi (Horace Greely adı, çok popüler Amerikalı liberal bir gazeteciden geliyordu). Küçük Schacht eklektik, ama iyi bir eğitim aldı: Beş üniversiteye gitti ve tıp, edebiyat, gazetecilik, Fransızca, sosyoloji ile epey bir iktisat eğitimi görerek, 1899'da Felsefe alanında doktor unvanı aldı. Schacht kariyerine ekonomi muhabiri olarak başladıysa da kısa süre sonra Dresdner Bankası'nda işe alındı. 1923'te Para Komiseri ve dünyanın en ağır enflasyon tırmanmasını durduran anti-enflasyonist politikanın yaratıcısı olarak en önemli uluslararası başarısına erişti. Bundan dolayı o yıl ilk kez Reichsbank başkanlığına atandı.

Schacht, bir yandan serbest ticaret taraftarı bir mason, 1918'de kurulan Deutsche Demokratische Partei'in kurucularından biri, Bank of England'ın (İngiltere Merkez Bankası) başkanının arkadaşı, Başkan Teddy Roosevelt ve ondan otuz yıl sonra Franklin D. Roosevelt ile tanışmış bir dünya vatandaşıydı. Diğer yandansa, bir Alman milliyetçisi, Almanya'ya karşı Batı politikalarını en sert eleştirenlerden ve Almanların silahlanması'nın gerekliliğine inananlardan biriydi.

1930'da Schacht, Reichsbank'tan istifa etti ve Nazilerle flört etmeye başladı. Aralık 1930'da Hermann Göring'in evinde bir yemek davetine katıldı. Bir iki hafta sonra, yine Göring'in evin-

de, Adolf Hitler'le tanıştı. Ağustos 1932'de Schacht, bir mektup yazarak Hitler'e hizmetinde çalışmayı teklif etti. Hitler iktidarı ele geçirdikten bir iki hafta sonra Schacht'a Reichsbank başkanlığı teklif etti ve o da bu teklifi hemen kabul etti. Kendisine verilen en önemli görev, bir ekonomik savaş hazırlığı eşliğinde ekonomik iyileşme programına kaynak sağlamasıydı. Eylül 1934'te açıklanan ve Orta ile Doğu Avrupa'da Nazi liderliğinde kendine yeten bölgesel bir blok, yani Hitler'in *Grossraumwirtschaft*'ını kuran Schacht'ın *Neuer Plan*'ının özü buydu.

1934'te Hitler, Schacht'a banka başkanlığının yanı sıra ekonomi bakanlığını ve savaş ekonomisinin tüm yetkilerini verdi. Schacht, "ekonomi hükümdarı" sıfatıyla devlet denetim kurumlarını inşa ederek, gizli enflasyonist finansmanın mucidi oldu ve bir planlı ekonomi (dirijizm) sistemi oluşturdu. Nazi Partisi'ne bizzat katılmasa da 1937'de Altın Parti Nişanı aldı. Neden Hitler'in saflarına katılmıştı? Onun deyimiyle "her ne mevkide olursa olsun doğruluk ve adalet için savaşmak üzere" mi, yoksa savaş sonrası anılarında yazdığı gibi, "rejimin aşırılıklarına karşı içerden mücadele etmek için" mi? Yoksa sırf iktidar aşkı, bitmek bilmez hırsı ve özgüveni yüzünden mi?

Ancak 1936'dan itibaren, Schacht'ın yıldızı sönmeye başladı. Nüfuzuna güvenip Göring ile rekabete kalkıştı ve kaybetti. Göring savaş hazırlıklarıyla ilgili yetkileri ele geçirerek savaş ekonomisinden sorumlu kişi haline geldi. 1937'ye gelindiğinde Schacht, ekonomi bakanlığından çıkarıldıysa da, fiilen bakanlık yapmaya devam etti. İki yıl sonra Reichsbank'taki görevine son verildi. Hayal kırıklığına uğramış, kendine hayran Schacht'ın Hitler'le arası soğudu ve hatta 1944'te Hitler'e karşı düzenlenen suikast girişiminden sonra tutuklandı. Hapishanede dört yıl yat-tı, ancak Nuremberg mahkemelerinde aklanarak beraat etti. 1950'lerden itibaren tekrar ortaya çıktı ve Endonezya, Mısır, İran ve başka ülkelere finans danışmanlığı yaparak Düsseldorf'ta kendi bankasını kurdu. 1970'te doksan üç yaşında öldü.

Franco rejiminin *Ordenación de inversiones* (yatırımların düzenlenmesi programı) 1959-60 yıllarında fiilen bir yıllık bir plan haline geldikten sonra, 1962 sonbaharından itibaren onu bir dizi devlet yönergesi takip etti. En sonunda, 1964-7 yıllarının Birinci Kalkınma Planı yürürlüğe kondu, bir Planlama Komisyonu kuruldu ve Fransız tipi makroekonomik planlama İspanya'ya aynen uyarlandı. Soğuk savaşın İspanya'yı Batı ile *de facto* bir saflaşmaya ittiği 1953-9 yıllarından sonra, rejim ekonomik dirijizmden vazgeçip neoliberal Batı'ya ayak uyduracaktı (Anderson, 1970: 162-73).

Salazar'ın Portekiz'i 1933'te devlet planlamasının yasal zemini ni oluşturarak 1935'te ilk on beş yıllık yeniden yapılanma programını başlattı. 1953-1958 yılları arasında yeni bir planla altyapı ve sanayi yatırımlarına öncelik verildi. 1959-64, 1965-7 ve 1968-73 yıllarında başka planlar uygulandı. Tüm bu planlar *orgulhosamente sós* (ekonomik yalıtımcılığa) hizmet ediyordu (Thomas, 1987: 996).

Planlama, daha Eylül 1934'te Reichsbank başkanı Hjalmar Schacht'ın *Neuer Plan*'ını* ortaya koymasıyla, Nazi Almanyası ekonomi sisteminin organik bir parçası haline gelmişti. Söz konusu plan dış ticaretteki zorlukları bertaraf etmek ve uluslararası ekonomi ilişkileri arenasında savaş hazırlıklarına başlamak üzere yapılmış kapsamlı bir plandı. Yeni sistem, dış ticaret ve uluslararası ödemeler üzerinde tam denetim getirdi. Ticaret ilişkileri yeniden düzenlendi ve iki taraflı takas anlaşmaları temeline oturtuldu. İthalat miktarı katı bir biçimde sınırlanarak nakdi ödemelerin yerine aynı ödemeler getirildi. Bu tedbirler, Büyük Bunalım yılları boyunca epey yaygın olup, ekonomik dirijizme özgü sonuçlar değildi. Öte yandan, *Neuer Plan*, Almanya'nın, yanı başındaki *Südosteuropa*** ülkelerinden gıda ve hammadde ithal etmesi için bir Alman *Grossraumwirtschaft* (büyük bir Alman ekonomi sahası) oluşturmasının başlangıcı oldu. 1934-1939 yılları arasındaki iki taraflı bir dizi ticaret anlaşması, sistemli bir biçimde, Macaristan, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'yı kapsayan, kara taşımacılığına dayalı güvenli bir Alman ekonomi sahası oluşturuyordu.

* *Neuer Plan*: (Alm.) Yeni Plan

** *Südosteuropa*: (Alm.) Güneydoğu Avrupa – yay.h.n.

Bununla beraber, bu tür bir planlamanın ardından, savaş hazırlığına yönelik katı bir devlet planı geldi. Mayıs 1935 tarihli Reich Savunma Kanunu “tüm ekonomik güçlerin savaşın sürdürülmesi için seferber edilmesini” zorunlu kılmış ve Schacht, barış döneminin tam yetkili generali olarak görevlendirilmişti. Ekim 1936’da Nazi yönetimi daha da ileri giderek bir kararnameyle, Alman ekonomisini “savaş durumunda ... bir ablukaya karşı olabildiğince uzun süre dayanabilecek” duruma getirme şeklinde açık bir hedef bildiren Dört Yıllık Planı yürürlüğe koydu. Nazi hiyerarşisinin iki numaralı adamı Hermann Göring yeni ekonomi çarı ve planlama şefi oldu. Silahlanma ile ekonomik hazırlıklar planının odak noktasını oluşturuyordu. Dört Yıllık Plan Bürosu, buna göre altı şubeye ayrıldı: Hammadde imalatı, hammadde dağıtımı, işgücü kullanımı, tarımsal üretim, fiyat denetimi ve kur denetimi. Planın en önemli unsurlarından biri ise ikame malzemelerin geliştirilmesi idi; linyitten sentetik benzin, linyit ve sentetik dolgu malzemesinden suni lastik (buna), sentetik lif üretimi ve düşük kaliteli demir cevherinden yararlanma yöntemleri gibi. Bu sanayilerden bazıları, yeni kurulan ve kamuya ait olan Reichswerke Hermann Göring [Hermann Göring Çelik Fabrikası – ç.n.] adlı işletmede ilk kez ortaya çıktı.

Savaş boyunca devlet planlaması daha da ilerliyordu. Nisan 1942’de bir merkezi planlama komitesi olan Zentrale Planung kuruldu. İki haftada bir toplanan bu komite ekonomi idaresinin eşgüdümünü ele geçirmişti. Alman ekonomisi katı bir biçimde merkezileşmiş olup sık sık yeniden düzenlenen devasa bir parti-devlet bürokrasisi tarafından idare ediliyordu. En önemli iki kurum, Ekonomi Bakanlığı ve savaş sırasında ikinci Dört Yıllık Plan dönemi diye anılan çerçevede çalışmalarını sürdüren Dört Yıllık Planlama Bürosu idi. Nazi ekonomisini, kurumlardan oluşan dev bir ağ yönetiyordu. Albert Speer, Silah ve Mühimmat Bakanlığı’na başkanlık etmekteydi; kurum 1943’te Savaş Üretimi Bakanlığı adını almıştı ve 6000 personel istihdam ediyordu. Heereswaffenamt yaklaşık 3000 işçi istihdam ediyor, sanayiye düzenlemeler getiriyor, sınai performansı, verimi ve finansmanı denetliyordu. Oberkommando der Wehrmacht ve ona bağlı –Mayıs 1942’de Silah Bakanlığı bünyesine dahil edilen–

Wirtschafts-und Rüstungsamt da yine savaş üretimi için dev bir bürokratik organizasyonu idare ediyordu. Nazi savaş ekonomisinin aşırı devlet merkezçiliğinin en açık ifadesini bulduğu kurum, Hitler'in savaş ekonomisi ve üretimi konusunda en üstteki karar organı Führer Forderungen idi. Bu kurumun kararları sorgulanamazdı. Nazi ekonomi sistemi, aşırı ekonomik milliyetçi devlet müdahaleci dirijizm ile merkezileşmiş savaş ekonomisinin bir bileşkesiydi (Zilbert, 1972; Milvard, 1977).

Ekonomik dirijizm sistemi devlet müdahaleciliğini uç noktasına vardırdı ve çoğu durumda, ekonomide güçlü bir kamu sektörü yaratılmasına yol açtı. Karma ekonomi faşizmin buluşu değildi, “ancak, faşizm alışılmadık bir adım atarak, kamusal ve özel güçler arasındaki ilişkiyi kurumsallaştırmayı denedi ... ve Batı demokrasilerinden farklı bir yol izledi” (Sarti, 1971: 79). İtalya’da kendine yeterlik koşullarına ulaşma dürtüsüyle atılan en önemli adımlardan biri 1926’da, petrol arama ve üretimi için Azienda Generale Italiana Petroli’nin (AGIP) kurulmasıydı. Bu kamu şirketi 1939’da yurtiçi petrol ve petrol ürünleri üretiminin yaklaşık %29’unu karşılıyordu. Öte yandan, kamulaştırma en çok bankacılık sektöründe etkili oldu. 1926 Bankacılık Kanunu, Banca Napoli ve Banca Sicilia’yı kamu kurumlarına dönüştürüp İtalya Merkez Bankası’na diğer tüm bankaları denetleme yetkisi tanıdı. Karma bir bankacılık sistemi başlatılmıştı. 1931’de kurulan Istituto Mobiliare Italiano (IMI) [İtalya Menkul Değerler Enstitüsü (yay.h.n.)], İtalyan bankacılık sisteminin yeniden düzenlenmesinde en etkili güçlerden biri haline geldi ve devlet desteğinden önemli yarar sağladı. 1938’de Güney İtalya Ekonomik Kalkınma Kurumu’nun ve 1939’da Sınai Finansman Kurumu’nun kurulması, devletin bankacılıktaki rolünü daha da güçlendiriyordu.

Karma bir ekonominin oluşturulması yönünde en önemli hamlelerden biri Istituto per la Ricostruzione Industriale’nin (IRI) [Sınai Yeniden Yapılandırma Enstitüsü – yay.h.n.] kurulmasıydı. Bu, aralarında ülkenin başlıca üç bankası olan Banca di Roma, Banca Commerciale ve Credito Italiano’nun da bulunduğu çeşitli şirketlerden yönetici hisseler alan dev bir şirketti. Ülkenin ticari sermayesinin %42’sini temsil eden IRI, şirketlerin önemli hissedarlarındandı. Baş-

langıçta bu kuruma geçici bir yeniden örgütlenme kurumu olarak bakılıyordu, ancak 1937’de burası daimi bir holdinge dönüştürüldü. IRI’nin serveti on ayrı sektöre dağıtılmıştı, ama özellikle özel yatırımcıların fazla cazip bulmadıkları alanlarda yoğunlaşmıştı. Telefon şirketlerinin çoğu, çelik, silah ve kömür üretiminin %100’ü, tersanelerin %90’ı, deniz taşımacılığı ve lokomotif inşa şirketlerinin %80’i, elektrik üretiminin %30’u ve Alfa-Romeo, Alfanso, Terni, Breda vb. savaş döneminin eski şirketlerinin çoğu dahil olmak üzere çeşitli mühendislik firmaları kurumun kontrolündeydi. 1933 yılı (telefon sektörü için) STET’in kuruluş yılı oldu; 1936’da (deniz taşımacılığı denetimi için) FINMARE ve 1937’de (demir ve çelik sanayilerini çekip çevirmek üzere) FINSIDER sahneye çıktı. Tamamen devlete ait, kamu yasasına bağlı bir ticari şirket olan IRI, çok geniş bir yasal ve finansal özerklikten yararlanıyordu. Aynı durum, devlete ait diğer şirketler ve petrol ürünlerinin rafine edilmesi, işlenmesi ve pazarlanması için Montecatini ve AGIP ile ortaklık kurmuş olan, Azienda Nazionale Idrogenazione-Combustibili (ANIC, 1936) gibi karma şirketler için de geçerliydi.

1930’lu yıllar boyunca faşist yönetim, sübvansiyonlar, vergi muafiyeti ve altyapı tesisleri sağlayarak Bolzano ve Ferrera gibi yeni sınai kalkınma alanları yarattı. Devletin İtalyan ekonomisini hükmü altına alma yönündeki nihai hamlesi, İtalya Merkez Bankası’nı devletleştiren ve tüm bankacılık sektörü üzerinde denetim kuran Mart 1936 tarihli Bankacılık Kanunu oldu. Kısa vadeli kredilerin orta ve uzun vadeli kredilerden ayrılması kanunlaştırıldı. Sanayiye yönelik uzun vadeli kredi işlemleri devlet tekeline alınarak IMI tarafından yürütülmeye başladı (Zamagni, 1993: 279, 293-7, 300-2; Posner ve Woolf, 1967: 22-6).

Gerçekte piyasa ekonomisi, çeşitli suretlerde ortaya çıkan, bilhassa 1933’ten itibaren yeni sınai işletmelerle ilgili kanunda, yani özel teşebbüslerin en önemlilerinin devlet tarafından denetlenmesinde ifadesini bulan, kısmi planlamanın istilası altındaydı.

Kamu şirketleri ve özel şirketler sıkı işbirliği içinde çalışıyordu.

Özel girişimin ve devletin rollerine dair gitgide artan bir kafa karışıklığı ... 1930'lara damgasını vurdu. Sonuç, istikameti merkezi planlama ya da piyasa güçlerinin değil, kimileri kamu denetiminde olan güçlü oligopolistik gruplar arasındaki uzlaşmanın belirlediği bir karma ekonomi oldu. (Lyttelton, 1976: 141)

Faşist ekonomi öğretisinin radikalleşmesinde, ekonomide daha da geniş bir kamu sektörünün oluşmasında nihai aşama, İtalyan faşizminin tarihindeki son perdede, Mussolini'nin tutuklandığı ve İtalya'nın koşulsuz silah bırakacağını müttefiklere duyurduğu Temmuz 1943 darbesinden sonra geldi. SS birlikleri Mussolini'yi özgürlüğüne kavuşturduktan sonra, o da gücünü yeniden örgütleyerek Kuzey İtalya'da kendi Faşist Cumhuriyet'ini kurdu. Yeniden örgütlenen Partito Fascista Repubblicano'nun Program Manifestosu, Kasım 1943'te hedefini şöyle tanımladı: "kapitalist sistemin lağvedilmesi; dünya plütokrasilerine karşı mücadele" ilkesine dayalı bir Avrupa toplumu kurmak. Program özel mülkiyeti güvence altına alıyor, ancak aynı zamanda "emeği sömürmenin" yasaklandığı bildiriliyor ve "ulusal ekonomide işlevi açısından özel mülkiyeti aşan her şey ... devletin faaliyet alanı içine girer" deniyordu. Ocak 1944 tarihli İtalyan Ekonomisinde Yeni Bir Yapılanma için Temel Bildirimler'e göre kapsamlı bir kamulaştırma programına tabi tutulacak kesim,

ulusun ekonomik yaşamının gelişimi için temel maddeleri, enerjiyi ve diğer vazgeçilmez hizmetleri üreten işletmeler de dahil olmak üzere, ulusun ekonomik ve siyasal bağımsızlığı için yaşamsal değerdeki sektörleri kontrol eden sanayilerdi ... [Şubat 1944'te] bir milyon lireti aşan pay sermayesine sahip ya da en az yüz işçi çalıştıran şirketlerin tümü kamulaştırıldı. (Gregor, 1969: 288-9, 293-4, 299, 300, 388-9)

Bu program yaşama geçirilemedi. Hitler savaşı kaybetti, Mussolini de partizanlar tarafından yakalanıp, yargılanmadan öldürüldü.

Franco İspanyası da, İtalyan IRI modelini örnek alarak, 1941'de devasa bir devlet holdingi olan Instituto Nacional de Industria'yı (INI) [Ulusal Sanayi Enstitüsü – yay.h.n.] kurdu. Bu kurum, bilhassa özel yatırımcılara fazla cazip gelmeyen branşlarda ithal ikameyi teşvik

etmekle görevliydi. Bu doğrultuda, INI, çelik, hidroelektrik santral, gemi inşası, tarımsal ilaçlar, alüminyum ve telekomünikasyona yatırım yaptı. 1943-1960 yılları arasında INI, bünyesinde yirmi şirket barındırıyor ve yaklaşık elli şirketin daha çoğunluk ya da azınlık hisselerini elinde tutuyordu. Yatırımlardaki payı, ülkedeki toplam yatırımın aşağı yukarı %15'ine karşılık geliyordu. Aralarında Enside-sa, Iberia, Seat, Enpetrol ve Hunosa'nın da olduğu en önemli yirmi İspanyol şirketinden yedisi, rafine petrolün %48'i, gemi inşasının %46'sı, gübrenin %40'ı, otomobilin %50'si, alüminyumun %58'i, kömürün %36'sı, çeliğin %25'i ve elektriğin %20'sinin üretimini elinde tutan INI'yle sıkı ilişki içindeydi. 1970'lerin sonlarında, INI altmıştan fazla şirketin sahibiydi ve 200 şirkette hissesi vardı; toplam 200.000'den fazla kişiyi istihdam ediyordu (Bernecker, 1987: 971).

Hitler de devlet sahipliğinde sanayi sektörleri kurmakta gecikmedi. Bunun en çarpıcı örneği, Volkswagen Werke'nin kuruluşudur. Ocak 1934'te Avusturya doğumlu tanınmış Alman araba tasarımcısı Ferdinand Porsche yeni kurulan Nazi hükümetine ekonomik Alman arabası üretilmesi konulu bir rapor yollayarak kendi tasarımını bu raporda sundu. Aynı yılın Mayıs ayında Hitler, Volkswagen modelinin potansiyeli konusunu müzakere etmek üzere onu Kaiserhof'taki karargâhına kabul etti. Hitler fiyatı 1000 marktan (400 dolar) düşük olacak ucuz bir araba istiyordu. 1936'da Hitler, yatırımı gerçekleştirerek 1938'de faaliyete geçmek üzere devlet yönetimi altında bağımsız bir Volkswagen fabrikası kurmaya karar verdi ve yılda 400.000 ila 500.000 otomobil üretmeyi hedef belirledi. Popülist propaganda, ayrıca motorizasyonu daha da ilerleten *Volksschlepper* (halk traktörü) ve Hitler Jugend'in *Volksjäger* ("halkın avcısı" bir avcı savaş uçağı) modellerini de destekledi (Möser, 1998: 219-21). Ucuz halk arabaları üretme fikri, popülist rejimler öncülüğünde, kısa sürede ve etkili bir biçimde yayıldı. Mussolini İtalyası'nda aşırı küçük boyut-taki Balilla arabaları bu hedefe hizmet ediyordu.

Neredeyse tamamen askeri hazırlıklarla ilişkili olan ancak Nazi devletinin başlattığı yeni bilimsel araştırmalarla da ilintili Havacılık Bakanlığı, 1935'te roket ve uzay programları başlattı. Haziran 1939'da dünyanın ilk roket uçağı Heinkel-76'nın ve bundan on hafta sonra

3.3 Volkswagen

"Beetle", otomobil sanayisinin en başarılı ürünü, Volkswagen da (VW) dünyanın en büyük çokuluslu devlerinden biri oldu. VW, Avusturya kökenli iki Almanın ürünüydü: Bir mühendislik dehası olan Ferdinand Porsche ve meşum siyaset dehası Adolf Hitler. 1931'de Porsche, ilk Beetle tasarımlarını yaptı ve bir halk otomobili üretmeye yönelik teknolojik çözüm üzerinde çalıştı. Hitler, Ocak 1933'te iktidarı ele geçirdikten sonra, Nisan'da Berlin Oto Şovu'nun açılışını yaptı ve kitleleri motorize etme yönündeki programını açıkladı. Porsche, bağlantılar bulmaya çalıştı, bir resmi randevu ayarladı, bir iki hafta sonra Hitler'i ziyaret etti ve ucuz çözümünü otomobil sevdalı Hitler'e sattı. Bir sözleşme imzalandı, testler tamamlandı ve Hitler, üretimin 1938'de başlayacağını duyurarak, Nazi devleti tarafından finanse edilen bir fabrikanın temelini attı. Adını aynı isimli Nazi örgütünden alan yeni bir yerleşim yeri olan Kraft durch Freude Stadt, "Nasyonal Sosyalizmin örnek kasabası" olarak düşünülmüştü. Kraft durch Freude arabalarının üretimine Nisan 1939'da 3000 işçiyle başlandı.

Ancak, sivil üretim hemen yerini orduya yönelik üretime bıraktı. II. Dünya Savaşı boyunca, çok yaratıcı olan Porsche, farklı tipte taşıtlar ortaya çıkardı: Kuebel arabaları, dört çekerli motorlu Kommandeur arabaları, kamyonet versiyonları ve hatta amfibik (suda ve karada giden) bir model. Savaş, deneyler yapmak için eşsiz bir fırsat yarattı: Masraflar sorun değildi; üretim savaş çabasının lehineydi. Ancak 1944'ün sonunda müttefik bombardımanı fabrikanın üçte ikisini yerle bir etti.

Savaştan sonra, örnek Nazi kasabasının adı Wolfsburg olarak değiştirildi, Ferdinand Porsche ve oğlu Ferry, Fransız otoriteleri tarafından iki yıl hapiste tutuldu; fabrikanın Britanyalı kumandanı Binbaşı Ivan Hirst bir tamirci dükkânı kurdu, hatta, 1945 sonlarından itibaren Volkswagen olarak anılan otomobillerden 1948'e kadar 20.000 adet üretti.

Ocak 1948'den itibaren, Heinz Nordhoff adında bir makine mühendisi, yeniden Almanların eline geçen kamu şirketinin başına getirildi. Nordhoff, bugünkü Volkswagen Werke'yi yarattı. Onun yalnızca "Beetle" üreten saplantılı denebilecek "tek-model politikası," yönetimde olduğu yirmi yıllık dönem boyunca değişmedi ve bununla benzersiz bir başarı yakaladı. Bunun bir nedeni onun "değişmez model" denemesine girme cüretini göstermesiydi. Bu şekilde hiç kimse, kullandığı arabanın demode olduğunu düşünmüyordu. Bir diğer neden ise, üstün kaliteydi: Bir VW genelde 20-30 yıl kullanılabilirdi. Şirket ayrıca, olabilecek en iyi servis ağını sunuyordu ve otomobil görece ucuzluğunu muhafaza ediyordu.

1959'da günlük üretim 3000, yıllık üretim 500.000 otomobile ulaşmıştı. VW'nin 50.000 işçisi vardı ve üç milyon Beetle üretilmişti. Wolfsburg'un nüfusu bu on yıl boyunca dörde katlanmıştı. Bu arada şirket, modeli sürekli olarak geliştirdi: 1950'ler boyunca 200 değişiklik yapıldı. Pencereler ve motoru büyüttüler, turbo-dolum ve su soğutma özellikleri eklediler ve vitesi değiştirdiler, ancak model genel hatlarıyla aynı kaldı. Şirketin 200.000 kişi istihdam ettiği 1972 yılına gelindiğinde, VW Beetle satışları, Ford Model T'nin rekorunu aştı. 1977'de aynı modelin üretimiyle geçen kırk üç yıldan sonra, son Beetle araba Almanya'daki montaj bandından geçerek piyasaya verildi. O zamana dek 16 milyondan fazla Beetle satılmıştı.

Volkswagen genişleme sürecine girdi ve kısa süre sonra çokuluslu bir imparatorluk haline geldi. 1950'ler ve 1960'larda Hannover ve Braunschweig'da yeni fabrikalar kuruldu. VW, Ingolstadt'daki Bavyeralı Audi'yi ve Baden-Württemberg'deki NSU'yu satın aldı. 1970'lerin ortalarında VW'nin Almanya'da sekiz dev fabrikası bulunuyordu. Uluslararası büyüme de buna paralel gitti: VW, 1953'te, en faal deniz aşırı işletmesi haline gelen Brezilya Sao Paulo'daki fabrikasını açtı; 1962'de Meksika'daki Pueblo'da bir başka fabrika açıldı. Güney Afrika, Endonezya, Uruguay, Ni-

jerya, Yeni Zelanda, Belçika, Filipinler, İrlanda, Yugoslavya, Avustralya ve hatta ABD’de tesisler kuruldu. 1990’ların başında VW Çek Skoda firmasının çok büyük bir bölümünü satın aldı. Çin’in dışa açılması ve piyasa ekonomisine dönüşünün yarattığı fırsattan yararlanarak, VW, Çin’de bir fabrika kurdu ve yüzyılın sonunda, bu ülkenin hızla yükselen otomobil pazarının baş aktörlerinden biri konumuna geldi.

1958’de şirketin ürünleri 123 ülkeye ulaşmıştı. 1980’de yurt dışındaki VW fabrikaları ana fabrikadan dört kat daha fazla işçi istihdam eder durumdaydı. O zamanlar her otuz saniyede bir dünyanın bir yerinde bir VW üretiliyordu, ancak alıcı bir VW alabilmek için hâlâ altı ay beklemek zorundaydı.

Otomobil piyasasını sallayan petrol krizinden sonra VW kısa sürede toparlandı. Yeni modeller geliştirildi. Brezilya ve Meksika’daki fabrikalar bu eski modeli üretmeye devam etseler de, Beetle, yerini Golf (Rabbit) e bıraktı. Yeni orta sınıf arabası Audi 100 ve ardından Audi 80, Passat, Scirocco ve Polo, dünya pazarında başarı sağladı. 1979’da Frankfurt Oto Fuarı’nda yeni Jetta’lar sergilendi. 1970’ler boyunca VW yetmiş iki çeşit otomobil üretti ve bir sonraki yüzyıla geçerken, VW Amerikan pazarının en çok satan otomobili haline geldi.

Ferdinand Porsche 1951’de öldü. Ancak, oğlu ve torunu Wolfsburg’a döndüler. Torunu, yeni Volkswagen Beetle modelini tasarladı ve bu model 1998 Detroit Oto Fuarı’nda kullanıma sunuldu. Çevrim tamamlandı: VW hikâyesinin başladığı yere, Porsche ve Beetle’a döndü (Sloniger, 1980).

da dünyanın ilk turbojet uçağı Heinkel-178’in ilk deneme uçuşları gerçekleştirildi. 1944’te Messerschmitt, savaşa giren jet uçakları üretmeye başladı. İlk V-2 balistik füzeleri, II. Dünya Savaşı sırasında Britanya’ya karşı kullanıldı (Neufeld, 1999: 207-11).

Otoriter dirijizm, sosyal işler alanını da devlet müdahaleciliği kapsamına aldı. Rejimler, kitlesel destek kazanmak için, merkezileşmiş

3.4 Radar ve Balistik Roket

Britanyalıların radarı ve Almanların balistik roketinin hikâyesi, II. Dünya Savaşı ile teknolojik gelişme arasındaki ilişkiyi gösteren benzer hikâyelerdir. Hitler'in iktidara yükselişinin bir sonucu olarak, savaş hazırlıkları 1930'larda hız kazandı. 1934'te Britanya Havacılık Bakanlığı'nda Bilimsel Araştırmalar Müdürü Henry Wimperis, hava savunması imkânları konusunda araştırmalar yürütmek üzere bir bilim komitesinin oluşturulmasını teklif etti. O yılın sonunda, Imperial College rektörü Henry Tizard başkanlığında bir araştırma ekibi kuruldu. Wimperis, James Watt'ın torunlarından ve Ulusal Fizik Laboratuvarı'nın Radyo Araştırma İstasyonu şefi olan Robert Watson-Watt'ı ekibe davet etti. Wimperis, Watson-Watt'a düşman uçağını hedefleyen tahrip edici bir radyasyon düzeneği olan "ölüm ışını" fikrinin uygulanabilir olup olmadığını sordu. I. Dünya Savaşı sırasında atmosferik yansımaları ölçen ve şimşekli fırtınaların yerini belirlemek için radyonun kullanılması konusunda çalışmalar yapan Watson-Watt, ülkenin önde gelen radyo bilimcilerindendi. Ekibi, radyo tahrip fikrini reddetti, ancak beş sayfalık bir memorandumla, uçakların ultra kısa dalga iletimi kullanılarak, radyo dalgalarıyla keşfi konusunda araştırma yapılmasını destekledi.

1935'te Watson-Watt'a, detaylar üzerinde çalışması ve keşif cihazının bir prototipini oluşturması için acil fon aktarıldı. Şubat'ta Daventry'deki ilk başarılı deney, elektromanyetik enerjinin uçaktan geriye yansıtılabileceğini ve keşif için işe yarayabileceğini kanıtladı. 1935 baharından 1938 yılına kadar, hatta sonrasında da, bilimsel ve teknolojik yüzlerce problemin çözümü bulundu. Bir dizi buluş sonucunda, daha önceki test cihazlarından yüz kat daha güçlü mikro dalga radyasyon üreten ve radyo ile yön bulma ya da 1943'ten sonraki adıyla radarın ana unsuru haline gelen, oyuklu magnetron geliştirildi. Savaştan önce,

Britanya kıyıları boyunca bir radar istasyonları zinciri oluşturulmuştu. Radar, yaklaşan uçakları haber verip onların yerini tespit ederek, ülkenin en yıkıcı Alman hava saldırılarına karşı savunulmasına yardım etti. Britanya, 1940'ta Britanya Muharebesi'nin galibi oldu. Radar, savaştan sonra süratle gelişen hava taşımacılığının ayrılmaz bir parçası haline gelecekti.

Balistik roketin hikâyesi, 1931'de Zürih'te mühendislik eğitimi tamamlayan bir öğrencinin de aralarında bulunduğu bir iki Alman roket meraklısıyla başladı. Prusyalı bir aristokratın oğlu olan Wernher von Braun, 1930 yılı sonbaharında Raketenflugplatz Berlin'de bir roket geliştirmek üzere çalışmalara başladı. Kısa bir süre birlikte yaptıkları çalışmalardan sonra, von Braun'un ekibi, uzun menzilli top üretme olanağına dair bir memorandumu Reichswehr'e yolladı. Machtergreifung'dan sonra Hitler ve Göring savaş için hazırlıklara başladılar ve güçlü bir hava kuvvetleri oluşturmaya giriştiler. Bu çalışmalarla bağlantılı olarak, 1935'te Kummersdorf'ta, Albay Dornberger liderliğinde, alkol ve sıvı oksijenle çalışan bir roket uçağı motoru denendi. Dornberger ayrıca bir ton patlayıcıya ve 160 millik menzile sahip bir bombardıman roketi hayal ediyordu. Von Braun bu proje üzerinde çalışmaya başladı. Ordu ve hava kuvvetleri, Usedom Adası'ndaki Peenemünde köyünde, yaklaşık doksan personelle bir roket araştırma üssü kurulması için finansman sağladı. 1937'de von Braun önderliğindeki Dornberger ekibi, ilk denemelik A-3 roketini üretti. Bu ve ardından gelen bir iki deney daha başarısız oldu. Çalışmalar yavaş ilerliyordu. Hitler'in, roket silahlarının üretiminin başarılacağına inancı yoktu. Daha umutlu olduğu bir başka proje vardı: Luftwaffe'nin pilotsuz uçan bombası, Vergeltungswaffen-1, yani İntikam Silahı-1 (V-1). Bu silah, Haziran 1944'te Londra'ya fırlatıldı.

Haziran 1942'de Von Braun'un 14 tonluk, 41 metre uzunluktaki yeni roketi A-4, Albert Speer huzurunda fırlatıldı, ancak yine başarısız oldu. Ama aynı modelin geliştirilmiş bir versiyoy-

nu Ekim'deki denemede başarı sağladı. Von Braun, Birinci Sınıf Liyakat Madalyası ile ödüllendirildi. Kariyer basamaklarını süratle tırmanmıştı. 1933'te SS örgütüne, 1936'da Luftwaffe'ye katılmış ve 1939'da Nazi Partisi'nin üyesi, 1940'da SS 2.teğmeni, 1941'de teğmen, 1942'de yüzbaşı, 1943'de binbaşı olmuştu.

Haziran 1943'te Hitler, artık bir general olan Dornberger ile von Braun'u karargâhında kabul etti. *Blitzkreig* düşü uçup gitmiş, ordusu geri çekilmeye başlamıştı. Başarılı roket deneyleri ve von Braun'un açıklamalarını gösteren film, onu etkilemişti. Hayalini kurduğu mucize silahın artık hazır olduğunu düşünüyordu. Bir an önce bir roket savaşı başlatmak istiyor, dünyanın ilk balistik roketi A-4'ün, ya da kısa süre sonra alacağı isimle V-2'nin, seri üretimine (yılda 2000 adet) geçilmesini talep ediyordu. Hitler otuz bir yaşındaki von Braun'a profesör unvanı verdi ve roketlerin başarısına inanmadığı için -kendi sözlerine bakılırsa ömründe ikinci kez- özür diledi.

Öte yandan, Peenemünde'ye yapılan iki tahripkâr müttefik bombardımanı ve Harz Dağları'ndaki Mittelwerk'te denizaltı roketi fabrikası inşaatı yüzünden seri üretim ertelendi. İşgücünün çok büyük bir bölümü, insanlık dışı koşullardaki toplama kamplarından elde edilen köle emeğiyle sağlanıyordu. Von Braun'un V-2'si Eylül 1944'te Londra'daki Waterloo İstasyonu yakınında patladı. Onu 263 roket takip etti.

Mayıs 1945'te roket ekibi Amerikan ordusu tarafından kuşatıldı. Ekibin üyeleri, filizlenen soğuk savaş zihniyetinden yararlanarak, on yıl sonra, Nazi Partisi ve SS üyesi, aynı zamanda da savaş suçlusuz olmalarına bakılmaksızın Amerikan vatandaşlığına geçtiler. 1950'de Wernher von Braun, Alabama'daki Gümümlü Füze Askeri Merkezi'nin Araştırma Müdürü ve ardından NASA'nın Marshall Uzay Uçuşu Merkezi Müdürü oldu; Jupiter C ve Saturn V füzelerini inşa etti. İkincisi, Amerikan astronotlarını aya taşıyacaktı (Zimmerman, 2001; Piszkiexicz, 1995).

baskıcı yönetimi sosyal yardım tedbirleriyle dengeleme çabasına giriyordu. Bu siyaset, rejimin meşrulaştırılmasında çok önemli bir rol oynuyordu. Sosyal yardım tedbirleri I. Dünya Savaşı İtalya'sında ortaya çıktı: Bir sosyal güvenlik kurumu vakfı olan Cassa Nazionale per le Assicurazioni Sociali (CNAS) [Ulusal Sosyal Güvenlik Dairesi – yay.h.n.], Nisan 1919'da zorunlu işsizlik sigortası ve emekli maaşı için ulusal sigorta primi uygulaması başlatmıştı. Faşist hükümet bu kurumları devralarak bunların sosyal politikalarının kapsamını genişletti. 1925'te bir ana-çocuk sağlığı örgütü olan L'opera Nazionale Maternità e Infanzia (ONMI) [Ulusal Annelik ve Çocukluk Kuruluşu – yay.h.n.] da diğerlerine eklendi ve yaklaşık 700.000 ve daha sonra 1 milyon anne ve çocuğa sağlık hizmeti götürdü.

Sosyal yardım siyasetindeki asıl büyük gelişme, Büyük Bunalım yıllarıyla eşzamanlı yaşandı. Ekim 1934'te Milano'da yaptığı bir konuşmada Mussolini, o yılı “sosyal adalet” yılı ilan etmişti. Hızla artarak 1929 yazında 200.000 kişiden, Ocak 1934'te 1,6 milyon kişiye yükselen işsizliğe karşı kapsamlı tedbirler getiriliyordu. Devlet işçi ve işveren konfederasyonlarını zorla uzlaştırmak haftada kırk iş saati kuralını uygulamaya başladı. Bunu, kapsamlı kamu çalışmaları programları izledi. Toprak ıslahı, toplu konut inşası, yol yapımı, elektrifikasyon projeleri ve hatta arkeolojik kazılar, 1934'e gelindiğinde 86 milyon işgünü ve 289.000 kişinin istihdamına karşılık geliyordu. Temmuz 1935'te işsiz sayısı 600.000 kişiye düşmüştü. Sosyal güvenlik kurumları, 1933'te, eski CNAS'yi, annelik fonunu, işsizlik sigortasını ve sağlık sigortası planının bazı unsurlarını (anti-tüberküloz sigortası) bünyesinde toplamış olan Istituto Nazionale Fascista della Previdenza Sociale'nin (INFPS) [Ulusal Faşist Sosyal Tedbirler Kurumu – yay.h.n.] fonlarıyla yeni baştan düzenlendi. Tek kişinin çalıştığı ailelere gelir yardımı için 1934'te aile yardımları yürürlüğe girdi. 1920'lerin ikinci yarısında yıllık 300-400 milyar lirete erişen sosyal sigorta giderleri, 1930'larda 1-1,5 milyar lirez artış göstermişti. Yaşlılık ve sakatlık sigortası ödenen kişi sayısı, 1920'lerde 60.000-70.000 iken, 1930'ların ortalarında yaklaşık 500.000 kişiydi. 1943'te bir ulusal sağlık örgütü olan Istituto per L'Assistenza

di Malattia'nın (INAM) [Hastalıklarla Mücadele Enstitüsü – yay.h.n.] kurulmasıyla sağlık sigortası politikası merkezileşti.

Faşist İtalya'nın en başarılı sosyal yardım kurumlarından biri Mayıs 1925'te kanunla hizmete giren Dopolavoro, yani rekreasyon örgütü idi. Üye sayısı başlangıçta 0,3 milyon kişiye, 1937'de 3,2 milyona yükselmişti. Büyük ve aşırı derecede siyasallaşmış olan bu örgüt, üyelerine kültürel, sportif programlar ve indirimli biletler sunuyor, kütüphaneler ve spor tesislerinin bakımını sağlıyor, eğlence faaliyetleri düzenliyordu. Hedefi gençlerin beyinlerini yıkamak olan faşist gençlik örgütü Opera Balilla, aynı zamanda (1934'te sayıları 4,3 milyon olan) üyelerine, deniz kıyısı ve dağ kamplarında düzenli iki haftalık yaz tatilleri de dahil, zengin programlar sunuyordu. Tüm bu kurumlar her ne kadar rejimin meşrulaştırılmasına yönelik faşist propagandaya hizmet etse de, bir yandan da halkın günlük yaşamını olumlu yönde etkilemekteydi (Welk, 1938: 102-3; Zamagni, 1993: 315-17; Florinsky, 1936: 130-3).

Nazi Almanyası da, daha dar kapsamlı olmakla birlikte, sosyal yardım siyasetini yürürlüğe soktu. Büyük toplu konut projeleri ve Nazi Arbeitsfront'un [Nazi Emek Cephesi – yay.h.n.] düzenlediği tatiller vardı: Daha 1934-5 yıllarında ucuz, örgütlü tatillere 200.000 işçi katılmıştı. Çalışma koşulları teftiş edilip iyileştirildi: 1940'a gelindiğinde 18.000 yeni fabrika kantini, 24.000 yeni soyunma odası ve 3000 spor tesisi kurulmuştu. İtalyan Dopolavoro'nun bir benzeri olan Kraft durch Freude (Eğlenceden Gelen Güç) örgütü milyonlarca işçiyi biraraya getirerek sportif, kültürel faaliyetler ile boş zaman etkinlikleri düzenliyordu. 1934'te düzenlenen tatil gezilerine 2 milyon işçi katılmıştı. Hitlerjugend [Hitler Gençliği – yay.h.n.)] hareketi 1934'te yaşları on-on sekiz arasında değişen 6 milyon genci seferber ederek çeşitli faaliyetler ve yaz kampları düzenledi.

Metaksas rejimi de, sendika liderlerini tutuklayıp sürgün etmek, grevleri yasaklamak ve halkı baskı altında tutmak gibi uygulamalarının yanında, çalışma kanununu yürürlüğe sokarak asgari ücret ve yıllık iki hafta ücretli izin güvencesi sağlıyordu. Kamu sağlığı kanunuyla, işçiler için sağlık klinikleri, çalışan anneler için tıbbi bakım ve doğumlara parasal yardım uygulaması getirildi.

Bölgesel ekonomik bütünleşme dayatması

Ekonomik dirijizm kendine yeterlikte rakipsiz bir sistemdi. Ancak, tek taraflı enerji ve hammadde kaynaklarına sahip görece küçük Avrupa ülkelerinde kendi yağıyla kavrulmayı başarmak elbette mümkün değildi. Dolayısıyla bu sistem, bölgesel işbirliğini zorunlu kılıyordu. Faşist İtalya, bir yandan otarşi çağını ilan ederken, bir yandan da Avusturya ve Macaristan ile bir gümrük birliği oluşturmak üzere bölgesel bir uzlaşma sistemi üzerinde çalışmaya girişti. 1931’de, bu üç ülke arasında, bunlar için gizli gümrük indirimleri sağlayan Brocchi sistemi çerçevesinde sıkı ekonomik ilişkiler kuruldu. 1933 sonbaharında üç taraflı bir uzlaşmaya son şekli verildi ve Mart 1934’te, üç ülkenin liderleri Mussolini, Dollfuss ve Gömbös bir işbirliği anlaşması imzaladı. Mayıs’ta Roma Protokolü’nde, anlaşmaya ekonomiyle ilgili bir bölüm eklendi. Saygın bir Macar ekonomi gazetesinin yorumu şöyleydi:

Bu ekonomik işbirliği, İtalya liderliğinde, ileride eski Avusturya-Macaristan Krallığı’nın gücü ve işlevini elinden alabilecek ekonomik temelli bir Orta Avrupa siyasal yapılanmasının doğduğunun habercisidir (Pesti Tozsde, 1934).

Söz konusu anlaşma, yüksek sübvansiyonlarla, Macar buğdayı ve hayvanının, İtalya ve Avusturya’ya ihracatını güvence altına alıyordu. İtalya, 1 milyon kental Macar buğdayı ithal etmeyi ve kental başına piyasa fiyatı üzerine 56 lired sübvansiyon ödemeyi kabul etmişti. Sonraki 1 milyon kental için 23 lired sübvansiyon onaylandı. 1934-5 yıllarında İtalyan yönetimi Macaristan’a sübvansiyonlar şeklinde 76 milyon lired ödedi. Avusturya devleti, Macar sığırı (yıllık 12.000 baş), domuzu (132.000) ve kümes hayvanından (5000 ton) yıllık alım yapmayı kabul etti. Macaristan’ın toplam ihracatı 1935’te yalnızca %12 artış gösterirken, İtalya’ya yapılan ihracat %80 artmıştı. Macaristan, sınai ürünlerde İtalya ve Avusturya’dan ithalat yapacağına dair güvence verdi (Berend ve Szuhay, 1978: 251).

Ancak, İtalyanlar öncülüğündeki işbirliği sistemi çok kısıtlydı, en sonunda sistem çöktü. Nazi Almanyası kendi liderliğinde daha kap-

samlı bir bölgesel uzlaşma sistemi oluşturmuş ve İtalyan planını baltalamak için saldırgan bir diplomatik faaliyete girmişti. 17 Ocak 1934'teki bir Berlin toplantısında Nazi kabinesi şu anlaşmaya vardı:

Hepimizin bildiği gibi, İtalyan hükümeti bir İtalyan-Avusturyalı-Macar gümrük birliği kurma çabasında. Bu çabalara karşı bir denge oluşturmak üzere Macaristan'da güçlü mevziler oluşturmak bizim yararımıza olur. (Documents, 1950: 372)

Alman hükümet yetkilileri Ocak'ta şu karara vardılar: “Almanya'nın hedefi, anlaşmalar yoluyla, Macar ekonomisini sıkı ve ayrılmaz bir biçimde Alman ekonomisine bağlamaktır” (Deutsches Zentral Archiv, 1934: 41288). Nazilerin Avusturya'da *putsch* girişimi ve ardından Mart 1938'deki *Anschluss*,* en sonunda İtalya'nın kendisine komşu Orta Avrupa ülkeleriyle bölgesel bir ekonomik blok oluşturma çabalarını sonlandırdı.

Mussolini, geniş Kuzey Afrika ve Balkan topraklarını kendi kontrolüne alarak bir sömürge diktatörlüğü kurma yönündeki hevesini gerçekleştirmekte az çok daha başarılı olmuştu. Mussolini, “imparatorluk bizim hakkımız” diyerek, Libya ve Etiyopya'da sömürgecilik maceralarına girişti. Bir Kuzey Afrika kolonisi oluşturmak üzere buralara İtalyan yerleşimciler gönderildi. 1936'da İmparatorluğun ilan edilmesi ve ardından gelen yeni İtalyan Afrika Bakanlığı, bu iddialı hedefin işaretleriydi. Gerçekte ise, Denis Mack Smith'in söylediği gibi, bu bir “imparatorluk parodisi” idi (Mack Smith, 1959: 452). İtalyanlar, Balkanlar'a, bilhassa, gerek ekonomik bağlarla, gerekse daha sonra Nisan 1939'da işgal, gümrük birliği ve Arnavutluk frangı ile İtalyan liretinin birleştirilmesi suretiyle sıkı ilişkiler kuruldukları Arnavutluk'a nüfuz etme konusunda daha başarılı oldular. Yerli nüfusu bastırmaları için 2 milyon İtalyan yerleşimciyi ülkeye getirmek üzere, uzun vadeli bir sömürgeleştirme projesi hazırlanmıştı. Her şeye rağmen, “İtalya'nın beşinci kıyı şeridi” Arnavutluk, Bal-

* *Anschluss*: (Alm.) Avusturya'nın 1938 yılında *de facto* olarak Almanya'ya bağlanması kastediliyor – yay.h.n.)

kanlar'da planlanan yayılcılık için bir ileri karakoldan ibaretti. Güney Slovenya, Dalmaçya kıyısı, Karadağ ve Makedonya'nın bir kısmının sınırlara dahil edilmesi ancak savaş yıllarında gerçekleştirildi (Radice, 1986: 311, 352, 446).

Schacht'ın *Neuer Plan*'ının fiilen bir parçası olan Alman Planı, saldırgan ekonomik yayılcılıktı ve Alman *Grossraumwirtschaft*'inin doğmasına yol açmıştı. Devlet Bakanı Hans Ernst Posse şöyle anlatıyordu:

Alman ekonomik sahasının yeni koşullara uyarlanması işi ... içerde artık tamamlanmış olduğundan, ekonomi politikasının en öncelikli ödevi olan Alman ekonomisini *Grossraumwirtschaft* oluşumuyla uyumlulaştırma işine el atmanın vakti gelmişti. (Posse, 1934:83)

1934 yılı, gerçekten de, Nazi Almanyası için çok önemli bir hamleyle tanık oldu. Ocak ve Şubat aylarında yapılan müzakereler Almanya ve Macaristan arasında yeni bir ticaret anlaşmasıyla sonuçlandı. Ardından Bulgaristan, Yugoslavya ve Sırbistan ile yapılan benzer anlaşmalar geldi. İki taraflı bir dizi anlaşma üzerine kurulu bu bölgesel sistemde, tarımla geçinen ve hammadde üreticisi Güney Avrupa ülkelerine ihracat kotaları veriliyor ve Almanya, bu bölgede dondurulmuş fonlarını kullanarak, dünya piyasası fiyatlarından daha fazlasını ödüyordu. Tüm işlemler takas ve kliring sistemlerine dayalıydı. Almanya böylelikle ithalatının bedelini sınai ürünlerle karşılıyor ve hesaplar yıl sonunda kapanıyordu. İhraç ürünlerinin değerinin %10'luk kısmı *conto ordinario** denen hesaba gidiyor ve yalnızca sağlam paralarla edinilebilen malların satın alınmasında kullanılıyordu. Bölge ülkeleri ayrıca pazarlarını Alman sanayi ürünlerine açtılar (bkz. Tablo 3.1) Alman dış ticaretinin bölgedeki payı, 1929-1937 yılları arasında %3-4'ten %10'a çıktı, ancak buğday ve et gibi temel gıda piyasalarında bu oran üçte birden fazla, tütün ve boksitte üçte ikiden fazlaydı (Basch, 1944:181, 192).

* *conto ordinario*: (İt.) Olağan Hesap – yay.h.n.

Tablo 3.1 Almanya'nın dış ticaretteki payı, % olarak (Berend ve Ranki, 1974: 281-2)

Ülke	Almanya'ya ihracat (toplam %'si)		Almanya'dan ithalat (toplam %'si)	
	1933	1939	1933	1939
Bulgaristan	36,0	71,1	38,2	69,5
Macaristan	11,2	52,4	19,6	52,2
Romanya	16,6	43,1	18,6	56,1
Yugoslavya	13,9	45,9	13,2	53,2

Almanya önemli ekonomik mevziler kazanarak bölgede iktisadi bakımdan egemen hale gelmişti. *Anschluss* ve Çek topraklarının işgalinden sonra, Almanya bu ülkelerin en önemli sektörlerinde yatırımlar yaptı. 1940'ların sonunda, Almanya'nın iktisadi üstünlüğüyle birleşen siyasal baskısı ve kimi örneklerde Versailles Barışı'nın yarattığı sınırlara kafa tutma vaadiyle, Hitler koşullar dayatmayı ve uydu ülkelerden tam itaat görmeyi başarıyordu. Bir “kontrollü işbirliği” ya da Almanya liderliğinde bütünleşmenin yanı sıra, “bir siyasal nüfuz alanı” oluşturulması söz konusuydu (Carr, 1964: 127-8).

Şubat 1939'daki yeni Alman-Macar ticaret müzakerelerinde, Macar delegasyonu başkanı, gizli raporunda, Almanların Macaristan'a yaklaşımını şöyle tanımlıyordu: “Genel olarak, Macaristan'ı bir hammadde üssüne indirgemeye niyetli oldukları açıkça belli oldu.” Başbakan Pál Teleki şahsi bir mektupta şöyle yazmıştı: “Alman İmparatorluğu ülkemizde öyle ağır ve yaygın bir nüfuza sahip ki, Macaristan'ın ekonomik yaşamının ... tümünü kontrol edebilir ve etkileyebilir” (Macar Ulusal Arşivi, 1939: Res.30; 358). Nazi Almanyası bölgeyi bir *Ergänzungswirtschaft*, yani Alman savaş ekonomisinin bütünleyici ekonomisi olarak egemenliği altına almıştı. Dahası Nazi ekonomi bakanı Walther Funk, 1940'ta şöyle diyordu:

Almanya artık, Alman liderliğinde bir Kıta Avrupası *Grossraumwirtschaft*'ini siyasal olarak başarma fırsatına sahipti. Avrupa'da siyasal güce sahip olan ülke, yeni bir ekonomik düzen kurma hakkına da sahipti ve diğer ülkeler kendi ekonomilerini bizim taleplerimize göre düzenlemek zorundaydı. (aktaran Ránki, 1993: 67)

1941 baharında, Berlin'deki Macar elçisi vekili, kendi ülkesinin Dışişleri Bakanlığı'na, dışişlerinden bir Nazi bakanın sözcüsünün, sil baştan düzenlenen bir Avrupa'da, Nazi ekonomi siyasetinin ne olacağına dair verdiği bilgileri özetleyen, gizli bir mektup yolladı. Almanların planlarına göre, Güney Avrupalı milletler “doğal çevrelerine uyum sağlamak” zorundaydı.

[Sanayileşme], bu ülkelerin tarımsal karakteri ile bağdaşmıyordu ... [Bunlar] ayrıca kendi ekonomilerini kıta ekonomisinin taleplerine uyumlu hale getirmelidir ... Tarımsal üretimleri kıtanın diğer kesimlerinin ihtiyaçları doğrultusunda yönlendirilmeli; başlıca ürünler hububat ve yağ tohumu olmalı ... tarım sanayisi gelişebilir ... Hammaddelerin üretimi, bunların bulundukları yerde işlenerek yarı-bitmiş ürünlere dönüştürülmesiyle desteklenecek ... Son olarak, bunlar Alman bakış açısından uygunsuz görülen sanayilerin kurulmasını engelleyecek. (Macar Ulusal Arşivi, 1941: Res: 466)

Tüm kıtanın fiilen Alman yönetimine girmiş olduğu 1940-1 yıllarından itibaren aşırı iddialı Nazi programı, artık yalnızca Almanya'nın doğusunda, geleneksel, kendi kendine yeten bir *Grossraumwirtschaft* değil, aynı zamanda üç Avrupa kuşağı ile bir *Kontinentaleu-rapäische Grossraumwirtschaft*'e* odaklanmıştı. Bu kuşakların her biri –uydu Güney Avrupa, işgal edilmiş Batı Avrupa ve fetih edilmiş Polonya, Çek toprakları ve Sovyetler Birliği– zorunlu işbirliğinde farklı işlevlere sahipti.

Güneydoğu Avrupa, eskisi gibi tarım ürün ve hammadde sağlama rolünü oynayacak, ama bunu yeni bir biçimde, Alman ihtiyaç-

* *Kontinentaleu-rapäische Grossraumwirtschaft*: (Alm.) Kıta ölçeğinde Büyük Alman Ekonomi Sahası – yay.h.n.

larına göre düzenlenmiş “kontrollü işbirliği” ile yapacaktı. Nitekim bu bölge Nazi savaş ekonomisinin ayrılmaz bir parçası haline gelmişti ve 1940’larda bölgenin dış ticaretinin dörtte üçü Almanya’ya bağlıydı.

İşgal altındaki Batı Avrupa da, Alman gereksinmelerine uydurulmuş bir sanayi ürünleri tedarikçisi olarak Alman ekonomik sistemine eklenmişti. Savaş yıllarında Belçika sanayisi Almanya’ya çalışıyordu: Ülkenin metal işleme ürünlerinin dörtte üçü Alman sipariş ve taleplerini karşılamak üzere kullanılıyordu. İşgal altındaki Norveç’te Alman yetkilileri, Alman uçakları üretimine hizmet edecek büyük bir alüminyum sanayisi kurmaya karar verdiler. Ocak 1943’te Nazi Dört Yıllık Plan Bürosu’nun bir kararnamesi, işgal topraklarının tümünde askeri silah ve cephane ekonomilerini bir elden denetleme hakkını Savaş Üretimi Bakanlığı’na vermişti. “Mart’tan sonra, Fransız ve Belçika ekonomileri, her türlü amaca yönelik ürünün planlamasında, Almanya’nın bir parçası muamelesi görüyordu” (Milward, 1977: 151).

Göring, 17 Ağustos 1940’ta Funk’a yazdığı bir mektupta, savaş ertesinde Alman ve Batı Avrupa ekonomilerini bütünleştirme yönünde bir programın ipuçlarını veriyordu:

Olabilecek en kısa zamanda Almanya ve bu ülkeler arasında ortak ekonomik bağlar ve çıkar ilişkileri oluşturmak üzere ... Alman sermayesi, savaş sona ermeden önce, çok geniş bir tabanda, öncelikle Flaman ve Belçika, ama aynı zamanda Norveç ve Danimarka ekonomilerine de olabildiğince yoğun biçimde nüfuz etmeye çalışmalı. (alıntılayan Milward, 1977: 162)

Polonya ve Rus toprakları ise, acımasızca yağmalanacaktı. Hitler, “masa sohbetleri”nin birinde, “*Was für England Indien war, wird für uns der Ostraum sein*” (Hindistan İngiltere için ne idiye, Doğu da bizim için o olacak) demişti (Radice’ten aktaran, Picker, 1965: 143). Polonya ile ilgili olarak, 1940’da Hermann Göring’in detaylı *Verordnungsblatt für das Generalgouvernement**’ı şöyle buyuruyordu:

* *Verordnungsblatt für das Generalgouvernement*: (Alm.) Genel Yönetim Talimatnamesi – yay.h.n.

Alman savaş ekonomisinde kullanılabilecek tüm hammaddeler, hurda, makine vb. bu topraklardan alınmalı. Yerli halkın varlığını asgari düzeyde sürdürmesi için mutlak biçimde gerekli olmayan teşebbüsler Almanya'ya taşınmalıdır. (alıntılayan Radice, 1986: 341)

1942 baharından itibaren, ele geçirilen topraklardan fiili köle ko-numunda milyonlarca işçinin taşınması için büyük gayret sarf edil-di. Fritz Sauckel, *Generalbevollmächtigte für den Arbeitsensatz* (Tam Yetkili Çalışma Şefi) olarak atandı. Sauckel denetiminde (planlanan 4 milyon Polonyalıdan) 1,5 milyonu Almanya'ya taşındı. Göring Planı adı verilen plan, Kafkasya petrolünün, Krivoy Rog demirinin ve Almanya'nın tahıl ambarı olarak Ukrayna'nın siyah toprak böl-gesinin sömürülmesi için yapılması gerekenleri ayrıntılarıyla sıralı-yordu.

İşgal edilen toprakların bazı kısımlarında, Bohemya-Moravya Pro-tektorası'nda, Danzig-Westpreussen ve Wartheland'ın yeni eyaletle-rinden biri (*Gau-Reich*'in eyaleti) haline gelen Batı Polonya'da, bu ilave toprakların Cermenleştirilmesi için Baltık devletleri, Roman-ya ve başka yerlerden toplanan *Volkdeutsche* yerleşimciler görevlen-dirildi.

Tüm Avrupa kıtasının fethi, egemenlik altına alınması, yağma-lanması ve sömürülmesi, Nazi savaş çabalarının ayrılmaz bir par-çası olup Britanya ve ABD'ye karşı zafer kazanılması, Almanların yönettiği birleşik bir Avrupa'nın kurulması ve Almanların dünya-ya egemen olması düşüne hizmet ediyordu. Ülke içinde diktator-yal tedbirlere başvurmakta tereddüt etmeyen, büyüme odaklı sis-temlerin en saldırganı ekonomik dirijizm, bunun yanı sıra, uluslar-arası düzeyde, bağımlı kılınan ülkeleri ekonomik işbirliğine zorlu-yordu. Ulusal bir çerçevede imkânsız olan kendine yeterliğin ger-çekleştirilmesi için, genişletilmiş, siyasal olarak ittifak halinde ve egemenlik altında tutulan bir bölge hedefleniyordu. Kontrollü iş-birliğinin olduğu geniş bir alan, bir bölgeye ya da Avrupa'nın tü-müne dayatılan bir ekonomik entegrasyon, hakiki anlamda yayıl-macı otoriter rejimlerin planlarının ve kısmen de uygulamalarının bir parçasıydı.

Ekonomik sonuçlar

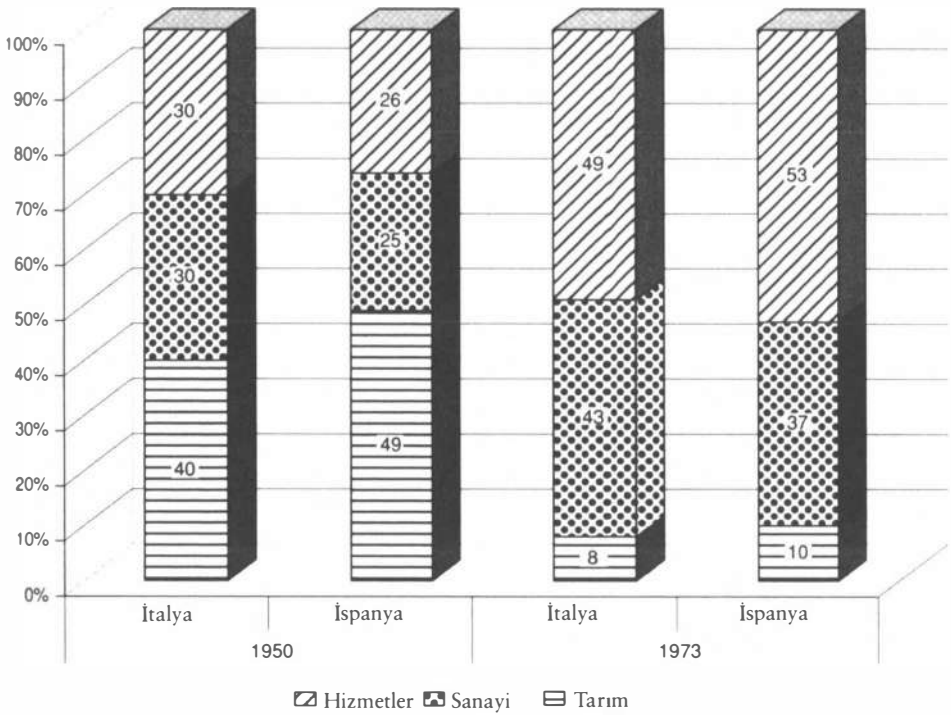
Ekonomik dirijizmin otoriter ülkelerin ekonomisi üzerindeki etkisi çok büyük oldu. Alman ekonomisi, Batı Avrupa ülkelerinin çoğundan daha iyi bir büyüme performansı gösteriyordu. 1920'ler boyunca Alman ekonomisinde ılımlı bir büyüme gerçekleşmiş, 1929'da savaştan önceki düzeyler yalnızca %13 aşılmıştı. Öte yandan, Büyük Bunalım, büyümede yaşanan tüm ilerlemeleri ortadan kaldırmış ve 1932'de kişi başı GSYH, 1913'teki düzeyin ancak %85'ine erişebilmişti. Bununla birlikte, daha çok acil savaş hazırlıkları ve kendine yeten bir Alman ekonomisinin kurulması nedeniyle, Nazi iktisadi rejimi hızlı bir toparlanma sürecine girdi ve 1938'de gelir düzeyi, 1932'nin en alt düzeyleri %57, 1913'teki düzeyi ise %34 aştı. 1941'den sonraki olağanüstü seferberlik de hızlı büyümeyi tetikledi: Kişi başı GSYH 1938-1944 arasında %22 artarak 1913 düzeyini %63 oranında aştı. Çok ağır savaş tahribatının ardından, Alman gelir düzeyi 1946'da, 1938 düzeyinin yarısından daha azdı, ama engellerin ortadan kaldırılması ve verimliliğin yeniden sağlanması hızlı bir canlanmaya yol açmıştı; Alman gelir düzeyi 1950'de, 1938'deki düzeyin %16 gerisinde kalsa da 1913'teki düzeyden %12 yüksek durumdaydı.

Nazi Almanyası'nın ekonomik performansı savaş ekonomisinin bir sonucu olurken, Güney Avrupa'nın otoriter rejimlerinden bazı-

Tablo 3.2 Güney Avrupa'da kişi başına GSYH, 1990 yılı SGP doları cinsinden ve yüz-de olarak (Maddison 1995a: 194-8,200-12).

Yıl	İtalya		İspanya		Portekiz		Yunanistan		Güney Avrupa*	
1913	2507	100	2255	100	1354	100	1621	100	1934	100
1929	3026	121	2947	131	1536	113	2386	147	2474	128
1938	3244	129	2022	79	1707	126	2727	168	2425	125
1950	3425	137	2397	106	2132	158	1951	120	2476	128

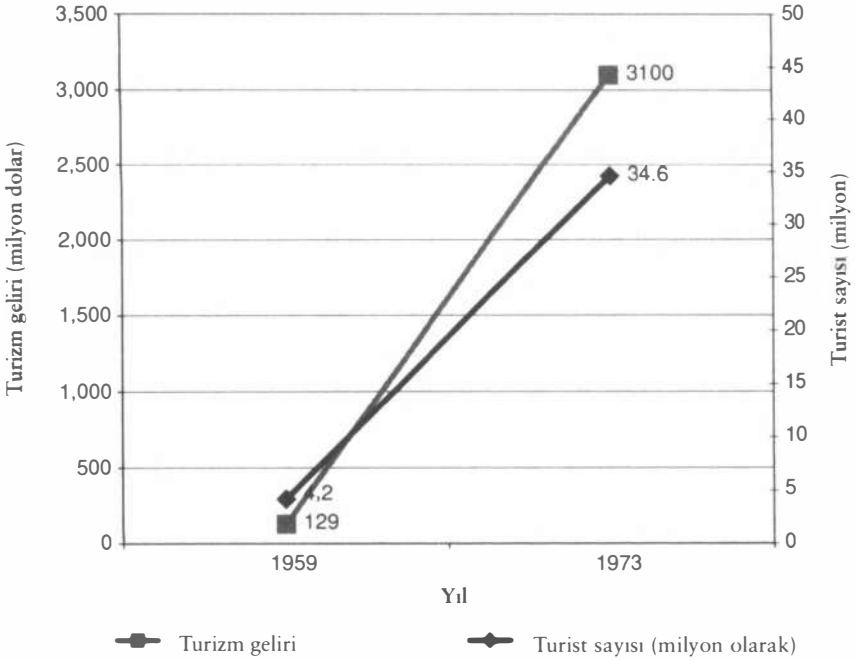
* Dört ülke

Şekil 3.1 Sektörel istihdamda değişimler, İtalya ve İspanya, 1950-73

ları, bilhassa İtalya, Yunanistan ve Portekiz, II. Dünya Savaşı'na kadar daha da hayranlık verici bir başarı gösterdi. Ancak İspanya, iç savaş yüzünden tahribata uğramıştı. 1940'larda önce işgal edilen sonra iç savaştan mağdur olan Yunanistan ise çok keskin bir gerileme yaşadı (bkz. Tablo 3.2).

Tüm bunlara rağmen, Akdeniz ülkelerinin çoğu, periferi ülkelerindeki ekonomik milliyetçilik politikasının tipik özelliklerini yansıtıyordu. Bu özelliklerin en önemlisi, kendine yeten bir ekonomi çerçevesi içinde çağın teknolojik-yapısal özelliklerine ayak uyduramamaktı. Sonuç olarak, bunların çoğu kendi günü geçmiş ekonomik yapılarını muhafaza etti. İspanyol, Portekiz ve Yunan ekonomileri, ağırlıklı olarak tarım ülkesi olmaya devam etti; özellikle Portekiz ile Yu-

Şekil 3.2 Turizmin yükselişi: İspanya

nanistan'da nüfusun yaklaşık yarısı tarımda çalışmaktaydı. Dahası tarımla geçinen nüfus 1930'larda artarak, Portekiz'de toplam işgücünün %48'inden %50'sine ve İspanya'da %46'sından %51'ine yükselirken, sanayide istihdam aynı yıllarda %5 azaldı (bkz. Şekil 3.1).

1930'larda okuma yazma bilmeyenlerin oranı azaldığı halde –Yunanistan örneğinde bu düşüş 1940'ta %27 oranında oldu– 1930'da okuma yazma bilmeyenlerin oranı Yunanistan'da hâlâ %40 ve Portekiz'de %60 düzeyinde seyrediyordu. Yine modernleşmede başarısızlığın bir başka işareti de 1930'da Yunan ihraç ürünlerinde tütünün payının hâlâ %55 olması ve Portekiz'deki sanayi işçilerinin %72'sinin çoğunlukla tekstil, deri, ağaç ve gıda işleme gibi küçük ölçekli ve eski sanayi kollarında çalışıyor olmalarıydı (Fischer, 1978: 992).

Avrupa'nın periferi ülkeleri, elde ettikleri başarılarla rağmen, ekonomilerini köklü bir biçimde değiştirmeyi ya da Batı Avrupa'ya kı-

yasla görece geri kalmışlıklarından kurtulmayı başaramadı: 1913'te bu dört Akdeniz ülkesinin gelir düzeyi Batı Avrupa'nınkinin %52'sine erişmişti. 1950'de ise bu düzey Batı'nın %48'ine geriledi. İspanya ve Portekiz'deki dirijist rejimler II. Dünya Savaşı boyunca varlıklarını sürdürdü. Savaş sonrası Yunanistan'da yeniden böyle bir rejim kuruldu ve 1970'lere kadar sürdü. Savaş sonrası yıllarda söz konusu rejimler, bilhassa İspanya'da, giderek ekonomik dirijizmden Batı Avrupa karma ekonomisine doğru evrildi. İspanya'nın ekonomi rejimi, Mussolini tarzından savaş sonrası Fransız sistemine dönüştü. İber Yarımadası ülkeleri Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun gayri resmi üyeleri haline geldi. Serbest ticaret politikası gitgide yerini ithal ikameciliğe bırakırken, Batılı turistler de bu ülkelere akın ediyordu.

Soğuk savaş ihtilafı yüzünden, Yunanistan da Batı ittifakının bir parçası oldu. 1947 tarihli Truman doktrini, bu ülkeye Batı yardımını başlattı; ülke 1952'de NATO üyesi oldu ve on yıl sonra Avrupa Ekonomik Topluluğu'na ortak olmak için hazırlıklara başladı. Bu ülkelerin ekonomik performansları, artık ekonomik dirijizmin örnekleri olmaktan çıkmıştı.

IV

Merkezi Planlamaya Dayalı Ekonomi Sistemi

Ekonomik dirijizm, denetimli piyasa ekonomisinin aşırı bir çeşitlemesi ise, merkezi planlı sistem onun en aşırı ucuydu. Bu sistem de, aynı şekilde devletçi ve müdahaleci idi. Ekonomik dirijizm, otarşik bir biçimde fazlasıyla büyüme yönelimli ve savaş hazırlıklarına hizmet eden bir sistemken, merkezi planlı ekonomi maksimum ekonomik büyüme ve kendine yeterliğe zorla erişmeyi hedefleyen özgün bir sistemdi. Alman savaş ekonomisinin “çocuğu”ydu ve ayrıca da, olağanüstü bir radikalizm ile, ekonomik bakımdan az gelişmiş ülkelerin modernizasyonu ve savaş hazırlığına da hizmet ediyordu. Devletçi sosyalizme dayalı planlı ekonomi, özel mülkiyeti, piyasa mekanizmasını, piyasa fiyatlarının rolünü ve arz ve talebin rolünü ortadan kaldırdı. Diğer tüm sistemlerden farklı olarak, bu ilk piyasasız ekonomi rejimi, en azından kısmen, bir teoriden doğmuştu.

Marksist teorik miras, Lenin ve Bolşevik Program

Karl Marx, çağının müstesna bir ürünüydü: Aydınlanma felsefesi ile tutkulu Romantizm. Bir rönesans bilgini olan Marx, takipçi-

lerinin ileri sürdüğü gibi, Alman felsefesi, İngiliz siyasal ekonomisi ve Fransız sosyalizmini kaynaştırmış; felsefe, iktisat ve tarihe önemli katkılarda bulunmuştu. Radikal bir gazeteci olarak 1848 Devrimi'nden sonra Almanya'dan ayrılıp Britanya'ya göç ederek çağdaş Britanya kapitalizmini öğrenmeye başladı. Marx'a göre, kapitalizm tarihsel olarak, üretici güçlerin, teknolojinin ve örgütlenmenin fırtınalı gelişimine giden yolu açmış, ancak bir yandan da toplumun farklı kutuplara ayrılmasına neden olmuştu. Marx, ekonomiye göre yorumlanmış tarih ile ekonomi-politiğin, toplumsal gelişimi anlayıp etkilemede en önemli bilimler olduğunu düşünüyordu. Hegelci diyalektikten yararlanıyor, çağdaşlarının tümü gibi, bir doğa yasası olarak gördüğü ilerlemeye inanan biri olarak, tarihin erekselliği fikrini paylaşıyordu. *Das Kapital*'in önsözünde belirtildiği gibi, tarihsel ilerleme, çizgisel olmamakla birlikte, sınıf mücadelesi ve devrimlerle gerçekleşmekteydi. Toplumsal mutabakat, bir doğa yasasıydı, ama ancak –kapitalizmin ötesine geçen– sürekli bir mücadele yoluyla sağlanabilirdi.

Marx'ın çıkış noktası Ricardo'nun emek-değer teorisiydi; ancak o emek *ürünündeki* emek değeri ile işçilerin *emek gücünün* değeri arasında bir ayrım koyarak, bu teoriyi dönüştürmüştür. Marx'ın yaratıcı görüşüne göre, emek, kendisinin yeniden üretimi için gereken den daha fazla emek gücü gerektiren özel bir maldı. Başka deyişle, işçiler ortalama işgününün yalnızca bir kısmında kendileri için çalışırken, işgününün kalan kısmının ücreti ödenmiyor ve bu fark bir artık-değer yaratıyordu. Bunun sonucunda, servet, artık-değere el koyan burjuvazinin küçük bir tabakasının elinde birikiyordu. Kapitalist ekonomi, bundan dolayı sermayenin sürekli olarak bir yerde yoğunlaşmasına ve küçük ölçekli bağımsız teşebbüslerin yıkımına yol açıyordu. Servetin birikmesi, halkın proleterleşmesini ve proleterler arasında yoksulluğun sürekli artmasını getiriyordu.

Kapitalizmin Marksist analizi ve eleştirisi olağanüstü bir etki yaratarak tarihte yeni bir sayfa açtı; etkisini kendinden sonraki 150 yıl boyunca hissettirdi. Marksist teori işçi hareketi için siyasal bir program sunuyordu. Her ne kadar, gerek Marx, gerek yoldaşı ve çoğu zaman onunla birlikte yazmış olan Friedrich Engels, gelecekteki kusur-

suz toplumla ilgili ütöpik düşlemler yaratmaktan sakınmaya çalışmışlarsa da, kapitalizm analizlerinden gelecekle ilgili bazı temel çıkarımlarda bulunmuşlardı. Bu çıkarımlar, en bilimsel analizlere dayansa da, yine de ütopyacılıkta Platon’dan, Thomas More’dan ya da Rousseau’dan geri kalmayan bir çeşit tasavvurdu. Rousseau ile ortak inançları, özel mülkiyetin bir günah ve her türlü cürmün kaynağı olduğuydu. Kapitalist toplum, bu yoruma göre, kendi yıkımının nüvelerini taşıyarak proletaryayı, gelecekteki “mezar kazıcılarını” yaratacaktı. Tarihin yönünü sınıf mücadeleleri belirlediğinden, proletarya bir devrim başlatacak ve kapitalizmin yerine geçici bir proletarya diktatörlüğü, mülksüzleştirilenleri mülksüzleştirecek ve yeni, adil, insani bir toplumu, sosyalizmi gerçekleştirecekti. Kapitalizmin temel çelişkisi, kolektif üretime karşılık özel mülkiyet, daha fazla kalkınmanın önünde bir engel oluştuyordu. Özel mülkiyetin yerine, bu suretle, kolektif kamu mülkiyeti getirilecekti. Marx ve Engels, 1848’de, bir dönüm noktası olan *Komünist Manifesto*’da şöyle diyorlardı:

İşçi sınıfı tarafından yapılacak devrimin ilk adımı, proletaryayı, egemen sınıfın konumuna yükseltmektir ... Proletarya tüm üretim araçlarını devletin, yani egemen sınıf olarak örgütlenmiş proletaryanın elinde merkezileştirir ve üretici güçlerin tamamını olabildiğince çabuk artırır. (Marx, 2000: 261)

Öte yandan *Komünist Manifesto* köylü tarımı için ayrıntılı bir tasarımlar sunmaz.

Küçük zanaatçı ve küçük köylü mülkiyetini ... kaldırmaya gerek yok, sanayinin gelişmesi onu zaten büyük ölçüde yok etti ve her geçen gün yok etmeye devam ediyor. (Marx, 2000: 256)

Bu görüş Britanya’daki tarihsel deneyime dayanıyordu. Küçük çiftçilik gerçekten de Britanya’da gitgide ortadan kayboluyor, köylülük de I. Dünya Savaşı öncesinde iyice azalarak nüfusun kabaca onda biri düzeyine iniyordu. Marx, Britanya’nın bugünü, tüm insanlığın gelecekteki halidir, diyordu. Dolayısıyla, bugünkü köylü, yarının işçisi olacaktı. Uzun vadede, Marx kesinlikle yanılmıyordu.

Ancak, yüzyıl dönümünde, Almanya, Fransa ve Avrupa'nın her yerinde köylüler, toplumun önemli bir katmanı olmayı sürdürüyordu ve sosyalist hareket halihazırdaki bu gerçeğe yüzleşmek zorundaydı. Alman sosyal demokrasisi köylü sorununa eğilmek ve yapılacakları düşünmek zorunluluğu hissetti. Marx'ın gözde öğrencisi ve Alman Sosyal Demokrat Parti'nin baş teorisyeni Karl Kautsky bu görevi ilk üstlenen kişi oldu ve tutarlı bir politika olarak, tarımın kooperatif biçimde yeniden örgütlenmesini önerdi. Kendisi, Friedrich Engels'ten de köylü sorunu konusundaki tartışmaya katılmasını istedi ve böylelikle Engels'in *Fransa ve Almanya'da Köylü Sorunu* (1894) konulu eseri doğdu.

O halde küçük köylülüğe yönelik tutumumuz ne olacak? İktidara geldikten sonra ... onunla nasıl baş etmemiz gerekecek? Küçük köylülerin mülküne zorla el koymayı (...tazminat versek de vermesek de) düşünmeyeceğiz bile ... Bizim ödevimiz ... onun bireysel işletmesi ve bireysel mülkünü, kooperatife dönüştürmek, ama bunu zorla değil ... örnekler göstererek ve ... toplum desteğiyle yapmasını sağlamak ... onun mülkiyet ilişkilerine zorla, ona rağmen müdahale etmeyeceğiz. Bizler, ikna olduğu takdirde ... onun kooperatife geçişini kolaylaştıracamız, hatta meseleyi enine boyuna düşünmesi için onun küçük mülkünde bir süre daha kalabilmesini sağlayacağız ... Büyük ve orta köylülere bakarsak, çözüm, kooperatif işletmeler yaratmak için çiftliklerin bir kooperatif işletmeye dönüşmesi [dir.] ... Çok büyük olasılıkla ... zorla mülksüzleştirmeden uzak durabileceğiz ...Yalnızca büyük topraklı mülklere [doğrudan el koyulacak]. (Marx ve Engels, 1955: 433-8)

Bunun yanında Marx da *Der Bürgerkrieg in Frankreich* (Fransa'da İç Savaş) adlı yapıtında (1871) planlama fikrini ortaya atıyordu. "Birleşen kooperatif toplumlar, ulusal üretimlerini ortak bir plana göre düzenleyerek ... kapitalist üretimin yarattığı ... sürekli anarşiye bir son verecek" (Marx, 2000: 593). Marx'ın analizine göre, kapitalizm işletmelerin içinde yüksek düzeyde bir örgütlenme yaratıyor olsa da, kaotik bir piyasa içindeki işletmeler arası ilişkilerin belirleyici özelliği anarşiydi. Ortak mülkiyet temeline dayalı planlama, bu "çelişkiyi" ve kapitalizmin anarşisini ortadan kaldıracaktı.

Ortaklaşmacı sosyalizm ayrıca paylaşımı dönüştürüp eşitlikçi bir sistem ortaya çıkaracaktı. Marx, 19. yüzyılın sınıflı toplumunda yok-sul kitlelere çok çekici gelen, kusursuz bir ütöpik program öneriyordu. Alman Sosyal Demokrasisi'nin *Kritik des Gothaer Programms* (Gotha Programı'nın Eleştirisi) adlı yapıtında Marx'ın anlattığına göre, yeni toplumun ilk aşamasında, sosyalizmde, gerçek bir eşitlik henüz mümkün değildir çünkü toplum bunun için yeterince zengin değildir: Herkes kendi yapabildiği işi yapar ve harcadığı emeğin miktarına göre payını alır. Marx burada paranın kullanılmadığı bir ekonomi tasarlar:

Üretici bireyin tek başına harcadığı emek süresi, onun katkı sağladığı sosyal çalışma gününün bir parçası, onun oradaki payıdır. Bu birey toplumdan ... o kadar miktarda emek sağladığına dair ... bir sertifika alır ve toplumun varlıklarındaki tüketim araçları içinden, aynı miktarda emeğe mal olan kadarını edinir. Topluma bir biçimde vermiş olduğu miktarda emeği, başka bir biçimde geri alır. (Marx, 2000: 614-15)

Sosyalizm, kapitalizmin gelişiminin ileri aşamasında üretici güçlerin daha da gelişmesinin önünde yarattığı engelleri ortadan kaldırdığından, eşit ve adil bir toplumun maddi temeli oluşacaktır. Bunun sonucunda, sınıfsız toplumun daha ileri aşamasında, yani komünizmde, gerçekten eşit bir toplum “herkesten yeteneği ölçüsünde alma, herkese ihtiyacına göre verme” ilkesini gerçekleştirebilecektir. Bu aşamada, özyönetimci sivil bir toplum, komünizmin siyasal üstyapısını oluşturur.

Marx ve Engels böylelikle, üretim araçlarının devletleştirilmesi, köylü tarımının da kolektifleştirilmesi temelinde yükselecek olan bir gelecek sosyalizmi ve komünizmi fikri geliştirmişlerdi. Bunun yanı sıra, üretim güçlerinin hızla büyümesi önünde hiçbir engelin olmayacağı bir toplumda planlama fikrini öneriyorlardı. Son olarak da, eşit bölüşüm ve özyönetimci örgütlenme gibi iki temel ilkeyi ortaya atmışlardı.

Marx ve Engels, erken dönemde yazdıkları ve yarım kalan *Die deutsche Ideologie* (Alman İdeolojisi) adlı eserlerinde (1847) şöy-

le diyorlardı: “Komünizm bizim için ne oluşturulması gereken bir durum, ne de gerçeğin kendini ona uydurmak zorunda kalacağı bir ülküdür; o, varolan koşullardan doğan bir gelişmedir.” (Marx, 2000: 187). Gerçekte ise, Marx ve Engels gelecek sosyalizmi için ayrıntılı bir tasarım oluşturdular. O tasarım, Marksist sosyalist hareketleri teşvik eden bir program haline geldi.

Öte yandan, yüzyıl dönümünde kapitalizmi dönüştürme mücadelesinin gerçekleriyle yüz yüze gelen sosyalist hareketler, Marx’ı yeniden gözden geçirmeye başladılar. Marx’ın, çelişkilerin günbegün keskinleştiği, devrime doğru yol alan toplum öngörüsü gelişmiş Avrupa’da gerçekleşmiyordu. Yaklaşık olarak Karl Marx’ın öldüğü tarihlerde, Batı Avrupa toplumlarında görülen başlıca eğilim, orta sınıfın hızla yükselişi olmuştu. Proletaryanın zincirlerinden başka kaybedecek şeyi olmadığını söyleyen *Komünist Manifesto*’daki güçlü slogan, müreffeh ülkelerde artık gerçekliğini yitirmişti. Kıtanın sanayileşen Batı çekirdeği ile Güney ve Doğu periferileri arasında çarpıcı bir eşitsizlik oluşmuştu.

Aynı anda iki tip revizyonizm ortaya çıktı. Batı’da Eduard Bernstein ve takipçilerinin, en çok da Alman ve Avusturyalı sosyalistlerin sağ revizyonizmi güçlendi. Doğu’da ise Vladimir I. Lenin ve onun Rus Bolşevik takipçilerinin sol revizyonizmi baskın çıktı. Sağ revizyonizm, parlamenter reformlar, sosyal yasalar ve “bölüşümde sosyalizm” yoluyla “örgütlü kapitalizm” fikrine ulaştı. Sağ revizyonistler proletarya devrimini ve “mülksüzleştirilenlerin mülksüzleştirilmelerini” reddediyordu. Batı sosyalizmi köklü bir dönüşüme uğramak-taydı.

Öte yandan, sol revizyonizm Marx’taki proletarya devrimi fikrini korudu, ancak *Alman İdeolojisi*’nde sosyalizmin yalnızca en gelişmiş ülkelerde “lider ulusların ortak eylemi” olarak boy göstereceğini belirten Marx ve Engels’in başka bazı temel varsayım ve iddialarını gözden geçirdi ya da reddetti. O varsayımlara göre sosyalizm, ileri kapitalizmin maddi temeli üzerinde ve ileri ülkelerdeki işbölümüne dayalı olarak kurulabilirdi. Marx ve Engels, eğer komünist devrim geri kalmış bir ülkede gerçekleşirse, “yalnızca yoksulluk bölüşülmüş olacak ve ihtiyaçlar için kavga yeniden başlaya-

cak ... komünizm yerel bir vaka olacaktır” ve dünya ekonomisinin gelişimi kendiliğinden “yerel komünizmi ortadan kaldıracaktır” öngörüsünde bulunmuşlardı (Marx ve Engels, 1970).

Rusya’da ortaya çıkan sol revizyonizm, Batılı sağ revizyonizmin parlamenter reformizm öneren ana düşüncesini reddediyordu. Rusya’da, Avrupa’nın geri kalmış periferi ülkelerindeki gibi, otokratik rejimin bir parlamenter sistemi bile yoktu ve sosyalist hareket yasaklanıp bastırılmıştı. Ayrıca sol revizyonistler, sosyalist devrimlerin ancak birlikte hareket eden ileri ülkelerde mümkün olduğuna dair Marx’ın varsayımını da reddediyordu. Lenin ile Troçki, kapitalizmin oluşmakta olduğu ve büyük şehirlerde görece küçük ama epeyce yoğunlaşmış bir işçi sınıfının olduğu köylü Rusya’nın, proleter devrimi için verimli bir toprak haline geldiğini iddia ediyorlardı. Lev Troçki, 1906’da yazdığı *İtogi i Perspektivi* (Sonuçlar ve Olasılıklar) kitabında Marx’ın görüşlerini gözden geçirerek, sürekli devrim kavramını ortaya attı; proleter devrim için geri kalmışlığın bir önkoşul olduğunu iddia ederek, Rus işçilerinin bir devrim gerçekleştirmek zorunda kalacaklarını ve ileri ülkelerdeki işçi sınıfından çok daha kolay iktidara gelebileceklerini savunuyordu. Başarılı bir Rus devrimi, Batı’daki muhafazakâr ataleti ortadan kaldırabilir, orada bir proleter devrimi tutuşturabilirdi (Wistrich, 1982: 51, 58). Lenin de benzer biçimde, “kapitalizmin son aşaması” olan emperyalist dünya sisteminde, proleter devrimin zaferinin ancak geri kalmış ya da yarı gelişmiş ülkelerde, “emperyalist zincirin en zayıf halkalarında” mümkün olduğunu ileri sürmekteydi.

Ancak gerek Lenin gerekse Troçki, geri kalmış köylü Rusya’nın, her ne kadar devrimin beşiği olsa da, sosyalist bir toplumu kurmakta başarısız olacağına, yalnızca değişim sürecini başlatabileceğine dair Marksist anlayışlarını koruyorlardı: “Buz kırılmış; yol açılmıştı”. Batı’nın bu yoldan devam edeceğine inanıyorlardı. Viyana’da öğrenim görmüş, yetenekli genç iktisatçı Nikolay Buharin’in, 1920’de yazdığı *Ekonomika Perehodnovo Perioda* (Geçiş Dönemi Ekonomisi) kitabında açıkladığı gibi, devrim geri kalmış Rusya’da zafer kazanmıştı çünkü:

Devlet mekanizmasının en zayıf biçimde örgütlendiği yer burasıydı ... Devlet aygıtı öyle istikrarsızdı ki, büyük şehir merkezlerindeki proletarya tarafından görece kolay bir biçimde yıkılabiliyordu. Ama diğer yandan, kolay zaferin gerekçeleri, proletaryanın zaferinden sonra diyalektik bir biçimde en büyük zorlukların gerekçelerine dönüşmüştü. Ülkenin iktisadi geri kalmışlığı ... muazzam engeller oluştuyordu. (Buharin, 1971:166)

Lenin ve Troçki'nin tekrar tekrar öne sürdükleri görüşe göre, devrim gelişmiş ülkelere, öncelikle de Almanya'ya sıçrayacaktı ve gelişmiş ülkeler "bu süreci tamamlayacaktı" (Lenin, 1971: 650). Troçki'ye göre, "ulusal bir devrimin sınırlarına hapsolarak, geri kalmışlığın çelişkilerinden kaçılmazdı". Devrimci Rusya için tek yol "Batı Avrupa'nın sosyalist proletaryasıyla güçlerini birleştirmekti. Geçici devrimci hegemonyanın, sosyalist diktatörlüğün başlangıcı haline gelebilmesinin tek yolu bu" idi. Ancak Troçki, tutarlı bir düşünür ve teorisyen olarak, şu soruyu soruyordu: Eğer devrim yayılmakta ve ileri ülkeleri fethetmekte başarısız olursa, Rusya'da sosyalist bir devrimin akıbeti ne olabilirdi? Yanıtı açık ve ileri görüşlüydü: Rus devrimi, ya muhafazakâr Avrupa tarafından yıkıma uğratılır ya da ilkel iktisadi, sosyal ve kültürel koşullar nedeniyle tükenirdi (Wistrich, 1982: 62; Trotsky, 1973: 333).

Her ne kadar, devlet sosyalizmi rejimi teoriden doğmuşsa da, onun ayrıntılı uygulaması Almanya'nın savaş ekonomisiyle de yakından ilişkiliydi. Vladimir I. Lenin, sol muhalefetle tartıştığı *Oçerednie Zadaçi Sovyetskoy Vlasti* (Sovyet İktidarının Acil Görevleri) (Nisan 1918), başlıklı metninde "kapitalizmin son sözü"nden yararlanılmasını ve "muhasabe ve denetim için en iyi sistemin" uygulanmasını savunuyordu. Ertesi ay Lenin, kendi fikrini ana hatlarıyla özetleyen *Det'skaya Bolezn' "leviznu" v Kommünizme* ("Sol" Komünizm Bir Çocukluk Hastalığı) kitabını yayımladı:

Devlet kapitalizminin en somut örneğini alın ... Almanya'yı. *Junker-burjuva emperyalizminin emrinde*, büyük ölçekli modern kapitalist makine sanayisinde ve planlı örgütlenmede "son söz". İtalik yazılmış kelimeleri silin ve mili-tarist Junker, burjuva, emperyalist devlet yerine yine bir devleti, ama

farklı toplumsal tipteki ... bir Sovyet devletini ... koyun, sosyalizm için gerekli koşulları topyekûn elde etmiş olursunuz. (Lenin, 1971: 427, 443)

Aslında Sovyet tipi iktisadi rejimde, “devlet kapitalizmi” Alman savaş ekonomisi sisteminin en sofistike biçiminden esinlenerek hazırlanıp Stalinist komuta ekonomisi tarafından uçlara çekilmiş olan devlet sosyalizmi ile yer değiştirmiştir. Başlangıcından itibaren, devlet sosyalizmi, hem bir modernleştirici diktatörlük hem de tümüyle yalıtılmış bir savaş ekonomisi oldu.

Her ne kadar bazı bakımlardan ütopyacı olsalar da, Bolşeviklerin pragmatik de olmaları gerekiyordu. 1920’lerin ortasına kadar, Lenin’in yaşadığı sürece Marx’ın sosyalizm teorisini bir yandan yenileyip bir yandan korumaya dayalı ip cambazlığını sürdürdüler. 1924’te, teorik zekâyâ sahip olmasa da örgütlenme konusunda zeki ve becerikli yeni bir lider olarak öne çıkan Jozef V. Stalin, *Ob Osnovah Leninizma* (Leninizmin Temelleri) kitabında, yalnızca “tek bir ülkenin güçlerinin” sosyalizmin nihai zaferi için yeterli olmayacağına ve köylü Rusya’nın “kendine yeten” sosyalist “bir varlık” olamayacağına dair geleneksel Marksist görüşü tekrar etmişti (Stalin, 1972: 120).

Bolşevikler, Ekim devrimlerinden sonraki on yıl boyunca, önce Avrupa’da, ardından da Çin’de gerçekleşecek bir dünya devrimi beklediler. Bolşevikler, devrimin zaferinden sonra, sosyalist bir dönüşümün temel gereklerini acilen yaşama geçirmeyi dahi hedeflemediler. Bunun yerine, kamulaştırılmış toprağı köylüler arasında yeniden dağıtarak güçlerini dengelediler ve milyonlarca yeni çiftlik yarattılar. Ekonominin yalnızca “hâkim tepelerini” kamulaştırmış ve yukarıdan devletçe, aşağıdan da fabrika işçileri komitelerince denetlenmek koşuluyla olsa da, özel işletmelere izin vermişlerdi. Haziran 1918’e kadar, “tabandan gelen ilkel-kaotik proleter bir kamusallaştırmanın” sonucunda, yalnızca şahıs firmaları kamusallaştırıldı; bunlar, üçte ikisi iflas halindeki toplam 487 şirketti. Ocak 1918’de çıkarılan bir kararnameyle, merkezin özel onayı olmaksızın kamulaştırma yapılması açıkça yasaklandı. Alec Nove, “kanıtlar hâlâ epey bir süre karma bir ekonomi sürdürme niyetinde olduğunu göstermektedir” sonucuna varıyordu. Kapsamlı bir kamulaştırma ancak Haziran 1918 kararnamesiyle başlatıldı (Nove, 1992: 46-47).

İç savaş, açlık ve tam bir kaostan hüküm sürdüğü devrim sonrasında vahim koşullarında, Rus ekonomisi neredeyse çökme noktasına geldi: Gayrisafi sınai hasıla 1913'teki düzeyin üçte birinden daha aşağıya indi, kömür üretimi ve elektrik üretimi dörtte birinin altına geriledi ve tarımsal üretim %40 azaldı. Öte yandan, bu koşullar hâkimken, 1920'de Bolşevik Parti Kongresi'ne ütopyacı bir modernleştirme planı sunuldu. Elektrik, bütün Avrupa'da olduğu gibi, modernleşmenin sembolü haline geldi. Vladimir I. Lenin'in, geri kalmış Rusya'nın elektrifikasyonuna verdiği aşırı önem, bunun açık bir ifadesiydi. Sovyet siyasal sistemiyle iç içe geçen elektrifikasyon, Vaat Edilmiş Ülke'nin, yani komünizmin kapılarını açan anahtarlardan- dı. Alec Nove dünyanın ilk uzun vadeli kalkınma planının sunumunu şöyle tasvir eder:

[Krjijanovski], elektrifikasyonu öngörülen yerlerin elektrik ampulleriyle gösterildiği devasa bir Rusya haritası üzerinde, planı anlattı. O zamanlar Moskova'nın elektrik teçhizatı öyle durumdaydı ki, haritadaki bu ampullerin santrali aşırı zorlamaması için, şehrin elektriğinin hemen hemen tamamen kesilmesi gerekiyordu. (Nove, 1992: 64-5)

Bilinen adıyla GOELRO Planı, Rusya'nın tepeden tırnağa modernleştirilmesi için teknolojik altyapıyı oluşturma hedefi güdüyordu.

Teknolojideki son gelişmelere dayanan ve tarımı baştan aşağı değiştirebilecek olan geniş ölçekli sanayi, tüm ülkenin elektrifikasyonu anlamına geli-yor ... Elektrifikasyon tasarısının ilk kısmının gerçekleştirilmesinin on yıl alacağı hesaplandı. (Lenin, 1974: 642)

Tüm bu planlara rağmen, uygulama, ülke parasını fiilen değersiz hale getiren tahripkâr bir hiperenflasyonla sonuçlandı. Temkinli aşamacı yaklaşım kısa sürede terk edildi. Olağanüstü tedbirlere gerek vardı ve yeni liderler bunları yürürlüğe koymakta tereddüt etmediler. Ancak bu tedbirler, acı bir ekonomik felaketin olduğu kadar, zorunluluğu erdeme dönüştüren ütopyacı ideolojik bir düşlemin de sonuçlarıydı. Bolşevikler, komünizmin “başlatılmasını” büyük heye-

canla bekliyordu. Nikolay Buharin ve Yevgeni Preobrajenski'nin deyişyle: “Parada gitgide büyüyen değer kaybı, esasında finansal değerlerin ortadan kalkmasının bir ifadesi” idi (Buharin ve Preobrazhensky, 1969: 391). Yüksek Ekonomi Konseyi şu kararı alıyordu:

Devletin sanayi teşebbüsleri ... ilgili organların talimatıyla ... ürünlerini diğer devlet teşebbüslerine ... ödeme yapılmaksızın ... teslim edecek. [Demir-yolları ve ticaret filoları] tüm devlet teşebbüslerinin mallarını ücret almadan taşıyacaklar ... Kongre ekonomik birimler arası ilişkiler üzerinde paranın etkisinin nihai biçimde sonlandırılması arzusunu açıkça ifade etti. (Nove, 1992: 71)

Ütopyacı düşler daha da boyut kazanıyordu: “Komünizmin uygulamaya sokulması, çıkışsız durumun tek çaresi gibi görünüyordu.” 1919 parti programının taslağında Lenin, “paranın ilgası için gerekli ortamı hazırlayacak en kökten tedbirlerin en çabuk biçimde alınması” hedefinden söz ediyordu. Ücretler aynı ödemeye ödeniyor ve kamu taşımacılığı ile belediye hizmetleri bedavaya veriliyordu. Şahsi ticaret kınılmış, Nisan 1919'da beş ya da daha fazla kişi istihdam eden işletmeler kamulaştırılmıştı. Ağustos 1920'ye gelindiğinde 37.000 işletme devlet malı olmuştu; bunlardan 5000 tanesinde yalnızca birer kişi çalışıyordu (Nove, 1992: 57-9, 63). Bir “gıda diktatörlüğü” uygulaması başlatıldı: Görevli silahlı birlikler, köylülerin yiyeceklerine el koydu ve zorla kamulaştırma olan *prodrazverstka** doğdu. Savaş Komünizmi denilen askerileşmiş bir sistem başlatılmıştı.

Mart 1919'da, “üretim araçlarının özel mülkiyetinin dönüştürülmesi ve toplumsal mülkiyet olarak bölüştürülmesini” savunan yeni bir parti programı benimsendi. Bu program ayrıca “üretimin en yüksek düzeyde merkezileştirilmesi” hedefini beyan ediyordu. Tarımla ilgili bölümde, “Sovyet çiftliklerinin, yani geniş ölçekli sosyalist ekonomilerin kurulması” ve “toprağın komünal biçimde işlenmesinin desteklenmesi” hedefi belirtiliyordu. Ticaretin yerine, “nü-

* *prodrazverstka*: (Rus.) Prodovol'stvennaya Razvyorstka adının kısaltması; Besin Üleştirme – yay.h.n.

fusun tümünün bütünleşik bir tüketici komünleri ağı olarak örgütlenmesi” temeline dayalı, ulusal çapta örgütlü bir bölüşüm sistemi amaçlanıyordu (Program, 1969: 431, 446, 450, 452).

Yeni programın kabulünden bir iki ay sonra partinin iki teorisyeni, Buharin ve Preobrajenski, program hakkında ayrıntılı bir yorum yayınladılar. Onların yorumuna göre, tarımsal verimlilik, komünal, geniş ölçekli tarımla birlikte artacak, bu tür tarım, traktörleri, elektriği ve modern bir ürün rotasyon sistemini gerektirecek, o da dolaylı olarak tarımsal işgücünü “yarı yarıya ya da üçte bir oranında” azaltacaktı. Akılcı argümanlarla, komün mutfağı gibi ütopyacı girişimler iç içeydi: “ayrı mutfaklarda 100 ayrı yemek hazırlamak yerine ... köy komününün mutfağında ... tek yemek hazırlarız.” Benzer bir ütöpik hedef, bölüşümle ilgili olarak da dile getirildi. Buharin ve Preobrajenski şahsi ticaretin ortadan kaldırılması ve “karne” ve “işçilere ayni ödeme” uygulamalarının başlatılmasına değindiler (Buharin ve Preobrajenski, 1969: 311, 352-5, 377-9, 391).

Ancak savaş komünizmi Rus ekonomisini daha da zayıflattı ve sistem başarısız oldu. 1921’de ekonomik durum trajik bir hal almıştı. Yedinci Parti Kongresi’nde, proletaryanın “çözüldüğüne” dair yakınımlar işitiliyordu. Köylü ayaklanmaları kırsal bölgeleri sarmış, Şubat 1921’de, Sovyet iktidarının asli unsuru olan Kronştad gemicileri bile ayaklanmıştı. “Komünizmin uygulanması” yolundaki doktriner heves yitip gitmişti.

Köylünün “artık ürününün” kamulaştırılması olan *prodrazverstka*, suçlu ilan edildi. Lenin, ütöpik devrimcilikten pragmatik devlet adamlığına dönüş yaparak, geri adım atılacağını duyurdu: “Küçük çiftçilere şöyle demeliyiz: ...sen yiyeceğini üret, devlet asgari bir vergi alsın ... Rusya’daki sosyalist devrim, ancak köylüyle uzlaşılarak kurtarılabilir” (Lenin, 1947: 117, 120-2). 1921’de, Yeni Ekonomi Politikası, *Novaya Ekonomičeskaya Politika* (NEP) yürürlüğe girdi:

Doğrudan proleter devlet tarafından yönlendirilen bir küçük köylü ülkesinde ... devlet üretimi ... ve paylaşımını ... komünist ilkelere göre düzenleyebileceğimizi düşünmüştük ... Yanıldık ... Bir dizi geçiş aşaması gerekliydi ... bireysel çıkarı, bireysel özendiricileri ve ticari ilkeleri [temel almalıyız] ... İlk önce ... devlet kapitalizmiyle işe koyulmalıyız. (Lenin 1971: 651)

1921'deki yeni vergi, 1920'de el konulmuş olan yiyecek miktarının yarısından biraz fazlaydı. İki yıl sonra aynı vergi ürünün yalnızca %10'una erişiyordu; 1924'te aynı verginin yerini finansal vergi aldı. Köylülerin ürünlerini pazarlaması ve emeği kiralamasına izin verildi. Hububat üretimi 1921-1926 yılları arasında 38 milyon tondan 77 milyon tona erişerek, savaştan önceki 80 ton düzeyine yaklaştı. Mayıs'ta çıkarılan bir kararnameyle, küçük ölçekli özel sanayi kanuni hale getirildi. Yalnızca gıda işleme ve deri sanayilerinde, devlete ait 7000 işletme özel girişimcilere kira karşılığı devredildi. Emeğin askerileştirilmesi sona erdi ve serbest emek piyasası yeniden işlemeye başladı. Bir kararname, "her türlü dengelemenin" kaldırılacağını bildirdi. Ticarete özel girişim ezici üstünlüğe erişerek, 1922-23'te tüm perakende cirosunun %78'ine ulaşmıştı. Para ya da altının olmadığı bir ekonomi ülküsü rafa kaldırılarak, imalı bir üslupla uzak bir geleceğe havale edildi: Lenin, "dünya ölçeğinde galip geldiğimiz zaman, altını sokaklarda umumi tuvalet inşa etmekte kullanacağız" diye yazıyordu (Lenin, 1971: 656). Bu sözler söylendiği sıralarda, merkez bankası Gosbank yeniden açıldı ve yeni bir istikrarlı parayı, %25 altın ihtiva eden altın Rus rublesini bastı. Lenin, NEP'in "ciddi ve uzun süreli" bir hedef olduğunu bildiriyordu. Kendisi, yirmi beş yılın biraz kötümser bir tahmin olduğunu söylerken, muhtemelen bunun tek kuşak sürecek bir siyaset olduğunu düşünüyordu. Buharin, "en az bir kuşak" sözünü açıkça telaffuz etti. Durum böyle olmadı. Aradan on yıl geçmeden geri adımdan da geri adım atıldı.

Zora dayalı sanayileşme ile merkezi planlama: "tek ülkede sosyalizm"

NEP'in yürürlüğe konmasının yarattığı ekonomik sonuçlar tartışmasız olumluydu. Sınai verimlilik 1921-1923 yılları arasında iki katına çıkarak 1925'te tekrar ikiye katlandı. Ertesi yıl, savaş öncesi düzeyi %10 oranında aşmıştı. Öte yandan Bolşevikler, devrimin yazgısından ve kapitalizmin geri gelmesinden endişeliydiler ve taviz-

leri eleştiriyorlardı. Görünüşe göre kafası karışık olan ya da ortamı idare etmeye çalışan Lenin, NEP'in yürürlüğe girmesinin üzerinden daha bir iki ay geçmişken, Kasım 1921'de şöyle diyordu: "Devlet kapitalizmine doğru geri adım attık, ama çok da geri çekilmedik ... Gerilemenin ... çok da uzak olmayan bir gelecekte sona ereceğine dair ... bariz belirtiler var" (Lenin, 1971: 659).

Bir sol muhalefet ortaya çıkıyordu. Nisan 1923'teki On İkinci Parti Kongresi'nde, Troçki NEP'e sert bir biçimde saldırarak planın tasfiye edilmesi gerektiğini söyledi. Troçki, gelecek yılların "sosyalist ilk birikim" dönemi olması gerektiğini ilan ediyordu (Carr, 1952: 379). "Sol muhalefet", Troçki önderliğindeki 46'lar Grubu, Ekim 1923 tarihli *Pravda*'da yayınlanan bir deklarasyonla NEP'e açıkça karşı çıktılar ve merkezi planlı bir "sanayi diktatörlüğü" başlatılmasını talep ettiler.

1923 sonbaharında hastalanan ve Ocak 1924'te ölen Lenin'in yerine geçme mücadelesiyle de ilişkili, hararetli bir tartışma patlak verdi. Devrimin asıl lideri olan Troçki, Lenin'in tartışmasız halefiydi. Yeni ekonomik görüşün mimarı, Troçki'nin saflarında yer alan ve en yetenekli Bolşevik iktisatçılarından biri olan Yevgeni Preobrajenski'ydi. Rusya'daki sanayileşme tartışmasını araştıran tarihçi Alexander Erlich durumu şöyle anlatır:

Sol kanattaki komünistler, ileri kapitalist ülkelerle karşı karşıya bulunan geri kalmış bir Rusya'daki sosyalist rejimin üzücü sorunlarını Batı'da devrimci bir hareketin yeniden başlatılması ve ülke içinde hızla büyüyen bir sanayi proletaryası oluşturulması planlarıyla çözmek istediler. Birinci planın yakın gelecekte gerçekleşme şansı ne kadar azalıyorsa, ikincisinin önemi o denli artıyordu ... Durumu bir hüsnükuruntu olarak değil, günlük gerçeklerin diliyle ortaya koymak da görevin bir parçasıydı ... Preobrajenski'nin yapmaya çalıştığı tam da buydu. (Erlich, 1967: 31-2)

Preobrajenski tavsiye edilen siyasal planı 1924'te bir seminer dizisiyle ve daha sonra 1926'da *Novaya Ekonomika* (Yeni Ekonomi) adlı bir kitapta anlattı. Onun bakışına göre, devrimden sonra bir geçiş döneminde olan sosyalist sistem,

henüz tüm yapısal üstünlüklerini ortaya koyacak durumda olmadığı gibi ... bir yandan da, ister istemez, gelişmiş kapitalist sisteme özgü ... bir takım ekonomik üstünlükleri ortadan kaldırıyor ... Bu [yaşamsal geçiş] dönemini olabildiğince çabuk atlatmanın yolu nedir ... sorusu, sosyalist rejim için bir ölüm kalım meselesidir. (Preobrajenski, 1965: 89)

Ona göre, temel sorun, yüksek oranda sermaye birikimi ile yatırımlar gerçekleştirmek, olabildiğince hızlı bir iktisadi büyüme sağlamak ve büyümede yüksek bir düzeyi tutturmaktır. Ancak, yoksul, düşük gelirli bir ülkede yüksek düzeyde birikim nasıl gerçekleştirelecekti? Tarih ve iktisat teorisi buna uygun bir model önermiyordu. Gerçekten –düşük gelir düzeyinin, düşük düzeyde sermaye birikimi ve yatırım, onun da düşük büyüme oranı getireceğini ortaya koyan– yoksulluk döngüsünü kırmamanın bir yolu henüz bulunmamıştı. Rus ekonomisinin kamulaştırılmış kısmı olan küçük sanayi kesimi, gereken kaynakları sağlamaya yetmiyordu; oldukça ilkel, ağırlıkla geçimlik olan köylü ekonomisi de. Preobrajenski'ye göre, geri kalmış bir köylü ülkesinde birikimi artırmanın tek yolu, “devlet ekonomisi oluşumunun dışındaki kaynaklardan gelen ... bilhassa maddi zenginliklerin ...[zorla] devlet elinde biriktirilmesi” suretiyle, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylülerden faydalanılmasıydı. O, sosyalist üretim biçimi için maddi öncüllerin oluşturulduğu dönem olarak bu dönemi “ilk” (ya da ön) sosyalist birikim dönemi diye adlandıırıyordu. Bu teori, Marx'ın Britanya ile ilgili olarak ortaya attığı meşhur “ilk birikim” fikrine dayanıyordu. *Kapital*'in 24. bölümünde Marx bunu, modern sanayi kapitalizmini geliştirmek için “küçük üretimin uzatmalı sömürüsü” olarak açıklamıştı. Preobrajenski buradan, aynı başlangıç evresinin sosyalizm için de gerektiği iddiasına geçiyordu. Ona göre, devlet tarafından belirlenmiş suni olarak düşük tarımsal fiyatlarla suni olarak yüksek sanayi ürünü fiyatlarından oluşan fiyat “makası” mekanizmasıyla, özel köylü ekonomisinin servetini devletin sanayi yatırımları için ayırdığı birikim fonuna akıtmak mümkündü. Buna ek olarak, dış ticaret tekeline dayalı yoğun bir himayecilik halkın fazladan vergilendirilmesine hizmet ederdi. Enflasyonist bir politika da yine kamu sektöründeki işçilerin ücretleri

de dahil olmak üzere nüfusun gelirini azaltmaya yarardı (Preobrajenski, 1965: 91, 111).

Bu sistem, piyasayla birlikte piyasa fiyatlarının ortadan kaldırılmasını ve yerlerine merkezi planlı, devlet güdümlü bir ekonominin getirilmesini gerektiriyordu. Şok edici ve vurdumduymaz bir aleniyetle tartışılan söz konusu program, zora dayalı bir sermaye birikimi ve sanayileşme ile, sanayileşmemiş, geri kalmış ülkeler için istikrarlı, uzun vadeli bir iktisat siyasası öneriyordu. Yepyeni bir ekonomi modeli olan piyasasız bir ekonomi sistemiyle, sanayileşmiş Batı'yı yakalamak için yeni bir yol keşfedilmişti. İktisat teorisinde buna benzer bir şey daha önce önerilmemişti.

Nikolay Buharin'in yanı sıra, Lev B. Kamanev, Grigori E. Zinoviyev ve bilhassa Jozef V. Stalin gibi Lenin sonrası dönemin eski Bolşevik muhaliflerine göre, Troçki'nin liderliği kabul edilemezdi. Bunlar bir ittifak kurup hodri meydan dediler ve “ultra sanayileşmeyi” eleştirerek sol muhalefete karşı çıktılar. Buharin, Troçki ile Preobrajenski'nin fikirlerinin yaşama geçirilmesinin “iç piyasayı yıkacağını” savunuyor ve farklı bir seçenek öneriyordu. *Zametki Ekonomista* (Bir İktisatçının Notları) adlı eserinde, Buharin şöyle diyordu:

Troçkizmin ideologları saflıkla, köylü ekonomisinden sanayiye doğru yıllık kan aktarımının azami düzeyde tutulmasıyla, sınai kalkınmanın en üst düzeye çıkması güvence altına alınacak, sanıyorlar ... Oysa durumun böyle olmadığı çok açık ... Kalkınma oranını en üst düzeyde tutmak ancak ... çabuk büyüyen bir tarımla mümkün ... Sanayinin gelişmesi tarımın gelişmesine bağlıdır. (Buharin, 1982: 310)

Buharin, tutarlı bir biçimde, piyasa, piyasa fiyatları ve kazanç teşviklerinden yana çıkıyordu. Stalin, Ocak 1925 tarihli Moskova Parti Konferansı'nda, sanayinin “iç piyasaya, köylü piyasasına yaslanması” gerektiği, dolayısıyla devletin “köylülere özel ilgi ve özel ihmam” göstermesinin zorunlu olduğu şeklindeki Buharin görüşlerini kullanarak, Troçki ve Preobrajenski'yi eleştirenlere katıldı (Stalin, 1972: 190-1). 1927'de bile, “köylülerden siyasal kopuş” ve “ekonomik sistemin kusursuz dengesinin bozulmasına”, aynı görüşlerle karşı çıktı (Stalin, 1949: 299-313).

Siyasal iç çekişme, çok farklı alternatif siyasetlerin üretildiği önemli bir teorik tartışmayı ateşlemişti. Aralarında Grigori Sokulnov'un da bulunduğu kimi siyasetçiler ile iktisatçılar, tarımsal kalkınma ve ihracata odaklanılmasını öneriyordu:

Önümüzdeki yıllarda sanayimiz için gerekli donanım ve hammaddeyi finanse etmemiz ve donanımımızı yenileyerek büyümemizi sağlayacak miktarda döviz elde etmemiz, ancak tarımsal ihracatı teşvik etmemizle mümkün olabilir. (Erich, 1967: 28)

Buharin gibi diğer iktisatçılar ise, daha dengeli bir siyasetten, sanayileşmenin kesintisiz ve ılımlı bir tempoda başlatılmasını içeren “optimal bir bileşimden” yanaydı. Tüm bu siyasa önerilerine, piyasa mekanizmasının kullanımından yana görüşler de eşlik ediyordu. Bir başka kalburüstü iktisatçı, Vladimir A. Bazarov, şöyle diyordu:

Halihazırdaki koşullarda, tüm faaliyetlerin yerinde olup olmadığını kendiliğinden denetlemek [ancak piyasa mekanizmasıyla] mümkündür ... Şuna yürekten inanıyorum ki ... piyasa ve ekonomi muhasebesinin varlığı, dünya devrimi olsun olmasın, herhangi bir planlamanın olmazsa olmaz koşuludur. (Bazarov, aktaran Erlich, 1967: 73)

Ancak, ekonomi tartışmasında iktisadi tezler değil, siyasal güç belirleyici oldu. Lenin'in ölüm yılı olan 1924'te onun yerini almak için süren amansız mücadelede, pragmatik, sinsî ve kurnaz Stalin, Marx'ın ve kendinden önceki Bolşevik görüşlerin kendince bir sentezini ortaya atmıştı. Stalin, sosyalizmin nihai zaferini gelişmiş Avrupa ülkelerinin ortak hareketinde gören, bir iki ay önce kendisinin de tekrarladığı geleneksel görüşü bir yana bırakıyordu. Onun yerine, kendi ünlü siyasal duruşunu ilan etti: Geri kalmış, köylü Rusya'da yalnız devrim değil, sosyalizmin inşası da mümkündü. 1924 sonunda, *Voprosi Leninizma* (Leninizmin Sorunları) adlı yapıtında Stalin şöyle diyordu:

Sosyalizmi kurabiliriz ... [zira] başka ülkelerde proletarya diktatörlüğünün öncü zaferi olmaksızın ... kendi çabalarımızla ... tüm uluslarara-

sı güçlülerin üstesinden gelerek kusursuz bir sosyalist toplum kurmak için gereken her şeye sahibiz ... Sosyalizmi eksiksiz bir biçimde kurabileceğimize ... ülkemizin teknik bakımdan geri kalmışlığının kusursuz bir sosyalist toplum inşası önünde aşılmaz bir engel olmadığına kanaat getirmeden ... sosyalizmi kurmaya yoğunlaşmak hiçbir sonuç getirmez. (Stalin, 1976: 211-12)

“Tek ülkede sosyalizm” fikri, teorik bir muhakemeye dayanmasa da, etkili bir slogandı. Bolşevizm milliyetçilikle birleştiriliyor, devrimin kaderi Rusya’nın ellerine bırakılıyordu. Stalin bunun yaşama geçirilmesine öncülük etmeyi vaat ediyordu. 1920’lerin ortalarında, bilhassa 1927’den sonra, Avrupa ve Çin’deki devrim girişimlerinin hepsi bozguna uğratılmıştı. Rusya gerçekten de bir başına kalmıştı. Stalin’in “tek ülkede sosyalizmi” pek çok kişiye cazip gelse de, nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin pratik bir programdan yoksundu. Hızlı sanayileşme ve Batı’yı yakalama hedeflerine ulaşmak için eldeki tek program, ne çelişkidir ki, Stalin’in rakipleri ve muhalifleri olan Troçki ve Preobrajenski’ninkiydi. İlkesiz Stalin rakiplerini ortadan kaldırıp sol muhalefeti partiden ihraç etti. Onları zorla sürgüne yolladı (Troçki), hapse attı (Preobrajenski) ve en sonunda, öldürülmelerini emretti. Amacına ulaştıktan sonra, alay edercesine, sol muhalefetin programını “kendine mal etti” ve “devrimi millileştirdi.”

“Tek ülkede devrimin” uygulanması demek, zora dayalı sermaye birikimi, sanayileşme ve piyasa ekonomisinin yıkılması demekti. NEP yılları boyunca karma bir ekonominin yeniden kurulmasıyla kısmen canlandırılmış olan özel teşebbüs ekonomisi 1920’lerin sonunda yeniden ortadan kaldırıldı. 1925’ten itibaren, özel sektörün “sessizce” boğulması süreci başladı: Hammadde arzı katı bir biçimde sınırlanarak özel ticaretle uğraşanlar ve girişimciler için nakliye ve fazladan navlun alınması (%50-100) uygulaması başlatılırken, ceza yasasında yapılan bir değişiklik (Madde 107) “kötü niyetli” fiyat yükseltmelere ağır cezalar getirildi. Özel ticaret, 1925-6’da toplam ticaretin %42’sini oluşturuyorken, 1930’da %5,6’sına indi. Aynı yıl, özel ticaret yasaklandı ve “spekülasyon suçu” haline geldi. Emek istihdamı da suç sayılmaya başladı. Sovyet ekonomisinde özel sektörün rolü 1925-6’dan 1932 yılına kadar %54’ten %9’a inmişti (Nove, 1992: 33-4).

4.1 Dnieprostroi

1928-1933 yılları arasında Dnieper nehri üzerindeki devasa hidroelektrik santrali inşası Dnieprostroi, Sovyet tarihinde bir dönüm noktasıydı. 1920'lerin ortalarındaki tartışmalarda, Troçki ve sol muhalefet hızlı sanayileşmeyi salık veriyor, buna karşın Stalin ve Bolşevik Parti'nin çoğunluğu bunu reddedip daha aşamalı ve dengeli bir iktisadi kalkınma politikasını savunuyordu. Ancak 1920'lerin sonlarına doğru Stalin fikir değiştirdi. Sol muhalefeti tasfiye ettikten sonra, onların bu politikasını kendisi sahiplenerek onu en acımasız biçimde zorla uyguladı. Stalin'in sanayileşme hamlesinin başladığına dair ilk işaret, Dnieper Barajı'nın inşası oldu.

Bu aslında yeni bir fikir olmayıp, ilk defa 1905'te ortaya atılmıştı. Bolşevik devriminden hemen sonra Lenin ülkenin elektrifikasyonuna yönelik iddialı bir plan olan GOELRO Planı'nı başlattı. Lenin'in fikrine göre, elektrifikasyon, modernleşme için gerekli teknolojik altyapıyı oluşturacaktı. Planlama, 1920'de başladı. 1925-6 yıllarında Troçki, Dnieper Barajı planlama komisyonuna başkanlık ediyor ve daha o zamandan, bu yeni enerji kaynağıyla bağlantılı bir sanayi kompleksi düşünüyordu. İlk tasarı 1926'da tamamlandı. Barajın inşası için kabaca 200 milyon rublelik yatırım gerekiyor ve 230.000 kilovat kapasiteli, yıllık üretimi 1,2-1,3 kw/s olan bir hidroelektrik santrali kurulması bekleniyordu. Wilson Barajı ve santralinin kurucusu Amerikalı uzmanlar Albay Hugh Cooper başkanlığında ülkeye davet edildi ve sonunda Komünist Parti Merkez Komitesi Kasım 1926'da olur kararı verdi. 1927 yazında, nehrin iki yakasında paralel olarak ilerleyen dev inşaatta çalışanların sayısı 10.000'i aşmıştı. Tüm ülke projenin ilerleyişini izliyor, konuyla ilgili haberleri takip ediyordu. Proje, modernleşmenin ve ekonomik bağımsızlığın sembolü haline geldi. Köylü Rusya'ya ilk defa Amerikan teknolojisi getirilmişti.

İnşa faaliyeti boyunca, elektrik santralinin planlanan kapasitesi, orijinal plandakinin iki katının üzerine çıkarak 530.000 kilovata yükseldi. Beşinci Parti Kongresi ve ardından Planlama Bakanlığı 1928-9 yılları arasında ucuz elektrik kullanımı konusunu gündeme getirerek, Zaporozje ve Krivoy Rog'da dev demir-çelik işletmeleri ve yanı sıra bir alüminyum tesisi ve kimya kompleksi kurma kararı aldı. Elektrik santrali, zengin bir kömür ve demir yatağı olan Donbass'a bağlandı ve birinci Beş Yıllık Plan boyunca zoraki sanayileşmenin başlıca aracı oldu. Beş yıl sonra, dev elektrik santrali ve yeni sanayi kompleksi hizmete açıldı.

Santral inşaatı, bilhassa Rusya'yı geri kalmış Orta Asya, Kazakistan ve Batı Sibiry'a bağlayan ve Sibiry'nın endüstrileşmesi için gerekli olan Trans-Sibiry demiryolu ile, çok büyük alanlara ulaşım ve sulama hizmeti götüren Volga-Don Kanalı gibi ona paralel giden dev inşaat projelerini başlatmasıyla, yeni bir çağın müjdecisi oldu. Okuma yazma bilmeyen *muşjiklerin** memleketinden, bir sanayi devi doğdu. Bu sırada, tarımda zoraki ve kaba güce dayalı bir kolektifleştirme milyonlarca köylüyü yerinden etti ve milyonlarcasının hapsilere atılmasına, katledilmesine yol açtı. Çok sayıda köylü büyük inşaat işlerinde köle olarak kullanıldı. Tüm bunlara rağmen, 1930'ların başlarında Stalin gururla, "komünizmin büyük inşaa çalışmaları" sayesinde ülkesinin sanayileştiğini ilan etti. Yaklaşan savaş için ekonomik hazırlıklar başlıyordu.

Stalin'in sanayileşme hamlesi 1927-8 yıllarında başladı. 1927 baharında, dev Dnieper hidroelektrik santrali projesinin inşasına başlanması, hızlı sanayileşmede yeni bir çağın habercisiydi. Daha önce Troçki'ye karşı Stalin'in tarafında olan eski, nüfuzlu Bolşevik liderler, bu yüz seksen derecelik dönüşe karşı çıktılar: On beşinci Parti Kongresi'nde çoğunluk, hızlı sanayileşme programına ret oyu verdi. 1929 baharında Buharin, "köylülerin feodal-askeri biçimde sömürgeleştirilme siyasasını" eleştiriye tabi tutuyordu.

* *muşjik*: Rus köylüsü – ç.n.

Stalin, artık sağ muhalefet diye anılan eski müttefiklerini karşısına almakta tereddüt etmiyordu. Bunlar parti yönetiminden çıkarılarak kısa süre sonra, vatana ihanet de dahil, uydurma suçlarla itham edildiler. En sonunda, tasfiyelerle ve göstermelik mahkemelerde azap çekerek, 1930'lar boyunca hepsi öldürüldü. 1929 Aralık ayında elli yaşında olan Stalin, yeni siyasal ekonomi sisteminin başında, Bolşevik Rusya'nın rakipsiz hükümdarı haline geldi. 1928-1934 yılları arasında Stalin, eşi görülmemiş bir terör rejimi olan "ikinci devrimini" yaşama geçiriyordu. 1928'deki "burjuva sanayi tüccarlarına" karşı göstermelik Şahti davası ile onu izleyen 1934 ve 1938 yılları arasındaki diğer davalar, buz dağının yalnızca görünen kısmıydı: Terör rejimi, varlıklı köylü tabakasını toptan yok etti. "*Kulak* sınıfının tasfiyesi" yaklaşık 10 milyon insanı fiilen ortadan kaldırdı. Bundan daha da fazla sayıda insan kırsal yerlerden sürülerek, devasa sinai yatırım projelerine işçi olarak alındı. Sovyetler Birliği despotik bir polis devleti haline gelmişti; diktatörlük ve terör kalkını ardında tarımın kolektifleştirilmesi ve "ultra sanayileşme" kampanyaları uygulanmaktaydı. Bağımsız çalışan küçük çiftçiler, kolektif çiftliklere girmeye zorlanıyordu: 1928'de bağımsız çiftçiler toprağın %97'sini ekip biçiyorlardı; 1930'da bunların yarısından fazlası zorla kolektiflere alınmıştı; 1936'da ise köylü mülklerinin %90'ı kolektifleştirilmişti. Stalinist ekonominin ana hedefi, gelişmiş Batı ile arayı hızla kapamak ile savaş hazırlığından oluşuyordu. Stalin Şubat 1931'de bunu şöyle özetlemişti:

Eski Rusya'nın tarihi özelliklerinden biri, geri kalmışlığı yüzünden yaşadığı sürekli yenilgilerdi. Moğol hanlarına ... Türk beylerine ... İsveçli feodal lordlara ... Polonyalı ve Litvanyalı soylulara ... Britanyalı ve Fransız kapitalistlere yenildi ... Hepsi de onu geri kalmışlığı yüzünden alt etti ... Bizler, gelişmiş ülkelerin 50 ila 100 yıl gerisindeyiz. Bu farkı 10 yıl içinde telafi etmemiz gerekiyor. Ya bunu başaracağız, ya da iflas edeceğiz. [1933'te şunları ekliyordu:] Emperyalistlerin bize tam ne zaman saldıracıklarını bilemeyiz ... Partinin bunu beklemek gibi bir lüksü olmaz ... Kalkınmayı hızlandırma siyasetini azami ölçüde sürdürmek zorundayız. (Stalin, 1976: 528-9, 559-60)

Aralık 1927'den itibaren, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı üzerinde harıl harıl çalışıldı. Çeşitli taslaklar hazırlanıyor ve hedeflere sürekli yenileri ekleniyordu. Sonunda, 1929 baharında 1700 sayfalık, üç ciltlik bir belge olan S.S.C.B. Milli Ekonomi İnşası İçin Beş Yıllık Plan kabul edildi. Bu şaşırtıcı plan 1932'ye kadar sınai verimlilikte yaklaşık iki buçuk misli artış tasarlıyordu. Yatırım malları kollarında üretim yaklaşık dört misli artmıştı. Orta Asya, Sibirya ve Uzak-doğu'da yeni sanayi merkezleri oluşturuldu. Sınai işgücü ile nüfus, iki katına çıktı. Rusya, Eylül 1927'de *Pravda*'da "bize ekonomik bağımsızlık güvencesi sağlayan en doğru siyaset" diye duyurulan kendine yeterlik hedefinin gerçekleşmesi yolunda ilerliyordu (Carr ve Davies, 1974: 867).

Zoraki, planlı sanayileştirme siyaseti, Aydınlanma'nın çarpıtılmış bir taklidiydi: Bir yandan Aydınlanma'nın hümanist özünü reddedip kötülerken, tarihin toplumsal eylemle kökten değiştirilebileceği inancını ondan miras alıyordu. İktisadi büyüme, bedeli ne olursa olsun, en üstün değer ve hedef haline getirilmişti. Tarihin en acımasız ve pek çok bakımdan en etkili modernleştirici diktatörlüğü kuruldu. Ekonomik milliyetçilik en aşırı şekliyle egemen hale geldi. Dünyanın ilk piyasasız ekonomisi kuruluyordu. Yoksul bir köylü ülkesinde yüksek düzeyde sermaye birikimi düşünüyordu gerçekleştirmek amacıyla, merkezi planlama başlatılmıştı; tarım ve nüfusun tamamı sömürüldü; Rusya çılgin bir tempoyla sanayileşiyordu.

Zafer coşkusu içindeki Stalin, Ocak 1934'teki On yedinci Parti Kongresi'nde Sovyetler Birliği'nin "geri kalmışlık ve ilkelikten kurtulduğunu" ilan etti. "Bir tarım ülkesi olmaktan çıkıp, bir sanayi ülkesi haline geldik" (Stalin, 1976: 672). 1930'larda, planlı, zora dayalı sanayileşme siyasetinin bir sonucu olarak, Batı Avrupa'nın büyümesinin yalnızca %8 ve dünya ortalamasının %2 olduğu bir dönemde, Sovyetler Birliği kişi başı GSYH'sini %61 artırdı. 1913-1950 arası dönemde, Avrupa'nın ılımlı (%37), Akdeniz'in (%28) ve Orta ve Doğu Avrupa'nın (%26) hayal kırıklığı yaratan artışlarının tersine, Sovyetler Birliği, mucizevi İskandinav performansına benzer biçimde, kişi başı gelir düzeyini neredeyse iki katına çıkardı. Dünya burada olanları hayranlıkla izliyordu. Akdeniz Avrupası, Orta ve Doğu

Tablo 4.1 Sovyetler Birliği'nin arayı kapama süreci, 1900-1950 (Kaynak: Maddison, 1995a)

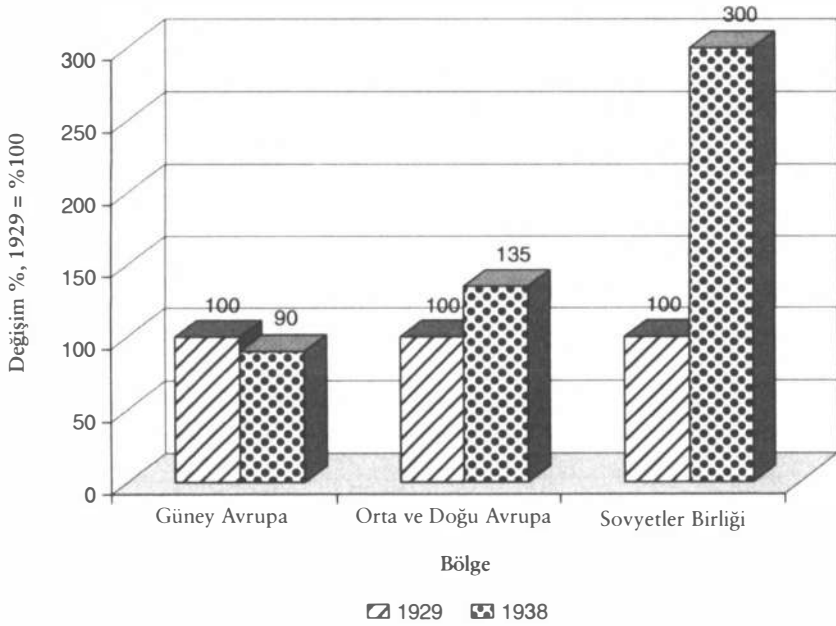
Yıl	GSYH/kışı	%	Sovyetler Birliği'nin Batı'ya oranı (%)
1900	1218	82	35
1913	1488	100	37
1929	1386	93	28
1938	2150	144	43
1950	2834	191	49

Avrupa ülkeleri II. Dünya Savaşı sonrası hızlarını I. Dünya Savaşı sonrasına göre daha da yavaşlatırken, son derece geri kalmış olan Rusya, arayı kapama süreci sergiledi (bkz. Tablo 4.1). Rusya, sınai üretimini üç katına çıkarırken, Orta ve Doğu Avrupa'nın sınai verimi yalnızca %35 artmış, Güney Avrupa ülkelerinkinki %10 düşüş göstermişti (bkz. Şekil 4.1).

Sovyet Rusya örneğinde, 1930'lardan başlayan bu mucizevi büyüme, sermaye birikimi ve sosyal hareketliliği, eğitim devrimini, merkezi planlamayı ve savaş hazırlığını –kısacası tutarlı bir politika ve hızlı kalkınma kurumlarını– dayatan bir modernleştirici diktatörlük temelinde yükselen yoğun icraatların sonucuydu.

Yalıtılmış Sovyet sisteminden Sovyet blokuna

1941 yazında, Hitler Sovyetler Birliği'ne saldırdı ve bir iki ay içinde ülkenin Avrupa'daki yarısını fethetmenin eşiğine geldi. Ancak, o kış Nazi *Blitzkrieg*'i Moskova kapısında çöktü. Bir yıl sonra Wehrmacht, Stalingrad'da ağır bir mağlubiyete uğradı. Sovyet ordusu karşı saldırı başlatarak işgal edilen Sovyet topraklarını kurtardı ve 1944 yazında bir kısmı Nazi Almanyası işgalinde, bir kısmı onunla ittifak halinde olan komşu Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin sınırlarına dayandı. 1944 yazı ile 1945 baharı arasındaki sürede, Polonya, Çekos-

Şekil 4.1 Periferi ülkelerinde sınai hasıla

lovakya, Romanya, Macaristan ve tüm Balkanlar, Almanya'nın ve yerel faşist yönetimlerin boyunduruğundan kurtarıldı. Yugoslavya, Arnavutluk ve Yunanistan gibi savaşın ana cephelerinin dışında ya da kenarında kalan bazı ülkelerde, yerel komünist partizan güçler, müttefik zaferlerinin Alman iktidarını zayıflattığı zamanlarda ülkelerini işgalden kurtardılar. Romanya'da işgalden kurtuluş, devlet darbesi yardımıyla oldu. Diğer ülkelerin çoğunda, sert muharebeler Alman ve yerel Nazi güçlerinin geri çekilmesine, onlarla işbirliği yapan yerel rejimlerin yıkılmasına yol açtı.

İşgalden kurtulan Orta ve Doğu Avrupa'da, bilhassa Polonya ve Yugoslavya'da nüfus önemli ölçüde azalmıştı. Bölgenin en önemli iki azınlığından Yahudiler katledilmiş, Almanlar kovulmuştu. Savaş öncesi rejimlerin çoğu ya uzlaştılar ya da yıkıldılar. Tarihsel süreklilik sert biçimde kopmuştu. Bölge normale dönemiyordu.

Uluslararası koşullar da kökten değişmişti. Galip büyük güçler, kendi güvenliklerini ve uluslararası güvenliği sağlama alıp savaş zamanındaki ittifakı devam ettirmek çabasına girmişti. Bu iki hedefin birbiriyle uyuşmadığı anlaşıldı. ABD temkinlilikle atom bombası sırrını gizledi ve farklı ülkelerde hava ve deniz üsleri kurdu. Sovyetler Birliği, Polonya ve Balkanlar'da “dost” hükümetler talep ederek, Batı sınırı boyunca bir güvenli tampon bölge kurmak üzere amansız bir faaliyete girişti. Churchill'in Ekim 1944'te Stalin'e bir nüfuz alanı (“yüzdele”) anlaşması yapma teklifinden sonra Britanya, Akdeniz'deki mevzilerini korumak için, Alman karşıtı Yunan Komünist Partisi güçlerini kanlı bir biçimde bastırdı (Fontaine, 1970). Savaş sona erdiğinde, kimsenin daha fazla uzlaşma hevesi kalmamıştı. Başkan Truman, kendinden emin tavrıyla, Aralık 1945'te şöyle diyordu: “Artık uzlaşmacılık oynamayı lüzumsuz buluyorum ... Sovyetleri şımartmaktan yoruldum” (Truman, 1955-6: 552).

Ancak faşizme karşı kahramanca savaşmış olan Sovyetler Birliği ile komünistler, Avrupa'nın her yerinde büyük itibar kazanmıştı. Fransız, İtalyan ve Belçikalı komünistler savaş sonrasının koalisyon hükümetlerinde yer aldı. Savaştan bir süper güç olarak çıkan Sovyetler Birliği, artık tecrit edilmiş bir ülke değildi. Komünistlerin liderliğindeki kendi partizan orduları yardımıyla işgalden kurtulmalarından sonra, Yugoslavya ve Arnavutluk'ta komünist yönetime doğal geçişler yaşandı. Çekoslovakya'da Komünist Parti 1946'da ilk üç seçimden en güçlü parti olarak çıktı.

1944-1948 yılları arasında kendiliğinden bir soğuk savaş doğdu. Korku, şüphe ve yanlış anlamalar, karşılıklı korkulara, şüphelere ve yanlış anlamalara, bunun sonucunda da saldırganlığa yol açtı. Yugoslavya ile Arnavutluk örneklerinde, yerel komünist partizan orduları tarafından ülkenin işgalden kurtarılmasının hemen ardından yönetim komünistlere geçmişti. Yunanistan'da komünist güçler önce Britanya birlikleri tarafından, daha sonra da çatışmalar yeniden başlayınca çıkan iç savaşta yenilgiye uğratıldı. 1945 yılı sona ermeden, Romanya ve Bulgaristan, Stalin ile Churchill arasındaki bir anlaşmaya (Ekim 1944) dayanarak, Stalin tarafından Sovyet sempatizanı komünist hükümetler kurmaya zorlandı. Sovyetler Birliği için strate-

jik önemi olan Polonya da aynı kaderi paylaşıyor, komünist yönetimindeki göstermelik hükümet Lublin Komitesi, sürgündeki eski Polonya hükümetinden bazı üyelerin de katılımıyla, ülkenin geçici hükümeti haline geliyordu. Hugh Seton Watson'ın tabiriyle “düzme koalisyonlar” bölgenin büyük bölümünde yönetimi ele geçirdi. Yalnız Çekoslovakya ve Macaristan'da muhafaza edilen hakiki koalisyon hükümetleri, çeşitli Hristiyan, köylü, liberal, sosyal demokrat ve komünist partileri bir iki yıl daha bünyesinde barındırdı (Seton-Watson, 1952).

Mayıs 1946'da Winston Churchill Amerikan halkına hitaben bir konuşma yaptı: “Stettin'den (Szczecin) Trieste'ye, kıtayı boylu boyunca kesen bir demir perde indi ... [Bu perdenin ardında] Komünist partiler ... her yerde totaliter kontrolü ele geçirme çabasında” (Churchill, 1974: 7290). Soğuk savaş, Almanya'yı birleşik ve ekonomik bakımdan zenginleşen bir Batı kampına dahil etmenin Amerika açısından önemini artırdı. Roosevelt yönetiminin 1944-5'teki orijinal planı, Almanya'nın sert biçimde cezalandırılması ve sanayisinin yok edilmesini hedefliyordu. Morgenthau Planı diye anılan, ABD Hazine Bakanı tarafından hazırlanıp, Başkan Roosevelt ile Quebec'teki buluşması sırasında Winston Churchill'e sunulan planda, “ağırlıklı olarak tarımsal ve kırsal karakterde” bir savaş sonrası Almanya düşünülmüyordu (Kimball, 1984: 317). Ancak bu plan, yerini yardım ve canlandırma siyasetine bıraktı. 1946'da Devlet Bakanı James F. Byrnes, Stuttgart konuşmasında şöyle diyordu: “Amerikan halkı, [dünyadaki] onurlu konumuna yeniden gelebilmesi için Alman halkına yardım etmek istiyor” (Truman, 1968: 238). Soğuk savaş mantığı sayesinde, Almanya, Batı ittifakının önemli bir parçası haline geliyordu.

Mart 1947'de Truman Doktrini “silahlı azınlıklar ya da dış baskılar tarafından boyunduruk altına alınma girişimlerine direnen özgür halkları desteklemek suretiyle” set çekme denilen siyasetin adımlarını attı. Aynı yılın sonunda Marshall Planı resmen açıklanacaktı. Bu plan, Avrupa ekonomisinin yeniden yapılandırılmasında ileri adımlar atılmasını, ama en önemlisi “ABD'ninkiyle ... ortak siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel değerleri paylaşacak bir devletler bloku

oluşturmayı” amaçlıyordu. Planın bir amacı da, Avrupalı ulusları, Almanya’nın da bu blokla bütünleşmesini kabule zorlamaktı (Milward, 1984: 114, 123).

Diğer cephede, Ekim 1947’de “komünist partilerin faaliyetlerini eşgüdüm altına almak” ve “emperyalist yayılmacılıkla” savaşmak üzere bir karşı blok, Kominform kuruldu. İçin için büyüyen düşmanlık, silahlı çatışmanın eşğine geliyordu. Galip güçler Alman sorununun çözümü konusunda uzlaşmaya varamaz duruma geldi ve her iki taraf, kendi başına harekete geçti. Batılı güçler üç işgal sahasından oluşan “Trizonia”yı ilan ederek Haziran 1948’de yeni bir para birimini kullanıma soktu. Sovyet Ordusu ise Trizonia ile Berlin’in Batı kuşağı arasında kalan yolları kapattı. Bir Amerikan hava köprüsüyle aylar boyunca 2 milyon Batı Berlinliye yiyecek dağıtıldı. Almanya iki devlete bölünmüştü. Stalin uydu devletlerini uyarıyordu: “Üç dört yıl içinde bir III. Dünya Savaşı’nın çıkması kaçınılmaz” (Berend, 1996: 36). 1950’de Kore Savaşı’yla gerçekten de III. Dünya Savaşı’nın eşğine gelinecekti.

Her ne kadar üçüncü bir dünya savaşından sıyrılınsa da, 1963’e kadar, savaş sonrası yıllara soğuk savaş ve isterik bir silahlanma yarışı damgasını vurdu; bu tarihten sonra aynı durum, daha yumuşak bir biçimde ve daha düşük yoğunlukta olsa da, 1980’lere kadar sürdü. Günter Grass’ın kurgusal 20. yüzyıl Almanya güncesinde belirttiği gibi, savaş sonrası kuşaklar, kendilerini savaşta yaşıyor gibi hissediyordu: 1945’te, Grass’ın kahramanı şüpheciydi: “Zaten barış dediğin nedir? Bizde savaş asla bitmez.” 1999’da, kahraman günlüğü şu cümleyle bitirir: “En iyi hatırladığım şey savaş, arada molalar ile savaş” (Grass, 2000: 116, 273).

Avrupa da, merkezindeki Almanya gibi bölünmüştü ve bu iki kısım bir süreliğine birbirinden tamamen tecrit edildi. Birbirine rakip Doğu ve Batı örgütleri kuruldu: Varşova Paktı’na karşı NATO, Ekonomik Yardımlaşma Konseyi’ne (CMEA ya da Comecon) karşı Avrupa Ekonomik Topluluğu. Bu ana siyasal oluşumlar, Avrupa’nın her yerinde ulusal siyasete, toplumsal, siyasal ve ekonomik meselelere nüfuz etti. Ne çelişkidir ki, soğuk savaş çağı Avrupa’da uzun bir istikrar ve barış dönemi oldu.

Sinsice ilerleyen soğuk savaş ve galip müttefikler arasında yükselen çekişmeler, 1947-48 yıllarında su yüzüne çıktı. Stalin tüm Orta ve Doğu Avrupa bölgesini “sovyetleştirmekte” tereddüt etmedi; buna Almanya’nın Sovyet işgalindeki kuşağı da dahildi. Elbe nehrinin doğusunda bir Sovyet bloku oluşturuldu. Bölgedeki ülkeler Stalin’e bağlı uydu komünist partiler tarafından yönetiliyordu. İkili anlaşmalara dayalı, tüm bloku kapsayan bir ekonomik örgüt olan Comecon ve daha sonra askeri güç birliği örgütü Varşova Paktı, bloku sovyetleştirilmiş tektip bir kuşağa dönüştürdü. Yugoslavya ve Arnavutluk, kendi inisiyatifleriyle Sovyet tipi rejimleri ve piyasa karşıtı ekonomileri en katı biçimiyle uygulamaya koydular. Diğerleri ise Sovyetler Birliği’nin sıkı gözetimi altında, onun ordusu ve ajanlarının desteğiyle, Sovyet sistemini aynen alıp uyguladılar. Sosyalizme bağımsız bir Polonya ya da Romanya yöntemiyle ulaşacaklarına inanan Wladislaw Gomulka ve Lucretiu Patraşkanu gibi komünist liderler saf dışı edildi. Yugoslavya’da Josip Bros Tito ve daha sonra Arnavutluk’ta Enver Hoca gibi bağımsız davranarak Stalin boyunduruğunu reddeden, ancak Stalin’in yok etmeyi başaramadığı liderler dışlandılar ya da yalnız bırakıldılar. Sovyet gizli polisinin desteğiyle ve yerel Stalinist liderler tarafından gerçekleştirilen göstermelik mahkemeler, Stalinist diktatörlüğün acımasızlığını herkesin gözünde apaçık kılıyordu.

Uydu komünist partiler ile hükümetler, Sovyet *ukaz*’ını (emirnamelerini) itaatle izledi ve 1947-8’de Stalin’in yirmi yıl önce tasarladığı piyasa karşıtı merkezi planlı ekonominin aynısını uyguladı. Ekonominin neredeyse tamamen kamulaştırılması 1946-1948 yılları arasında oldu. Uygulama ya önce belli sanayilerin devletleştirilmesi ve ardından diğerlerinin gelmesi şeklinde adım adım, ya da elli ila yüz kişi çalıştıran tüm şirketlerin kamulaştırılması gibi tek seferde hızla gerçekleştiriliyordu. Polonya, 1946 yılında elliden fazla kişi çalıştıran tüm teşebbüsleri kamulaştırdı. O yılın sonunda Arnavut sanayisinin yaklaşık %90’ı devletin elindeydi. Bulgaristan, Aralık 1947’de sanayinin %95’ini kamu sektörüne katan bir genel kamulaştırma uyguladı. Romanya aynı hamleyi Haziran 1948’de gerçekleştirdi. Çoğu ülkede, ikinci dalga kamulaştırmaya eşlik eden aşırı vergilendirme, katı kısıtlamalar vb. idari devlet tedbirleri, küçük ölçekli özel mülkiyeti de ortadan kaldırdı. Macaristan’da 100’den faz-

la işçi çalıştıran tüm şirketlerin Mart 1948’de kamulaştırılmasından sonra, ikinci bir dalgayla Aralık 1949’da on ve daha fazla işçisi olan küçük ölçekli işletmelere el konuldu. Tüm bölgede tarım dışı sektörler 1948-1952 arasında devlet eline geçti.

Yugoslavya ilk beş yıllık planlamasını 1947’de yaptı. Diğer ülkelerin çoğu, 1940’ların sonlarındaki kısa vadeli yeniden yapılanma planlarından sonra, 1949-50 yıllarında Sovyet tipi planlamaya yöneldi. İlk beş yıllık planlar zoraki birikim ve sanayileşme uygulaması getirdi. Beş yıllık planların hepsi, ağır sanayiye tercih ederek askeri hazırlıklara hizmet etti. Bulgaristan ve Romanya’da sınai yatırımların %83-84’ünün bu alanlara ayrılmasının ardındaki asıl niyet buydu. Macaristan’daki planın ilk yıllarında yatırımların yarısı doğrudan askeri amaçlara hizmet ediyordu. Ülkenin Stalinist lideri Mátyás Rákosi, 1953’te “Savaş için hazırlık yaptık” demektedir (Berend, 1996: 80-1).

Sovyet modelini aynen taklit eden tektip planlar, 1948’den sonraki beş yıl içinde kolektivizasyonun tam olarak başarılmasını hedeflese de, köylülerin güçlü direnişi yüzünden başarı sağlayamadı. Pek çok çiftçi, toprak reformlarıyla büyük toprakların bölünerek paylaştıldığı 1944-5’ten itibaren toprak sahibi olmuştu. Bunları kolektif çiftliklere sürmek güç bir işti. Yugoslavya 1948-49 yıllarında Sovyetler Birliği’nden bağımsız, hatta ona düşman hale geldi ve 1953’ten sonra kolektivizasyonu sona erdirdi. Stalin’in ölümünden sonra, bölgenin her yerinde kısa bir dekollektivizasyon dönemi yaşandı. Ancak 1958’in sonunda Moskova, kolektivizasyona yeniden dönülmesi emrini verdi. Polonya bunu reddederken diğerleri emre uydu. Yugoslavya ve Polonya hariç olmak üzere, tarımın kolektivizasyonu 1960-61 yıllarında bitirildi.

Klasik sovyet kurumsal planlama sistemi de uygulamaya sokuldu. Sovyetler’in sanayileşme, devasa inşaat çalışmaları ve kolektivizasyon siyasası itaatle aynen taklit edildi. II. Dünya Savaşı sonuna kadar Sovyet iktisadi rejimi kendi içine kapalı bir sistemdi; onun izinden giden başka tek bir ülke yoktu. Savaştan sonra Sovyet iktisadi rejimi Sovyet blokunun her yerinde tektipleşti. Polonya ile Romanya’daki ilk tasfiyeler ve 1948’de Yugoslavya’yla yolların ayrılması,

4.2 Tuna Nehri-Karadeniz Kanalı

Tuna Nehri-Karadeniz Kanalı Romanya tarihindeki en büyük inşaat işlerinden biriydi. Kanalı inşa etme fikri, komünist rejimin uygulanmaya başladığı 1948’de ortaya atıldı; inşaat ertesi yıl başladı. Ancak, ilk üç yıl boyunca, topu topu üç kilometrelik kazı işi gerçekleştirildi: Yirmi beş kanal yöneticisi mahkemeye çıkarılıp bazıları “sabotaj” gerekçesiyle ölüme mahkûm edildiği halde, çok az ilerleme kaydedilebilmişti. 1953’te yalnızca dört kilometrelik kısım tamamlanmışken proje iptal edildi. Bu çok büyük bir fiyaskoydu. Geri kalmış Romanya, çoğunlukla köle emeği ve hapisteki “*kulaklar*”^{*} ve rejim “düşmanlarının” kullanıldığı proje için teknolojik zemine sahip değildi.

Yirmi yıllık sessizliğin ardından, megaloman bir parti başkanı, Nikolay Çavuşesku, projeyi yeniden başlattı. Komünist Parti, Haziran 1973’te, Tuna Nehri ile Karadeniz arasındaki en dar kısımda (Boğazköy-Köstence arasında), Dobruca’yı bir uçtan bir uca kesen bir hidroelektrik ve ulaştırma sistemi kurulması kararı aldı. Kanal, Karadeniz’e giden güzergâhı 400 km. kısaltıyordu. Proje sembolik bir anlam da üstlendi: Geleceğe giden yol, modernleşmenin gerçek göstergesi olarak tanıtılıyordu.

Kanal, başta 1970’lerin ilk yıllarında gücünün ve ününün zirvesindeki Nikolay Çavuşesku için pek çok yönden önemliydi. Çavuşesku, projeyi başlatan ve planlayan kişi sıfatıyla sık sık çalışmanın ilerleyişini teftiş etti ve ülkeye modernleşmeyi getiren ulusal kahraman rolü oynadı. Bu arada, proje, elektrifikasyon, ulaşımın gelişmesi ve Dobruca’daki arazilerin sulanmasına hizmet etti. Hükümet, inşaat ve kanalın işlemesi için gereken tüm makine ve teçhizatın ülkede üretilmesine karar verdi. Ibrail’de devasa ekskavatörler üretilerek 1975’te çalıştırılmaya başladı; Braşov’dan çeşitli ağır inşaat makineleri, Köstence Limanı’ndan ve Reşiţa’dan kanal havuzları ve servomotorlar getirildi.

* *kulak*: zengin köylü – ç.n.

Projenin belki de en önemli etkisi, Çavuşesku'nun kendini ve Romanya'yı Sovyetler Birliği'nden uzaklaştırması oldu. Çavuşesku Stalinizm'in en katı halini ateşli bir milliyetçilikle kaynaştırarak hem ülkesinde hem de Batı'da adını duyurdu. Kanal, bu bakımdan önemli bir rol oynuyordu. Tuna Nehri 19. yüzyılın sonlarında uluslararası bir konum kazanmıştı. Savaş yılları dışında, bu durum II. Dünya Savaşı sonuna kadar değişmemişti. Dışişleri Bakanı Vyacheslav Molotov'un yardımcısı Andrey Vişinski başkanlığındaki 1948 Belgrad Konferansı, Tuna Nehri'ni uluslararası denetime açan 1921'deki uluslararası anlaşmayı hükümsüz kılarak Batılı güçleri devre dışı bırakmış ve Aşağı Tuna'nın tamamını Sovyet denetimine sokmuştu. Tuna Nehri, Sovyetler Birliği ile Romanya arasındaki bölgede sınırı oluşturan nehirdi, ancak Tuna Deltası'nın büyük kısmı Romanya'ya aitti. Delta'nın girişindeki eski Tuna liman şehri Kalas, Romanya'nın geleneksel ticaret ve ihracat merkeziydi. Çavuşesku, Kalas önlerinde, Tuna'dan denize açılan ve Delta bölgesine girmeyen bir su yolu ile bu bölge üzerinde Romanya hâkimiyetini pekiştirmeye çalıştı.

Kanalın, kanal havuzlarının ve dört köprü'nün inşası on yıl aldı: 64 km'den uzun, 7 metre derinliğinde ve 70-120m genişliğindeki kanalın beton yatağının döşenmesi için, 300 milyon metreküp toprak ya da taş çıkarıldı ve 3,6 milyon metreküp çimento kullanıldı. Ekim 1983'te kanala su girişi sağlamak için Boğazköy havuzu açıldı. Nisan 1984'te son kısmın da dolumu tamamlandı. Ne yazık ki, ağır teknolojik hatalar ile kalitesiz işçilik, kanalın tamamen açılmasına bir süre daha izin vermedi. Her şeye rağmen, modernleşmenin kanıtı olarak bir Rumen kanalı yapılmış oldu ([*The*] *Blue Waterway*, 1984).

Sovyetler Birliği'nin, Josip Bros Tito'nun bağımsız siyaseti ve Władysław Gomułka'nın "Polonya usulü sosyalizmi" gibi kendinden bağımsız her türlü sosyalist yoruma tahammülsüz olduğunu açıkça ortaya koyuyordu.

Merkezi planlamaya dayalı ekonomik sistemin belirleyici özellikleri

Denetimli piyasa ekonomisi, devlet müdahaleciliğini uyguladı. Ekonomik dirijizm, daha da ileri giderek devlete ait devasa ekonomi sektörleri kurdu. Sovyet tipi piyasasız ekonomi, tüm ekonominin devlet (ya da devletin işlettiği kooperatif) mülkiyetinde olmasına dayalıydı. Özel sektör, ulusal ekonominin en fazla %3-4'ünü oluşturuyordu. Dış ticaret devlet tekeli durumuna geldi; dış ve iç ticaret birbirinden ayrıydı. Üreticilerin ürünlerini dış ülkelere satma hakkı yoktu; onun yerine kollara ayrılmış dış ticaret şirketleri oluşturularak özel bakanlıkların yönetimine verildi.

Tarımsal işletmelerin çoğu resmen devlete ait olmasa da, kolektivizasyon, şeklen seçilmiş bir yönetime ve başkana sahip bir kooperatif çiftlik olan *kolhoz*'u yarattı. İlk dönemde, esas olarak tek bir köy bir *kolhoz* oluşturuyordu. 1970'lerin ortalarında, Sovyetler Birliği'nde ortalama bir *kolhoz*'un boyutları beş kat artarak, 6000 hektarlık araziye ve yaklaşık 500 üye haneye çıktı. Gerçekte *kolhoz* bağımsızlıktan neredeyse tamamen yoksun bir sözde-kooperatifti. İdari kuruldakiler, içtüzüğe aykırı biçimde “tavsiye” edilir, ancak uygulamada parti örgütleri tarafından atanırdı. Üyelerin kooperatif şeklini seçme hakkı olmayıp, merkezin karar verdiği modeli, bilinen adıyla *artel* tipini benimsemeleri gerekiyordu (1931'de kolektif çiftliklerin %92 si *artel* tipi idi). Temmuz 1932 tarihli bir kararname, yapılan işin niceliği ve özüne göre oluşturulan *trudoden* yani birim işgünü uygulaması getirerek, üyeler için ücret sistemini düzenledi. 1935 tarihli örnek bir tüzük, tüm *kolhoz* idaresini kurallara bağlıyordu.

Öte yandan, devlet denetimi ve güdümünün en önemli unsuru, Ocak 1933 tarihli kararname ile yürürlüğe giren zorunlu teslimat sistemi, yani devlete zorunlu “indirimli satış” kotasıydı. Bu bir ticari işlem olmayıp zoraki bir yükümlülük olduğundan devlet “reel” piyasa fiyatlarını ödemek zorunda değildi ve çok düşük, hatta kimi zaman üretim maliyetinden de düşük bir bedel verebiliyordu. Örneğin 1932'de Sovyet hububat satın alma örgütü Zagotzerno, bir sentner [50kg. – ç.n.] çavdarı 5,7 rubleye alıp, 84 rubleye satmıştı. Fiyat sistemi köy-

lüyü sömürmek üzere düzenlenmişti: Devlet, şehirlerde parafin yağını litresi 18 kopekten satarken, köylerde bunu litresi 30 kopek ve daha sonra 38 kopeğe satıyordu. Aynı yıl, şeker fiyatı şehirlerde %95 artırılırken, köylerde %163 artırıldı (Nove, 1992: 207, 213).

Devletin satın alma örgütleri *kolhoz*ların üretim faaliyetini denetliyordu. Bunların ağır makineler edinmeleri yasaklanmıştı. Devlete ait (1929'da kurulan ve 1958'de kapatılan) Makine Traktör İstasyonları ile anlaşma yapmak zaruridi. Bunlara, makine işleri karşılığında ücretler aynı olarak ödeniyordu. Makine İstasyonları aynı zamanda *kolhoz* üzerinde siyasal gözetmen rolüne sahipti. Yerel parti ve devlet otoriteleri, merkezi otoritelerin hesaplamalarına dayanarak ekimle ilgili planlarını belirliyorlardı. Bir başka deyişle, *kolhoz* kendi icraatlarının ne olacağına karar verme hakkına bile sahip değildi. Kolektivize tarım, şeklen kooperatif usulü olsa da, uygulamada devlet tarafından işletiliyordu.

Devlet güdümlü *kolhoz* sisteminin özü, devlet elinde sermaye birikimine hizmet etmek, köylülerin sömürülmesi ve emek gücünün tarımdan inşaat işleri ile sanayiye yönlendirilerek yeniden yapılandırılması idi. Sistem bazı yetersizliklerle yüz yüze geldi. Tarımsal fiyatların aşırı düşük olması köylülerin varlığını tehdit eder hale gelmişti. Düşük fiyatlar bu yüzden kısmen telafi edildi. Kanunlarda düzenlemeler yapılarak, üye ailelerin her birine kişiye özel küçük bir arazi (başlangıç olarak 0,25 hektar) tahsis edildi. Arazi, *kolhoza* ait oluyor, ancak çoğunlukla ilkel tarım yöntemleriyle, kişinin kendisi tarafından işleniyordu. Bu küçük araziler ailelerin süt, et, kuyruk yağı, patates ve sebze ihtiyacını gideriyordu. Öte yandan, Mayıs 1932 tarihli bir kararnamede, zorunlu satışların yerine getirilmesi koşuluyla *kolhoz* hububatı ve kişisel arazilerdeki diğer çiftlik ürünlerinin serbest satışına izin verildi. Ekili alanın %3'ünü oluşturan minik özel arazilerin rolü muazzamdı: Bunlar 1960'larda etin %40'ını ve yumurthanın yaklaşık %70'ini üreterek, üye ailelerin gelirlerinin %45'ini ve toplam tarımsal hasılanın %25'ini oluşturmaktaydı.

Orta ve Doğu Avrupa'daki kolektif çiftlikler 1950'ler boyunca Sovyet modelini benimsemek zorunda kaldılar. 1960'ların başında kolektivizasyon tamamlandığı zaman, katı Stalinizm çoktan etkisi-

ni kaybetmiş ve kolektif çiftlikler daha bağımsız hale gelmişlerdi. Devlet ile kolektif çiftlikler arasındaki ilişki daha ticarileşmişti. 1956 sonrası Macaristan gibi bazı ülkelerde zoraki teslimat uygulaması kaldırıldı ve devlet, ürünleri kooperatiflerden satın almaya başladı. Ekili alanların kabaca %10-12'sini oluşturan özel araziler kanunen ticari ve piyasaya yönelik hale getirildi ve Macar tarımsal hasılasının üçte birini üretir duruma geldi. Hayvancılık kolektifleştirilmemiş, çiftlik hayvanlarının yarısı şahsi mülkiyette kalmıştı.

Arazinin belli bir kısmı *sovhoz*, yani devlet çiftliği olarak doğrudan devlete aitti. Stalinist dönem boyunca, bunların etkisi sınırlıydı, çünkü esas olarak devlet için yapılan düşük maliyetli tarıma yoğunlaşmıştı. 1953'te devlet çiftlikleri ekili arazinin yalnızca %10'unu oluşturuyordu. Stalin'in ölümünden sonra ve Nikita Kruşçev'in yeni tarım politikasıyla birlikte, devlet çiftlikleri çok büyük önem kazandı ve alanları genişledi. Birçok *kolhoz* devlet çiftliği haline geldi; bunlar 1983'te ekili alanların %53'ünü oluşturuyordu. Orta ve Doğu Avrupa'da devlet çiftlikleri başlangıçta olduğundan daha önemli bir rol edinmişti ve arazilerin 1/4 ila 1/5'ine sahipti. Bunların çoğu deneysel çiftlikler haline gelerek modern yöntemleri uygulamaya soktu, tavuk "fabrikalarına" ve yüksek verimli ürünlerine sınai nitelik kazandırdı.

İster devlet mülkiyeti, ister kolektif mülkiyete dayalı olsun, ekonominin tamamı merkezi bir plana ve hiyerarşik bir Sovyet devlet bürokrasisine tabi olup bunlar tarafından yönlendiriliyordu. 1928 tarihli Birinci Beş Yıllık Plan, Sovyetler Birliği'nde katı merkezi planlamayı başlattı. Bu durum, Orta ve Doğu Avrupa'da daha çok 1940'ların sonu ve 1950'lerin başlarında yaşanacaktı. Yugoslavya ilk beş yıllık planını 1947'de başlattı. Onu 1949'da Çekoslovakya ve Bulgaristan, 1950'de Polonya ve Macaristan, 1951'de Romanya ve Arnavutluk takip etti.

Kâğıt üzerinde bağımsız, meşru ekonomik birimler olan devlete ait şirketler, bağımsız icraatta bulunma özgürlüğüne sahip değildi ve piyasa kanunlarına göre davranmıyorlardı. Sovyet planlama kurumları her bir şirkete, devasa bir mega tröstün parçası, yani devlete ait milli ekonominin kollarından biri gibi muamele ediyordu. Bu mega

tröstün “kumanda merkezi” her bir kolu planlayıp yönetiyor ve bu kolların her bir birimi, alım-satım yapmadan, planın öngördüğü şekilde birbirlerine mal alıp veriyordu. Bu durumda “kumanda merkezi” çeşitli ekonomi bakanlıklarıyla birlikte ekonomiyi yönlendiren ve denetleyen bir merkezi planlama organıydı. Şirketlerin merkezden belirlenmiş planları uygulamaları, kendilerine üretmeleri emredilene üretmeleri, bu ürünleri devlete ait bir başka ticari şirkete devretmeleri öngörülüyordu. Ürünleri devralan şirket bilfiil bunları, ihracat firmaları da dahil, tüketicilere ve devlete ait perakendecilik ağı aracılığıyla halka dağıtıyordu. Bir başka deyişle, üreticilerin piyasayla herhangi bir ilişkisi yoktu ve ürünlerinin çeşidi, teknolojik niteliği ya da kalitesini belirleme konusunda tamamen merkezden gelen emirlere bağlıydı. Aynı şey girdilerde de geçerliydi: Devlet şirketleri piyasadan alım yapmıyor, üretim planları ne ise, ona uygun olarak kendilerine hammadde, enerji ve emek tedarik ediliyordu. Hepsi merkezi plan tarafından düşünülmüş olan girdi ve çıktı, piyasadan bağımsızdı. Devlet şirketleri ürünlerini “satmıyor” ve dolayısıyla faaliyetlerinden dolayı kâr etmiyorlardı. Tek saikleri, planın gerektirdiği kadarını ya da onun fazlasını yerine getirmektir ki bu etkinlik, yönetici kadro ve bu arada işçiler için de gitgide artan primlerle karşılığını buluyordu. Devlet şirketleri ayrıca, büyüme ve modernleşme projelerine dayalı olarak, devlet bütçesinden ayrılan yatırım fonlarından da yararlanıyordu.

Bankacılık sistemi merkezileştirildi ve merkez bankası, uygulamada, kredi veren ve işletmelerin hesaplarını denetleyen tek bankacılık kuruluşu haline geldi. Ticari bankacılık feshedildi, ancak merkez bankasına yardımcı olan bir iki özel banka kaldı. Bir yatırım bankası ve bir dış ticaret bankası, kendi özel alanlarında merkezi planlamaya hizmet ediyordu. Halk tasarrufları ve krediler için bir tasarruf bankaları ağı oluşturuldu.

Merkezi otoriteler, yatırımları, hammaddeyi, enerjiyi ve diğer üretim faktörlerini düzenledikleri gibi, emeği de düzenlediler. Emek piyasası da, diğer tüm piyasalar gibi ilga edildi. Zorunlu çalışma, “emek seferberliği” kurumları, *Stuzba Polsce* (Polonya’ya hizmet) gençlik tugayları ve Çekoslovakya’da öncelikli sektörler için “örgütlü işçi

alımları” ile, kurumsal bir emek idaresi ağı kuruldu. Çalışmak zorunluydu ve işçilerin iş yerlerini değiştirmelerine izin verilmiyordu. Sendikalar hakiki işlevlerini kaybederek parti örgütlenmesinin bir “alt damarı” haline geldiler.

Piyasanın yerini merkezi bölüşüm aldı. Ancak bu, fiyatların ve paranın ortadan kaldırıldığı anlamına gelmiyordu. Arz ve talebin etkisiyle oluşan piyasa fiyatları elbette ortadan kalktı. Tüm fiyatlar, izlenen politikanın gereklerine göre merkezi yönetim tarafından belirleniyor ya da değiştiriliyordu. Toptan ya da üretici fiyatları, yalnızca muhasebe ve denetim işlevlerine hizmet ediyordu. Üreticinin plan yönergesi, fiziksel parametreler içerdiği ve üretim talebini ton, metrekare, parça vb. olarak bildirdiği halde, her bir ürünün, bir yetkili organ tarafından belirlenmiş sabit bir fiyatı vardı. Devlet şirketleri (bunların çoğu bir değil, birden fazla ürün üretiyordu) bu suretle, daha önce üretilmiş çeşitli ürünlerin “değerinin” (ya da fiyatının) basitçe birbirine eklenmesiyle bulunmuş parasal değerlerle ifade edilen bir “genel üretim planına” sahipti.

Para ve fiyatların piyasa işlevi, tüketimi düzenlemede, devletle halk arasındaki alanla sınırlıydı. Buna rağmen, bu alandaki “piyasa fiyatları” da belirleniyordu. Fiyatlar yalnızca arz-talebin etkisinde olmayıp, siyasal hedeflere göre fiyatları belirleyen merkezi otoriteler tarafından düzenleniyordu. Ekmek, tereyağı ve süt gibi temel gıda maddeleri düşük düzeyde, hatta üretim maliyetinden de düşük fiyatta tutuluyordu. Bu politika, temel gereçlerin ve tüketimin halkın alım gücünü aşmamasını sağlıyordu. Aynı şey ulaşım, kiralara, bebek giyimi vb. için de geçerliydi. Öte yandan tekstil, ev gereçleri ve diğer tüketim malları, tüketimi sınırlamak ve dizginlemek üzere üretim maliyetinin genellikle üç dört katı üzerinde tutulduğundan, yapay biçimde yüksek fiyattaydı. Yine de fiyat politikası halkın tüketimini kontrol etmenin tek yolu değildi: Merkezi bölüşüm de en az diğeri kadar, belki daha da önemliydi. Konut piyasası yoktu ve konutlar, başvurulara ve siyasal olarak düşünülmüş (hatta kategorilere ayrılmış) tercihlere ya da kararlara göre, belediye meclisleri tarafından dağıtılıyordu. İhtiyaç halinde, temel gıda ürünleri ve gıyecekler de kişi başına belli bir miktarda verilebiliyordu.

Bu beş yıllık süre, bazı önemli hedeflerin planlanması ve yaşama geçirilmesi için zaten kısa bir süreydi ve sonuçların iyi ya da kötü olma olasılığı aşağı yukarı eşit sayılırdı. Bu orta vadeli plan kullanıma hazır değildi: Parti-devletin bütünlüklü bir plana dönüşmesi beklenen ekonomik hedefleriydi yalnızca. Dolayısıyla beş yıllık plan, uygulanabilir yıllık planlara (ve pratik gerekçelerle, dört aylık, aylık ve hatta on günlük birimlere) bölündü. Planın birbiriyle yakından ilişkili çeşitli bölümlerinde, ulusal ekonomi tüm yönleriyle ele alınıyordu. İlk olarak, ayrıntılı bir üretim planıyla toplam üretimin dökümü verilerek, bu toplam başlıca üretim sektörlerine ayrılıyor, aynı zamanda da öncelikle üretilmesi önemli görülen binlerce ürün tek tek sayılıyordu. Miktarlar çoğunlukla fiziksel birimler olarak veriliyordu: Üretilecek traktör sayısı, inşa edilecek konut sayısı, kaç ton kömür çıkarılacağı, kaç ton çelik üretileceği gibi. Dahası, uygulama planı, malzemeler ile ürünlerin dağıtımını da düzenliyordu; böylelikle üretim ve bölüşüm (ya da “karnelendirme” planları) da birbirine bağlanmıştı.

Üretim ve bölüşüm, kaynakların ve kullanımların dengede tutulmak zorunda olduğu maddi “bilançolar” yöntemiyle planlanıyordu. Bu, merkezi planlamanın en can alıcı kısmıydı. Bu bilançolar, yerli üretim ve ithalat gibi tüm kaynakları ve üretim girdisi, ihracat ve iç tüketim gibi kullanım alanlarını hesaba katıyordu. İki tarafın birbiriyle dengede tutulması gerekiyordu. Basit bir örnek vermek gerekirse, üretilen ve ithal edilen kömürün toplam miktarının, enerji sanayisi, kömürü hammadde olarak kullanan (kimya işletmeleri de dahil) diğer şirketler ve son ama önemli bir kalem olarak, ısınma amaçlı halk tüketiminin doğurduğu ihtiyacı karşılayacak kadar olması zorunluydu.

Merkezi plan, ayrıca sayılar ve ücret fonlarıyla, emeği de bölüş-türüyor, ekonominin halihazırdaki kolları ve belli bölgelerdeki planlı büyümenin yarattığı emek talebini hesaplıyordu. Aynı şey yatırımlar için de geçerliydi. Birikim potansiyeli ve tasarruflar temel alınarak hesaplanmış yatırım miktarı toplamı, planlanmış gelişme hedeflerine göre parçalara bölünüyordu: inşaat, sanayi, taşımacılık için ne kadar yatırım gerektiği gibi. Acil uygulanması gereken bazı pro-

jelere bu planlarda özel bir yer ayrılıyordu. Yatırım planları ve kalkınma planları, yalnızca genel anlamda değil, zamanlama bakımından da dengede olmak zorundaydı: Enerji sektöründeki yatırımlar, işleme kollarındaki yatırımlardan önce gelmeliydi; diğer sektörlerdeki artan hasılanın gerekli yerlere ulaştırılabilmesi için de ulaştırma kapasitelerinin genişletilmesi gerekirdi. Yatırım planları, çeşitli plan yönergeleri ya da talimatlarının tüm finansal gereksinimlerini karşılaması gereken kapsamlı bütçe planının bir parçasıydı.

Merkezi plan, aynı zamanda teknolojik kalkınma için kesin hedefleri, yeni teknoloji türlerini, bunların ilk kez uygulanacağı alanları ve bunların üretiminden sorumlu sektörleri de ayrıntılarıyla gösteriyordu. Ülke içinde yokluğu veya kıtlığı çekilen malları ele almak, diğer malları ithal edebilmek için bazı ihracat ürünlerinin üretiminde artışı yönlendirmek üzere, merkezi planda ihracat ve ithalata özel bir bölüm ayrılması gerekiyordu.

Plandaki tüm talimatlar, muhataplara kesin bir dille iletilen ve alıcı için zorlayıcı olan plan göstergeleri formatında bildirilirdi. Merkezi planın kısımlara ayrılması veya parçalanması, ekonominin farklı kollarına ve son aşamada şirketlere yollanan milyonlarca plan dizini doğuruyordu. Planın uygulanışının ve her bir plan dizininin sıkı bir biçimde denetlenmesi, gerekirse düzeltilmesi şart olduğundan, bu tarz belgelere dayalı bir planlama, devasa bir idari ağ ve bürokrasi ihtiyacına yol açmıştı. Her ne kadar idari nizam sık sık değişse de, burada yönetim hiyerarşisinin dizilişini anlatmak yerinde olur. Hiyerarşinin tepesinde parti, ya da daha ayrıntılı söylemek gerekirse, Politbüro ve Merkez Komitesi ile onların “icra kolu” olan hükümet bulunuyordu. Ekonomi alanında hükümet bünyesinde yer alan bir dizi kurum vardı. Bunların en tepesinde, Yüksek Ekonomi Konseyi’nin siyasal karar organı ile Merkezi Planlama Dairesi bulunuyordu. MPD beş yıllık planı ve onu oluşturan yıllık uygulama planlarını hazırlıyordu. Planlama Dairesi ayrıca ulusal planı ekonominin sektörlerine –sanayi, tarım, ulaştırma, hizmetler– ve bunların her birini de ana kollarına bölüyordu (Nove, 1977).

Bu aşamada, sorumluluk işkolu bakanlıklarına geçiyordu. Ekonominin sektörlerinden her biri, bir bakanlık tarafından yönetilip

denetleniyordu. Bunların sayıları ve faaliyet alanları sık sık değişse de, enerji sektörü, demir ve çelik, kimyasal ürünler, makine ve tekstil üretimi ayrı ayrı bakanlıkların idaresindeydi. Tüketim malları sanayileri, ulaştırma, inşaat, tarım, iç ticaret ve dış ticarete ayrı bakanlıklar bakıyordu. Bazı ülkelerde, Planlama Dairesi tarafından ulusal planın bütününden kısımlara ayrılan planların yollandığı işkolu bakanlarının sayısı iki-üç düzineye ulaşıyordu. Onlar da, bakanlığa yollanan planları sektörlerle ayırmakla sorumluydu. Sözgelimi, Hafif Sanayi Bakanlığı kendi planını, kendi bakanlığı denetimindeki çeşitli işkolları için bölümlere ayırıyordu: tekstil, deri, giyim sanayileri vb. Bazı dönemlerde, bakanlık kolları örgütlenmesi altında özelleşmiş alt şubeler ya da müdürlükler de oluşturulurdu ve bunlar “kendi” imalathanelerinin her biri için planı bölümlere ayırmayı sürdürürdü. En sonunda, merkezi plan tek tek şirketlere iletilirdi. Büyükçe bir şirket için hazırlanmış bir zorunlu yıllık plan genelde birkaç bin zorunlu plan dizininden oluşurdu. Janós Kornai’nin çıkarımına göre “Plan, muazzam bir bürokratik koordinasyon eseri idi” (Kornai, 1992: 112-14).

Kamu şirketlerine planları yollar, bunlar, gerekli kaynakları yukarıdan isterdi; piyasa potansiyeli, maliyet, kalite ya da ürünlerinin modernliğine ilişkin kaygılardan muaf olurlardı. Tek saikleri planı yerine getirmiş olmaktı. Bu zorunlu ama aynı zamanda kazançlıydı, çünkü ücretler ve primler planın uygulanma başarısına göre değişiyordu. Uygulamada primlerin dayanağı yalnızca tek bir plan dizini olup, o da, plan bütünüünün icrasını finansal terimlerle anlatan genel üretim planı idi. İdari kadroya yönelik primler, merkezi politikanın maksimum büyüme oranı hedefi temel alınarak, planın icrası ya da üstün icrasına göre, kademe kademe artardı. Bunlar sık sık yıllık maaşın üçte birine, hatta yarısına erişirdi. Üretimde çeşit ve kalite, emek, enerji ve malzeme girdisi gibi başka yüzlerce zorunlu plan dizini, genel planın icrası kapsamında değerlendirilmezdi.

Kaliteyi, hammadde içeriğini ve çeşitleri belirleyen plan dizinleri de –bilhassa, genel üretim planının icrası ve üstün icrasını kolaylaştırmak için göz ardı edilebileceklerinden– önem taşıyorlardı. Şirketler, ürün çeşitleri ya da kalitesiyle ilgili planı göz ardı ederek ve üre-

timde daha fazla enerji ile başka girdiler kullanarak, daha “verimli” bir üretim yapabilirlerdi. Ancak, teşvik edici sistem diğer plan dizinleri üzerindeki etkilerini önemsemeksizin, sırf genel üretim dizinini temel alıyordu. Buna rağmen, ekonominin yürütülmesi, sürekli bir denetim ve düzeltme mekanizmasını gerektiriyordu. Plan dizinleri şirketlere bakanlıklar tarafından veriliyordu ve şirketler icraatlarını bakanlıklara rapor etmek zorundaydı. Ayrıntılı, bürokratik denetim sistemi, neredeyse kesintisiz bir bildirim gerektiriyordu. Raporlar işleniyor ve ardından, gerekirse derhal doğrudan müdahale geliyordu. Şirketlerin planı gereğince icra edebilmeleri için, bunlara merkezden yüzlerce hatta binlerce ıslah talimatı yollanıyordu. Bu “elle çalışan” merkezi denetim tarzı, merkezi planlamanın ayrılmaz bir parçasıydı: Bir şeylerin ters gitmesi durumunda ekonomik faaliyeti düzelterip değiştirmenin tek yolu buydu. Planlama dışlılardan oluşan karmaşık bir çark olduğundan, herhangi bir dışlıdaki arıza zincirleme bir tepkimeyi tetikliyordu. Kömür verimi planlanan miktara erişemediği takdirde, plandaki ithalat kotasını karşılamak ve aynı ödeme için ek ihraç mallarını tedarik etmek üzere müdahale ihtiyacı doğuyordu.

Planlama rejimi, katı bir hiyerarşiye dayanmasına rağmen, yine de planlama işlemlerinde şirketlerin işbirliği ve katılımına ihtiyaç duyuyordu. Planların koydukları hedefler şirketlerin gerçekleştirmeyecekleri kadar yüksek olduğunda, bu bakanlık ve planlama memurları için de bir felaket olurdu. Siyasal kararlar en aşırı büyüme oranlarını öngörse bile, plancılar, planları başarılabilecek kadar gerçekçi kılmaya dikkat etmek zorundaydı. Devlet sosyalizminin belli aşamalarında, plancılar ve bakanlıklar, müdürlüklerle ve şirket yöneticileriyle bir tür pazarlık arayışına girdiler. Bu, kişisel bağlantılara dayanan ve sonradan yer yer “karşı-planlama” olarak kurumsallaştırılan gayri resmi bir süreçti. Merkezi plancılar işbirliği talep eder, şirket yöneticileri imtiyazlar isterlerdi. Daha yüksek üretim hedefi, daha fazla yatırım ve daha fazla tahsisatla karşılanırdı. Son tahlilde, merkezi planlama görüldüğü kadar merkezileşmiş değildi (Soós, 1986).

Merkezi planlama, kooperatif tarımın planlanmasında zorunlu plan dizinlerini kullanmıyordu. Buna rağmen, zorunlu ekim ve da-

ğıtım planları, devlet düzenlemeleri ile müdahalesinin tüm silahları, tarımı da merkezi planlamanın kapsamına sokuyordu. Basit zorunlu plan dizinlerinin müdahalesiz işlemediği bir diğer sektör de dış ticaretti. Piyasa ekonomileriyle ticaret katı bir biçimde sınırlanmış olmasına ve esas olarak kendine yeterliğe ağırlık verilmesine rağmen, genelde bunun eksikliği fazlasıyla hissediliyordu. Geç dönemde bile, Sovyet bloku ülkeleri, sosyalist CMEA piyasasında bulunmayan ürünler, hammaddeler ve yatırım mallarını satın almak zorundaydı. Toplam dış ticaretin yaklaşık üçte biri serbest piyasa ekonomileriyle gerçekleştiriliyordu. İthalat ve ihracatta sabit fiyatlar ve planlama mümkün değildi, çünkü beş yıllık plan süresince dünya piyasası fiyatlarının ne olacağı önceden kestirilemezdi. Sabit iç piyasa fiyatları ile serbest piyasa fiyatları birbirinden kopuk olup aradaki farkın telafi edilmesi gerekiyordu.

Merkezi planlı ekonomi, sonuç olarak, hem piyasasız ekonomiyi piyasa ekonomisine bağlamak, hem de onları birbirine karışmadan tutmak için bir “kanal havuzu sistemi” bulmak zorunda kaldı. Çözüm, dış ticaret fiyatlarının yerel fiyatlardan tamamen yalıtılmış olmasını sağlayan özel bir “fiyat eşitleme mekanizması” oldu. İhracat için üretim yapan şirketler, ürünlerini dış ticaret şirketine teslim ediyor, onlar da iç piyasa fiyatı ödeyerek aldıkları bu ürünleri dışarıya, o piyasayla rekabet edebilecek bir fiyattan satıyorlardı. Ürünler iç piyasa fiyatından daha düşük bir fiyata satılırsa, satışı yapan dış ticaret şirketinin maruz kaldığı “açık” devlet fiyat-dengeleme fonu tarafından zarar karşılanmak suretiyle kapatılıyordu. Ürünler bir kâr marjıyla satıldığı takdirde ise, elde edilen kârın aynı devlet fonuna aktarılması gerekiyordu. Bu mekanizma ithalatta da aynı şekilde işliyordu. İthal edilen ürünler çok daha pahalı bile olsa, bunlar yerli şirketlere iç piyasa fiyatlarından satılıyor ve aradaki fark yine devlet fonu tarafından ödeniyordu. Daha ucuza alımlar olması durumunda, dış ticaret şirketi o farkı devlet fonuna aktarıyordu. Fiyat dengeleme sistemi böylelikle, su kanallarındaki farklı su düzeyleri arasında bulunan bir kanal havuzu misali, serbest piyasa ve piyasasız ekonomi sistemlerini güvenli bir biçimde, hem birbirinden yalıtılmış halde tutup, hem de birbirleriyle bağlantılı hale getirdi.

Özsavunma ve rejimi meşrulaştırma çabaları

Bürokratik planlama ve denetleme sisteminde piyasa teşvikinden yoksunluk, merkezi planlamanın dışlılardan oluşan çarkının işleyişi için propaganda ve bir miktar finansal teşvikin yanı sıra, demir gibi bir disipline ihtiyaç doğurdu. Plan uygulamasının en uç noktası, diktatoryal rejim ve plandan sapmanın suç haline gelmesi oldu. Yeni kanunlar kılığındaki meşrulaştırılmış terör, “saptırma ya da sabotajı”, en vahim örneklerde idama kadar varan acımasız cezalarla cezalandırıyordu. Makul bir gerekçesi olmaksızın merkezi plandan sapmak, yol açtığı zararın vahametine göre, uzun yıllar hapisle, hatta idam cezasıyla karşılık görebiliyordu. Aynı şey, kırsal yerlerde zorunlu teslimat sistemine herhangi bir itaatsizlik durumunda da geçerliydi. Bu zalim yasalara kurban gitmek, yüksek mevkideki müdürler, bakanlık memurları ve basit işçilerle köylülerin tümü için aynı derecede mümkündü. Bu tür “ekonomi” suçlarından dolayı cezalandırılmak, Stalinist rejimlerde boş bir tehdit değil, olağan bir uygulamaydı.

Diktatörlük sayesinde, işçilere ve çalışanlara aşırı düşük maaşlar, ya da teslim ettikleri ürünler için köylülere komik “fiyatlar” ödenebiliyordu. Bunun sonucunda, gelir düzeyi yer yer Batı standartlarından çok Üçüncü Dünya ülkelerine yakındı. Bu siyaset uzun bir süre değişmediği için, toplumsal hoşnutsuzluk neredeyse kaçınılmazdı. Öte yandan, diktatoryal rejimler her türlü direnişe karşı sağlam muhafızlardı. Açıkça durumdan şikâyet eden her kim olursa, ceza kanununun “devlet karşıtı propaganda ve komplo” konulu maddesinden yargılanarak cezalandırılıyordu. Örneğin, Polonya ceza yasasının XIX. maddesinin 127. paragrafı, “halkın iktidarını zayıflatmanın, hoşnutsuzluk ve huzursuzluk yaratmanın ve halk ekonomisine zarar vermenin” suçun vahametine göre, beş yıl hapis ile ölüm arasında değişen hükümlerle cezalandırılabilceğini söylüyordu (Berend, 1996: 56). İsyanlar blok ülkelerinden bazılarında panik yarattığı ve ulusal yönetimler kitleleri durdurmakta aciz kaldığı zamanlarda, Sovyet ordusu askeri kuvvetle rejimi “kurtarmaya” daima hazırды. 1956’da Macaristan’da, 1968’de Çekoslovakya’da olan buydu ve yapılanlar Brejnev Doktrini olarak meşrulaştırıldı.

Rejim, diktatörlük de olsa, meşrulaştırılması gerekiyordu. Ülkeyi “emperyalist” saldırılara karşı güçlendirme yönünde sloganlarla yapılan vatanseverlik propagandası, Sovyetler Birliği’ndeki halkın çektiği sıkıntıların meşrulaştırılmasına yardımcı oldu. Stalin’in 1931’deki konuşmasında, geri kalmışlığı yenmek ve Batı’dan gelecek saldırıya hazırlanmak için zorunlu sanayileşme yönündeki çağırısı, on yıl sonra Hitler’in Sovyetler Birliği’ne saldırmasıyla itibar kazandı. Ancak yalnızca vatansever ve komünist hevesle devlet sosyalizmi kurulamazdı. Düşük gelirlerin, piyasasız sistemin olanaklı kıldığı çeşitli toplumsal önlemlerle telafi edilmesi şarttı. Devlet, halkın kira, ulaşım, temel gıda malları, çocuk giysileri, sinema ve tiyatro biletleri için ödediğinden beş ila on kat fazla finansal yardım yaptı. Finansal yardımlarda, *panem et cirenes*, yani temel gıda malları ve eğlenceye en az masrafla ulaşma güvencesiyle insanlara tatmin sağlama şeklindeki kadim ilke esas alındı.

Bunun yanında, önemli sosyal yardım kurumları oluşturuldu. Bir refah devletinin yaratılması, Bolşevik Devrimi’nin planlarından biriydi. Buharin ve Preobrajenski, 1919’da yeni parti programını irdeleyen, şu haberi vermişlerdi:

[tüm işçiler] sosyal sigorta için herhangi bir harcamadan muaf olacaklar ... Sosyal yardım hakkı, her türlü çalışma kapasitesi yitimi ve her türlü işsizlik durumunda ... ve işçinin ölümü halinde ailenin geride kalan üyeleri için ... geçerlidir. Hastalık, kaza gibi hallerde işçinin maaşı kesintisiz olarak ödenmeye devam edilir ... Ayda 1800 ruble geçim yardımı nama muharrerdir ... Bir işçinin ölmesi durumunda aile aylık 1200 rubleye varan geçim yardımı alır ... Sosyal yardım payları, ücretli emekle geçinen istisnasız herkese verilecek ve ev emekçileri ... ve köylüler de bu kapsama alınacak. (Buharin ve Preobrajenski, 1969: 416-17)

Sovyet rejimi ve daha sonra Orta ve Doğu Avrupa devlet sosyalizmi sistemleri, düşük nitelikli de olsa, tam istihdam güvencesi, üniversiteye kadar her düzeyde ücretsiz eğitim ve tüm vatandaşlara bedava sağlık hizmetini de içine alan daha da kapsamlı bir sosyal yardım sistemini yürürlüğe koydu. Aileler her çocuk için belli miktar-

da çocuk yardımı alıyordu. Uzun süreli doğum izni de –Macaristan’da üç yıl ve Arnavutluk’ta %80 maaşla altı ay– sosyal yardım paketi-ne girdi. Avrupa ülkeleri arasında kişi başı GSYH bakımından yir-minci olan Macaristan, sosyal sigorta harcamalarında on ikinciydi. Sonuç olarak, sosyal yardım politikası, Üçüncü Dünya düzeyinde-ki ücretleri az çok dengeledi.

Planlı ekonomilerde bölgesel bütünleşme sistemi

Merkezi planlı devlet sosyalizmi ekonomi sistemleri, piyasasız me-kanizmaları ile, rejimler içinde en himayecilerdendi. Kendine yeter-lik Sovyetler Birliği’nin başlıca ilkelerinden biri olup küçük Orta Av-rupa ülkeleri bile bu modeli örnek aldılar. Öte yandan bu görece kü-çük ülkelerin hiçbiri, bilhassa enerji ve hammadde konusunda ken-dine yeterliği gerçekleştirmedi. Sovyet bloku kurulduğu zaman, dış ticaret planlı ekonomilerde de önemli bir unsur haline geldi. Ancak bu rejimler, “kapitalist dünya pazarından” olabildiğince bağımsız kal-ma çabasına girdi. Tüm bu faktörler, 1949’da, bir bölgesel entegras-yon örgütü olan Comecon’un kurulmasında etkili oldu.

Stalin, 1952’de SSCB’de “Sosyalizmin İktisadi Sorunları” başlık-lı konuşmasında, “kapitalist ve sosyalist iki ayrı dünya pazarı” ol-duğunu ilan ederek, her zamanki gibi bu pragmatik girişimi ideolo-jik bir temele dayandırdı. Buna rağmen Comecon, daha ziyade Sov-yetler Birliği ve blokun diğer ülkelerinin birbirleriyle imzaladıkları bir dizi ikili ticaret anlaşmasını kapsayan bir çatıydı. Ulusal kendi-ne yeterliğin olanaksız olduğu durumda, bölgesel otarşi benimsene-cekti. Üye ülkelerin hepsi ekonomik bakımdan Moskova’ya bağım-lı hale geldiler: Daha önce ticaretlerinin %10-20’si birbirleriyle olan bu ülkeler, 1950’lerin başlarından itibaren dış ticaretlerinin %60-75’ini Comecon çerçevesinde gerçekleştirdiler.

Comecon, Alman liderliğindeki 1930’ların ve 1940’ların başla-rının *Grossraumwirtschaft*’ı gibi, piyasa ve para ilişkilerinin yerine aynı ticaret ve ödemede kliring sistemi getirdi. Sağlam para böyle-likle esas olarak devre dışı kaldı ve üye ülkeler birbirlerine mal tes-limiyle ödeme yapmaya başladı. Hesapların tutulması ve denetim,

iç “ticarete” benzer biçimde, finansal ifadelerin kullanımını gerekli kılıyordu. Oysa dalgalı fiyatlar planlı ekonomi için elverişli değildi. Dış ticaret fiyatlarının sabit iç fiyatlara göre ayarlanması bu ülkelerin hepsinin menfaatineydi. Bu, beş yıllık planlamayı kolaylaştırıyor, daha güvenli kılıyordu. Bunun bir sonucu olarak Kore Savaşı yıllarında dünya piyasası fiyatlarındaki aşırı tırmanışlar sırasında Comecon, üye ülkeler arasındaki ticarete sabit fiyat uygulaması başlattı. 1950 dünya piyasası fiyatları sabitlenerek 1957’ye kadar değiştirilmeden kullanıldı. Beş yıllık dönemin tamamı boyunca, bu ülkelerin birbirleriyle yapmaları öngörülen ithalat ve ihracatın tümünden hesaplanması böylece daha kolay hale geliyordu. Comecon çerçevesinde, çift taraflı ticaret anlaşmaları, Sovyetler Birliği’nden Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine enerji ve hammadde teminini güvenceye alırken, bunlar, alışverişin karşılığını çoğunlukla Moskova’nın yatırım ve tüketici malları sıkıntısını gidermeye yardımcı olan sınai ürünlerle ödediler. Diğer yandan, devasa ve iddiasız Sovyet piyasasına sınai mal teslimi, rekabet şansı olmayan, düşük kaliteli makine ve diğer sınai ürünlerini Sovyet piyasasında satma imkânı bulan bölgenin tarım ülkelerinin hızla sanayileşmesine yardımcı oldu. Kısacası, çeşitli hesaplamalara göre, sabit fiyatlar 1950’lerde Sovyetler Birliği’ne ortağı olduğu ülkelerle ticaretinde, fazladan yaklaşık 17 milyar dolar kazanç sağladı.

Stalin’in ölümünden sonra Comecon’da yavaş yavaş değişiklikler baş gösterdi. Mayıs 1956’da CMEA’nın Berlin oturumunda, yeni ekonomik işbirliği formları masaya yatırıldı: Petrol boru hattı ve ortak elektrik şebekesi kurulması ve bunun ortak biçimde finanse edilmesi yönünde kararlar alındı. Ortak şirketler kuruldu: 1959’da Polonyalı-Macar ortaklığı Haldex, 1965’te Macar-Bulgar ortaklıkları Agromash ve Intransmash. Nikita Kruşçev, tek tek ülkelerin Comecon piyasasının tümü için belli ürünleri üretmelerini olanaklı kılmak üzere, planlı işbölümü ve üye ülkelerin belli ürünlerde uzmanlaşmaları teklifi getirdi. Makine sanayisi alanında, binlerce ürün üzerinde anlaşmalar yapıldı ve uzmanlaştıkları ürünlerin sistem çapında esas üreticileri ve arzcuları haline gelmeleri için, bazı ülkelere tekel hakkı verildi. Romanya, dizel lokomotiflerin üreticisi ve arzcısı olurken, Bul-

garistan bazı bilgisayar tiplerini tekeline aldı. Macaristan 228 tür makine üretimini kabul etti ve bunların 48 tipinin Comecon piyasasının tamamı için üretim tekeli bu ülkeye verildi. Macaristan 3-5 tonluk kamyonların, 5-7,5 tonluk özel taşıtlar ile bir tarım makineleri serisinin ve yük vagonlarının üretimini kesti, ancak karşılığında Comecon otobüs piyasasının tekeli aldı. Ikarus Company, dünya otobüs üretiminde %6 payla dünyanın en büyük altıncı otobüs üreticisi haline geliyordu. Aralık 1957’de CMEA’nın Kimya Sanayisi Daimi Komitesi, zayıf durumdaki Sovyet bloku kimya sanayisini geliştirmek üzere uzun soluklu bir işbirliği kalkınma programı başlattı.

1960’ların başlarında Kruşçev, sistem çapında bir planlama başlatmak için ortak bir Comecon Merkezi Planlama Dairesi kurulmasını teklif etti. Sınırsız Sovyet ekonomik hükümlerine olasılığına yönelik direniş, bu fikrin reddedilmesine yol açtı. Tüm bunlara rağmen Comecon bilhassa kimya ve makine sanayisi alanlarında işbirliği anlaşmaları yapılması için girişken bir seferberlik başlattı. “Uluslararası Sosyalist İşbölümünün Temel İlkeleri” 1962’de kabul edildi ve 1963’te, çokuluslu bir takas odası olan Uluslararası Ekonomik İşbirliği Bankası kuruldu. Nisan 1969’da Yirmi Üçüncü Comecon Oturumu’nda bir bütünleşme programı hazırlama kararı alındı ve “CMEA Üyesi Ülkeler Sosyalist Ekonomik Entegrasyonu İşbirliği ve Kalkınmasının Daha da Yoğunlaştırılması ve Geliştirilmesi için Çok Yönlü Program” şeklindeki aşırı uzunluktaki adıyla, program Temmuz 1971’deki Yirmi Beşinci Oturum’da benimsendi (Ausch, 1972). Bazı alanlarda, (tekstil makineleri için) Intertextilmash, (atom enerjisi santralleri inşası için) Interatomenergo ve başka pek çok ticari kuruma devlet yetkililerinden temsilciler atandı. 1971’de işbirliği projelerini finanse etmek üzere ortak bir Comecon Uluslararası Yatırım Bankası kuruldu.

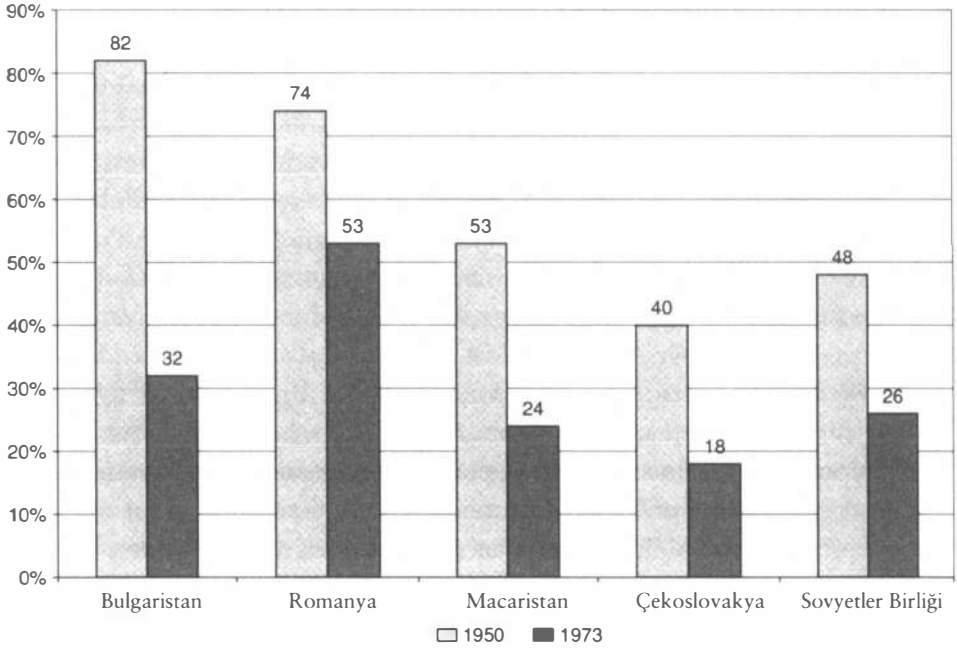
Yine birçok ortak yatırım projesi de sonuçlandırıldı. Irkutsk selüloz fabrikası, Sibiry petrol rafinerileri, 5500 kilometrelik “Dostluk” Petrol Boru Hattı, 2700 kilometrelik Soyuz Gaz Boru Hattı, “Barış” Elektrik Santral Şebekesi ve Yamburg Gaz Boru Hattı bunlardan bazılarıydı. 1980’de sınai işbirliği projelerine hizmet eden çokuluslu 131 anlaşma yapılmış durumdaydı. 1970-1980 yılları arasın-

da takas edilen makinelerde işbirliğiyle üretilenlerin oranı %20'den %40'a çıktı. Öte yandan, Avrupa Birliği'nden farklı olarak, bu işbirliği yalnızca tek tek ülkelerin blok genelinde satmak üzere farklı ürünler üretmelerini olanak veriyordu. Aynı ürünün farklı kısımlarının farklı ülkelerde üretilmesine yönelik bir işbirliği yoktu.

Comecon fiyat sistemini 1950'lerin sonlarında modernleştirdi. Değişmeyen sabit fiyatlar yerine, bir beş yıllık plan dönemi için fiyatlar belirleniyordu. 1958'deki yeni Bükreş Anlaşması'na göre, Comecon fiyatları her beş yılda bir, önceki beş yılın dünya piyasa fiyatları ortalamasına göre düzenleniyordu. Petrol fiyatlarının aniden fırladığı 1973'ün petrol krizinden sonra Sovyetler Birliği yeni bir fiyat sistemini başlattı: Comecon fiyatları, bir önceki beş yıllık dünya fiyatları ortalamasına göre, yıllık olarak düzenlendi. Petrol fiyatları böylelikle dünya piyasası fiyat artışını takip ediyor, ancak ani dalgalanmalara karşı yine az çok korunaklı oluyordu. 1960'lardan itibaren, Comecon fiyat sistemi küçük üye ülkeler için avantajlı hale geldi. Sovyetler Birliği, çeşitli hesaplamalara göre, "gizli" sübvansiyonlar şeklinde blok ülkelere 30 ila 70 milyar dolar sağlamıştı (Marer vd., 1991). Kırk yıl boyunca bölgesel bütünleşme ve kendine yeterliğe olduğu kadar blok ülkelerinde Sovyet ekonomisinin egemenliğine de hizmet eden Comecon, 1991'de devlet sosyalizmi ve Sovyetler Birliği ile birlikte yıkıldı.

Merkezi planlı ekonominin hedefi ve bilançosu

Piyasasız ekonomi rejiminin hedefi ve avantajı neydi? Söz konusu model zorunlu sermaye birikimine imkân sağlamak üzere planlanmıştı. Düşük gelir düzeylerine sahip yoksul tarım ülkelerinin sermaye birikimi oranları öteden beridir düşüktü. Ekonomik ve toplumsal koşulların yoksunluğu, böylelikle geri kalmışlığı da kalıcılaştırıyordu. Bazı hükümetler gelirleriyle ihracat ve yatırımları artırmak, aynı zamanda devlet müdahalesiyle kalkınmaya destek olmak için çalıştı. Bunlar aynı zamanda yabancı yatırımları ülkeye çekmeyi denerdi. Öte yandan, Bolşevik Devrimi'ne dek, Rus tipi geri kalmışlığa çare olacak etkili bir model çıkmadı. Diktatörlük kalkanı

Şekil 4.2 Tarımsal nüfusun azalması: Orta ve Doğu Avrupa

ardında piyasaların ve piyasa fiyatlarının hükümsüz kılınması “ilkel sosyalist birikim” için imkân sağladı. Tarım ürünlerine ödenen düşük fiyatlar ve köylülere satılan mallara ödenen yüksek fiyatlar, yani fiyat makasları denen şey, yoksul tarım ülkelerinde birikim oranında daha önce görülmemiş bir sıçramaya yol açtı. İki savaş arasındaki %6-8’lik birikim yerine, bu ülkeler 1950’lerde GSYH’lerinin %25-30’u, 1970’ler ve 1980’lere kadar da %25-30’u kadar birikim yaptılar.

Her ne kadar yatırım verimi düşük de olsa, sermaye birikimi yine de hızlı bir büyümeye yol açmıştı. Frederick L. Pryor’a göre savaş sonralarındaki üç dönem boyunca devlet sosyalizmi uygulayan ülkelerde GSYH’de yıllık %4-5’lik bir artışı gerçekleştirebilmek için, toplam bağlı sermaye yatırımlarında yıllık %8’den fazla bir artış gerekiyordu (Pryor: 1985: 76).

Neredeyse yirmi yıl boyunca, yüksek yatırıma aşırı derecede yüksek emek girdisi eşlik etti. Orta ve Doğu Avrupa'nın tarım ülkeleri neredeyse sınırsız bir emek fazlasına sahipti ve milyonlarca köylü kolektivizasyonla topraklarından koparılmış ve büyük şantiyelere ve sanayiye itilmişlerdi. 1950'den sonraki yirmi yılda tarımsal işgücünün %40-50'si kırsal bölgeleri terk etti. 1950-1973 yılları arasında tarımsal nüfus olağanüstü düşüşler sergileyerek, Bulgaristan'da %82'den %32'ye, Macaristan'da %53'ten %24'e geriledi (bkz. Şekil 4.2). Kadın emeği de canlanıyordu, öyle ki kadınların istihdamdaki payı, kadının nüfus içindeki oranını neredeyse yakalamıştı. Sonuç olarak, 1950'lerde emek girdisindeki yıllık artış Yugoslavya'da %9, Bulgaristan'da %8 ve Macaristan'da %7,4'ü geçti. 1960'larda emek girdisindeki büyüme yavaşladıysa da, Bulgaristan ve Romanya'da yıllık %5 ve bölgenin diğer ülkelerinde yıllık yaklaşık %2-3 arttı. Sınai işgücü, 1970'ler ve 1980'ler boyunca ılımlı oranlarda büyümeye devam etti (Berend, 1996: 185).

Zorla yatırım ve sanayileşme politikası, bölgenin geleneksel, çoğu sanayileşmemiş ülkelerini sancılı ve kökten bir dönüşüme uğrattı. Topraklarından sürülen milyonlarca köylü kırsal bölgeleri terk ederek, şehirlere, sınai işyerlerine taşındı. Daha öncesinin köylü ve kırsal toplumları –II. Dünya Savaşı'ndan önce nüfusun üçte ikisi ile dörtte üçü köylerde yaşıyordu– bir nesil sonra, çoğunluğu şehirleşmiş ve mavi yakalı işçi toplumları haline gelmişti. En az yirmi yıl boyunca, toplumsal yer değiştirmenin yüksek oluşu, daha modern bir toplumsal yapı yarattı. Orta ve Doğu Avrupa, en sonunda, Batı'nın Sanayi devrimi sonrası dönüşümünü izleyebiliyordu.

Eski seçkin tabakanın şiddetle bertaraf edilmesi, toplumda hızlı bir ekonomik eşitleme ile el ele ilerledi. Hiyerarşik, keskin kutuplara ayrılmış geleneksel sınıf toplumunun yerini, neredeyse kast benzeri toplumsal farklılıkları yıkan, homojen bir toplum aldı. Tarımsal alan haricinde, nüfusun %85-98'i eşitlikçi bir devletin memurları haline geldiler. Gelirler arasındaki farklılık gözle görülür ölçüde azaldı. Gelir eşitlemesi, motivasyonu öldürerek verimlilik ve etkinliğin önündeki başlıca engel haline gelse de, köhne ve katı toplumsal yapıların ve yaklaşımların yıkılmasına yardım etti. Kökten

toplumsal dönüşüm, acımasız ve sancılı olsa da, devlet sosyalizmi uygulayan modernleştirici diktatörlüğün en kalıcı ve uzun vadede en olumlu sonucuydu.

Homojen bir toplum yaratmak amaçlı yukarıdan sanayileşme, şehirleşme ile toplumsal devrim, yeni bir seçkin tabaka ile eğitilmiş uzmanlardan oluşan devasa bir ordunun kurulmasından destek aldı. Bu hamle üzerinde, daha sonra soğuk savaş rekabetinin de etkisi oldu. Toplumsal değişimler böylece bir eğitim reformuyla el ele gitti. I. Dünya Savaşı'ndan önce Avrupa'nın en geri kalmış eğitim sistemlerinden birini ve üçte ikisi (bazı hesaplamalara göre %70'i) okuma yazma bilmeyen bir toplumu miras alan Sovyetler Birliği, modern bir eğitim sistemini kademe kademe uygulamaya soktu. 1950'lere gelindiğinde ilk ve orta dereceli okullara devam eden öğrenci sayısı 1914'tekinden üç misli fazlaydı. Zorunlu eğitim 1930'da dört yıl, 1949'da yedi yıl olarak belirlendi. 1952'deki asıl reform evrensel ve zorunlu on yıllık eğitim uygulamasını başlattı (Poignant 1973: 91).

Eğitimin yaygınlaşp uzaması, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği ve Sovyet bloku ülkelerinin tipik bir özelliği oldu. Sovyet ortaöğretim sistemi, on yıllık zorunlu eğitimin bir parçasıydı. Tüm öğrencilere yönelik olan genel eğitim sistemine ilaveten, branş okulları ve sınıfları, yetenekli çocukların sanat ve matematik alanlarında eğitilmesine hizmet ediyordu. Mesleki eğitim, sekiz yıllık temel okul eğitiminden sonra, ortaokul düzeyine yükseltildi ve 3-4 yıl daha uzatıldı. Bu mesleki eğitim, branşlaşmış ortaöğretim okullarının (*teknikum*) mezunlarına sertifika veriyor, daha yüksek uzmanlaşma eğitiminin kapılarını açıyordu. 1970'te ilgili yaş grubunun yaklaşık dörtte biri bu tipte bir mesleki eğitimi tamamlamıştı.

Orta ve Doğu Avrupa'nın dört bir yanında, sosyalist bir refah devleti inşasının parçası olarak (üç ila beş yaş arası çocukların %90'ından fazlasını bünyesine alan) kreş ve anaokulu eğitimi sistemleri (devlet, topluluk ve yatırım kurumları) kuruldu. Genel temel eğitim 8-10 yıl sürüyordu. Ortaöğretim, gimnazyum, *teknikum*lar ve mesleki eğitimi kapsıyor; mesleki eğitim, temel ortaöğretimin bazı unsurlarını bünyesinde birleştiriyordu. İlgili yaş grubunun, en iyi durumdaki ülkede yaklaşık %10'unun ortaöğretime devam ettiği II. Dün-

ya Savaşı öncesi koşullardaki çarpıcı değişimden sonra, 1960'lar ve 1970'ler boyunca on dört-on sekiz yaş grubunun neredeyse tamamı bu okullara kayıt oldu. Ortaöğretim buna rağmen, büyük ölçüde uygulamaya dönük, mesleki odaklı yapısını korudu. 1990'da Çekoslovakya'da bu yaş grubunun %61'i meslek okullarına, %20'si teknik okullara ve yalnızca %15'i genel eğitim veren gimnazyuma kaydoldu (Karsten ve Majoor, 1994: 81, 124).

Yükseköğretim, Orta ve Doğu Avrupa'da, Sovyetler Birliği'nde de olduğu gibi tarım, teknoloji, eğitim, dış ticaret, ekonomi vb. alanlarda uzmanlaşmış *Hochschule** tipi kurumların çeşitli türlerini içeriyordu. Akşamları ve yarı-zamanlı eğitim uygulaması başlatılarak yaygınlaştı. Genel olarak, herhangi türde bir yükseköğretime kayıtlı 18-24 yaştakilerin oranı, savaş öncesinde %1-2 iken, %15-20'ye çıktı. Bölge, orta ve yükseköğretime kayıtlı gençlerin sayısı bakımından, kıtanın geri kalan ülkeleriyle arayı kapatmaya başlıyordu. Öte yandan eğitim sistemi, aşırı branşlaşmış, fazla uygulamaya dönük eğitimiyle ileriki yıllarda farklı bir mesleğe kaymaya ve esnekliğe elverişsiz bir temel oluşturduğundan, dezavantajlıydı.

Hızlı büyüme ve sanayileşme: yeniden üretilen geri kalmışlık

Piyasasız sistemin de, tıpkı savaş ekonomisi gibi, bir büyük avantajı daha vardı: büyüme ve sanayileşmede iddialı hedefleri gerçekleştirebilecek bir sistem olması. Bir serbest piyasa sisteminden farklı olarak, piyasasız sistemde birikimin tümü devlet kasasına aktarıldığından, hükümet tercih ettiği alanlarda yatırım kararı alıp bunu gerçekleştirme hakkına ve imkânlarına sahipti. Sovyetler Birliği iktisat tarihinin tamamı bu olgunun göstergesidir: Tarım, çıkarlar doğrultusunda kullanılmış, altyapı tesisleri ihmal edilmiş ve sanayiye, bilhassa da yatırım malları ve askeri teçhizat üreten ağır sanayiye öncelik verilmiştir. Sovyetler Birliği'nde ilk yirmi-otuz yılda, toplam yatırımların yarısından fazlası sanayiye aktarıldı, ancak 1960'lar

* *Hochschule*: Yüksekokul – ç.n.

ve 70'lerde bile bu oran üçte birden fazlaydı. Orta ve Doğu Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde, savaşlar arasındaki yılların ortalama %15-18'lik sanayi yatırımı, 1950'lerde %50'ye yükselmiş, daha sonra 1960'lar ve 70'lerde hız keserek ortalama %35-40 olmuştu. İçlerinde en reforma dönük ülke olan Macaristan, 1960'ların ortalarından itibaren sanayi yatırımını toplamın üçte birine indirdi ve daha dengeli bir kalkınma politikası izledi (Berend, 1996). Altmış yıllık ortalamaya bakıldığında, Sovyetler Birliği sanayi yatırımının %84'ünü "ağır sanayiye" yaptı (Kornai, 1992: 173, 175). Orta ve Doğu Avrupa'da, ilk zamanlarda "ağır sanayiler" toplam sanayi yatırımlarının %75-90'ını oluşturdu. Bu daha önce benzeri görülmemiş pay düşse de, yine de yüksek kaldı ve 1980'lerin sonuna dek genelde %50'nin üzerinde oldu.

Devasa emek girdisiyle birlikte, köylü Sovyetler Birliği ile Orta ve Doğu Avrupa'nın tümünü tarihsel olarak kısa bir dönem içinde dönüştüren hızlı sanayileşmenin "sırrı" işte bunlardı. Sovyetler Birliği ve tüm Sovyet bloku II. Dünya Savaşı'ndan sonra tarihin en çabuk kalkınma döneminde bu hızlı büyümelerini sürdürdüler. 1938-1973 yılları arasında Batı Avrupa kişi başı GSYH'sini %260, Sovyet bloku %276 ve yalnızca Sovyetler Birliği %282 artırdı. Savaş sonrasındaki çeyrek yüzyıl boyunca, merkezi planlı ekonomiye sahip ülkelerin yıllık %3,9'luk büyümeleri, tarihteki en yüksek büyüme oranlarından biriydi (Maddison, 1995a).

Hızlı ekonomik büyüme çarpıcı bir yapısal değişimle sonuçlandı ve geçmişe oranla süratli bir sanayileşmeye yol açtı. İşgücünün %70'ten fazlasının tarımla uğraştığı ezici oranda tarımsal Rusya yerine gelen Sovyetler Birliği, sanayileşmiş bir ülke oldu. 1973'e geldiğinde, kazanç getiren bir işe sahip nüfusun yalnızca %20-25'i tarımda çalışırken, %40'ı sanayi ve inşaat sektörlerinde çalışıyordu. Sovyet bloku ülkelerinde 1950'de nüfusun %40 (Çekoslovakya) ile %75'i (Romanya) tarımla uğraşıyordu. Bu rakamlar 1973'te Çekoslovakya'da %18'e, Romanya'da %53'e düştü. Macaristan'da bu pay %53'ten %24'e indi (Berend, 1979: 243). Sınai nüfus, Orta Avrupa'daki gidişin tipik bir örneği olarak, Macaristan'da %18'den %35'e, bazı örneklerde %40-50'ye yükseldi ve Balkanlar'ın tipik örneği Bul-

garistan'da %8'den %28'e çıktı. Kısacası, 1970'lerin ortalarında Orta ve Doğu Avrupa'da GSYH'nin yarısı sanayiden sağlanırken, yalnızca %20 kadarı tarımdan elde ediliyordu.

Öte yandan, “gecikmeli sanayi devrimi” yıkıcı zaafllara sahipti. Merkezi planlı bir ekonominin getirdiği kazançların bedeli çok ağır oldu. Bürokratik olarak yönetilen devlet ekonomisi, gerek piyasa bilgisi ve teşvikinden, gerekse girişimciliğin cazibesinden yana ciddi yoksunluk içindeydi. Bölgesel kendine yeterlik sistemi uygulayan bu rejimler (dış ticaretin dörtte üçünü diğer Comecon ülkeleriyle yürüttüklerinden) dünya piyasasından yalıtılmış olup o piyasada rekabet etmek zorunda değildi ve kendilerini rekabetçi ya da teknolojik bakımdan çağdaş olmaya zorlayan bir etken yoktu.

Dahası, soğuk savaş ambargoları –1947'de ABD Kongresi tarafından başlatılan, Sovyet bloku ülkelerine ihracatı yasaklanan teknolojilerin oluşturduğu COCOM listesi– bu ülkeleri rejimlerin yıkılışına dek teknoloji ithalatından yoksun bıraktı. Bazı dönemlerde, aralarında en gelişmiş yeni teknolojilerin de yer aldığı 2000-3000 çeşit malın ihracatı yasaklanıyordu. Bunun bir sonucu olarak, telefon hatları da dahil, haberleşme sistemleri ilkel kaldı: 1970'lerin sonunda, telefon hatlarının sayısı, her 100 kişi için yalnızca 7,4'tü; bu miktar, Ortak Pazar ülkelerindeki kapsama alanının dörtte biri ve ABD'deki kapsama alanının onda birinden azdı. İletişim devrimi Sovyet blokuna ulaşmadı. Reform yanlısı Sovyet gazetesi *Liternurnaya Gazeta*, 1988'de birkaç yetkilinin fikrini almak üzere “Bu ülkede kişisel bilgisayarların durumunu nasıl değerlendiriyorsunuz?” sorusunu yönelttiğinde, benzer yanıtlar aldı: “Bir felaket ... Haliha-zırdaki bilgisayar üretimi düzeyimiz, Amerika'dakinin yüzde 1'iy-le binde 1'i arasında değişiyor.” Bir başkası, “Durum tek kelimeyle ürkütücü” diyordu: “Ürettiğimiz bilgisayarlar ciddi hiçbir iş için kullanılmayan hilkat garibeleri”. Üçüncü bir yanıt da diğerlerini doğrulamaktaydı: “İster bilimsel araştırma, ister kültürel gelişim ya da eğitim olsun, durum her bakımdan içler acısı.” Sovyetler Birliği'nde bilgisayar eğitimi ancak 1985'te başladı. Bankacılık ve diğer işlemler hâlâ elle yapılıyordu: Otomatik para makineleri, rejimin yıkılışına kadar yoktu (Judy ve Clough, 1989: 6, 7, 23-5, 31, 35,

47). 1970'lerin sonlarında, tüm Sovyet blokunda topu topu 650 bilgisayar kullanılıyordu.

Merkezi planlı ekonomiler bir yandan çok yüksek büyüme oranlarına erişirken, bir yandan da aşağı düzeydeki ekonomik durumları ve geri kalmışlıklarını farklı bir biçimde yeniden ürettiler. Devlet sosyalizmi uygulayan ülkeler modern dünya ekonomisi eğilimlerine, dünya ekonomisinin yeni teknolojik ve yapısal gereklerine ayak uyduramadı.

Sovyetler Birliği, askeri teknolojide, öncü nitelikte teknolojik başarılarla imza atmış, on yıllarca soğuk savaş silahlanma yarışında dünyanın teknoloji lideri ABD ile yarışmıştı. Bazı dönemlerde, ABD'yi geride bıraktığı dahi oldu.

Sovyetler Birliği ilk atom bombasını 1949 yılında, ilk termonükleer füzyon düzeneğini 1953 yılında kullandı. İlk nükleer denizaltısını, ilk Amerikan nükleer denizaltısının kullanıma hazır hale gelmesinden üç yıl sonra ve Britanya ve Fransa'dan yıllarca önce, 1958'de üretti. Soğuk savaş yılları boyunca Sovyetler Birliği, bilhassa füze ve uzay teknolojisinde askeri teknolojinin baş aktörlerinden biri haline geldi. Ekim 1957'de, dünyanın ilk yapay uydusu Sputnik 1'i, ardından, 1958'de, içinde Layka adlı köpeği taşıyan Sputnik 2'yi fırlattılar. İlerlemeler durmaksızın sürüyordu: 1959'da Sovyet Luna 2 aracı aya indi ve Luna 3, ayın çevresini dolanan ilk uçuşu başardı. Nisan 1961'de tarihe geçen ilk insanlı uzay aracı Vostok 1, ilk kez bir insanı, Yuri Gagarin'i uzaya taşıdı. 1960'ların ortalarından itibaren Sovyetler Birliği Voshod programını başlattı ve Nisan 1971'de ilk uzay istasyonu Salyut 1 fırlatıldı ve onu 1974-1982 yılları arasında beş araç daha izledi.

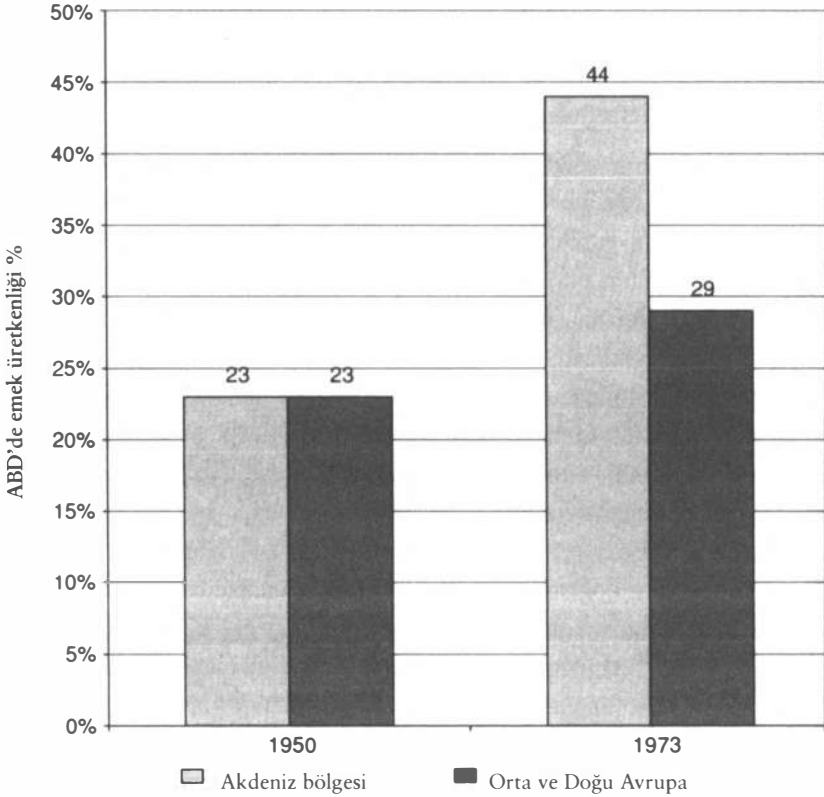
Öte yandan, askeri teknolojinin de dahil olduğu askeri sektör sivil ekonomiden tamamen yalıtılmış durumdaydı. Bu sektör, farklı bir ekonomi rejimine tabiydi. En üstün yeteneklerin ve uzmanların toplandığı askeri sanayide çalışanların maaşları ve çeşitli ayrıcalıkları (başka yerde bulunmayan malların satın alınabildiği özel dükkanlar da buna dahildi), diğerleriyle kıyaslanamayacak ölçüde iyiydi. Araştırma ve üretim masrafları sorun edilmiyor, olası tüm kaynaklar, Sovyet bütçesinin yarısını ABD ile rekabete harcayan bu sek-

töre yatırılıyordu. Askeri teknoloji araştırması ve üretimi sivil ekonomiye sirayet etmeyen yalıtılmış bir alan olarak kaldı. 1970'lerin sonlarına doğru, rejimin genel ekonomik krizi yüzünden Sovyetler Birliği rekabeti sürdüremeyip 1980'lerde silahlanma yarışını gide rek kaybetti.

20. yüzyılın ikinci yarısına, yeni bir teknoloji, iletişim ve hizmet devrimi damgasını vurdu. Sovyetler Birliği ve merkezi planlı ekonomilere dayalı ülkeler, bu dönüşüme ayak uyduramadılar. Sanayi büyük ilerleme kaydetmiş olsa da, erken 20. yüzyılın teknolojik ve yapısal imkânlarını kullanıyordu: Geleneksel demir, çelik imalatı ve erken 20. yüzyıl makine sanayisi kolları için muazzam çabalar harcanıyordu. 1960'larda, Orta Avrupa'nın en gelişkin ülkesi Çekoslovakya, 1000 tonluk sınai üretim için Fransa'nın üç misli, ABD'nin beş misli fazla kömür tüketiyordu. Macaristan ve Polonya, bir ton ham demir üretmek için İsveç'ten neredeyse %40 fazla kok kömürü kullanıyordu. 1000 dolar değerinde makine sanayisi ürünü için kullanılan çelik miktarı, Almanya, İtalya ve Avusturya'dan 2-4 kat fazlaydı.

Sovyet bloku Batı'nın çarpıcı yapısal değişimlerine ayak uyduramadı: 1990'ların başlarında Batı Avrupa'da %2-4'e düşen tarımsal istihdam, eski blok ülkelerinde %15-25'lerde kaldı. Batı'da %25-35 olan olan sanayi istihdamı, Orta ve Doğu Avrupa'da yaklaşık %40'lık payını korudu. Bu yıllarda Batı'daki hizmet devrimi, hizmet sektöründe %66-75'lik bir istihdama yol açarken, blok ülkelerinde yalnızca %30-40'lık bir kesim hizmet sektöründe çalışıyor ve yatırımların yalnızca %25-30'u hizmetlere aktarılıyordu. Hizmet sektörü, Batı'daki en hızlı büyüyen sektör oldu. Her ne kadar bazı iktisatçılar hizmetlerin üretim artışındaki rolünü sorgulasa da, hizmet üretkenliği alttan alta arttığından, hizmetler tarım ile sanayideki üretim artışına yardım ediyor ve aslında üretkenlik artışına kayda değer katkı sağlıyordu. Ancak Orta ve Doğu Avrupa'da bu sektör çoğunlukla sanayileşmeye feda edildi ve diğerlerinden geride kaldı (Berend 1996: 183-198).

Modern uzmanlaşmadan yoksunluğun, zayıf hizmetlerin ve görece geri teknolojinin bir sonucu olarak, üretimdeki artış daha ziyade ılımlıydı (bkz. Şekil 4.3). Bu bakımdan Batı Avrupa, Akdeniz ül-

Şekil 4.3 Periferi ülkelerinde işgücü verimliliği 1950-73 (ABD = %100)

keleri ile Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin üretim düzeylerini karşılaştırmak ilginç sonuçlar verir. Batı Avrupa muazzam bir ilerleme sergilerken, merkezi planlı ekonomiler ancak çok yavaş bir kalkınma düzeyi yakalamıştır. 1950-1992 yılları arasında Batı Avrupa ve Akdeniz Avrupası ülkelerinin işgücü verimliliği düzeyi (çalışılan saat başına düşen GSYH-Batı Avrupa'da 4,4, Akdeniz Avrupa'sında 6,2 kat artış) göz kamaştırırken, Sovyetler Birliği de dahil (2,8 kat artış) Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri görece çok az bir ilerleme gösterdi. 1950'de Doğu Avrupa ile kabaca eşit düzeyde olan Akdeniz Avrupası ülkeleri, 1992'de onun 2,5 katı yüksek düzeye vardı (bkz. Tab-

Tablo 4.2 İşgücü Verimliliği (1990'da dolar cinsinden saat başına üretilen değer), (Maddison, 1995a: 249)

Bölge	1950	1992
Batı Avrupa*	5,82	25,30
Akdeniz**	2,89	17,97
Orta ve Doğu Avrupa***	2,41	6,83

* 11 ülke; ** 4 ülke; *** 6 ülke

lo 4.2). Bu suretle, hızlı büyüme Orta ve Doğu Avrupa'nın sanayileşmesine yol açsa da, devri geçmiş bir sınai yapıyı, teknolojik temeli ve üretkenlik düzeyini yeniden üretiyordu.

Merkezi planlı ekonomi sanayileşmenin ilk safhalarında geri kalmış tarım ülkeleri için elverişli bir modeldi, zira yüksek oranda birikim ve hızlı büyüme sağlıyordu. Ancak, artık insan gücü sınai sektöre kayınca emek kaynakları kurudu.

Tüm bunlara ek olarak, demografik eğilimler değişti; nüfus artışı yavaşladı, durdu, ardından da düşmeye başladı. 20. yüzyılın ilk yarısında, doğum oranları azalmış olsa da, Batı'dakinden çok daha yüksek kalmayı sürdürerek, kabaca 1000'de 22-24 oldu; üstelik Yugoslavya, Sovyetler Birliği ve Polonya gibi bazı örneklerde bu oran binde 26-30'lara çıkabiliyordu (Mitchell, 1976: 648-54). Öte yandan kadın başına düşen ortalama çocuk sayısı 20. yüzyıl başlarında 2,5 ile 4 iken, yüzyılın ortalarında yaklaşık 2-2,5'e inmişti.

Zaman zaman Sovyet bloku ülkeleri ve hükümetleri, doğurganlıktaki düşüşü durdurmak için sert siyasal önlemler getirdi. Stalinist Sovyetler Birliği'nde, son derece muhafazakâr kanunlar ve propaganda çalışmalarıyla, birden fazla çocuğu olan aileleri destekleme çabasına girildi. 1926'da kanuni statü kazanan resmi nikâhsız birlikte-lik 1944'te kanundışı ilan edildi, boşanmaya karşı yaptırımlar getirildi (1934, 1944); kürtaj da ağır suçlar kapsamına alındı (1936). Çocuk yardımları, annelik izni ve kamu kurumları (doğumevleri ve kreşler) ailede daha fazla çocuğu teşvik etmeyi amaçlıyordu (Geiger, 1968:

69, 72, 93-5). 1950’lerde Sovyet blokundaki diğer ülkelerde de benzer önlemler alındı. Kürtaç, Stalinist Macaristan’da ciddi bir suç olarak görülüyordu. Nikolay Çavuşesku’nun Romanya’sında nüfusu artırma amaçlı bağınaz bir girişim, 1970’ler-1980’ler boyunca her türlü korunma yönteminin, hatta prezervatifin bile yasaklanmasına varmıştı (Kligman, 2000).

Diktatörlük olmayan başka bazı ülkelerde olduğu gibi, düşüş gösteren doğum oranlarını tersine çevirmeye yönelik tüm yeni girişimler, en kaba devlet müdahaleleri ve en ısrarlı ideolojik yandaşlığa rağmen başarısız oluyordu.

[bu tür tedbirlerin] kısa vadeli etkileri, genelde doğan çocukların sayısında büyük farklılıklar yarattıysa da, uzun vadeli etkilerinin ılımlı kaldığı değerlendirilmiştir ... Kadın başına düşen çocuk sayısı ... Romanya’da 0,2 adet artarken, [Macaristan ve Çekoslovakya’da aile içi nüfusun azalması durduruldu, ancak hiç bir artış sağlanamadı]. (Kamarás vd., 1998: 247)

Dolayısıyla, değişmekte olan, daha şehirleşmiş yaşam biçimi, ciddi konut sıkıntısı ve kadın emeğinin yaygın biçimde istihdama zorlanması gibi nedenler yüzünden, parti siyaseti aracılığıyla yapılan müdahaleler nüfus azalmasını önlemeyi başaramadı. Yüzyılın sonunda, Orta ve Doğu Avrupa’da kadın istihdamı çalışan toplam nüfusun %40-50’sine erişerek, kadınların toplam nüfus içinde oranına neredeyse eşit hale gelmişti. 1960’ta evli kadınların yalnızca %20-30’u işgücüne katılıyordu, oysa 1980’de bu katılım oranları pek çok ülkede %50-75’e ulaşmıştı. En yüksek oran Sovyetler Birliğinde idi (%87) (ILO, 1980).

Yüzyılın sonunda Orta ve Doğu Avrupa’da aile başına düşen çocuk sayısı 1,5’e indi. 1990’larda Rusya’da aile başına yalnızca 1,4 çocuk düşüyordu. Bu rakamlar doğum düzeylerinin altındaydı ve durum, yüzyılın son yirmi-otuz yılı boyunca bir nüfus azalmasına yol açtı. Yüksek yatırımlar ve emek girdisine dayalı “geniş çaplı” kalkınma siyaseti ancak kısa bir süre işlerliğini sürdürdü. Yeni teknolojik devrim, katı bürokratik sistemin ölümünün habercilerinden biri oluyordu.

Başarısız reform girişimleri

Daha fazla kalkınmanın tek yolu, büyüme paradigmasını, daha gelişmiş hizmetler ve teknolojiye dayalı “yoğun” bir verimlilik artışı modeline uydurmaktır. Bölgenin ideolojik bakımdan daha esnek bazı rejimleri, bu yeni gereksinimleri kabullenerek buna göre reformlar yapmaya başladılar. Stalin’in Mart 1953’teki ölümünü, Yeni Rota, ya da İlya Ehrenburg’un kısa romanında sürece verdiği isimle “Çözülme” takip etti. Öte yandan, Stalin’in seçilmiş halefi Georgi Malenkov, gerek Sovyetler Birliği’nde gerek uydularında aşırı uçların törpülenmesi ötesinde bir değişim istemiyordu. 1953-1955 yılları arasında birikim ve yatırımlar yavaşlatıldı: GSYH Çekoslovakya’da %25’ten %13’e, Polonya’da %28’den %21’e, Macaristan’da %25’ten %15’e indi. Yumuşak siyasal ayarlamalar 1952-1955 yılları arasında Bulgaristan’da temel ürünlerin tüketiminin %66’dan %77’ye yükselmesine yol açtı. Sınai yatırımlar ılımlı düzeye çekildi ve tarım ile hizmetler güçlendi. Tarımsal yatırımlar 1950’lerin ortalarında Arnavutluk ve Macaristan’da neredeyse iki katına çıkmıştı (Brus, 1986: 45-7). Malenkov’un yerine geçen Nikita Kruşçev yönetiminde Stalinizm’den uzaklaşma eğilimi, bir iki küçük fırsat kapısı açmıştı. Ama bilhassa, Yugoslavya’nın 1948’de Stalin’le yolları ayırarak bağımsız bir rotaya girmesi ve 1956’daki Polonya ve Macar devrimleri, Sovyet tipi komünizmin tarihinde dönüm noktaları oldu. Bunu izleyen reformlar, başta Yugoslavya olmak üzere bazı ülkelerde engellenemez hale geldi. Dönüşümün temeli, işçilerin özyönetim sisteminin yürürlüğe konmasıyla atıldı. Haziran 1950 kanunu, işletmeleri merkezi otoritelerden bağımsız ve seçilmiş işçi konseyleri tarafından yönetilir hale getirdi. Araştırma komiteleri şirketlerin müdürlerini seçiyorlardı. 1952 yılı boyunca zorunlu plan yönergeleri ve maddi kaynak tahsisatı kaldırıldı. Aynı yıl fiyatlar da kısmen serbest bırakıldı ve şirketler bir piyasa ortamında icraatta bulundular. Dış ticaret de liberalleştirildi. Aralık 1951 tarihli Planlama Kanunu, zorunlu plan dizinlerinin yanı sıra merkezi planların bölünmesi uygulamasını da kaldırdı. Tarımın kolektivizasyonu durduruldu, köylülerin kolektif çiftliklerden bağımsız kalmalarına izin verildi. 1958’e

gelindiğinde, ekilebilir arazilerin %2'den azı kooperatiflere aitti. Emek piyasası da özgülleşti; dahası, işçiler çalışmak üzere yurtdışına çıkma hakkı kazandı ve reformdan geçirilmiş bir devletçi sosyalist ekonomi sistemi uygulanmaya başladı. Öte yandan, gayri resmi bir parti-devlet denetimi, Sovyet tipi ekonominin bazı merkezi unsurlarını muhafaza ediyordu. Tek kredi kaynağı olarak merkez bankasının ve onunla birlikte düşük özfinansman düzeyinin (toplam yatırımların yalnızca dörtte biri) korunması bilhassa dikkate değerdir.

Yugoslavya'da ikinci bir ekonomik reform dalgası 1965'te başladı. Fiyat serbestliği daha da genişletildi ve fiyatların yaklaşık yarısı piyasa fiyatı haline geldi. Sınırlı dış ticaret serbestliği de denendi. En önemlisi, bankacılık sistemi yeniden düzenlendi: Ticari bankalar kuruldu ve ulusal banka, piyasa ekonomisindeki merkezi bir banka rolünü yeniden edindi. İşletmeler bağımsızlık kazandı, merkezi planlama işlevsiz kılınarak yıllık işletme planları ortadan kalktı (Brus, 1986: 170-1).

Yugoslavya örneği Orta ve Doğu Avrupa üzerinde güçlü bir etki yarattı. Macaristan 1956 devriminden sonra önemli bir reform hazırladı. Yeni Kádár hükümeti tarafından görevlendirilen bir uzman komitesi, piyasa ağırlıklı ekonomiye geçişi tavsiye etti. Gomulka rejimi tarım siyasasını kökten değiştirdi. Yugoslav rotası cazip hale gelmiş, başka ülkelerde de krizler reform girişimlerinin yolunu açmıştı. Örneğin Çekoslovakya'da ekonomik büyüme 1961-3 yıllarında durmuştu ve sistemin kötü işlediği sinyalleri veriyordu. Komünist Parti'nin reformcu kanadının hazırladığı reform planı Ocak 1965'te kabul edildi. Genel itibarıyla, büyük yatırımların merkezden, devlet tarafından finanse edildiği planlama muhafaza ediliyor, ancak zorunlu plan dizinleri ve maddi kaynak tahsisinin yerini, piyasa teşvikleri alıyordu. Yeni kurallara göre, işletmeler satışlardan kâr edecek ve bu kâr ücretlere yansıtılacaktı. Fiyat sisteminde yapılan değişikliklerle (çoğunluğu enerji ve hammadde olmak üzere) fiyatların yalnızca %15'i belirlenirken, %80'i belli sınırlar arasında değişebiliyordu. Reformun getirildiği 1967'de, yatırımların yaklaşık yarısı şirket kârlarından finanse ediliyordu (Şik, 1968). Bu reform, cesur bir siyasal değişim olan 1968 Prag Baharı'nın başlangıcı olduysa da, o yılın Ağustos'unda

tüm reform eğilimi, Sovyet ve Varşova Paktı ordusunun acımasız müdahalesiyle durduruldu; Çekoslovakya yeniden reform karşıtı muhafazakârlığa itiliyordu.

Sıkı Sovyet gözetimi altındaki Orta ve Doğu Avrupa’da reformlar temkinli ve kısmiydi. Kritik 1956 yılı reforma doğru bir kayma yarattığı zaman, 1957’de Moskova’da bir uluslararası komünist partiler mitinginde “piyasa araçlarıyla sosyalizmin temelini oyma amaçlı revizyonist girişimler” şiddetle ve tehditkâr bir üslupla kınanmıştı (Brus, 1986: 99). 1960’lar boyunca Macaristan’da gerçekleşen başarılı kısmi reformlardan sonra, günlük Sovyet gazetesi *Pravda*, Macar partisinin üç ay sonra gerçekleştirecek Merkez Komitesi oturumunda “merkezi planlama ve devlet denetimini artıracak” yolundaki “tahminini” açıkça beyan ediyordu (*Pravda*, 1972). Macar iktidar partisinin resmi gazetesi Aralık 1973’te Sovyet eleştirisini haber yaptı ve “dostça endişeleri” sıraladı: “Şirketler için zorunlu bir plan olmadan planlı ekonomi nasıl olabilir? Yatırımların yarısından fazlası şirketlerin elindeyken devletin etkinliğinden nasıl söz edilebilir? (*Népszabadság*, 1973). Macar ve Polonyalıların ilk reform girişimleri başarısız olmuş, Çekoslovak deneyi bastırılmıştı.

Reform yine de devam etti ve Macaristan’da daha büyük başarı kazandı. Kanlı 1956 devrimi ve Sovyet egemenliğine karşı ilk silahlı ayaklanma hezimete uğratılsa da, daha fazla manevra alanı açıyordu. İntikam kanlı da olsa, rejim uzun vadede yeni bir siyasal patlama riskini göze almaksızın Stalinist uygulamalara geri dönemezdi. Bunun yanında, Leonid Brejnev siyasal ve uluslararası ilişkilerde János Kádár’ın yaltakçı sadakatine güvendiğinden, Sovyetler Birliği Macaristan’da bir miktar iç ekonomi reformunu sineye çekti. Hatta bu ülke 1974’te Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması’na (GATT) ve 1980’lerin başında Uluslararası Para Fonu’na (IMF) katılabilirdi. Her ne kadar 1957 tarihinde çok önemli bir reform girişimi Sovyetler Birliği’nin baskısı altında engellense de, János Kádár rejimi 1960’ların ortalarında reforma geri döndü.

“Yeni Ekonomi Mekanizması” şifresiyle anılan piyasaya dönük reform, Kasım 1965’te kabul edildi. Sovyet tipi planlama lağvedildi. Macaristan Sosyalist İşçi Partisi’nin aldığı bir kararda şöyle deniyordu:

Plan göstergeleri sistemi, yani, yıllık ulusal ekonomi planının bakanlıklar tarafından şirketlere bölüştürülmesi uygulaması kaldırılmalıdır. Kendi çalışma programlarını şirketler kendileri tasarlamalıdır ve bunların onaylanması bile gerekmez. Ancak bizler bu sırada meta ilişkileri ve piyasanın aktif rolünün gözler önüne serilmesini sağlamalıyız. (MSzMP: 1968: 306)

Ocak 1968 tarihli fiyat reformu bir karma fiyat sistemi yaratıyordu: hammadde ve enerji kaynaklarının toptan (imalat) fiyatlarının %70'i belirlenmeye devam etti, ancak işlenmiş sınai ürün fiyatlarının %78'i serbest piyasa fiyatları haline geldi. Reform uygulanmaya başladığı zaman, tüketici malları fiyatlarının da yarısı serbest hale gelmişti. Ardından, 1979-80'de, uluslararası rekabetçi fiyat sisteminin iç piyasa ve dünya piyasası fiyatlarını birbirine bağladığı daha kökten bir fiyat reformu başladı. 1980'lerin sonlarına doğru, artık Macaristan'da fiyatların çoğunluğu piyasa fiyatlarıydı. Devlet şirketleri piyasa ortamında çalışıyor ve kâr elde ediyordu. Bunlar, yatırımların ve ücretlerin kaynağı haline geldi. Macaristan'da, 60'ların başları ile 1980'lerin sonlarında, katı bir biçimde düzenlenmiş, alternatif bir piyasa sistemi yavaş yavaş oluşmaktaydı.

Epey ilerleme gösteren piyasalaştırmayı, bilhassa 1980'lerin ilk yıllarından itibaren "gizli" bir özelleştirme izledi. 1980'lerin ortalarına gelindiğinde inşaat işlerinin kabaca %80'i, hizmetlerin %60'ı, tarımsal üretimin %35'i ve sınai üretimin %15'i özel şirketler tarafından sağlanıyordu (Berend 1990; 1996). Ancak 1988-9'a dek, Macar reformları bile, yetersiz tedbirler olarak kaldı.

Polonya, Ekim 1956 devrimi sırasında Gomulka'nın tekrar iktidara dönmesinin ardından Yugoslav modelini izledi ve özel çiftçiliği geri getirdi. 3,5 milyon özel çiftçiyle, 1960 itibarıyla ülkenin sosyalist sektöründe çalışan emek gücünün yalnızca %58'i ve ulusal üretimin en fazla %60'ı kamu sektöründendi. Öte yandan, üretimi son derece baltalayıcı bir biçimde, zorunlu teslimat sistemi ve sömürücü fiyat makası muhafaza edildi. Tarımla uğraşan köylüler makineler satın alamıyorlardı; Polonya tarımı bir yarı-geçimlik çiftçilik durumuna düştü. Sonuç kolektivizasyondan daha kötüydü (Korbons-

ki). Ekonomik sistemi merkezsizleştirmek üzere bazı tedbirler uygulamaya kondu. Bir-iki büyük sanayi şirketi doğrudan ihracat hakkı edildi; ancak fiyat dengeleme mekanizması korundu ve piyasa faizi ihraç mallarından dışlandı (Matejka, 1986; 263, 266). Polonya'nın reform planı 1960'lardaki Gomulka döneminde verimsiz kaldı, daha sonra 1970'lerde Edward Gierek yönetiminde de ters gitti. İleriki yıllarda ülke, 1980'lerin başındaki ağır siyasal ve ekonomik krizin ardından, bir partili-militer rejim altında Macarların reform yolunu izledi. Sovyet denetiminin, 1980'lerin ikinci yarısında Mihail Gorbacov'un *glasnost* ve *perestroyka* döneminde gevşetilmesiyle, Macar ve Polonyalıların reformları yeniden canlandırıldı.

Zamanında daha esnek bir Sovyet rejimi doğmuş olsaydı, daha cesur deneylere ve reformlara kucak açar mıydı? Orta ve Doğu Avrupa'da reform fırsatı, tarihsel olarak dışlanmasa da, kesinlikle kaçırıldı. Bölge ülkelerinin çoğunda, 1968 sonrası Çekoslovakya'da, Romanya, Bulgaristan ve Arnavutluk'ta reform girişiminde dahi bulunulmadı. Gorbacov rejimi siyasal arenayı özgürleştirmiş ancak *perestroyka* ekonomik alana hemen hemen hiç dokunmamıştı. Bu rejimler, yalnızca idari olarak düzeltilmiş bir Stalinist modeli harfi harfine sürdürdüler. Stalinizm sonrası Orta ve Doğu Avrupa, piyasasız, merkezi planlı Stalinist ekonomi sisteminin temel niteliklerini 1980'lerin sonuna dek muhafaza etti. Bu gidişat, rejimin ani ve çarpıcı bir biçimde çürüyerek çöküşüyle sonuçlanacaktı.

Kriz ve çöküş

Sovyet blokunun tarihindeki dönüm noktası, 1973'te gerçekleşti. Önceki yıllarda devam eden hızlı büyüme birdenbire durakladı: 1979 ve 1980'de Macaristan'ın büyüme oranı, sırasıyla %1,6'ya ve %0'a inmişti. Polonya, 1981 ve 1982'de ağır bir gerileme yaşadı — sırasıyla %10 ve %4,8. Yugoslavya'nın yıllık büyümesi, 1981-3 yıllarında, sırasıyla %1,2, %0,6 ve %1,1 oldu. 1980'lerin ikinci yarısı boyunca, Romanya yıllık %0,7'lik bir büyüme yaşadı; Yugoslavya ve Polonya ekonomileri sırasıyla yıllık %0,5 ve %0,2'lik oranlarla durgunluk evresine girmişti (*World Tables*, 1990). Sovyet blokun-

daki büyüme siyasasının değişmesi gerekiyordu ve ekonomi önemli ölçüde –1950-73 yılları arasında yıllık %3,9 GSYH artışından, 1973-89 arasında yıllık %1,2’lik bir artışa inerek– yavaşlamıştı (Maddison, 1995b: 97).

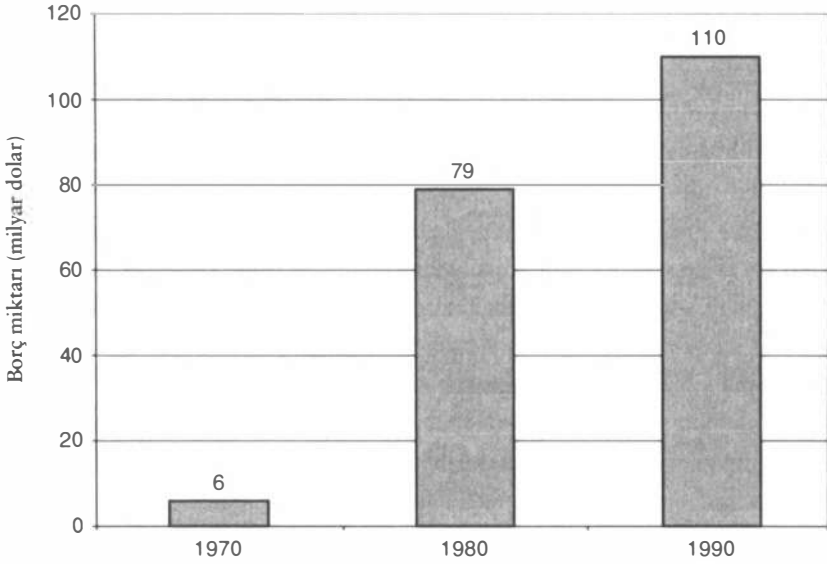
Tüm bu değişimler, görünürde 1973 ve 1980’deki petrol krizleriyle ilişkiliydi. Oysa esas nedenler, çok daha derinlerde yatıyordu. Kapsamlı ithal ikameci sanayileşmenin rezervleri 1960’ların sonlarında kurumuştur. Bölgenin tecrit hali bir ölçüde gevşemiş, piyasa ekonomileriyle yapılan dış ticaret önemli hale gelmişti. En önemlisi de, 1970’ler ve 80’lerde yeni bir teknolojik devrim kendini göstermişti. 1974 yılında kişisel bilgisayarların ortaya çıkması dönüm noktasının habercisi ve simgesi oldu. Dünya ekonomisinin başta gelen eski ihracat kolları gözden düştü. Bu dallardaki ürünlerin satışı büyük fiyat indirimlerine bağımlı hale geldi. Öte yandan, hammadde fiyatları artmıştı. İthal ikameci sanayileşmeyi benimsemiş ülkeler, teknolojik devrime ayak uyduramayıp yıkıcı ticaret açıklarıyla karşı karşıya kalıyordu. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin dış ticaret hadleri örnek alındığında, ihracat fiyatlarının ithalat fiyatlarına oranı, 1973’ten sonraki ilk beş yılda %20-30’luk düşüş gösterdi. Bu ülkeler böylelikle aynı miktarda ithalata karşılık, beşte bir ila üçte bir oranda daha fazla ihracat yapmak zorunda kalmıştı (*Statistical Yearbook 1990*). Teknolojik devrimin kazanımlarına dayalı yeni modern ihracat sektörleri kurulması sürecine uyum sağlanamaması, krizi şiddetlendirmişti.

Modern ekonomik dönüşüme ayak uyduramama şeklindeki, periferiye özgü bu tür yapısal krizler, iktisat tarihinde bilinen olgulardır. Orta ve Doğu Avrupa ile Latin Amerika’da olanlar birbirine benzerdi. Dahası, 1970’lerle 1990’lar arasında olanlar, bu bölgede daha önce de iki kez, 1870’ler-1890’larda ve sonra tekrar, 1920’ler-30’larda yaşanmıştı. 1970’ler ve 80’lerin Schumpeter’i anımsatan yapısal buhranı (teknolojik devrimin bir sonucu olarak eski lider sektörlerin gerilemesi ve yeni lider sektörlerin yükselişinin doğurduğu on-yirmi yıllık bir durgunluk ve yavaş büyüme), devlet sosyalizmini benimsemiş ülkelere bilhassa ağır bir darbe oldu; bunlar rekabetçi yeni teknolojiler ve ihracat sektörleri kurmayı başaramadı.

İlerleyerek kurtuluş mümkün olmadığına göre, hiç kurtulma şansı yok muydu? 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl ortalarının yapısal krizlerinde olduğu gibi, bölge buhrandan çıkış için bir “arka” kapı buldu. Ekonomilerini yeniden yapılandırmak yerine, bu ülkeler devri geçmiş ekonomi kollarını ve ihracat sektörlerini korudu. Batı piyasalarında tahvili mümkün olmayan ihracat mallarının çoğu, yalıtılmış, bölgesel Comecon piyasasında satılıyordu. Bu piyasa güvenliydi ve 1950’lerden beri çok sıkı korunuyordu. Bu tarihsel model tanıdıktı. 1870-1880’lerin yapısal krizinden kaçış, çokuluslu Habsburg ve Romanov hanedanlarının sağlam biçimde korunan piyasalarıyla güvenceye alınmıştı. İki dünya savaşı arasındaki dönemde bölgesel ittifak sistemi olan Hitler’in *Grossraumwirtschaft*’ı da aynı çıkış olanağını sunmuştu. Aynı şekilde, bölge ülkeleri, Sovyet liderliğindeki Comecon sistemi içinde kalarak, bir kez daha kendi güç durumlarından çıkmanın geçici bir yolunu buldu. Sürekli kıtlıklar ve devletin düzenlediği değişmez ticaret anlaşmaları, Sovyet bloku ekonomisinin korunmasına hizmet ediyordu. Serbest piyasa ülkeleriyle ticaret, marjinal orandaydı. Devlet sosyalizmini uygulayan hükümetler bu yüzden değişen uluslararası ekonomi ortamına tepki vermekte gecikti. Reform-yönelimli Macaristan hükümeti bile, 1973’te şu açıklamayı yapıyordu:

hükümete göre, kapitalist dünya ekonomisini karışıklığa iten kriz, Macaristan ve diğer sosyalist ülkeleri etkilemeyecektir — onu sınırdan durdurmak mümkündür. Bu yüzden, buhranın ardında yatan etkenlerin geçici ya da siyasal fermanlara dayalı olmadığına farkına varılana dek epey uzun bir zaman geçecektir. (Berend, 1990: 232-3)

Polonya’nın tepkisi daha da kötüydü. Edward Gierek yönetimi, bir hiper yatırım politikası yürüterek ekonomik sorunların üstesinden gelmeyi denedi. 1970’lerin ilk yarısı boyunca, yatırımlar %133 arttı ve 1975’te Polonya GSMH’si %29 yükseldi. Bir başka deyişle, Polonya aşırı ısınmış ekonomisinin eski ve devri geçmiş sanayi sektörlerini daha da büyüttü. Daha önce enerji ihraç eden ülke, 1970’lerin sonlarında enerji ithalatçısı durumuna geldi (Berend 1996: 229).

Şekil 4.4 Orta ve Doğu Avrupa'nın borç yükü, 1970-90

Öte yandan gecikmeli bir tepki, kısmen Comecon ticaretindeki erozyona bağlı olarak çok vahim sonuçlara yol açacaktı. Üretimdeki kaçınılmaz yavaşlama kısıtları artırıyor ve ülkeleri açık, serbest ticaretçi dünya piyasalarına itiyordu. Sovyetler Birliği'nden daha da bağımsızlaşmaya can atan bazı bölge ülkeleri, önceki ekonomik bağlarını bilerek zayıflatarak Batı'yla daha sıkı ilişkiler kurmaya başladı. Polonya, Macaristan, Romanya ve Yugoslavya, serbest piyasa ülkeleriyle önemli ticaret ilişkileri geliştirdi ve Sovyet önderliğindeki Comecon ülkeleriyle ticareti %40-50 azalttı. 1970'lerin ikinci yarısında, bunların dış ticaretinin yarından fazlası serbest piyasa ticareti haline gelmişti. Görece küçük ülkeler olarak, bunların ekonomileri dış ticaretteki dalgalanmalara duyarlıydı: 1970'lerin ortalarında ihracat Macar GSYH'sinin neredeyse yarından fazlasını, Polonya, Yugoslavya ve Romanya'nının %20-25'ini oluşturuyordu. Bu koşullar altında, intibak yoksunluğu ticaret koşullarının hızlı ve vahim bir biçimde daha da kötüleşmesine yol açtı (*Statistical Yearbook 1990*).

Comecon üyesi ülkeler geleneksel hızlı büyüme siyasasını izlediklerinden, bunlar durmadan büyüyen bir ticaret açığı ile karşı karşıya kaldı. Durum, hızlı bir düzenleme gerektiriyordu ki, bu 1970’lerde kolay görünüyordu. Petrol ihracatçısı ülkelerin muazzam ekstra gelirlerinin çok büyük kısmı ihraç edildiğinden, finans piyasasına “ucuz dolar” yağmaktaydı. Borç almak kolaydı ve bölgedeki hükümetler, bütçe açığını borçlanarak kapatmak için bunu yapmakta tereddüt etmedi. Sonuç olarak, bölge ülkelerinin neredeyse tamamı bir borç batağına düşecekti. 1970 ve 1990 yılları arasında bölgedeki net borçlanma miktarı 6 milyar dolardan 10 milyar dolara yükseldi (bkz. Şekil 4.4). Macaristan’ın 20 milyar dolar borcu ülkenin ihracatından yaklaşık iki misli daha fazla, Polonya’nın 42 milyar dolarlık borcu ise ihracat gelirinden beş misli daha fazlaydı. Borç geri ödemeleri, bu ülkelerin döviz gelirlerinin %40 ila %70’ini yiyordu. Bu arada, ucuz krediler artık bulunmuyordu ve faiz oranları %14-16’ya yükselmişti. Oysa eski borçları kapatmak için yeni kredilere ihtiyaç vardı. Macaristan tarafından girilen 20 milyar dolarlık borcun yalnızca 4-5 milyar doları yatırıma harcandı. Polonya, Yugoslavya ve Bulgaristan iflas etti ve geri ödemeleri erteletme talebinde bulundu. Romanya, paranoyak diktatör Nikolay Çavuşesku’nun, iç tüketimin şiddetle azaltılarak geri ödemelerin yapılması talimatıyla, borç batağından kurtulmaya çalıştı. 1985’te elektrik tüketimi 1979’daki düzeyin %20’sine inmişti. Dükkânlar boş, şehirler ve evler karanlıktı. İşlemez ve müflis bir ülke durumundaki Romanya, 1989’da kanlı bir ayaklanmanın patlak vermesi ve diktatörünün idam edilmesinden iki hafta önce, borçlarını ödemeyi başarmıştı (Berend, 1996: 230-2).

Orta ve Doğu Avrupa’daki buhran son derece ağırdı. Ekonomik faaliyetlerdeki gerilemenin yanı sıra, devlet sosyalizmi idaresinde fiyatları sabitlemiş olan birçok Orta ve Doğu Avrupa ülkesi enflasyon üzerindeki denetimlerini kaybetmeye başladı. 1989’da Polonya’da enflasyon oranı %251’e yükseldi. Yugoslavya %1269 oranında bir hiperenflasyon dönemine girdi (*Transition Report 2001*: 61).

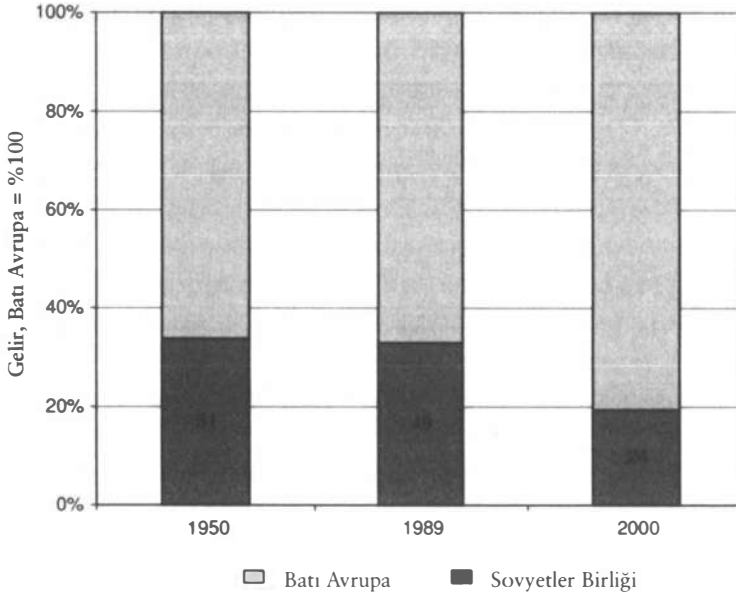
Devlet sosyalizminin hızlı büyüme, tam istihdam ve iyileşen yaşam standartları gibi geçici başarıları zayıfladı ve rejim gitgide derinleşen krizle başa çıkamadı. Elit tabaka bile, bir çözüm bulunabi-

leceğine dair güvenini kaybetti. Ekonomik kriz siyasal krizi tetiklediğinden, rejimler geçici meşruiyetlerini yitirdi. Bu durum, devlet sosyalizminin 1989-1991 yıllarında sessizce çökmesine yol açtı.

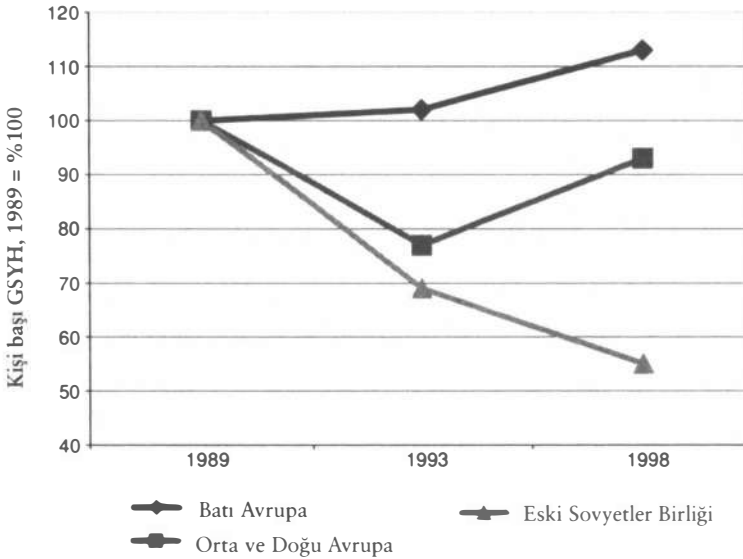
Bu on beş yıllık ekonomik kriz, rejimin çökmesiyle sona ermedi. Bilakis daha ağırlaştı. Birincisi, yapısal krizden çıkış sağlayan geleneksel “arka” kapı artık yoktu. 1989’dan sonra bölge ülkeleri güvenli ve rekabetçilikten uzak Comecon pazarının koruyucu kalkınını yitirmişse, dünya piyasasına girerek, sanayileşmiş ileri ülkelerle rekabet etmeye itilmişti. Dahası, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri artık yalnızca dünya piyasasında değil, kendi iç piyasalarında da rekabet etmek zorundaydılar ki, Polonya ve Çekoslovakya’da bu piyasalar aniden dış rekabete açılmıştı. Macaristan’da bu süreç üç yıl aldı. 1973’ten beri etkisini göstermekte olan buhran, 1990’ların ilk yıllarında devam etmekle kalmayıp daha da derinleşti.

1989 ve 1992-3 yılları arasında bölgede GSYH %25-30 ve üretim %30-40 azaldı. İşsizlik hiç yoktan %13-20’ye, kriz mağduru Yugoslavya bünyesinden çıkan devletlerin bazılarında %40 ve %50’ye fırladı. Tarım, bölgenin dört bir yanında çöktü ve bazı örneklerde 1989 öncesi düzeylerin yarısına indi (*Survey*, 2000: 42). Her ne kadar devlet sosyalizminin çöküşünden sonra Avrupa yolunda ilerleme ve plandan piyasaya geçiş uzun vadede umut vaat eden tek yol olsa da, dönüşümün kendisi biraz da kaçınılmaz bir “dönüşüm krizine” neden oldu. Buna ek olarak, geçiş döneminin ilk aşaması boyunca uygulanan ekonomi politikası, pek çok bakımdan, bilhassa merkezi planlı bir ekonomiden laissez-faire ekonomisine, tümüyle kamusalardan özelleştirilmiş bir ekonomiye ani geçişi bakımından hatalıydı. Özdenetimli bir piyasa yerine denetimli bir piyasa, yeniden yapılandırılmış ve etkin bir kamu sektörüyle karma bir ekonomi, en azından başlangıç olarak plandan piyasaya daha organik bir geçişi mümkün kılabilirdi. Ancak buna benzer bir öneri hemen geri çevrildi.

Hiperenflasyon 1990’ların başlarında bölgedeki birçok ülkeyi sarstı. 1990’da Polonya’da yaklaşık %600’e çıktı, Estonya ve Litvanya’da %1000’i aştı, Rusya ve Ukrayna’da sırasıyla %1500 ve %1200’den fazla oldu ve 1992’de Yugoslavya’da %9000’i aştı. Bulgaristan, 1997’de %1000’den yüksek bir enflasyon oranıyla baş et-

Şekil 4.5 Sovyetler Birliği'nde kişi başına düşen gelir (Batı Avrupa'ya göre %)

Şekil 4.6 Orta ve Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği'nde kişi başı GSYH, 1989-98

Tablo 4.3 Kişi başına GSYH, 1990 fiyatlarıyla, milyon uluslararası dolar cinsinden (Maddison, 2001:330)

Yıl	Orta ve Doğu Avrupa		Eski Sovyetler Birliği		Batı Avrupa	
1989	5902	100	7078	100	15.880	100
1993	4526	77	4907	69	16.149	102
1998	5461	93	3893	55	17.921	113

Tablo 4.4 Kişi başına GSYH artış hızı (Maddison, 2001:186)

Bölge	1950-73	1973-98
Orta ve Doğu Avrupa	3,79	0,37
Sovyetler Birliği ve devamı	3,36	-1,75
Akdeniz ve Batı Avrupa	4,8	1,78

Tablo 4.5 Avrupa Birliği'nde yüzde olarak kişi başına düşen GSYH (Survey, 2000:175)

Ülke	1950	1989	2000
Arnavutluk	-	18	15
Bulgaristan	29	35	24
Çekoslovakya*	69	65	56
Macaristan	50	57	53
Polonya	48	38	40
Romanya	24	39	27
Yugoslavya*	29	45	24
Sovyetler Birliği	51	49	24

* ve devamı olan ülkeler

mek zorundaydı. Tüm bunlara rağmen, 1997'den yüzyılın sonuna dek, bölgedeki ortalama enflasyon oranı tek haneli sayılara indi; ancak bazı ülkelerde yine de yüksek kaldı: Rusya'da %20'den fazla, Romanya'da %46 ve Belarus'ta %60 (*Survey*, 2000: 92; *Transition Report*, 2001: 61).

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, yaşam standartları 90'ların ilk yarısında, bilhassa toplumun daha savunmasız katmanlarında çarpıcı bir gerileme gösterdi. Yoksulluk içinde yaşayan insan sayısının nüfusa oranı 1987-8'de %3'ün altında iken, 1990'ların ilk yarısında artarak 1993-5'te %25'in üzerine çıktı (Ellman, 2000: 126).

Orta ve Doğu Avrupa'da 1990'ların başlarındaki çarpıcı gerilemeyi, yüzyılın bitişiyle fiilen sona eren kademeli bir toparlanma izledi. Sovyetler Birliği bünyesinden kurulan ülkelerde gerileme 1996'ya dek devam etti. 1989'da Sovyetler'in kişi başı GSYH'si Batı düzeyinin %49'una erişmişken, 1996'ya kadar süren çarpıcı gerileme yüzünden, 2000'de bu oran Batı düzeyinin ancak %24'üne erişebildi (bkz. Şekil 4.5).Günün teknolojik-yapısal gereklerine yeterince ya da hiç ayak uydurulamamasına bağlı olarak, ekonomik gerileme bölge ülkelerinin bazılarında yüzyılın sonuna kadar durdurulamamıştı. Orta Avrupa 1993'ten sonra toparlanmaya başlayıp, 1989'daki düzeyinin %80'inden düşük bir orandan 2000 itibarıyla 1989 düzeyine çıkarken, Sovyetler Birliği'nin devamı olan ülkeler 1989 düzeyinin %70'inden geriye gitmeye devam ederek, 1987 düzeyinin %50'sini neredeyse zorlukla aştılar (Şekil 4.6).

Böylelikle, hızlı iktisadi büyüme, 20. yüzyılın son çeyreği boyunca yerini durgunluk ve gerilemeye bırakmıştı (bkz. Tablo 4.3 ve 4.4).

Orta ve Doğu Avrupa ile Batı arasındaki uçurum, bu kısa dönemde artarak, 1973'teki yaklaşık 1/3'lük orandan, 1999'da 1/4 oranında bir eşitsizliğe erişti.

Avrupa'da Doğu ile Batı arasındaki uçurum, 1990'ların başında, modern tarihte daha önce hiç görülmediği kadar artmıştı (bkz. Tablo 4.5). Öte yandan, teknolojik-yapısal modernleştirme, ithal sermaye ve yöntem bilgisi, 1990'ların başından ortalarına dek kayda değer düzelmelere yol açtı. Polonya ve Macaristan 1992'den itibaren

kabaca yıllık %10'la, işgücü verimliliğinde en yüksek artışı sergiledi. 1989 sonrası Orta ve Doğu Avrupa'daki değişimler, özetle, eskinin merkezi planlı devlet sosyalizmi ülkeleri için bir intibak sürecini tetikledi ve bunlar birbiri ardına bütünleşik bir Avrupa ile yakın bağlar kurdular. Öte yandan söz konusu uyum ülkeden ülkeye değişmektedir ve tamamlanmış olmaktan henüz uzaktır. Bölgenin Batı kenarındaki sekiz ülke 2004'te Avrupa Birliği'ne kabul edilmişken, bölgenin üçte ikisini oluşturan diğerleri 20. yüzyıl sonu ekonomik modernleşmesini çok daha geriden izlemektedir. Merkezi planlı ekonomi, geçici olarak epey başarılı olsa da, yüzyılın sonunda işsizliği kesinleşmiştir.

V

II. Dünya Savaşı Sonrası Bütünleşmiş Bir Batı Avrupa'da Karma Ekonomi ve Refah Devleti

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Batı Avrupa'da kendi içinde tutarlı yeni bir ekonomi sistemi ortaya çıktı. Yeni rejimin çoğu unsuru, daha önce “keşfedilmiş” ya da önceki ekonomik sistemlerden birinde uygulanmış olsa da, bu kez farklı bir bileşkeyle yaşama geçirildi ve yeni, önemli birtakım unsurlarla tamamlanarak, sonunda özgün bir ekonomi sistemi oluşturdu.

Savaş sonrası Batı rejiminin en tipik unsurlarından biri, devlet müdahaleciliği idi. Bu, aslında hiç de yeni olmayıp iki dünya savaşı arasının denetimli piyasa ekonomisinin bir özelliği idi. Ancak, bu defa daha karmaşıklaşmıştı: Yükselen konjonktürü aşağı çekecek önlemler, sübvansiyonlar, dış ticaret ve finansal düzenlemelerin yanı sıra, ekonomide çoğunlukla planlamayı içeren güçlü bir kamu sektörünün kurulmasına da yol açmıştı.

Ağırlıklı olarak özel, kısmen kamusal olan bir karma ekonomi de bir yenilik değildi. Ekonomik dirijizm, iki dünya savaşı arasında-

ki dönemde İtalya ve İspanya’da, bir barış dönemi karma ekonomisi gibi işlemişti. Savaş sonrası karma ekonomiler de farklı biçimlere ve kapsamlara sahip olmakla birlikte, devlet planlamacılığını kullandılar. Yine bu yöntem de savaşlar arası dönemin Sovyet piyasasız ekonomi sisteminde ve bir biçimde, ekonomik dirijizm ülkelerinde biliniyordu. Bununla beraber, II. Dünya Savaşı’ndan sonra, kamuya ait şirketler devlet planlamacılığının hedeflerini izlerken rahat bir piyasa ekonomisi içinde çalıştılar. Planlama onlara dayatılmıyor, ancak rekabetçiliğe ve yeni yüksek teknoloji sektörlerinin ortaya çıkmasına destek oluyordu.

Savaş sonrası Batı Avrupa iktisadi rejiminin en özgün buluşu, devlet müdahaleciliğinin tüm bu unsurlarının bir serbest ticaret sistemiyle bütünleştirilmesi idi. Savaşlar arasında kalan yılların devlet düzenlemeleri, müdahaleleri ve ekonominin kamu sektörleri, kendine yeterliğe hizmet ediyor, himayeci tedbirlerle birlikte uygulanıyordu. Savaş sonrası Batı Avrupa’da ise bunun tersine, serbest ticaret politikası; bütünlük bir piyasanın, ardından da düzenlemelere tabi kılınmış karma ekonomilere sahip refah devletlerinden Avrupa Birliği’nin oluşturulmasına hizmet etti.

Savaş sonrasında karma ekonomileri, bir korporatif toplumsal çevre içinde işliyordu. Müdahaleci devlet, sürekli çatışma, ücret mücadeleleri ve bir ücret-fiyat spiralinin ortaya çıkmasından kaçınmak için sendikalar ve işveren örgütleri arasında işbirliği başlattı. Korporatif sistem, aynı zamanda, savaşlar arası dönemdeki ekonomik dirijizmin de tipik bir unsuruydu; ancak, faşist-otoriter bir diktatörlük tarafından zorla dayatılıyordu. Savaş sonrası Batı Avrupa’da ise bu, bağımsız tarafların gönüllü işbirliğine dayalı bir demokratik sistem içinde işledi. Devletin gözetimi altındaki ücret ve kâr uzlaşmacılığı daha fazla yatırım faaliyetine ve büyümeye yol açtı. Devlet, harici bir varlık olmayıp üretken ve kendini dengeleyen piyasa ekonomisinin bir parçası olarak, bütünleştirici ve istikrar sağlayıcı bir unsurdu (Blaas ve Foster, 1992: 1-2).

Refah devletinin oluşturulmasıyla, devlet aynı zamanda toplumsal barışın kurumsallaştırılmasında da aktif bir rol oynadı. Kamulaştırma ile sosyal yardımın her ikisi de köken olarak sosyalist prog-

ramlar ve siyasalara ait kavramlardı. “Sosyalistler, kamu otoritele-
rinin ... üretimi ve gelirin bölüşümünü ... denetlemek suretiyle sorum-
luluğu üstlenmeleri gerektiği inancıyla diğerlerinden ayrılırlar”
(Clegg ve Chester, 1953: 4). Sosyal devlet politikası, bu bakımdan
uzun bir geçmişe sahipti ve savaş sonrasının bir yeniliği değildi. Dü-
şüncenin kökleri aynı zamanda, 19. yüzyıl sonlarının sosyalist olma-
yan, hatta çelişkili biçimde anti-sosyalist Bismarck Almanyası ile yüz-
yıl dönümünün İskandinavya siyasetlerine kadar uzanıyordu. Sos-
yal devlet fikri ayrıca, iki savaş arasındaki, ekonomik dirijizm ve mer-
kezi planlı ekonominin de dahil olduğu denetimli piyasa sistemlerin-
ce de sahipleniliyordu. Bu rejimlerin hepsi sosyal yardım kurumla-
rını uygulamaya soktu. Savaş sonrasının Batı Avrupası, refah poli-
tikası ve kurumlarını oluşturup daha da geliştirerek, aynı zamanda
vatandaşlık haklarının yeni bir yorumuyla, öncekiyle kıyaslanmaya-
cak olgunlukta, çok yönlü bir refah siyasası yaratarak, refah devle-
tini inşa etti. Siyasal hakların yanında, istihdam ve sosyal güvenlik
de doğal vatandaşlık hakları kapsamına alındı. Batı Avrupa sosyal
yardım sistemi, orta sınıf için sosyal güvenliğin yanı sıra, düşük üc-
retleri devlet hizmetleri ile dengelemek suretiyle gelir dağılımını eşit-
lemeye yönelik yöntemler uyguladı. Bölüşümü dengeleyici işleyişi, sos-
yal yardım, sağlık hizmeti ve eğitim siyasasıyla, zengin Batılı refah
devleti keskin gelir eşitsizliklerini başarıyla dengeledi, fırsat eşitliği-
ni teşvik etti; ayrıca, demokratik kurumlara ekonomik bir unsur, eko-
nomik kalkınmaya toplumsal bir unsur ekledi.

Tüm bu unsurlar, bir biçimde daha önceki deneylerden görülerek
sahiplenildi; ekonomi rejimleri, daha önce denenmiş Avrupa ekono-
mi sistemlerinin savaş sonrası özgün bir sentezi halinde yeniden bi-
çimlendirilerek, yeni bir model oluşturdu.

Savaş sonrası uluslararası düzenlemeler

Savaşın hemen ertesinde istikrarlı bir uluslararası sistem oluşturma
gayreti, Avrupa ekonomisinin uluslararası çerçevesini dönüştü-
rerek, yeni iktisadi rejim için sağlam bir temel kurulmasını sağla-
dı. I. Dünya Savaşı sonrasındaki dönemin en belirgin özelliği lider

boşluğuydu: Britanya ekonominin lideri olarak 19. yüzyıldaki konumunu kaybetmiş, az çok onun halefi olarak ortaya ABD çıkmıştı, ama bunların ikisi de yeni durumu kabullenmeyip, eski modellere göre davranmaya devam etti. Britanya artık uluslararası ekonomi işlemlerini denetlemeyi başaramıyor, ABD ise bunu yapmaya kalkışmıyordu. Sonuç olarak dünya ekonomisi karışıklığa düştü, uluslararası işbirliği dağıldı ve tek tek ülkeler sorunları kendi başlarına çözme arayışına girdi. Öte yandan, Büyük Bunalım ve II. Dünya Savaşı unutulmayacak acı bir ders çıkarılmasını sağlamıştı. Sidney Pollard'a göre, bu olaylar "o günden sonra bütün Avrupa'nın gelişiminde kalıcı bir travmatik etki yarattı." Pollard, Avrupa liderleri için şöyle der:

o hataları tekrarlamamakta kararlılık gösterdiler ... ve gönüllü olarak, çatışma, istikrarsızlık ve hoşnutsuzluğun tüm kaynaklarıyla titizlikle mücadele eden uluslararası bir siyasal, ekonomik düzen tasarlamaya giriştiler. (Pollard, 1986: 278, 310)

ABD'nin başı çektiği galip büyük güçler, savaş sona ermeden önce daha istikrarlı, düzenlenmiş bir uluslararası ekonomi sistemi kurmak üzere adımlar atıyordu. Temmuz 1944'te kırk dört ulus New Hampshire'deki Bretton Woods'da, istikrarlı bir uluslararası finans sistemi kurmak üzere bir araya geldi. Konvertibl para birimleri ile sabit döviz kurlarını temel alan, çokuluslu bir ödemeler sistemi için Uluslararası Para Fonu (IMF) kuruldu. 1952'ye kadar süren bir uyum döneminden sonra, üye ülkeler kambiyo kısıtlamaları ya da ayrımcı tedbirleri kullanmama kararı aldı. Bunlar, GSYH'leri ve uluslararası ticaretteki rollerine dayanan bir kota sistemine göre -%25'i altın veya dolar, %75'i ulusal para olmak üzere- katkı payı ödemekte uzlaştılar. Başlangıçta ABD'nin yaklaşık 2,8 milyar dolarlık, Britanya'nın 2,3 milyar dolarlık, Çin'in 550 milyon dolarlık, Fransa'nın 450 milyon dolarlık ve Hindistan'ın 400 milyon dolarlık kotası vardı. Fon'un müzakerelerinde oy kullanma hakları, yapılan katkının miktarına göre veriliyordu ve bu da ABD'nin liderliği anlamına geliyordu. Üye ülkeler, ödemeler dengesi konusundaki kısa vadeli güç-

lüklerin üstesinden gelmede IMF kaynaklarından yardım alabiliyordu. Uzun vadeli finansal sorunlar olması durumunda, yerel para birimlerinin devalüasyonuna başvurulması kabul edildi.

Uluslararası finans sistemi pürüzsüz biçimde işlediği zaman, Fon'un hizmetlerinin önemsiz olduğu düşünülüyordu. Öte yandan, dengesizlikler ve başka zorluklar doğduğunda, Fon, dünya finans sistemini yeniden normale döndürmek için bolca rezerve ve yeterli güce sahip olarak görülmüyordu. (Kenwood ve Loughheed, 1971: 240-2)

Bretton Woods anlaşması aynı zamanda, Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası, diğer adıyla Dünya Bankası'nın kurulmasını da kapsıyordu. Üye ülkeler, tahvil karşılığı sermaye borcu şeklinde 10 milyar dolar topladı; bu rakam 1959'da 21 milyar dolara yükseldi. Dünya Bankası'nın esas işlevi yeniden yapılanmaya yardımcı olmak ve kalkınma projeleri için hükümetlere, özel girişimlere borç vermektir.

Avrupa'nın yeni finansal sistemi, Marshall Planı'nın uygulamaya konması ve Avrupa Ödemeler Birliği'nin (*European Payments Union*) ve Uluslararası Ödemeler Bankası'nın (*Bank for International Settlements*) kurulmasıyla ayrıca güç kazandı. Bu kurumlar çokuluslu likiditenin korunmasına yardımcı oldu, Avrupa ülkeleri arasında ödeme dengesizliklerini giderdi ve bütçe açıklarının kendiliğinden temizlenmesini sağladı.

ABD de bir uluslararası serbest ticaret sisteminin öncüsü oldu. ABD hükümeti, 1947'de gümrük tarifelerini ve ithalat kotası gibi ticaretin önündeki diğer engelleri kaldırmak üzere müzakereler yapılması için yirmi yedi ülkeyi Cenevre'ye davet etti. Çok taraflı Ticaret ve Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması (GATT) Ekim 1947'de yirmi üç ülke tarafından imzalandığında, 50.000 kalemi kapsayan 123 seri müzakere anlaşmaya eklendi. Gümrük tarifeleri kısıtlandı. On beş yıldan kısa bir sürede, üye ülkelerin sayısı yetmişe yükseldi ki, hepsi birlikte dünya ticaretinin %80'ini temsil ediyordu. GATT'ın bilhassa Dillon Round (1961) ve Kennedy Round (1967) gayretleriyle, sonucu, tarifelerin azaltılması ve niceliksel kısıtlamaların (kota-

ların) kaldırılması yönünde ilerleme kaydedildi. İki dünya savaşı arasındaki himayeci ekonomik milliyetçilik ortadan kaldırıldı. Kıtanın en azından Batı yarısında, tüm bu uluslararası kurumlar ülkeleri, daha sonra “Batılı” diye anılmaya başlayan bir bütün içinde kaynaştırdı.

Uluslararası kurumların inşasında en önemli gelişme, Avrupa’nın ekonomik bütünleşmesiydi. Bu süreç savaşın sona ermesiyle birlikte kendiliğinden başladı. Sürecin öncülerinden biri, 1948’den itibaren ortak dış gümrük tarifelerine geçen (1944’te sürgündeki hükümetlerin Londra Konvansiyonu tarafından kurulan) Benelüks gümrük tarifesi birliğiydi. Bu gümrük birliği, 1958 yılında bir ekonomik birliğe dönüştürüldü. 1947 yazında Fransa, bir Benelüks-Fransa-İtalya gümrük birliği önerisi getirdi. Mart 1948’de, Fransız-İtalyan gümrük birliği anlaşması imzalandı. Avrupalıların kendiliğinden girişimleri, 1948’de Avrupa Kalkınma Programı (Marshall Planı’nın) yürürlüğe girmesiyle hız kazanacaktı. ABD’nin bu girişimi ile Amerikan GSYH’sinin %1’i, yani 1948-1952 yılları arasında 17 milyar doları bulan finansal yardım, soğuk savaşın patlak vermesiyle güçlü bir siyasal teşvik de bulmuş oldu. 1947’de on altı ülkenin katılımıyla bir Avrupa Ekonomik İşbirliği Komitesi kuruldu ve ardından Nisan 1948’de Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC) oluşturuldu. OEEC, kıtanın yeniden yapılandırma programını ayrıntılarıyla belirleyerek, ticaretin serbestleştirilmesi ve bir ödemeler birliğinin kurulmasına karar verdi. Alan Milward, bir “Avrupa örgütü” fikrinin siyasal ve ekonomik bütünleşmeye doğru önemli bir adım, “cenin halindeki bir Batı Avrupa devleti” haline geldiğini öne sürmüştür (Milward, 1984: 70). Yeniden yapılanmaya destek olmanın ve savaş sonrası refahın temelini kurmanın yanında, Marshall Planı’nın başlıca kazanımlarından bir diğeri de yeni bir Avrupa dayanışma ruhunun tohumlarını atmasıydı. İleri doğru atılan büyük bir adımla, Fransa, Almanya ve İtalya, üç Benelüks ülkesiyle birlikte, 1952’de Avrupa Kömür ve Çelik Birliği’ni kurdu. Bu altı üye ülke, 1957’de daha da ileri giderek, 160 milyon insanı kapsayan Avrupa Ekonomik Topluluğu’nun temelini atan Roma Sözleşmesi’ni imzaladı. Amerikan liderliğinde ve desteğindeki bir uluslararası kurumsal çerçeve içinde, Avrupa hükümetleri, Büyük

Bunalım ve savaştan çıkardıkları pek çok başka dersi yaşama geçirmeyi başardılar. Alan Milward'ın belirttiği gibi:

Batı Avrupa, yalnızca II. Dünya Savaşı'nın yıkıcı sonuçlarından değil, 1929-1932'deki feci ekonomik yıkım ve ... I. Dünya Savaşı'ndan çıkarılan sonuçlardan da ders alınarak, yeniden inşa edildi ... Batı Avrupa'nın siyasal olarak topyekûn yeniden yapılanması da [buna dahildi]. (Milward, 1984: 463, 466)

Sermaye oluşumu, teknoloji transferi, teknolojiler arası uçurumun kapatılması, beşeri sermayenin verimli kullanımı, etkin idari yöntemlerin benimsenmesi için gereken “toplumsal kapasitenin” oluşturulması: Tüm bu ekonomik büyüme unsurları, uluslararası anlaşmalar tarafından oluşturulan ve ulusal hükümetler tarafından benimsenen siyasetlere sıkı sıkıya bağlıdır. Yakın tarihli bir araştırma, bu etke- ni yeterince vurgulamıştır:

Ekonomik büyümeyi tam olarak kavramak için ... yatırım teşviklerinin ve ilerlemeyi tamamlamanın önündeki engeller üzerinde, siyaset ve kurumların etkisini çok iyi değerlendirmek gerekir. (Eichengreen, 1994: 32).

Gerek uluslararası, gerek ulusal, toplumsal, hukuki ve siyasal kurumlar ... büyümenin açıklanmasında her şeyden önemlidirler. (Crafts ve Toniolo, 1996: 22)

20. yüzyıldaki iktisadi büyümede, bu unsurların önemi fazlasıyla aşîkârdır. II. Dünya Savaşından önce ve sonraki otuzar yıllık iki dönem, siyasete ve kurumlara yönelik birbiriyle tamamen zıt yaklaşımlar içeriyordu. I. Dünya Savaşı, Avrupa'yı bilhassa periferi ülkelerini girdabı içine alan milliyetçi siyasetin önündeki barajı kaldırmıştı. Himayecilik, ithal ikamecilik, düşmanlık ve ekonomik savaş hali, ekonomik bağları ve ticaret ilişkilerini zayıflatmıştı. Milletler Cemiyeti serbest ticaretin eski durumuna getirilmesinde etkisiz kalıyordu. Bu otuz yıllık dönemin büyük bölümünde, para birimleri konvertibl değildi. Sermaye ihracatı da 1920'lerin ikinci yarısındaki bir iki yıl dışında söz konusu değildi. Başlıca siyasal hedef olarak

iç piyasaya dönüklük ile kendine yeterlik, denge ve verimli yatırım ekonomilerini imkânsız kılıyordu. Rekabetçilik ve verimlilik, stratejik önemlerini kaybederek teknoloji aktarımını ve yenilenmesini köstekliyordu. Geniş bir hukuki ağ, ekonomik milliyetçilik ve yalıtımcılığa hizmet etmekteydi. Emek ve sermaye birbiriyle şiddetli bir sürtüşme içinde bulunuyordu.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa ve gelişmiş ülkelerin tümü gerçek dersler çıkardılar ve siyasetlerinin yönünü kökten değiştirerek, uluslararası ve Avrupalı yeni kurumlar inşa etmeye yöneldiler.

Maksat, 1918'de kimsenin başaramayıp bıraktığı görevi üstlenmekti. Versailles anlaşması sonrasının elverişsiz koşulları, 1929'daki ekonomik çöküşün, Nasyonal Sosyalist Parti'nin ve II. Dünya Savaşı'nın sorumlu olarak görülüyordu. (Milward, 1984: 56-7)

“Ulusal temeller” üzerinde ve “ulusal duvarlar” arasında kurulan “Avrupa evi”nin tepesine bir “uluslararası çatı” kondu (Milward, 1984: 464). Bu “çatı” 1971'de Bretton Woods'un işlemez hale gelmesiyle az daha çöküyordu, ama Tokyo ve Punto Del Este oturumlarıyla (sırasıyla 1973 ve 1986), Dünya Ticaret Örgütü'nün kurulması ve aralıklı ilerleyen bir süreçte Avrupa'nın kademeli bütünleşmesiyle, çatı sağlamlaştırıldı.

Bütünleşme sürecine savaştan neredeyse hemen sonra uygulamaya sokulan yeni bir toplumsal düzenleme eşlik etti. Sınıf savaşının yerine, sendikaların ve girişimcilerin gönüllü işbirliğine dayalı, devlet tarafından desteklenen ve izlenen bir tür korporatif sistem olan *Sozialpartnerschaft* kuruldu. Toplumsal dayanışma duygusu ayrıca Avrupa'nın Batı yarısının tamamında refah devletinin hızla yükselmesine yol açtı. Sosyal yardım kurumlarının 19. yüzyıl sonlarına dek uzanan çok eski bir geçmişi olsa da, olgunlaşmış ve uluslararası bir Avrupa refah devleti savaş sonrası düzenlemelerin bir ürünüydü. Siyaset ile kurumlar iktisadi büyümede belirleyici unsurlar haline geliyordu.

Topyekûn siyasal yeniden yapılanma ve siyasal değişimin önemli bir bileşeni olarak, Avrupa, yüzyıllardır süren sömürge egemenli-

ğini yavaş yavaş sona erdirdi. Hammadde ve ucuz emek kaynağı olmalarının yanı sıra, yükselen merkez Avrupa'dan gelen sınai ürünlerin pazarı olarak da kullanılan sömürgeler, ticari ve erken sanayi kapitalizminin ortaya çıkmasında belirleyici unsurlardı. Sömürgecilik 20. yüzyılın başlangıcında doruk noktasına ulaşırken, iki dünya savaşı arası dönemde ölümcül yaralar almış ve kriz, II. Dünya Savaşı sonrasında son haddine erişmişti. Yeni imparatorluk heveslileri olan Almanya ve Japonya'ya karşı savaş, Ağustos 1941'de Atlantik Şartı'nın imzalanmasına ve Ekim 1945'te Birleşmiş Milletler'in kurulmasına yol açtı ki, her ikisi de bağımsızlık ve özgürlük ilkelelerinin koyu savunucusuydu. Savaş yıllarında sömürgeler daha bağımsız hale gelmiş ve ulusal kimlikler geliştirmişti. Ne çelişkidir ki, Britanya'nın İtalya'ya karşı askeri zaferinin Doğu Afrika'da yaptığı gibi, Japon istilası da Endonezya'daki Felemenk egemenliğini zayıflattı. Mahatma Gandhi, Suharto, Ho Şi Min gibi karizmatik liderler kitle hareketleri canlandırdı. Soğuk savaş, müttefikler için ölümcül bir rekabet doğurmaktaydı: Sömürgeler ve diğer bağımlı ülkeler, rakip süper güçlerden birinden yardım isteyebiliyor, böylelikle bunların görece konumlarını güçlendirip onlara yeni fırsat kapıları açıyordu. Sömürgeci egemenliğindeki bölge ve ülkeler de kendi içlerinde örgütlenmeye başladılar: 1955'te Endonezya'nın Bandung şehrinde ve 1958'de Gana'nın Accra şehrinde Üçüncü Dünya konferansları yapıldı. Birleşmiş Milletler sömürgesizleştirme için sağlam bir mücadele alanı haline geliyordu.

Bazı sömürge yönetimleri II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra çöktü. İtalyan ve yüzlerce yıllık Felemenk sömürge imparatorlukları bir iki yıl içinde ortadan kalktı. Etiyopya, Somali, Libya ve Endonezya bağımsızlık kazandı. Kendisinin seksen katı büyüklüğündeki Kongo'yu elinde tutan Belçika, 1959'daki ayaklanmaların patlak vermesinden bir yıl sonra bu Afrika ülkesine bağımsızlık verdi. Britanya politikası, akıllı davranarak çığ gibi büyüyen bağımsızlık hareketlerine karşı direniş sözü etmedi ve bunun yerine, imparatorluğu özgür ülkelerin oluşturduğu bir İngiliz Milletler Topluluğu olarak yeniden düzenleme çabasına girdi. Hindu Hindistan ve Müslüman Pakistan, 1947'de bağımsız oldular; onları ertesi yıl Seylan ve Burma izledi.

Britanya sömürgeleri 1957-1967 yılları arasında barışçıl yollarla bağımsızlıklarını kazandı. Fransa, savaş sonrası denizaşırı bakanlıklar, denizaşırı topraklar ve onlarla bağlantılı devletlerden Fransız Birliği'ni kurarak, sömürge imparatorluğunu yeniden düzenlemeye ve modernleştirmeye çalıştı. Ancak sömürgeler bağımsızlık talep ediyordu; Fransa, Suriye, Lübnan, Tunus ve Fas'tan çekildi. Art arda gelen hükümetler, ulusal *gloire** savunusu adına, 1954'e dek Hindîçin'de ve daha sonra 1954 ve 1962 yılları arasında Cezayir'de yıkıcı savaşlara girdiler. Fransa, küçük düşürücü bir yenilgiden sonra Vietnam'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı. Onu Kamboçya ve Laos'un bağımsızlığı izledi. Başkan De Gaulle, onun kurduğu bir tür milletler topluluğu olan Fransız Birliği'ne katılmak istemeyen tüm sömürgelere bağımsızlık verdi. Fransa'nın sömürgecilik devri sona ermişti. 1961-1964 yılları arasında, Portekiz sömürgeleri Gine-Bissau, Mozambik ve Angola, sömürgeye başkaldırdı. Yıpratıcı savaşlar Portekiz'i daha da yoksullaştırdı ve 1974'te, Portekiz sömürge egemenliğinin sonunu hızlandıran bir iç devrimi tetikledi. "Yirmi yıldan az bir sürede, 1945'ten 1965'e kadar, Avrupa'nın Asya, Afrika ve Endonezya'daki hemen hemen tüm sömürgeleri bağımsızlıklarını kazanmıştı." Onları 1970'ler ve 1980'lerde diğer sömürgeler izledi ve Britanya'nın 1999'da Hong Kong'u Çin'e devretmesiyle, sömürge çağı simgesel olarak sona ermiş oldu (Jordi, 2003: 45).

Sömürgesizleştirme sürecine, sömürgeci devletler arasında artan yakınmalar eşlik etti. Bunlar, sömürgeciliği ülke içi modernleşmeye köstek olabilen, değerli bir nitelikten çok bir yük anlamına gelen büyük bir parasal masraf olarak görüyordu. Kapitalizm tarihinin ilk döneminde öylesine vazgeçilmez olan sömürgeler önemini kaybetmişti. Bu gelişme yalnızca pahalı sömürge savaşlarının ve ülkelerin kendi iç durumlarını iyileştirmek için kaçınılmaz hale gelen yatırımların sonucu değildi; esasen, savaş sonrası Avrupa'daki ekonomik-teknolojik değişimin zorunlu olarak yarattığı bir durumdu. Yeni refah, yeni bir teknolojik rejime ve dolayısıyla yeni bir işbölümüne dayanıyordu. Durmadan artan ticaret, ileri sanayileşmiş ülkeleri bir-

* *gloire*: (Fr.) haysiyet – ç.n.

birine bağlamış ve gelişmiş sanayiler arasında sıkı bir işbirliği ve iş-bölümüne yol açmıştı: Gelişmekte olan ülkelerle ticaret yerine, ticari ilişkilerin ezici bir kısmı Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin birbirleri arasında kuruluyordu (bkz. 6. Bölüm). Bu arada, gelişmiş merkez ülkelerinin kendileri de tarım ihracatçıları haline gelmişti. Bu gelişmelerin çoğu 1950'lerle 1960'lar arasında, sömürgesizleştirmeye paralel bir biçimde, Batı Avrupalı yönetimlerin kendi iç modernleşmelerine döndüğü bir zamanda gerçekleşti.

Ekonomik bütünleşme ve Avrupa Birliği'nin yükselişi

Avrupa'nın kalkınma eğilimi, Avrupa ülkeleri arasındaki ekonomik yeniden yapılanmanın belirleyici bir unsuru haline gelmiş olan, Batı Avrupa'nın görkemli ve benzersiz ekonomik bütünleşme süreciyle sıkı bir ilişki içindeydi. Avrupa Topluluğu'nun oluşturulması ve ardından Avrupa Birliği'nin şekillenmesi, eski kıtada bir yenilenme sürecini canlandırdı. Avrupa, iki dünya savaşı ve on milyonlarca Avrupalının öldürülmesini, dünya savaşları arasındaki yılların hüsnetini, aşırılıkçı rejimlerin yükselişini ve trajik ekonomik krizi kapsayan 20. yüzyıl felaketlerinden ders çıkarmıştı.

Örgütlü bir uluslararası finans sisteminin oluşturulması, devlet müdahaleciliği ve toplumsal dayanışma, bu acı derslerin yarattığı sonuçlardı. Savaşlar arası dönemdeki, üretimi köstekleyici ve sonunda ekonomik ve siyasal bakımdan özyıkımcı olan ekonomik milliyetçilik de aynı derecede önemli bir diğer ders oldu. Bu ders öyle acı ve o dönemin düşmanlıkları ve savaşlarının yarattığı felaketle öyle yakından ilişkiliydi ki, siyasal taraflar ile hükümetler, geçmiş bizzat yaşamış yetişkin kuşaklar bundan çok şey öğrendi ve ekonomik ya-lıtmacılığa bir son verme kararı aldı.

Avrupalı uluslar arasında dayanışmaya duyulan ihtiyaç, kanlı çatışmalardan sakınmak üzere özgür, birbiriyle ilişkili ekonomik ve siyasal sistemler kurma rüyası, II. Dünya Savaşı sonrasında dile getirilmeye başlamıştı. İki İtalyan sol direnişçi, Altiero Spinelli ve Ernesto Rossi, Haziran 1941'de İtalya'da Ventotene Adası'nda bir esir kam-

pında, savaş sonrası Avrupa'yı işbirliği ve bütünleşmeye dayalı olarak yeniden düzenlenmeyle ilgili düşlerine dair manifestolarını yazıyorlardı:

Kıtadaki uluslararası yaşamı zehirleyen çok kutuplu sorunların çözülmez olduğu anlaşıldı ... Barışçıl işbirliğinin ulaşılabılır tek güvencesinin ... Avrupa federasyonu olduğunun ... kabullenilmesi gerekecek ... Tüm meseleler ... Avrupa federasyonunda kolayca çözüme ulaşacaktır. (Spinelli ve Rossi, 1995: 5)

Çeşitli kendiliğinden hareketler ortaya çıkıyordu: Britanya'da bir "Birleşik Avrupa Hareketi," Fransa'da Katolik-sosyalist "Avrupa Birleşik Devletleri" hareketi, Almanya'da "Avrupa Bendi" hareketi. İlk hükümet anlaşmaları da yine değişen atmosferin işaretlerini veriyordu: 1944'te hâlâ sürgünde olan Hollanda, Belçika ve Lüksemburg hükümetleri, 1948'den itibaren yürürlüğe girmek üzere, hiçbir iç gümrük vergisi olmayan ve dış gümrük tarifelerinin ortak olduğu bir Benelüks gümrük birliğinin oluşturulması yönünde anlaştı. İskandinav ülkeleri, benzer bir amaçla, kendi Kuzey Ülkeleri Ekonomik İşbirliği İçin Ortak Komite'lerini kurdular. Bu, uygulamaya geçirilmese de, hukuksal işbirliği gibi kısmi ürünler verdi ve sonuçta, eşgüdümlü vatandaşlık yasalarını doğurdu.

Avrupa'daki kendiliğinden hareketler savaşın ardından mantar gibi çoğaldı. 1947-8 yıllarından itibaren, yeni bir inisiyatif gücü kazandı: Soğuk savaş çekişmesinde Sovyet tehlikesine karşı Batı ittifakı. O yıllarda, savaş zamanındaki ittifak çökmüştü. Dışişleri bakanları artık ortak bir zemin bulamıyorlardı. Sovyetler'in, Almanya'nın Batı işgali altındaki kuşağından Batı Berlin'e uzanan yolu kapatma yönünde tek taraflı kararı ve Berlin'in Batı işgali altındaki kuşaklarında bulunan 2 milyon insanı beslemek üzere ABD'nin bir yıl boyunca hava koridoru oluşturmasıyla çıkan Mayıs 1948 tarihli Berlin Anlaşmazlığı, III. Dünya Savaşı tehlikesinin eşğine gelmesine yol açtı.

Winston Churchill, Eylül 1946'da Zürih Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmada şu uyarıda bulundu:

Avrupa ailesini, belki Avrupa Birleşik Devletleri diye adlandırabileceğimiz bir bölgesel yapı içinde yeniden yaratmalıyız ... Eğer Avrupa'nın tüm ülkeleri ilk seferde birliğe katılmaya gönüllü ya da yeterli olmazlarsa bile, bizler yine de katılacak olanları bir araya toplama ve birleştirme yönünde adım atmalıyız ... Fransa ve Almanya birlikte öncü rolünü üstlenmeli. (Churchill, Nelson ve Stubb içinde, 1998: 11)

Lord Dahrendorf, 1996'da Harvard Üniversitesi'ndeki bir seminerinde, hayranlıkla Churchill'in bu konuşmasına değindi: Almanların suçları unutulmamış olsa da, diyordu Churchill, "intikama bir son verilmesi şart ... bize gereken ... hayırlı bir nişyan." Dahrendorf buna şunları ekledi: "Almanya'nın kesin yenilgisinden topu topu on altı ay sonrasını, 19 Eylül 1946'yı hafızamıza yazalım!" (Dahrendorf, 1996: 4). Aslında Churchill yufka yürekli, cömert bir ihtiyar değil, 1946'da Almanya ile uzlaşmayı ve Fransız-Alman ittifakı temelinde Avrupa bütünleşmesini savunmuş ilk ve en basiretli soğuk savaşçıydı.

Yeni sahneye çıkan Batılı dünya lideri ABD, bir iki ay içinde Batı Avrupa işbirliğinin örgütleyicisi oldu. Bunun başlıca aracı, ABD'nin soğuk savaş müttefiklerine desteği ve 1947'de Yunanistan ve Türkiye'ye askeri yardımı oldu. Başkan Truman o yılın Mart ayında Kongre'ye hitaben bir konuşma yaptı:

Totaliter rejimlerin tohumları sefalet ve yoksunluktan beslenir. Bunlar, halkın daha iyi bir yaşama dair umudu öldüğü zaman yeşerirler. O umdu canlı tutmak zorundayız. [Ekonomik finansal yardım] ekonomik istikrarın ve düzgün siyasal işleyişin güvencesi olabilir. [Truman, 1955-6: 106]

Devlet Bakanı George Marshall, 1948'de Harvard Üniversitesi'ndeki konuşmasında, Avrupa'nın yeniden inşasına ve "ekonomik sağlığının yeniden normale dönmesine" yardım etmek için 13 milyar dolarlık bir yardım paketinin, yani Marshall Planı'nın duyurusunu yaptı. Allan Dulles, o dönemde yazdığı *Marshall Planı* adlı broşürde açıkça şöyle diyordu:

bir hayırseverlik girişimi değil ... komünist itirazlara yanıt verebilecek, bize açık tek barışçıl yol ... Avrupa devletlerinin, komünizmin ilerleyişine karşı koruyucu bir siper oluşturan bir birlik halinde bir araya gelmelerine gerçekten yardım edebilecek, Avrupa dışındaki tek devlet ABD. Avrupa Birleşik Devletleri [fikri] sırf hayalperestlere ait bir projeden ibaret değildir. (Dulles, 1948: 111, 116)

Hitler'in 1945'te yeraltı sığınağında yaptığı tahmin gerçekleşmiştir:

Reich'in yenilgisiyle birlikte, dünyada birbirine karşı gelebilecek yalnızca iki Büyük Güç kalacak: ABD ve Sovyet Rusya ... Bu güçler, er ya da geç, Avrupa'da hâlâ ayakta olan tek yüce ulusun, Almanların desteğini almak isteyecekler. (Hitler-Bormann, 1961: 107)

ABD yönetimi Avrupa'nın işbirliğini ve Amerikan yardımının ortak idaresini zorunlu kılarak, Batı Avrupa'yı biraraya getirmek için çok çaba gösterdi. Marshall Planı'nın yürütülmesi için "ekonomik işbirliğinin ilk ödevi olan" (Urwin, 1995: 43) OEEC kuruldu ve bu, 1950'de on altı ülkenin Avrupa Ödemeler Birliği'ni kurmasına yönelik ilk adımı oluşturdu.

Batı'nın işbirliği can alıcı hale geldi. Aralık 1947'de Avrupa Birliği Hareketi Uluslararası Komitesi oluşturuldu ve sonraki yılın Mayıs ayında, on altı ülkeden temsilcilerle La Hay'de Avrupa Kongresi düzenlendi. Britanya, Fransa ve Benelüks ülkelerinin katılımıyla imzalanan 1948'deki Brüksel Paktı, ekonomik, toplumsal, kültürel ve savunmayla ilgili konularda işbirliğini desteklemek üzere Batı Avrupa Birliği'ni oluşturdu. Mayıs 1949'da Westminster Paktı, on üye ülkeyle Avrupa Konseyi'ni kurdu ve üye sayısı 1965'te on sekize yükseldi. Konsey, Strasbourg'da bir Danışma Meclisi ile her ülke temsilcisine veto hakkı verilen bir Bakanlar Komitesi oluşturdu. Konrad Adenauer 1949'da Avrupa Ordusu fikrini ortaya atarak, Almanya'nın ortak bir askeri güç içindeki yerini pekiştirmeye çalıştı. Savaş sonrası dönemin en nüfuzlu Fransız politikacılarından olan Jean Monnet ve daha sonra, Fransa Başbakanı René Pleven, Almanya'nın yeniden silahlandırılması yönündeki ABD planını dengelemek üze-

re, bir Avrupa Ordusu oluşturulması önerisinde bulundular. Pleven Planı olarak anılan bu fikir, 1950'de ortak bir Avrupa savunma bakanı olması ve bir Avrupa Savunma Topluluğu'nun kurulmasını öneriyordu. Kısmen Britanya'nın burada yer almayı reddetmesinden, ama daha çok, ABD yönetiminin Nisan 1949'da Almanların ve en önemlisi ABD'nin de bünyesinde yer aldığı Kuzey Atlantik Paketi Örgütü'nü (NATO) kurmasından dolayı, Pleven Planı boşa çıktı.

Her ne kadar ABD'nin Sovyet Bloku'na karşı istikrarlı bir Avrupa ittifakı şekillendirme saiki savaş sonrası Batı Avrupa işbirliğinin ana dayanaklarından biri olsa da, Avrupa'nın kendi içinden bazı inisiyatifler bu süreci güçlendirmekteydi. Tüm o acı deneyimleri yaşamış savaş sonrası kuşağın öncü politikacıları, siyasal yönelimleri ne olursa olsun, işbirliğinin mimarlarına dönüşmüştü. Alman Hristiyan Demokrat Konrad Adenauer, İtalyan Alcide de Gasperi, Fransız Robert Schuman ve Belçikalı sosyalist Paul-Henri Spaak, farklı ulusal hedefler belirlemiş olsalar da, daha güvenli bir Avrupa yaratmak üzere birlikte çalışıyorlardı.

Fransız siyaset seçkinlerinin ana hedefi, yetmiş yılda Fransa'ya üç kez saldırmış olan tehlikeli komşusu Almanya'yı edilgenleştirmekti. Fransız planına göre, birleşik bir Avrupa aynı zamanda savaştan iki süper güç olarak çıkan ABD ve Sovyetler Birliği arasında bir "Üçüncü Güç" olarak konumunu güçlendirebilirdi. Fransız siyasal seçkinlerin emeli de bu Üçüncü Güç'e liderlik etmektir.

Savaş sonrası Almanya, yenilgiye uğramış, küçük düşürülmüş ve Hitler'in korkunç mirasını yüklenmiş bir halde, Avrupa milletleri ailesinin eşit bir üyesi olarak normale dönmek suretiyle saygınlığını yeniden kazanma arayışına girmişti. Almanya bu amacına ulaşmak için egemenliğinin önemli unsurlarını feda etmeye hazırdı. Bu arada, İtalyan muhafazakârlar ve sosyalistler, içeride komünist yönetimin hâkim olması gibi ürkütücü bir tehlikeye karşı Avrupa'yla işbirliği arayışındaydı. Tarafsızlıkları ihlal edilmiş savaş kurbanları olan küçük Benelüks ülkeleri ise güvenli, geniş bir Avrupa ittifakı istiyorlardı.

Bu siyasal koşullar altında, küçük pratik bir adım devasa değişimleri tetikledi. Şansölye Adenauer, gerek Almanya'nın sanayi merkezlerinden olup *de facto* Fransız himayesi altındaki Saar bölgesinin

işgalinden, gerekse Almanya'nın dev askeri-sınai tesislerinden olan Thyssen Çelik İşletmeleri'nin dağıtılmasından kurtulmak için, bazı Alman sanayileri üzerinde uluslararası denetim kurulmasını teklif etti. Kendisinin Ağustos 1949'da Fransız Dışişleri Bakanı Robert Schuman'a önerdiği gibi, bu durum "kömür ve çelik alanında büyük bir uluslararası işbirliği girişiminin başlangıç noktası olabilir ... ve Franko-Cermen uzlaşması açısından son derece olumlu olacaktır." Mart 1950'de Adenauer Fransa ile Almanya arasında bir ekonomik birlik olasılığını kamuoyu önünde dile getirdi (Fontaine, 1970: 43). Muhtemelen aynı zamanlarda, Jean Monnet, Fransız planlaması üzerine kendi yaptığı çalışmayla ilişkili olarak, devasa bir tasarım olan uluslararası (supranasyonal) bir kömür ve çelik birliği tasarlayarak onu Robert Schuman'a sundu. Mayıs 1950'de, girişimde bulunarak, Adenauer'i Paris'e davet etti:

Avrupa uluslarının biraraya gelmeleri, yıllardır süregelen Fransa-Almanya karşıtlığının ortadan kaldırılmasını gerektiriyor. [Schuman], Fransız-Alman kömür ve çelik üretimini bir bütün olarak, Avrupa'nın diğer ülkelerinin de katılımına açık daha yüksek bir örgütlenme çerçevesinde, daha yüksek bir ortak otoritenin yönetimine vermeyi [teklif ediyordu]. (Weymar, 1957: 324)

Nisan 1951'de altı ülke –Fransa, Almanya, İtalya ve üç Benelüks ülkesi– (100 maddelik) bir anlaşma imzalayarak, elli yıllığına Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu kurdu. Bu ülkeler, gümrük tarifeleri, ithalat kotaları ve diğer ayrımcı tedbirleri kaldırarak kömür ve çelik ekonomisine sübvansiyon sağlamak konusunda uzlaştı. Ayrıca, 1958'e kadar, ortak bir fiyat siyasetine sahip ve üretimin merkezden düzenlendiği bir ortak pazar kurma taahhüdünde de bulundular. Jean Monnet, veto hakkı olmayan dokuz üyeye sahip uluslararası bir Yüksek Mercî'ye başkanlık ediyordu. Öte yandan, ılımlı supranasyonalizme bir Özel Bakanlar Konseyi eklenmişti; gerçi, o da Yüksek Makam'ın kararlarına tabiydi ve veto hakkı bulunmuyordu. Yetmiş sekiz üyesiyle bir Ortak Asamble, bir tür denetim rolü üstlendi. Avrupa'nın ekonomik bütünleşmesine doğru ilk büyük adımlar atılmış oluyordu (Collins, 1975; Urwin, 1995).

5.1 Jean Monnet

Jean Monnet, tüccarlık, bankerlik, finans müşavirliği ve bir süreliğine devlet memurluğu yaptı, ancak asla kalburüstü bir devlet adamı olmadı. Buna rağmen 20. yüzyıl Avrupa'sının modern dönüşümünün her karesinde onun izleri vardır. O belki de yüzyılın en önemli Avrupalı devlet adamıdır.

1888'de küçük Fransız kasabası Cognac'da köylü-tüccar bir ailede dünyaya gelen Monnet, umut vaat eden bir çocuk değildi. Teorik eğitimden hoşlanmıyor, şiirleri ezberleyemiyor, zihinsel gelişimi yavaş bir çocuk olduğu düşünülüyordu. Kitaplara karşı asla gerçek bir merak duymadı ve asla iyi bir yazar ya da konuşmacı olmadı. On altı yaşındayken, ona konyak yapıp satma sanatını öğretmeye karar veren ebeveynleri tarafından okuldan alındı. Onun Avrupa çapında bir lider haline gelmesi bir mucizedir.

Monnet, Londra ve Kanada'da bir iki yıl aile işiyle vakit geçirdi. 1920'lerde Amerikan Blair Investment Bank'ın Paris şubesine girdi. 1930'larda Çin'de, demiryolu inşasını finanse edecek bir Kalkınma Bankası'nın kurulması işinde beş yıl çalıştı.

Monnet'nin hayatındaki dönüm noktası, Avrupa'ya olan ilgisinin filizlendiği I. Dünya Savaşı oldu. Monnet, etkin bir müttefik savaş ekonomisinin yürütülmesi için uluslararası denetim ve uluslarüstü bir otoritenin gerekli olduğu fikrini geliştirdi. Fransız başbakanını Britanya ile işbirliği yapmaya ikna etti ve Müttefikler Arası Denizyolu Taşımacılığı Konseyi'nin üyesi oldu. Seçkin hizmetlerine karşılık olarak, savaştan sonra yeni kurulan Milletler Cemiyeti'nin genel sekreter yardımcılığına atandı. Çok geçmeden, Cemiyet'in fikirleri gerçekleştirme gücüne sahip olduğunu anladı. Monnet 1922'de görevinden istifa etti ve aile işine geri döndü.

Tek tutkusu sabah yürüyüşü olan ve arkadaşlarına, ölüm cezasına çarptırılrsa son dilek olarak bir sardalye konservesi, Fran-

sız ekmeği ve tereyağıyla son bir kez yemek yemeyi isteyeceğini anlatan bu kendi halinde adamın görünürde hiçbir kişisel hırsları yoktu. Paul-Henri Spaak, on altı üyeli OEEC (Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü) ülkeleri grubunun başkanlığına kendisini aday gösterdiğinde, bu teklifi reddetti. Monnet, Spaak'a, yalnızca gerçek bir Batı Federasyonu oluşturulmasına yardım edecek bir işi kabul edeceğini yazdı. Arkadaşlarına, kendisini yalnızca tek bir şeyin ilgilendirdiğini söylüyordu: Avrupa ve onun bütünleşmesi için çalışmak.

Monnet, bir hayalperest ile fikirlerini gerçeğe çevirme becerisine sahip bir eylem adamının ilginç bir bileşimiydi. Onda, tutarlı bir gayret göstererek, nüfuzlu insanlarla dostça ilişkiler kurup onlar üzerinde etkili olarak, ama asla ön plana geçmeden hedeflerine ulaşma konusunda özel bir yetenek vardı. O bir bakıma doğuştan bir *éminence grise** idi, ancak bunun, fikirlerini gerçekleştirmek için başkalarına hizmet etmek yerine onlardan yararlanan sıradışı bir örneği idi.

I. Dünya Savaşı'nın tetiklediği, ortak hareket eden bir Avrupa fikrine olan tutkusu, Monnet'yi II. Dünya Savaşı öncesi ve savaş sırasında yeniden devlet memurluğu yapmaya yöneltti. 1939'da Fransız başbakanına, müttefikler arası bir eşgüdüm örgütlenmesini öneren bir memorandum yolladı. Daladier, bu teklifi Britanyalı muadili Chamberlain'e ulaştırdı. Britanyalılar fikri beğendiler, Eşgüdüm Komitesi kuruldu ve Monnet komiteyi yürütmek üzere, Fransız-Britanyalı ortak memuriyetine atandı. Bir Fransa-Britanya Birliği oluşturulması ve ortak vatandaşlık için Churchill'i ikna etmeye çalıştı. Fransa'nın kuvvetten düşmesinden sonra, 1940'ta Churchill, Monnet'yi o sıralar katı bir yalıtmacı siyaset izleyen ABD'ye, savaş çabasına destek için ekonomik seferberlik yönünde baskı yapmaya yolladı. Harry Hopkins gibi Roosevelt'in çok yakın yaverleriyle dostluk ve işbirliği ku-

* *éminence grise*: gölge güç – ç.n.

ran Monnet, Roosevelt'in "Zafer Programı," yani Amerikan ekonomi seferberliği ve Toprak Kiralama projesine önemli bir katkı sağladı. John Maynard Keynes'e göre, Monnet savaşın tam bir yıl erken bitmesini sağladı.

Monnet, savaştan sonra Batı'yı şekillendirmiş olan planlama ile ekonomik modernleştirmenin desteklenmesine aracılık etti. De Gaulle'ü, geçici Fransız hükümetine ait bir modernleştirme ve yeniden yapılandırma planı başlatmaya ikna etti. De Gaulle, Aralık 1945'te kararnameyi imzaladı ve piyasa ile planlamanın işleyen bir bileşimini keşfederek savaş sonrasının başarılı karma ve denetimli Batı ekonomisine katkı sağlayan Monnet'nin başkanlığında "Commisariat du Plan"ı kurdu.

Savaş, Monnet'nin Avrupa bütünleşmesi fikrine olan bağlılığını güçlendirmişti. 1950'de, Monnet, Fransız Dışişleri Bakanı Robert Schuman'ı, Batı Avrupa kömür ve çelik sanayilerinin bir uluslarüstü otorite altında birleştirilmesine önyak olarak, eskinin düşman ülkelerinin en önemli stratejik sanayilerini biraraya getirmeye ikna etti. "Schuman Planı" yaşama geçirildi ve Monnet, altı Batı Avrupa ülkesinden oluşan uluslarüstü Yüksek Otorite'nin ilk başkanı oldu. Bir kaç hafta sonra, kendisi Fransız başbakanı René Pleven'i uluslarüstü bir orduya sahip Avrupa Savunma Topluluğu kurmaya ikna etti. Pleven Planı zamanının çok ilerisindeydi ve başarı sağlayamadı. Monnet yılmadı. İki yeni fikrini gerçekleştirmek üzere, Hollanda ve Belçika dışişleri bakanlarına gitti: biri Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (Euratom), diğeri ise, altı ülkenin Ortak Pazar marifetiyle daha kapsamlı biçimde bütünleşmesiydi. Monnet, gerek ününü, gerekse De Gaulle, Adenauer, Brandt ve Kennedy ile yakın ilişkilerini kullanarak, daima işin perde arkasında çalıştı.

Rüyası gerçekleşip 1957'de Roma'da Avrupa Topluluğu kurulduğunda, Monnet altmış sekiz yaşına basmıştı. "Avrupa'nın Mucidi" Jean Monnet 1979 yılında doksan yaşında öldü.

1950'lerin başlarında, Kömür ve Çelik Topluluğu'nun hızla daha fazla bütünleşmesi üzerine ciddi öneriler ortaya atıldı. Mart 1953'te Strasbourg'da sunulan bir Avrupa Siyasal Topluluğu taslağı ve bir federasyon temeli olarak Savunma Topluluğu üzerine yapılan tartışmalar, bütünleşme yönünde daha radikal bir ilerleme vaat ediyordu. Hollanda hükümeti, Kömür ve Çelik Topluluğu'nun genel bir ortak pazar anlaşmasına dönüştürülmesi, ayrıca on yıl içinde üye ülkeler arasındaki tüm gümrük tarifelerinin kaldırılması yönünde bir teklif getirdi. Siyasal ve askeri bütünleşmeye yönelik planlar suya düşerken, ekonomik bütünleşme planı ivme kazandı ve 1953 yılı ortalarında, uzmanlar plan üzerinde çalışmaya koyuldu. Jean Monnet ile Paul-Henri Spaak, bütünleşmenin gelişmesinde yorulmaz öncüler olarak rol aldılar. Haziran 1955'te altı ülkenin dışişleri bakanları, ortak pazarın kurulmasını konuşmak üzere İtalya'nın Messina şehrinde buluşuyorlardı. Spaak'ın başkanlık ettiği Hükümetlerarası Komite tarafından yapılan hazırlıklar ve müzakereler 1955 yazından 1957 baharına dek sürdü. Sonuçta, Mayıs 1957'de yaklaşık 180 milyon insanın yaşadığı altı ülke –Britanya da davet edildiği halde, bunu reddetti– Roma Anlaşması'nı imzalayarak Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve 1967'ye kadar ayrı bir örgüt olarak işlev gören Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (Euratom)'u kurdular.

248 madde, 4 ek madde, 13 protokol, 4 konvansiyon ve 9 deklarasyondan oluşan anlaşma, bir idari organ oluşturdu: Alman Walter Hallstein başkanlığında, dokuz üyesiyle yarı icracı bir komisyon. Bu komisyon, siyasetler ve yeni inisiyatifler tavsiye etme yönündeki “anayasal” haktan aldığı güçle, Topluluk'un motoru haline geldi. Komisyon, tek tek ulusal devletler yerine Avrupalı fikrini temsil ediyordu; kısa süre sonra yirmi üç departman, ya da genel müdürlük ve 13.000 personeli kapsayacak olan Brüksel'deki dev bir bürokrasiyle desteklenecekti. Bu arada, Bakanlar Konseyi üye ülkele rin hükümetlerini temsil ediyordu ve her üyenin veto hakkı bulunduğundan, ortak kararlara varmak zorundaydı. Uygulamada Konsey, Topluluk'un hukuksal organı haline gelmişti ve dışişleri, maliye ve tarım bakanları için özel toplantılar düzenliyordu. Konsey, ayrıca sürekli temsilcilere sahipti. 1975'ten itibaren –devlet başkanla-

rı ve başbakanlardan oluşan– Avrupa Konseyi, yılda iki kez belli başlı siyasal eğilimleri tartışmak üzere idari organlara eklendi.

Parlamente Asamble, başlangıçta, üye ülkelerin parlamentolarından gelen delegelerden 142 üyeyle kurulmuştu. 1979'dan itibaren, 567 koltuğa Asamble üyeleri seçildi. Bazı denetleme işleri bir yana bırakılırsa, Parlamente Asamble yalnızca danışmanlık rolüne sahip olup bir yasama organı değildi. Onun yalnızca, üye ülkelerin GSYH'lerinin % 1,2'siyle oluşturulan minik Topluluk bütçesi hakkında gerçekten karar alma gücü vardı. Bu mütevazı bütçeden yararlanan üç fon bulunuyordu: İstihdam yaratmaktan sorumlu bir Sosyal Yardım Fonu, ekonomik büyümeyi desteklemek üzere bir Avrupa Yatırım Bankası ve denizaşırı Fransız sömürgelerine yardımcı olmak üzere Kalkınma Fonu. Parlamentonun yetkileri 1980'lerde, vetoyu ve ombudsman atamayı içerecek şekilde genişletildi.

Başlıca kurumlar arasındaki Adalet Divanı, yedi hâkimiyle, Topluluk'un faaliyetlerinin hukuka uygunluğu ve üye ülkeler arasındaki uzlaşmalar konusunda son sözün söylenmesinde önemli bir rol üstlendi. Uluslarüstü bir kurum olarak Divan, etki kapsamı çok geniş kararlar aldı. 1964'te, ulusal kanunların Topluluk kanunlarına tabi olduğuna karar verdi ve 1979'da, "Cassis de Dijon" kararı, ulusal standartların karşılıklı olarak tanınmasına hükmetti. Kömür ve Çelik Topluluğu'ndan farklı olarak, Avrupa Ekonomik Topluluğu bir uluslarüstü kurum değildi. Her üye ülke kendi bağımsız karar hakkını muhafaza ediyordu. Öte yandan, uzlaşmış düzenlemeler tüm üye ülkeler için bağlayıcıydı ve "yönergeler" "kararlar" ya da "tavsiyeler" de hükümet politikasını etkiliyordu.

Avrupa Topluluğu, on iki yıl boyunca gümrük tarifesi ve kotayı kademeli olarak azaltarak, serbest ticaret önündeki engelleri ortadan kaldırmaya yönelik iddialı planını pekiştirdi. İlk adımı, 1959'da %10'luk bir gümrük vergisi indirimi ve ihracat kotalarında %20'lik bir artış yaparak attı. Emek ve sermayenin serbest dolaşımı, geri kalmış bölgelere yardım, ücret ve piyasa eşitliği, ortak bir tarım ve ulaştırma politikasının –daha sonraki siyasal birleşmeye hazırlık mahiyetinde tam bir ekonomik bütünleşmenin– ardındaki asıl saik, dile dökülmeyen Federal bir Avrupa rüyasıydı. Hallstein'in 1964'te söy-

lediği gibi, ulusal egemenlik, “geçmiş yıllara” ait devri geçmiş bir öğreti olarak görülmüyordu.

Öte yandan, bazı hükümetler, bu uluslarüstülük ve birlik görüşüne hiçbir zaman katılmadı ve ekonomik bütünleşmeden, yakın işbirliğinden öteye gidilmesini istemediler. Zaman zaman, Charles de Gaulle yönetimindeki Fransa’nın, Topluluk’un hükümetlerarası bir yöne doğru itildiği tarih olan Kasım 1959’un sonlarından itibaren yaptığı gibi, daha ileri gidilmesi üye ülkelerin siyasal muhalefetiyle frenleniyordu. Fouchet Planı, hükümetlerarası kalıcı komiteler ve sürekli zirve toplantılarıyla, De Gaulle’ün tabiriyle bir *Europe des Patries* (Vatanlar Avrupası) planı sunuyordu (Urwin: 1995: 103-5).

Tüm bunlara rağmen, Topluluk’un gelişimi dur durak dinlemeden, aralıksız devam etti. Kısa bir zaman diliminde çeşitli düzeylerde bütünleşme gerçekleştirildi: Gümrük tarifeleri ve başka kısıtlamaların kaldırılmasıyla, planlanan tarihten de önce, on yıl içinde bir serbest pazar alanı oluşturuldu; 1968’e gelindiğinde Topluluk, üye olmayan ülkelere karşı ortak gümrük tarifesiyle, aynı zamanda bir gümrük birliği halini almıştı. İşgücü ve sermayenin serbest dolaşımı üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması, 1970’ler ve 1980’lerde topluluğu bir *ekonomik birlik* düzeyine yükseltti. Üye ülkeler arasındaki ticari ilişkiler arttı: Kuruluşundan sonraki ilk otuz yılda yirmi üç misli bir artış oldu. 1980’lerin sonunda, üye ülkelerin Topluluk içi ülkelerle ticaretlerinde, iç sınai ticaretin oranı %57 ile %83 arasında değişiyordu; bu da yeni ve çok gelişmiş işbölümünün denge ekonomilerini nasıl ödüllendirdiğine iyi bir örnektir (Swann, 1996; Apel, 1998: 95).

Bunun yanı sıra, işgücü ve sermaye gibi üretim unsurlarının ortak pazarında, malları başka ülkelere ithal etmek yerine onları mahallinde üretmek üzere yapılan işgücü göçü ve sermaye yatırımı, kısmen ticaret ilişkilerinin yerini almıştı. Altı üye ülke sınırları içinde serbest işgücü dolaşımı 1958’den sonra kademeli olarak uygulandı; sertifika ve diplomaların karşılıklı tanınması ve her türlü ayrımcılığın yasaklanması da yardımıyla, 1970’ten sonra tam olarak yaşama geçti. Göçmenlerin sayısı 1960-1973 yılları arasında 2 milyondan 4,9 milyona çıktı (Topluluk’a daha geç üye olan diğer Batı Av-

rupa ülkelerini de sayarsak, sayıları 3,3 milyondan, 6,6 milyona yükseldi). 1973'te, Avrupa Topluluğu içinden gelen göçmenler işgücünün %3'ünü, Topluluk dışı göçmenler bir diğer %3'lük dilimi oluşturuyordu. Göç kalıcıydı. İşgücünün %4 ila 19'u Akdenizli Avrupa ülkelerinden kuzeye taşındı. Ancak işgücü dolaşımı, kısa süre sonra bu hızını kaybetti (Molle 1994: 200-1).

Her ne kadar ilk dönemde işgücü, daha zengin üye ülkelerdeki varolan işlere doğru taşındıysa da, bu eğilim çok geçmeden tersine döndü ve bu kez işler işgücünün olduğu yere taşındı. Sermayenin serbest dolaşımı için ortak pazar, bu gelişmeyi teşvik etmekteydi. Roma Anlaşması her ne kadar sermaye hareketinin serbestliği ilkesini önceden ilan ettiyse de, bu ilke ancak kısmen uygulandı ve bilhassa sermaye payları, hisse senetleri, hazine bonoları ve banka hesaplarında olmak üzere, kısıtlamalar varlığını sürdürdü. Sermaye piyasasının tam serbestliğe erişmesi, doğrudan iç yatırım akışının tamamen serbest hale geldiği 1970'ler boyunca tamamlandı; ardından 1988'de her türlü kısıtlamanın kaldırılması kararı alınarak, 1992'de uygulamaya geçirildi. Maastricht Anlaşması 73. maddesinin b bendiyle, üye ülkeler arasında sermaye hareketi üzerindeki kısıtlamalar yasaklandı. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ülkelerinin doğrudan yatırımları, 1960'lı yıllarda, ihracata eşit bir oranda, yıllık %13 arttı, ancak 1980'ler boyunca yatırımlardaki yıllık büyüme, ticaretin üç katından fazla düzeye erişerek, %30'a çıktı. Topluluk sınırları içindeki doğrudan yatırımlar, 1980'lerin ortalarından itibaren her iki yılda bir, iki katına çıktı. 1985-1989 yılları arasında, üye ülkeler tarafından Topluluk içinde yaklaşık 75 milyar ECU yatırım yapıldı. Bir analizcinin söylediği gibi: "Halkın kucağına gerçekten de iş üzerine iş akıyordu" (Molle, 1994: 227).

Ekonomik bütünleşmedeki göz alıcı "derinleşme", yeni üye ülkelerin topluluğa dahil edilmesi, yani Topluluğun "genişlemesi" ile el ele gitti. Churchill, savaştan önce yaptığı şu açıklamayla, Britanya'nın "Avrupa" ya yönelik konumunu belirliyordu: "Avrupa'yla birlikteyiz ama onun bir parçası değiliz ... Onunla ortak ve ona bağlıyız, ama onun içinde erimiş değiliz" (Urwin, 1995: 31). İngiliz siyaseti, savaş-

5.2 Manş Tüneli

1994'te açılan ve Britanya'yı Avrupa kıtasına bağlayan Manş Tüneli, yalnızca Londra ve Paris merkezleri arasındaki modern, hızlı bir ulaşım tesisi olarak değil, aynı zamanda Avrupa'nın birleşmesinin bir sembolü olarak da görülebilir. Bu yapı tipik bir 20. yüzyıl sonu tesisidir. Öte yandan, aslında Manş Denizi altından bir tünel geçirme fikri, Fransız mühendis Albert Mathieu'nün böyle bir plan geliştirdiği 1802 tarihine dek uzanır. 1856'da yine bir Fransız, Thomé de Gamond, III. Napolyon'a bir plan sundu. Demiryolları hamlesinin dorukta olduğu dönemde, tünel inşası fikri, iki ülkede halihazırdaki rayların demiryolu olarak birbirine bağlanması planlarıyla birleştirilmişti bile. 1870'lerin ortalarında, Fransız ve İngiliz Manş Tüneli şirketleri kuruldu ve Britanya parlamentosu ön çalışmaların başlatılması izni verdi. 1875'te döner sondaj makinesinin icadı, inşaat için gerekli teknolojiyi sağlıyordu. Çalışmalar 1882'de Kent'teki Shakespeare Cliff'te ve Calais'de başlatılmış olsa da, yalnızca 1,5 kilometrelik bir bölüm tamamlanmış durumdayken askeri kaygılar işi durma noktasına getirdi.

İnisiyatife birkaç kez daha el atılsa da, ciddi bir yenilik ancak jeolojik çalışmalara başlamak üzere bir Manş Tüneli Araştırma Grubu'nun görevlendirilmesiyle, 1957'de gerçekleşti. Grubun 1960'ların başındaki raporu, bir ikiz demiryolu tünelinin inşası projesinin olanaklı olduğunu bildiriyordu. Yine de, projenin gerçekleşmesi zaman aldı. Başbakan Harold Wilson ve Fransa Başkanı Georges Pompidou, ortak bir basın açıklamasıyla, 1966'da inşaa planını duyurdular. British Channel Tunnel Company ve Fransız Société Française du Tunnel sous la Manche, ancak 1971'de kurulabildi. İki yıl daha geçtikten sonra, İngiliz-Fransız Anlaşması imzalandı.

Ancak, 1970'lerin ortalarındaki petrol krizi ve sonrasında elverişsizlikler projeyi baltaladı ve 1981'e kadar rafa kaldırılan proje, bu tarihte Margaret Thatcher ile François Mitterand'ın işin devamına dair ortak bir bildiri yayınlamasıyla gündeme geldi. Yeni Manş Tüneli Anlaşması 1987'de imzalanıp onaylandı. Transmanche Link on rakip şirket arasından ihaleyi kazandı ve Aralık'ta çalışmalar başladı. Devasa 1000 tonluk makineler, tünelin her hafta 400 metreden fazla bir kısmını kazıyordu. Planlara göre, 38 km uzunluğunda, birbirine paralel üç tünelin, deniz tabanının 40 metre altına inşa edilmesi gerekiyordu ve Shakespeare Cliff ile Nord-Pas de Calais arasında, karadaki kısımlar da dahil, toplam uzunluk 50 km olacaktı. İki tünele birer demiryolu hattı döşenirken, ortadaki tünel havalandırma ve hizmetler için çalışıyordu. 1 Aralık 1990'da Fransız ve Britanyalı tünel kazıcılar buluştular. Mayıs 1994'te Kraliçe Elizabeth ile Başkan Mitterand'ı taşıyan kraliyet Rolls Royce'u tünelden geçti. O yılın sonunda tünel halkın hizmetine açıldı.

Kökleri 19. yüzyıla dayansa da, tünelin açılması yine de daha ziyade bir 20. yüzyıl başarısıydı. Avrupa bütünleşme projesi ve Britanya'nın Avrupa topluluğu üyeliği bu başarının esas öncüleriydi. Britanyalılar için, tünelin Avrupa'ya dahil olma konusundaki sembolik anlamı, hızlı dolaysız demiryolu bağlantısından muhtemelen çok daha önemli ve çok daha sarsıcıydı. Bu tünel, geleneksel "görmekli izolasyon"dan ve Britanya'nın Avrupa'nın bir parçası olmadığı inancından vazgeçildiğinin ifadesiydi. 1986'da Britanya halkının yarısı önergeyi kesinlikle reddederken, tünelden yana olanların oranı üçte birden daha azdı. Oysa Fransa ve Avrupa'nın tamamı, Manş Tüneli'ni ezici çoğunlukla destekledi. Tünelin açılması Britanya adası ile Avrupa kıtası arasında ilk fiziksel teması yarattı ve Britanya'nın fiziki ve bir bakıma manevi kopukluğunu da ortadan kaldırdı.

tan sonra bile, hâlâ Britanya'yı bir dünya gücü, İngiliz Milletler Topluluğu'nun merkezi ve ABD'nin özel müttefiki olarak görüyordu. Britanya, Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kuruluşunda yer almak üzere Messina'ya davet edildiğinde, daveti reddetmişti.

Buna rağmen Britanya önce 1958'de ve sonra 1963'te tekrar üyelik başvurusunda bulundu, ancak bu talebi De Gaulle tarafından veto edildi. 1959'da Britanya rakip bir kurum olan Avrupa Serbest Ticaret Birliği'nin (EFTA) kurulmasına önyak oldu. Avusturya, Danimarka, Norveç, Portekiz, İsveç ve İsviçre örgüte katıldı. Ancak "7'ler" daha ileri gitme niyetinde değildi ve Avrupa Topluluğu'nun bir alternatifi haline gelemeler. Sonunda, 1970'lerin başlarında yeni bir girişim başarıya ulaştı ve Britanya 1973'te Topluluk üyesi oldu. Britanya-İrlanda arasındaki özel ekonomik ilişki ve (1965'ten beri süren) serbest ticaret anlaşması nedeniyle İrlanda da topluluğa katıldı; Britanya'nın yakın ekonomik ortaklarından bir diğeri olan Danimarka da aynı yolu izledi. On beş yıl sonra, Avrupa Altısı, Avrupa Dokuzu olmuştu. Kapılar açıldı. Yunanistan'daki onlarca yıllık diktatörlüklerin ve Salazar'ın Portekiz'i ile Franco'nun İspanya'sının yarı-faşist rejimleri yıkıldıktan sonra, bu üç ülke de kabul edildi: Yunanistan 1981'de, Portekiz ile İspanya 1985'te. 1986'dan itibaren Topluluk on iki üyeye sahipti.

1989'da Orta ve Doğu Avrupa'da devlet sosyalizmi çöktü, ardından 1991'de Sovyetler Birliği dağıldı. Avrupa güçler dengesi değişmiş, İsveç ve Avusturya için bloklar arasında tarafsız kalmanın anlamı kalmamıştı. 1948 tarihli bir anlaşma ile Sovyetler Birliği'ne bağlı olan Finlandiya, zorunlu tarafsızlıktan ("Finlandizasyon") kurtuldu. Sonuçta, bu ülkelerin üçü de başvuruda bulundu ve 1995'te artık Avrupa On Beşi haline gelen Topluluk'a kabul edildi. O sıralarda daha fazla genişleme konusu Kıbrıs'la ve Polonya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Slovenya gibi bir iki Orta Avrupa'lı adayla müzakere ediliyordu. Hazırlıklar başlamıştı ve aday ülkelerin sayısı, Slovakya, Estonya, Letonya, Litvanya ve Malta'yı kapsayacak kadar artmıştı. 1 Mayıs 2004'te Birlik, Avrupa Yirmi Beşleri haline geldi. Bu çalışmalar sırasında, başka birçok ülke Birlik kapısını çalmaktaydı.

Topluluk'un bu çarpıcı genişlemesi, daha tutarlı bir bütünleşme yolunda ilerlemeyi durdurmadi. Yeni gelişmelerin en önemlilerinden biri, Topluluk sınırları içindeki ekonomik düzeylerin eşitlenmesi yönündeki eski ilkenin uygulanmaya başlanması oldu. 1957'deki Roma Anlaşması, "çeşitli bölgeler arasında varolan eşitsizliklerin ve yardımlardan en az yararlanan bölgelerdeki geri kalmışlığın azaltılması yoluyla dengeli kalkınma" ihtiyacını daha o zaman ilan etmişti. İlkenin yaşama geçirilmesinin, piyasa otomatizmi ile olacağı düşünülüyordu. İrlanda'nın kabul edilmesi çarpıcı bir değişime ve müdahaleci bir yaklaşımın başlamasına yol açtı. Başlangıçta, Topluluk yalnızca bölgesel ulusal siyasete destek vermek istedi; ancak 1979'dan itibaren Komisyon bağımsız bir rol elde etti ve 1984'ten sonra bölgesel siyaset Topluluk programlarından birine eklendi. 1975'te, az gelişmiş bölgelerin arayı kapatmasına yardımcı olmak gibi bilinçli bir hedef güdülerek bir Bölgesel Kalkınma Fonu oluşturulmuştu. Kişi başı GSYH'si Topluluk ortalamasının %75'inden az olan bir bölge, az gelişmiş sayılıyordu. 1970'lerden itibaren yeni kabul edilen üye ülkelerin çoğu –ilkın İrlanda, sonra Yunanistan ve Portekiz, artı İspanya'nın çoğu bölgesi– az gelişmiş olarak değerlendirildi. Bunun yanında, müreffeh ülkelerin sınırları içindeki az gelişmiş kesimler belirlendi: İtalya'da Mezzogiorno, Fransa'nın denizaşırı bölgeleri ve Korsika, Britanya'nın gerileyen sanayi bölgeleri ve Kuzey İrlanda, yeni "Länder" yani Birleşik Almanya'nın eskiden Doğu Almanya olan kesimi. Topluluk nüfusunun toplam olarak neredeyse dörtte biri böyle bölgelerde yaşıyordu.

Uyum politikası diye adlandırılan bu politika, sanai gerilemenin tipik bir özellik olduğu bölgeler, geri kalmış kırsal alanlar, devri geçmiş tarımsal yapıya sahip bölgeler, bilhassa genç nüfus arasında işsizliğin yüksek olduğu bölgeler ve son olarak, Kuzey Avrupa ülkelerinin kuzey kısımları gibi nüfusun çok seyrek olduğu bölgelere destek verme çabasıındaydı. Topluluğun en gelişmiş ve en geri kalmış bölgeleri arasında çarpıcı bir eşitsizlik vardı. En zengin ve en yoksul on ülkenin kişi başı GSYH'sinin birbirine oranı, 5'e 1 idi; 1993'te, işsizliğin en yüksek olduğu yirmi beş bölgede ortalama işsizlik %21 iken, en düşük işsizlik oranına sahip yirmi beş bölgede ortalama işsizlik oranı yalnızca %4'tü. Gelir eşitliği ve refah, iddialı hedeflerdi.

Geri kalmış bölgelerde kalkınma sürecini finanse etmek üzere, Topluluk, Yapısal Fon'da reforma gitti ve 1987 ile 1993 arasında bu fonun bütçesini iki katına çıkardı. 1987'de Topluluk, bütçesinin %19'u olan 7 milyar ECU harcamıştı; 1999'da bu oran uyum politikasının finansmanına ayrılan bütçenin %35'ine yükselerek, 27 milyar'ın üzerine çıktı (Hooghe 1996). Topluluk'un bu muazzam yardımlarına, yeni alınan, daha az gelişmiş ülkelere yapılan devasa boyuttaki doğrudan yabancı yatırımlar (FDI) eşlik etti. 1986-1991 yılları arasında İrlanda'ya brüt doğrudan yabancı yatırım akışı, Avrupa Birliği transferlerinden üç kat daha yüksekti. Öte yandan, Yunanistan örneğinde, Avrupa Birliği kaynak transferleri, doğrudan yabancı yatırımın iki katı kadardı (Tsoukalis, 1997: 203-5). Tüm bu transferler, topluluğa yeni kabul edilen ülkelerde benzersiz bir büyüme oranına yol açtı: 1980'lerin sonundan 1990'ların ortalarına kadar, İrlanda, Portekiz ve İspanya, sekiz gelişmiş üye ülkeden 2-4 kat daha hızlı bir büyüme sergiledi. "AB yapısal siyasetleri dolayısıyla yapılan yıllık kaynak transferleri Yunanistan ve Portekiz'de GSMH'nin %3'ünden fazlasına, İrlanda ve İspanya'nınkinin %2'sinden fazlasına karşılık geliyor" (Tsoukalis, 1997: 203). 20. yüzyılın son çeyreği boyunca, Avrupa Birliği arayışını kapatma sürecini başarıyla destekledi ve İrlanda ile Akdeniz ülkelerinin merkez ülkelere yakın bir düzeye yükselmelerine yardımcı oldu.

Daha tartışmalı olan bir diğer ortak hedef, Topluluk'un ilk ortak programlarından olan ve üreticiler için güvenceli fiyatları, ayrıca ihracat sübvansiyonlarını desteklemek için bütçenin yarısını tüketen tarım politikasıydı.

Piyasadan elde edilen tarım üretimi kârlarının %70'ten fazlası, bilhassa süt, hububat, şeker, sığır eti, bazı meyve ve sebzeler ve sofralık şaraplarında, fiyatların siyasal olarak kararlaştırılmış düzeylerde tutulabilmesi için, denetleniyordu ... [Bu sistem] Topluluk'un 1980'lerin ortasında başlıca tarım ihracatçılarından biri haline gelmesine izin vermiştir. (Hoffman, 1990: 111)

Tarım politikası çeşitli tarım ürünlerinin aşırı üretimine yol açtı ancak artık ürünler Topluluk tarafından satın alınıp –zaman zaman daha düşük bir fiyata– dışarıya satıldı.

Bütünleşme süreci 1980'lerde hız kazandı: 1986 tarihli Tek Avrupa Kanunu, malların, hizmetlerin ve üretim unsurlarının serbest dolaşımında arta kalan engelleri de ortadan kaldırmak suretiyle ekonomik bütünleşmeyi güçlendirmenin yanı sıra, veto hakkı yerine Bakanlar Konseyi'nde işbirliği yapılan çeşitli alanlarda çoğunluk kararını getirmek yoluyla, Topluluk'un uluslarüstü niteliğini pekiştiren büyük bir adım daha atmış oldu. Veto hakkı bir istisna olarak varlığını sürdürdü ve on beş yılda toplam on iki kereden az olmak üzere, "yaşamal ulusal çıkarlar" söz konusu olduğu durumlarda kullanıldı.

Tek Avrupa Kanunu'nun önsözü, bunun da ötesinde, 1972 Paris zirvesinde devlet başkanları tarafından alınan bir karar olan ortak bir para biriminin yürürlüğe girmesine onay verilmesi çağrısında bulundu. Bu, Avrupa Konseyi'nin Aralık 1991'deki Maastricht buluşmasında önemli bir dönüm noktası oldu ve Avrupa Birliği Anlaşması ile sonuçlandı. 1990'da başkan Jacques Delors önderliğinde, Fransız başkanı ve Alman şansöyesinin desteğiyle, hep birlikte siyasal birlik çağrısı yapılarak federal bir Avrupa için en cesur planlara arka çıkmış oldu. Lüksemburg ile Hollanda da çok geçmeden destek verenlere katıldılar. Hâlâ bir miktar direniş vardı ve Maastricht Anlaşması bu hedef yönünde doğrudan bir ilerleme sağlamayı başaramadı. Buna rağmen, Avrupa Birliği'nin oluşturulması ve bir parasal birlik kurulması kararı, bu yönde ciddi bir adımı temsil ediyordu (Swan, 1996). Sözgelimi Almanya, doğrudan ekonomik çıkarlarına ters düştüğü halde, ortak para birimi sistemine katıldı, zira Şansölye Helmut Kohl'ün ifade ettiği gibi, "ekonomik ve parasal bütünleşme 21.yüzyılda bir savaş-barış meselesi" olmuştu (Tsoukalis, 1997: 170-1).

Parasal birlik, federalist siyasal güçler için eski bir hedefti. Aslında, bir döviz kuru birliği oluşturma yönündeki "minimalist" hedefe karşı, Topluluk daha 1969'daki La Hey zirvesinde ortak para birimi hedefini duyurmuştu. Haziran 1988'de Avrupa Konseyi, parasal birliğe hazırlanmak üzere, Jacques Delors başkanlığında bir komite kurdu. Daha ileri bir bütünleşmenin hakiki öncüsü olan Delors, üç aşamalı bir plan sundu ve Konsey, 1989'daki Madrid buluşmasında uygulamanın başlatılması konusunda uzlaştı. Önemli bir di-

reniş, bilhassa Britanya'dan Margaret Thatcher'ın muhalefeti dolaşısıyla gecikmeler kaçınılmaz hale geldi. Ancak Maastricht Anlaşması'ndan iki yıl sonra Frankfurt'ta ulusal para siyasalarını eşgüdümlü kılmak ve parasal birleşmeye hazırlanmak üzere Avrupa Para Enstitüsü kuruldu.

Disiplin ve uyum için yeni parasal koşullar getirildi: en iyi performans gösteren üç üye ülkenin ortalamasının en fazla %1,5 üzerinde enflasyon oranı; en iyi üç performansçının ortalamasının $(-)/(+)$ %2'si kadar uzun vadeli faiz oranı; GSYH'nin %3'ünü geçmeyen bütçe açığı; GSYH'nin %60'ını aşmayan kamu borcu; sonraki iki yıllık geçiş döneminde para devalüasyonu yapılmaması. 1991'de üye ülkelerden yalnızca ikisi bu niteliklere uygunken, 1998'de on bir ülke elverişli duruma gelmişti. Ocak 1999'dan itibaren, ortak para birimi avro, ilkel olarak yürürlüğe sokuldu; ancak ulusal paralar uygulamada bir iki yıl daha kullanımda kaldı.

Tek bir Avrupa Merkez Bankası (ECB), Para Enstitüsü'nün yerini alırken, ulusal bankalar onun tamamlayıcı bir parçası haline geliyordu. ECB, bir Genel Konsey, Banka şefi ve (altı üyeden ve ulusal bankaların yöneticilerinden oluşan) bir İcra Kurulu tarafından yönetilmektedir. Kararlar oy çokluğuyla alınır. Merkez Bankası da banknot basan bir kurum oluyordu. Kurum artık aynı zamanda piyasa işlemleri yapar, döviz piyasasındaki işlemleri destekliyor, minimum bir rezerv oluşturuyor, bankaları denetliyor ve politika yapımına katılıyordu. 1 Ocak 2002'de avro resmen yürürlüğe girdi ve para birliğine katılmış olan on bir ülkede, ulusal paraların yerini aldı (Yunanistan henüz katılma elverişli duruma gelmemişti; Britanya, İsveç ve Danimarka ise katılmama kararı aldılar ve böylelikle Birlik içinde iki kademeli bir sistem başladı). Ortak para birimi ve Merkez Bankası, Avrupa Birliği'nin en önemli uluslararası kurumları haline geldi.

Yavaş yavaş kıtanın Batı yarısının neredeyse tamamını bünyesine alan Batı Avrupa ekonomik bütünleşme süreci, ihracat önderliğinde bir zenginleşmenin ve Akdenizli periferi ülkelerinin merkezle arayı kapatmasının desteklenmesinde belirleyici bir rol oynadı. Savaş sonrasının karma ekonomileri ve refah devletleri böylelikle

sürekli genişleyen ve derinleşen bir bütünleşme planının parçası haline geldi; günümüzde bunlar tümüyle Avrupa Birliği'ne bağlanmış durumdadır.

***Sozialpartnerschaft*'ın ve karma ekonominin doğuşu**

Bütünleşmekte olan Batı Avrupa'nın sınırları içinde, toplumsal dayanışma ve etkin devlet müdahaleciliği temeline dayalı bir ekonomik sistem ortaya çıkmıştı. Savaş sonrasında en yakından ilişkili kurumlardan olan *Sozialpartnerschaft* (toplumsal ortaklık) bu en kanlı ve yıkıcı savaştan sonra Avrupa'yı girdabına alan güçlü toplumsal dayanışma duygusundan doğdu. Gunnar Myrdal 1958'de şöyle diyordu:

Miras alınan liberal adalet idealini, ücretlerin, fiyatların, gelirlerin ve kârların çeşitli türlerden ortak pazarlıklarla belirlenmesi gerektiği biçiminde yorumlamak, gitgide daha yaygın ve tartışılmaz bir hal alıyor ... Gerek yasama ve yönetimle, gerek adil ve eşitlikçi anlaşmalara varılması için hakemlik hizmeti görmek suretiyle, bu koşulları sağlamak devletin sorumluluğu haline gelmiş bulunuyor. (Myrdal, 1960: 44)

Daha önce hiç olmayan bir şey olmuş, “hem işçilerin, hem sermayedarların kısıtlamaya maruz kaldığı” bir “müşterek denge” oluşturulmuştu.

Uzun vadeli sözleşmeler ile çalışanlar, şirket yönetimi ve devlet arasında sosyal anlaşmalar, ayrıca kanuna dayalı ücret ve fiyat denetimleri; sendikaların ücrette orta yola baştan razı edilmesi ve böylece yönetimi yatırıma teşvik etmek için kullanılabilen üç mekanizma idi ... Ücret kısıtlamaları ve yüksek yatırım, savaş sonrası düzenin iki temel taşıydı. (Eichengreen, 1994: 44-5)

Bu yeni gelişme, savaş sonrası Batı Avrupa'da zaferini ilan eden Keynesyen devrimle ilişkiliydi. Hem siyaseten ılımlı sol, hem muhafazakâr sağın bu politika üzerinde uzlaştığı ve Britanya İşçi Partisi

siyasetçileri kadar Fransız De Gaullecüler ile Almanya ve İtalya'daki Hristiyan Demokratların da hemen hemen aynı politikayı izledikleri, tarihsel bir dönemdi. Sol siyasal güçler, Batı Avrupa'da hiç II. Dünya Savaşı sonrasında oldukları kadar etkili olmamışlardı. 1945 ve 1946'daki savaş sonrasının ilk seçimlerinde, sosyalist ve sosyal demokrat partiler, Fransa, Hollanda, İtalya, Danimarka, İsveç, Norveç, Britanya ve Avusturya'da, 1/4 ila yaklaşık 1/2 oranları arasında oy topladılar. Dahası, bu ülkelerin bazılarında Komünist Parti önemli bir siyasal unsur haline geldi ve İtalya, Fransa ve Belçika'da savaş sonrası koalisyon hükümetlerinde yer aldı. Ekonomik krizin ve piyasanın kusurlarının açıkça görünür olduğu, savaşın "normalleştiği" bir dünyada, toplumsal dayanışma öne çıkan bir fikir haline gelmişti. Bu da, piyasa ekonomisinin, gelir dağılımının ve refahın denetlendiği bir sistem doğuruyordu.

Devletin yeni rolünün ayrılmaz bir parçası olarak, demokratik korporatif sistemin çeşitli biçimleri uygulamaya sokuldu. Devlet, sendikalar ve işveren örgütleri ile birlikte, ücret ve fiyat politikalarını eşgüdümlü kılmak ve enflasyonu önlemek üzere, kalıcı kurumlar oluşturdu. Bu kurumlar ekonomi ve yatırım işlerinde işçilerin seslerini duyurmalarını güvenceye alıyordu. En başarılı ortaklıklardan biri, savaş sonrası Avusturya'da, Bundeskammer başkanı Julius Raab'ın inisiyatifiyle ortaya çıktı. Devleti, sendikaları ve girişimcileri içine alan geniş kapsamıyla kurum, Ağustos 1947'de ilk ücret-fiyat anlaşmasının yapılmasını teşvik etti. Avusturya'daki *Sozialpartnerschaft*, devlet ve farklı çıkar grupları arasında düzenli işbirliği teminatı sağladı ve onu ikinci (Eylül 1948), üçüncü (Mayıs 1949), dördüncü (Eylül 1950) ve beşinci (Temmuz 1951) anlaşmalar izledi (Butschek, 1985: 101-9).

Savaş sonrası Britanya'da 1946 tarihli Sendika Kanunu ve 1945'teki Ücretler Konseyi Kanunu, sendikaların ekonomik ilişkilere katılımını güçlendirdi. Sendika liderleri ile hükümet üyeleri, iktisat politikası ve kamu işletmelerinin yönetimi konularını tartışmak üzere düzenli olarak biraraya geliyorlardı. Toplu görüşmeler, iki savaş arası dönemde zaten önemli olsa da, ücretleri belirlemek üzere kurumsallaştırıldı. Maliye Bakanı Sir Stafford Cripps sendikaların

desteğini kazanarak 1948-1950 yılları arasında ücret ve fiyat istikrarı sağlamayı başardı (Pollard, 1986: 261-2; Lieberman, 1977:76).

Fransa'da ilk kamulaştırma dalgası sırasında, başlıca siyasal ilke ulusal zenginliğin –devlete değil– ulusa geri dönmesiydi. Sendikalar, üç taraflı (işçiler, tüketiciler ve hükümet) bir örgütlenme kanalıyla yönetimi oluşturma çabasına girdiler. İşçilerin üçlü örgütlenmedeki temsil tabanı, “en temsilci” sendikalardı; tüketici temsilcileri ise çıkar gruplarının tavsiyelerine dayanılarak hükümet tarafından atanıyordu. İlk yıllarda Komünist Parti hem işçilerin, hem tüketicilerin temsilinde üstünlük sağladı. Komünistlerin 1947’de koalisyondan çıkmaya zorlanmalarından sonra, üçlü mekanizma uygulamada ortadan kalkmıştı.

Korporatif işbirliği başarılı olamasa da, Fransa’da işçilerin şirket düzeyindeki temsili kurumsallaştı. 1946 Anayasası’nın önsözünde şöyle deniyordu: “Her işçi, delegeleri aracılığıyla, çalışma koşullarının belirlenmesi ve işletmenin idaresine katılabilir.” Elliden fazla çalışanı olan şirketlerde *comités d’entreprise** kuruluyordu. Bu komiteler, istişari bir rol oynayarak, şirket içindeki sosyal yardım programlarıyla ilgileniyorlardı (Baum, 1958: 181-2, 274-5). Korporatif işbirliği tarzı, Jacques Delors’un belirttiği gibi, Fransa’nın “savaş sonrası erken planlamasının” başlıca unsurlarındandı.

Sistemin başlıca ortakları arasında verimli pazarlıklar alışkanlık haline geldi. Commissariat du Plan [Plan Komiserliği – yay.h.n.] ve üst düzey yöneticilerin büyük bölümü ... masa etrafında toplanmaya hazırdı ... sendikalar da geliyordu. (Delors, 1978: 15-16)

Almanya’da İngiliz işgal yönetimi, şirket yönetimine işçilerin zorunlu katılımı (*paritätische Mitbestimmung*)** uygulaması başlattı ve Ocak 1951’de sendikalar ile Şansölye Adenauer arasındaki anlaşmadan sonra bu bir model olarak kullanıldı. Ekim 1952 tarihli kanun (*Betriebsverfassungsgesetz*)***, personel sorunları, çalışma koşulları

* *comités d’entreprise*: (Fr.) işyeri komiteleri – ç.n.

** *paritätische Mitbestimmung*: (Alm.) Eşit Sayıyla İstişare ve Karar İlkesi – yay.h.n.

*** *Betriebsverfassungsgesetz*: (Alm.) İşletme Kuruluş Kanunu – yay.h.n.

ve çalışma saatleri konusundaki kararlara katılım ve ayrıca şirketin işleri konusunda bilgilenme hakkına sahip olan *Betriebsräte* (şirket konseyleri) uygulamasını başlattı. 1960'ların sonlarından itibaren, planlı bir gelir politikası yürürlüğe kondu ve *Konzertierte Aktion**, ücret politikası için tüzükler oluşturmak üzere sendikalar, işverenler, devlet ve Merkez Bankası arasında karşılıklı istihbarat başlatıldı (Zinn, 1978: 99). 1976'da, işçilerin temsil kapasitesi artırıldı. 2000'den fazla çalışanı olan şirketlerde (650 şirket) işçiler yönetim kurullarında eşit temsil hakkı kazanıyordu (Weimer, 1998: 86-7, 273-4).

Sendikalar ve işverenler arasında toplumsal bir anlaşma olan, Belçikalıların *Projet D'Accord de Solidarité Sociale*'i** ücretleri verimlilik artışına bağlı kılmak üzere 1944'te yürürlüğe kondu. Ardından, 1950'ler ve 1960'lardaki diğer verimlilik anlaşmaları geldi ve bunlar ücret ılımlılığını kökleştirdi. Norveç'te tam istihdam politikası ("Herkese İş") yeniden yatırımla istihdam yaratılmasını güvenceye almak için fiyatlar ve kârlar üzerinde devlet denetimiyle birlikte giden ılımlı ücret politikasına dayalıydı. Hollanda'da *Publiek Rechtelijke Bedrijfsorganisatie* [Devlet Yasal Şirket Örgütlenmesi – yay.h.n.], istihdam politikası ve yatırımlar konusunda korporatif bir karar organı oluşturuyordu (Eichengreen, 1994: 46, 48).

*Sozialpartnerschaft, Mitbestimmung**** ile işçilerin ekonomi ve şirket işlerine katılımının diğer korporatif biçimleri, savaş sonrası ekonomilerin istikrar kazanmasına yardımcı oldu; çoğu örnekte, toplumsal barış, ücret ve fiyat ılımlılığına, daha büyük yatırımların oluşturulmasına katkı sağladı. Pazarlık, çoğu durumda hükümet inisiyatifli yönetiminde merkezileşirken, sendikalar bir tür kamusal statü kazanıyordu. İşçilerin karar alma sürecine katılımı, çoğu zaman bir "ücret-fiyat sarmalına" karşı koruma sağlayan toplumsal uzlaşma için sağlam bir dayanak oldu (Van der Wee, 1986). Her ne kadar bu sistemler 1960'ların sonlarında sarsılmaya başlayıp yüzyılın sonuna dek ayakta kalmayı başaramadıysa da, savaş sonrasındaki iktisadi ve toplumsal gelişimde önemli bir etkileri oldu.

* *Konzertierte Aktion*: (Alm.) Ortak Hareket – yay.h.n.

** *Projet D'Accord de Solidarité Sociale*: (Fr.) Toplumsal Dayanışma Uyum Projesi – ç.n.

*** *Mitbestimmung*: (Alm.) Ortak Karar İlkesi – yay.h.n.

Bu sırada toplumsal hedeflerin yaşama geçirilmesi, etkin bir piyasa ve büyüyen bir ekonomi gerektiriyordu. Herman Van der Wee, bir hedefler “beşgeninden” söz eder: tam istihdam, üretkenliğin tam kapasite kullanımı, istikrarlı fiyatlar, artan üretkenliğe dayalı olarak artan gelirler ve ödemeler dengesinin sağlanması. Ekonomik kalkınmaya yönelik devlet desteği, bunları başarmak için, yatırımlar, ar-g-e finansmanı ve çeşitli vergi indirimleri ve sübvansiyonlarını da kapsayacak şekilde genişledi. Ocak 1952 tarihli Alman yasası *Investitionshilfegesetz**, kömür madenciliği, demir ve çelik, elektrik ve demiryolu gibi bazı “darboğazdaki sanayilere” 1 milyar mark hibe etti. Bir 28 milyar mark da, 1949-1957 yılları arasında vergi muafiyetleri biçiminde özel sektörler gitti (Braun 1990: 179). Britanya Sınai Yeniden Yapılanma Anonim Şirketi 1966’da kuruldu ve 1971’e gelindiğinde, özel sanayilere devlet kredileri ve yatırımlarla yardımda bulunmaktaydı. 1965-1970 yılları arasında, devlet kaynaklarından neredeyse 1,4 milyar pounda ulaşan bir miktar, özel sanayilere aktarıldı (Rees 1973: 29). Fransa’da kamu yatırımı, toplam yatırımlar içindeki yüzdesi bakımından en yüksek düzeydekiler arasındaydı: 1947’de %52’lik bir orandan, 1948’de %55’e ve 1949’da %64’e çıkmıştı. 1950’lerin başında Fransa’da kamu yatırımı toplam yatırımların hâlâ %39’unu teşkil ediyordu (Denton ve diğ., 1968: 230).

Batı Avrupalı etkin devletler ekonomik ve sosyal programlar başlattı; tarım, iskân, taşımacılık, bankacılık ve sigortacılık alanlarında düzenlemeleri yürürlüğe koydu. Almanların Nisan 1950 tarihli *Wohnungsbaugesetz*’i** altı yılda 1,8 milyon konutun inşası talimatı verdi (Weimar, 1998). Kamu kredileri ve vergi muafiyetleri, *Mittelstandspolitik*’in*** bir parçası olarak küçük ve orta ölçekli firmalara destek oldu.

Maliye politikası, sermaye oluşumunu çabuklaştırmak ve seçilmiş ekonomi sektörlerinin büyümesini kolaylaştırmak için yaygın biçimde kullanılıyordu. 1950’lerde, vergiler, GSMH’nin %35’ine varan kısmını yutmak-

* *Investitionshilfegesetz*: Yatırım Destek Yasası – yay.h.n.

** *Wohnungsbaugesetz*: (Alm.) Konut Yasası – yay.h.n.

*** *Mittelstandspolitik*: (Alm.) Orta sınıf siyaseti – yay.h.n.

taydı. Büyük vergi gelirleri, hükümetin hem kamu hem de özel sektörlere yatırımlar için ödenek sağlayan bütçe fazlasını oluşturabilmesine izin veriyordu. (Lieberman, 1977: 53)

Özel sektör, 1949-1957 yılları arasında devlet yardımı şeklinde yaklaşık 40 milyar mark aldı. 1967'deki İstikrar Kanunu, planlama ve kamu yatırımlarının hızlandırılmasına yüklediği rolle, Keynesyen bir anlayışın ifadesiydi. Ekonomi bakanı Karl Schiller, bir Özel Yatırım Bütçesi oluşturdu ve ekonomiyi canlandırmak için 2,5 milyar mark harcadı. Bu klasik Keynesçi çarpan-hızlandırıcı, bir de yatırım vergilerindeki indirimlerle birleştirilmişti. Bir Konjunktürrat ya da Konjunktür Karşısı Politika Konseyi ve beraberinde, devlet yatırımları için (vergi gelirlerinin %3'ünden) bir ödenek oluşturuldu.

Aynı şey İtalya için de geçerliydi. Devletin oluşturduğu Makine Sanayisi Fonu, 1947'de İtalya'nın özel makine sanayisinin yeniden yapılanmasına ve modernleştirilmesine 50 milyar liret aktarıyordu. Buna ilaveten, 120 milyar liretten daha fazlası kamuya ait sanayilere yatırıldı. Kamu girişimlerinin toplam sınai yatırım içindeki payı, 1955-1961 yılları arasında, %19'dan %49'a yükseldi (Lieberman, 1977: 107, 261).

Fransa'da doğrudan devlet yatırımı, ülkenin toplam gayrisafi yatırımının %35'ini oluşturuyordu. Kamu sektörü, özel ekonominin esas alıcısı haline gelmişti. Ağır elektrik sanayisi ürünlerinin yüzde sekseni, kamuya ait olan Electricité de France [Fransa Elektrik Kurumu (yay.h.n.)] tarafından satın alınıyordu (Cohen, 1977: 25-6).

Britanya'da devlet 1960'lar ve 1970'lerde, bilhassa gemi inşasında, şirketleri yeniden gruplaştırmak ve sanayi donanımının yenilenmesine yardımcı olarak, sınai modernleştirmeye katıldı. Devletin İskoçya ve Highlands eyaleti Genel Sekreterliği ile Adaları Kalkındırma Kurulu [Islands Development Board], bölgesel kalkınma için çeşitli sanayilere kaynak ve kredi sağlıyordu. Hükümet, bilgisayar sanayisindeki ar-ge projelerini de destekledi. Kamu tarafından parasal destek gören araştırmalar teknolojik modernleşmeye ve Merlyn Rees'in tabiriyle "ekonomideki iki sektörün [devlet ve özel] giderek artan kaynaşmasına" önemli katkı sağladı. Devlet aynı zamanda, bil-

hasa hava taşıtları sanayisinde, önemli bir alıcı haline geliyordu. Öte yandan, genel olarak devlet 1967'de toplam mal üretiminin yalnızca %5'ini satın almıştı (Rees, 1973: 27, 30).

Savaş boyunca GSYH'nın %30-40'nı denetleyen, ekonominin en önemli aktörü olan devlet, ekonomik ilişkilerdeki önemli ve çok yönlü rolünü sürdürdü. Ek talep yaratmak ve tam istihdama erişmek amaçlı klasik Keynesyen konjonktür karşıtı politikalar uygulamaya kondu. Devlet inisiyatifleri ayrıca ar-ge'ye destek vererek modernleşmeyi ve teknolojik-yapısal gelişmeleri teşvik etti. Bu tür devlet müdahaleciliğinin kökleri II. Dünya Savaşı'na dek uzanır. O dönemde, etkin savunma ve saldırı silahları geliştirmek üzere büyük bilimsel çalışmalar yapılmıştır. İki dünya savaşı ile soğuk savaş, askeri harcamaları astronomik düzeylere çıkarmıştır. Sözgelimi, soğuk savaşın zirvede olduğu dönemde, dünya çapında yıllık savunma harcamaları 2/3 trilyon dolara vardı. Devletler; radar, jet uçağı, füze, bilgisayar, atom ve hidrojen bombaları ve uzay programları geliştirmekle uğraşan bilim adamları ve mühendisler ordusuna istihdam ve finansman sağlıyordu. Devlet laboratuvarları da, sözleşmeli kurumlar ve özel şirketler gibi, askeri projeler üzerinde çalışmaktaydı. 1960'lar ile 1970'lerde, askeri ar-ge harcamaları da dahil, ABD bütçesinin kabaca yarısı savunmaya gidiyordu. Bu pay Britanya'da da aşağı yukarı aynı iken, Fransa bütçesinin üçte birini, Almanya ise beşte bir ile onda birini savunma araştırması ve geliştirmesine harcıyordu.

Devletin finanse ettiği ar-ge, piyasa ekonomilerindeki ar-ge harcamalarının yaklaşık yarısını teşkil ederken, özel şirketler diğer yarısını finanse ediyordu. 1970'lerin sonlarında, Fransa, Britanya ve Almanya'da toplam yaklaşık 300.000 bilim insanı ve mühendis ar-ge'de istihdam ediliyordu. Toplam harcamalar, bu ülkelerin milli hasıllarının %2 ile %4'üne erişmişti. Öte yandan, Avrupa Topluluğu ülkeleri, ortalama olarak, kendi sınıai ar-ge'lerinin altıda birine eşit bir miktarı, teknolojik gelişimi enternasyonalleştiriren ortak araştırmalara harcıyorlardı (OECD, 1987: 113). Araştırmanın sanayi haline gelmesi, teknolojik kalkınmada muazzam bir atılım sağladı ve teknolojinin en görkemli ürünlerini olgunluğa erıştirdi.

Bununla beraber, devlet müdahaleciliği çok daha ileri gidiyor; devlet, savaş sonrası Avrupa’da baş girişimci haline geliyordu. Yarı kamulaştırma yaygınlaştı. Amaç, kapitalist ekonomiyi ortadan kaldırmak değil, devlet yönetiminin teknolojik ve yapısal modernleşmedeki etkisini güvenceye almaktı. Britanya İşçi Partisi hükümeti, 1945’teki muazzam zaferinden sonra, partinin manifestosu olan *Let Us Face the Future* [Geleceğe Bakalım – ç.n.] adlı broşürde önerdiği üzere, kitlesel bir kamulaştırma programı başlattı. Bu İşçi Partisi programı geleneksel sosyalist bir anlayışın ifadesiydi:

üretim, paylaşım ve takas araçlarının ortak mülkiyeti ilkesine dayalı olarak, işçilere ... çabalarının tüm meyvelerini ve onların olabilecek en eşitlikçi biçimde paylaşımını, ve tabandan yönetim ve her bir sanayi ya da hizmetin denetlenmesinde erişilebilecek en iyi sistemi sağlamak. (*Declaration*, 1945: 30)

1946’da kömür madenleri kamulaştırılarak Milli Kömür İdaresi Kurulu’nun işletmesine verildi. İkinci olarak yurtiçi taşımacılık ile demiryolları kamulaştırıldı ve bunlar da sırasıyla, Britanya Su Yolları Kurulu ve Demiryolları Kurulu tarafından idare edildi. Elektrik üretimi ile dağıtımı 1947’de kamulaştırıldı; 1944’te kurulan Heyworth Komitesi’nin tavsiyesiyle, Britanya Elektrik Kurumu’nun yönetimine verildi. 1948’de Milli Çelik İdaresi Kurulu kuruldu ve çelik fabrikaları kamulaştırıldı. Karayolu taşımacılığı, havaalanları, hava taşımacılığı ve nihayet İngiltere Merkez Bankası da kamulaştırıldı. 1949 yılına gelindiğinde, Britanya ekonomisinin büyük bir bölümü kamulaştırılmıştı. Devlet, özel şirketlerin hisselerini satın almaya devam ederek, sonunda British Petroleum, Rolls-Royce ve Upper Clyde Shipbuilders’ı da kamulaştırdı. Altyapıda ve enerji ekonomisinde kontrolü ele geçiren devlet, sınai kapasitenin de yaklaşık %20’sinin sahibiydi. Özel sınai kapitalizmin beşiği olan Britanya’daki kamulaştırma hamlesi, savaştan sonra Avrupa’nın diğer ülkelerini de etkilemiş olan, köklü bir biçimde değişmiş bir zihniyetin ve ilkelerin göstergesiydi.

René Gendarme’in savunduğu gibi, “1944’te Fransızların büyük çoğunluğu, kamulaştırılmış sanayinin, ekonomik, toplumsal ve siya-

sal olarak özel sanayiden üstün olduğuna inanıyordu” (Gendarme, 1950: 37). Ulusal Direniş Konseyi, Mart 1944 tarihli beyanında, “enerji kaynaklarının, yeraltı zenginliğinin, sigorta şirketlerinin ve büyük bankaların ortak emeğinin meyvelerine, yani tekelleştirilmiş üretimin büyük zenginliklerine sahip ulusa dönüş”

çağrısında bulunuyordu:

...Milli ekonomi, şu anda varmış bulunduğu aşamada, sigorta şirketleri gibi, dolaysız kârına kolektif çıkardan daha büyük öncelik veren işletmeleri artık bünyesinde barındıramaz. (Baum, 1958: 175-6)

1946 tarihli Fransız Anayasası’nın önsözünde şöyle deniyordu: “Tüm mülkler ve tüm işletmeler ... bir ulusal kamu hizmeti niteliğine sahip olmalıdır ya da bir tekel, aslında toplumun mülkiyeti olmalıdır” (Sassoon, 1996: 164). Fransa’nın General de Gaulle yönetimindeki koalisyon hükümeti, sosyalist ve komünist partilerin katılımıyla savaştan hemen sonra bir kamulaştırma kampanyası başlattı. Kampanya, kısmen De Gaulle’ün *étatiste* ve *dirigiste* fikirlerinin meyvesi, kısmen Louis Renault gibi tekelleşme heveslisi büyük sanayicilere karşı bir intikam aracıydı; tabii bir ölçüde de koalisyon ortağı sosyalist ve komünist partilerin etkisiyle oluşmuştu. Kasım 1947’de De Gaulle şu açıklamayı yaptı:

Ekonomik ve ahlaksal olduğu kadar psikolojik nedenlerle de, Fransa’nın özgürlüğe kavuşmasından sonra, kömür, elektrik, ve kredi alanlarında bir kamulaştırma politikası izleme ihtiyacı bulunuyordu. Benim yaptığım da buydu. (Jacquillat, 1988:16)

Enerji üretiminin büyük bölümü –elektrik, kömür ve gaz– kamulaştırıldı. Oybirliği olmasa da, parlamentoda ezici çoğunluk sağlayan oylar, halkın kamulaştırmaya yönelik tavrının bir yansımasıydı. Banque de France’ın [Merkez Bankası] ve en büyük dört bankanın kamulaştırılması 35’e karşı 521 oyla kabul edildi ve parlamentoların çok azı, sigorta, gaz ve elektrik şirketlerinin kamulaştırılma-

sına karşı oy kullandı. Air France, en büyük dört banka, otuz iki sigorta şirketi, on sekiz madencilik şirketi ve toplam sınai üretimin beşte birini oluşturan çeşitli büyük sanayi firmaları (Renault, Gnome et Rhone, Berliet), kamu sektörüne dahil oldular. 1946 yazında kamulaştırma dalgasının esas kısmı tamamlanmıştı (Baum 1958: 178-9). 1980'lerin başlarına kadar, Fransa, enerji sanayisinin %94'ü, telekomünikasyon sanayisinin %83'ü, ulaştırmanın %46'sı, bankacılığın %44'ü ve diğer sanayilerin %6'sını içeren güçlü bir kamu sektörüyle, karma bir ekonomiye sahip durumdaydı.

1980'lerin başlarında, Fransa'nın sosyalist hükümeti kamu sektörünün payını daha da artırmaya yönelik adımlar attı. Belli başlı on bir özel şirketle, kalan tüm özel bankalar kamulaştırıldı. Enerji, demiryolu, telekomünikasyon ve tütün sanayilerinde özel sektör hemen hemen ortadan kalktı. 1980'lerin ortalarında, tüm Fransız şirketlerin sabit aktiflerinin %53'ü kamu şirketlerinin elindeydi ve bunlar ulusal işgücünün neredeyse dörtte birini istihdam ediyordu.

Savaş sonrası Batı Avrupa'nın en neo-liberal ülkesi olan Federal Almanya Cumhuriyeti de büyük bir kamu sektörüne sahipti. Bu sektörün kökeni büyük ölçüde Nazi rejimi dönemine dayanıyordu. "II. Dünya Savaşı boyunca Alman anonim şirket sermayelerinin yaklaşık yarısı, doğrudan ya da dolaylı olarak, kamu şirketlerinin elindeydi" (Fischer, 1978: 199). Savaşın sonunda, ABD işgal güçleri büyük kamulaştırmalara karşı koyarken, kamu mülkiyeti yalnızca sosyal demokratlar tarafından savunulmakla kalmayıp, Hristiyan Demokrat Birliği'nin Ahlen Programı'nın da (1947) kapsamında yer aldı. Britanyalı ve Fransız işgal güçlerinin onayıyla, Hesse'deki önemli bir seçim başarısı, yeni bir *Land* (devlet) anayasasının kabul edilmesine yol açtı. Bu anayasanın 41. maddesi 169 firmanın kamulaştırılmasına olanak sağlıyordu. Bu madde üzerine yapılan bir referandumda, kamulaştırmaya %70'ten fazla onay geldi. 1948'de, uzun vadeli kredilerle sanayilere destek olmak üzere, kamuya ait bir yeniden yapılandırma bankası olan Kreditanstalt für Wiederaufbau kuruldu.

Taşımacılık, haberleşme gibi geleneksel sektörlerle bazı sanayi sektörlerinde az bir büyümeyle kamu mülkiyeti ağırlıklı olarak korun-

du. Çeşitli düzeylerde kamusal otoriteler kara taşımacılığı, demiryolları, su yolları ve havayollarını sahiplendi ve işletti (Lufthansa 1953'te kuruldu). Telefon, telgraf, posta hizmetleri, radyo ve televizyon ve hizmetlerin büyük bölümü de yine kamuya aitti. 1950'lerin başlarında, havagazı üretiminin %90'ı, alüminyum madenciliğinin %70'i, elektrik üretiminin %60'ı, (Volkswagen Werke de dahil) otomobil sanayisinin, demir cevheri, kurşun ve çinko üretiminin %50'si ve madenkömürü, kokkömürü, ham petrol, ham demir ve çelik üretiminin %20'si kamuya ait şirketlerin elindeydi. Devlet ayrıca Vereinigte Elektrizitäts-und Bergwerks AG (VEBA) ve Vereinigte Industrie-Unternehmungen AG (VIAG) gibi holdingler kanalıyla çeşitli sanayi şirketlerini denetiminde tutuyordu. Her ne kadar, Volkswagen Werke de dahil kamuya ait birtakım şirketler 1960'lar ve 70'lerde özelleştirilmiş olsalar da, 1960'ların sonlarında 650 şirketin tamamı ya da bir kısmı (en az %25'i) federal mülkiyete aitti (Hardach, 1976: 154-5). Kamuya ait işletmelerin en büyükleri, ikisi toplam 900.000 kişi istihdam eden Bundespost ve Bundesbahn'dı. Çeşitli *Länder* ya da Alman eyaletleri ve şirket ortaklıkları da yine yüz binlerce kişi istihdam ediyordu. 1980 yılına gelindiğinde 2 milyon insan –toplam emek gücünün %12'si– kamu şirketlerince istihdam edilmekteydi. Dolayısıyla Almanya, Batı Avrupa'daki anaakım siyasa bir istisna oluşturmuyordu.

Avusturya, Potsdam Anlaşması uyarınca Almanlara ait şirketlerin savaş tazminatı olarak istimlak edilmesinden kaçınmak için onların tümünü kamulaştırma hedefiyle, Batı'daki en kökten kamulaştırmaları uygulayan ülkelerden bir haline geldi. 1946'da Avusturya parlamentosu ilk kamulaştırma yasasını onayladı: Tüm makine ve petrol arıtma sanayisi, en büyük üç banka, elektrik sanayisinin Alman kolları ve Tuna Deniz Nakliyesi Şirketi kamulaştırıldı. Burada paradoksal bir tarihi vakaya değinmek gerekir: Avusturyalıların kamulaştırmalarını veto eden ülke Sovyetler Birliği, onu destekleyen ve kökten kamulaştırmalara olanak tanıyanlar ise ABD işgal güçleriydi. Sınai üretimin yaklaşık %22'si devletin elindeydi, ancak kamulaştırılmış bankalar tarafından denetlenen sanayi şirketleriyle birlikte bu pay, 1950'lerin ilk yıllarında sınai üretimin %70'ine erişiyordu (Sassoon, 1996: 161).

Batı Avrupa karma bir ekonomiye dönmeden çok uzun zaman önce devasa kamu sektörleri kurmuş olan İtalyanların faşist ve Franco taklitçisi ekonomik dirijizmi, savaştan sonra bu Batılı modele kolayca uyum sağlamıştı. Savaş sonunda, Mussolini tarafından kurulmuş olan Istituto per la Ricostruzione Industriale (IRI) [Sınai Yeniden Yapılanma Kurumu – ç.n.] ile AGIP, ANIC, STET, Finmare, Finsider vd. gibi belli başlı kamu holdinglerinin geleceği belirsiz duruma düşmüştü. Merkezi denetim çökmüş, IRI örgütlenmesi üç yılda üç kez değişmiş ve dört farklı komiser ile iki farklı başkan şirket yönetimine geçmişti.

Demokratik ülkelerin başta gelenlerinden ve savaşın galipleri olan Britanya ve Fransa da kamulaştırmaya yönelmiş olduğundan, İtalya kendine miras kalan kamu sektörünü ayakta tutmakta tereddüt etmedi. 1947 tarihli İtalyan anayasasının 42. maddesinde: “Genelin çıkarı gerekçesiyle, özel mülkiyete, yasayla ve bedeli ödenmek suretiyle el konulabilir” deniyordu. Sonuçta, halihazırdaki büyük kamu sektörü daha da genişledi. Savaş sonunda IRI denetiminde olan kırk beş makine sanayisi firmasına beş tanesi daha eklendi. 1959’da Taranto’daki Cantieri Navali’ye el konuldu. 1956’da IRI’ye Milano-Napoli arasındaki *Autostrada del Sole*’yi inşa etme ve işletme görevi verildi; 1957’de, IRI geriye kalan iki özel telefon şirketini de bünyesine aldı. Yeni kamu holdingleri de kuruldu: 1948’de, Alfa Romeo, Ansaldo San Giorgio ve Sant’Eustacchio’nun da aralarında bulunduğu yirmi büyük mühendislik firmasını biraraya getiren ve denetleyen Finmeccanica; 1952’de IRI’nın tüm elektrik işletme şirketlerinin yönetimini devralan ve daha sonra 1960’larda 650 şirketi ve ülkenin elektrik üretiminin %70’ini kontrol eden yeni bir yönetim olan ENEL’e devredilen Finelettrica. İtalyan kamu sektörü, ülkenin (tarım dışında) GSMH’sinin dörtte birini üretiyor ve toplam yatırımların dörtte birinden fazlasını gerçekleştiriyordu (Posner ve Woolf, 1967).

İspanya’da Franco rejimi de, 1950’lerde ekonomide yaşanan liberalleşmeden ve 1960’ların başlarından itibaren İstikrar Planı’nın yürürlüğe konmasından sonra, temkinli adımlarla aynı örneği izledi. 1941’de kurulan, faşist İtalyan modelini taklit etmiş olan ve kendine yeterlik hedefine hizmet eden Instituto Nacional de Industria

[Milli Sanayi Kurumu – ç.n.], bir serbest ticaret sistemi benimseyerek yavaş yavaş, Fransız modeline benzer bir karma ekonomi sistemine dahil oldu. *Caudillo* yönetimindeki savaş sonrası dönemde ve onun ölümünden sonra 1984 yılına kadar, kamu sektörü baskın konumda kaldı. Devlet, madenkömürü, elektrik, taşımacılık, gemi inşası ve haberleşmeyi kontrol ediyor ve tekstil, kimya ve (23.000 işçisiyle SEAT'ın da dahil olduğu) otomobil sanayilerinde önemli rol oynuyordu. Belli başlı üç kamu holdingi, ekonominin idari mevkiilerinde bulunuyordu: 1984'te INI, 700 şirkette hisse sahibiydi ve bunların 250'sinde hisselerin çoğunluğunu elinde tutuyor, 210.000 işçi istihdam ediyordu; INH enerji sektöründeki otuz bir şirketin çoğunluk hisseleri denetimindeydi; Dirección General del Patrimonio del Estado, telefon ve tütün sanayilerini tekeline almıştı ve tekstil sektöründe güçlü bir konuma sahipti. 1962'de kamulaştırılmış olan İspanya Merkez Bankası'na ilaveten yaklaşık 100 banka kamu mülkiyetindeydi. Ülke servetinin kabaca beşte biri, devletin elindeydi.

Korporatif bir sistem ve sağlam bir ekonomik dirijizm kurmuş olan Salazar'ın *Estado Novo*'su, ya da yeni Portekiz devleti, büyük bir kamu sektörü oluşturmadı. Kamulaştırma ancak Nisan 1974 devriminde diktatörlüğün yıkılmasıyla ivme kazandı. 1975 yazında kapsamlı bir kamulaştırma yapıldı: Elektrik, çelik, petrol arıtma, taşımacılık, bira yapımı, küspe ve kâğıt, tütün, gübre, çimento ve gemi inşası sanayilerinin tümü kamulaştırıldı. En önemli adımlardan biri, tek başına ülkenin sınai sermayesinin %20'sine sahip olan ve GSYH'nin %10'unu üreten Melo ailesinin holdingi Companhia União Fabril'in (CUF) kamulaştırılmasıydı. Bunun sonucu olarak, 1970'lerin ortalarında, ülkede üretilen katma değerın dörtte biri, kamu şirketlerince üretiliyordu (Morrison, 1981: 4, 47-8).

Diğer Batı Avrupa ülkelerinin büyük bölümü de, çoğunluğu hizmet, taşımacılık ve iletişim sektörlerinde ve çok daha azı sınai üretimde olsa da, önemli bir kamu sektörüne sahipti. Finlandiya'daki kamu sektörü, içlerinde en büyüklerden biriydi: 1965'te, aktif nüfusun %34'ü kamu sektöründe çalışıyor ve piyasaya sürülen ürünlerin dörtte birini üretiliyordu. Belçika'da 1980'e gelindiğinde devlete ait şirketler işgücünün %70'ten fazlasını istihdam ediyordu. Her ne

kadar yönetimdeki İsveç Sosyal Demokrat Partisi kamulaştırmayı programından çıkarmış olsa da, hizmetler, taşımacılık ve iletişimde kamu sektörü güçlüydü. 1960 yılına gelindiğinde tarımdışı toplam işgücünün %22'si kamu sektörü tarafından istihdam ediliyordu. Norveç, demiryolları ve iletişimi kamulaştırdı. Merkez bankası ve önceden Almanlara ait büyük alüminyum şirketi de kamulaştırıldı. Yunanistan'da finans sektörünün %86'sı devlete aitken, 1980'de toplam katma değerın %4'ünden azını üreten kamu şirketlerinin sanayideki payı düşük kalmaya devam ediyordu (Fischer, 1978: 198-201).

Kamu şirketleri serbest piyasa ekonomisinde rol almaya devam ederek onunla uyumlu roller benimsedi. Britanya modeli genel olarak kabul gördü ve örnek alındı. Hükümet ya da parlamento yönetim kurulunu tayin ediyordu; ancak kurullar bağımsız tüzel kişilerdi ve devletin doğrudan denetiminden muaf çalışıyorlardı. Bunların finansmanları devlet maliyesi kapsamında değildi. Öte yandan, bilhassa enerji, taşımacılık, posta hizmetleri ve iletişimde olmak üzere, bazı kollar üretimde nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaktan sorumluydu.

Karma Ekonomilerde Planlama

Devlet müdahaleciliği ve kamulaştırmaya, bazı örneklerde, uzun vadeli planlama da eşlik ediyordu. Gunnar Myrdal'ın izahıyla, “Devlet müdahaleciliği tedbirleri ... yoğunlaşıp karmaşıklıştıkça ... bunları daha rasyonel biçimde koordine etme girişimleri” planlamaya yol açtı. Planlama savaş ekonomileri tarafından daha önce elbette keşfedilmişti: “I. Dünya Savaşı boyunca doğaçlama yapıldı ... [ancak] II. Dünya Savaşı sırasındaki devlet planlaması, teknik bakımdan, önceki deneyimden çok daha üstündü” (Myrdal, 1960: 22, 26). Doğal olarak planlama, devlet sosyalizmi ekonomisinin ayrılmaz parçası haline gelerek diktatoryal ekonomik dirijizm tarafından da uygulanmıştı. Ama kamuya ait şirketlerin dahi bağımsızlığını koruduğu ve piyasa kurallarına göre davrandığı karma ekonomilerdeki planlama, Sovyet tipi planlamadan farklıydı. Karma ekonomide zorunlu plan göstergeleri yoktu. Kamu şirketleri ya da özel şirketlere merkezi irade dayatılamıyordu. Tam istihdamı, ekonomik-teknolojik mo-

dernizasyonu ve uzun vadeli kalkınmayı hedefleyen devlet planlaması, çoğu zaman, belirleyici öneme sahip belli branşlarda yoğunlaştı. Söz konusu hedefler çeşitli türden devlet müdahaleleri ve yatırımlarla da destekleniyordu. Bunun en güzel örneği, 1945'te Jean Monnet tarafından başlatılan, savaş sonrası Fransız planlamasıydı. Jacques Delors, Fransız planlamasının iki tipik özelliğinin altını çizmişti: “Bir yanda, bir tasarım sistemi olarak planlama ... diğer yanda, kendisi de bir hareket, etki ve eylem odağı olan plan müessesesi yer alır” (Delors, 1978: 9-11). Ekonomik tahminde girdi-çıktı analizinden yararlanılıyor, emek, malzeme ve sermaye olanaklarının daha iyi bölüş-türülmesi için plan devreye sokuluyordu.

İlk Fransız Dört Yıllık Planı (1946-50, daha sonra 52'ye dek uzatıldı), belli başlı altı sektörde yoğunlaşıyordu: Madenkömürü, çelik, çimento, elektrik, taşımacılık ve tarım. Daha sonra buna petrol arıtma ve gübre üretimi de eklendi. Planlama yöntemi, girdi-çıktı analizine dayalıydı. Bilgiler, İstatistik Bürosu'nca sağlanıyor ve kalkınma projelerinin ana çerçevesi, binlerce sanayi yöneticisi ve sendika temsilcisinin katılımıyla, *Comités de Modernisation** tarafından müzakere ediliyordu. Nihai plan, doğrudan başbakana bağlı olan Maliye Bakanlığı'ndan destek alan Commissariat du Plan [Plan Amirliği – ç.n.] tarafından hazırlanıyordu. Plan zorunlu olmadığından, ana hedeflerin gerçekleştirilmesi için, devlet yardımları ve pozitif ayrımcılık, sübvansiyonlar, krediler ve devlet teminatları kullanılıyordu. Çoğunluğu özel girişim olsa da yatırımlar, büyük ölçüde devlet tarafından yönlendiriliyor, teşvik ediliyor ve destek görüyordu.

Çoğu “eski okul bağları” ile birbirine bağlı Grand École mezunları olan yüksek düzey bürokratlar ve ekonomi idarecileri arasındaki gayri resmi ilişkiler başarıya katkı sağlıyordu. Planlama, büyük çapta adamlar tarafından, büyük çapta işler için yapılıyordu:

Yüksek düzey idari personel ve büyük sermayeli şirket yöneticileri olan planlamacılar ortak yaklaşımlara, ortak düşünce ve ifadelere, ortak görüşönlere sahipler. Aynı sosyal geçmişten geliyorlar ... Hatta, bu insanlar ürkütücü derecede birbirinin aynı. (Cohen, 1977: 65-6)

* *Comités de Modernisation*: (Fr.) Modernizasyon Komiteleri – ç.n.

Plantouflage ya da devlet memurluğundan, büyük sermayeli işlerde yüksek idari konumlara geçiş olağan sayılıyordu ve maliye müfettişlerinin en az dörtte biri bu nitelikteydi. Tüm bunlara rağmen, planlama Fransa'nın yenilenmesine hizmet etti. "Dördüncü cumhuriyet, Fransa'da bir 20. yüzyıl sanayi devrimi başlattı." Planlama, yeniden yapılanma ve modernizasyon için başlıca araç olarak görülüyordu (Lieberman, 1977: 4-5). İlk dört yıllık plan büyük başarıyla gerçekleştirildi. Planlanan hedeflerin çoğunda, madenkömrü, elektrik enerjisi, çimento ve çelik üretim miktarında hedefe uygun ya da yakın rakamlar tutturuldu. Bu şekilde, Monnet Planı'nın ardından, sanayiye ek olarak tarım ve inşaatı da kapsayan ikinci bir plan olan Hirsch Planı (1954-7) geldi. 1955'te bunlara bölgesel kalkınma planları eklendi. Belirlenen hedeflere göre, sınai verimlilik %30, tarımsal üretim %20, inşaat %60 artmalıydı. Bu hedeflerin büyük bölümü, zorunlu merkezi dayatmalar olmadıkları halde, 1957'ye kadar fazlasıyla gerçekleştirildi. Fransız planlamasının başarısı ona süreklilik kazandırdı: Üçüncü planda (1958-61) daha o zamandan, bir girdi-çıktı matrisi temel alındı ve dördüncü plan (1962-5) göstergesel planlamanın modeli haline geldi. Planların her biri rekabetçilik ve modernizasyon konularına odaklanmıştı (Lieberman, 1977: 170-1). 1970'ler ve 1980'lerin planları, Fransız ekonomisini yeni teknolojiler ve piyasanın gereklerine göre yeniden yapılandırmayı hedefliyordu. Altıncı beş yıllık planın (1971-5) ise başlıca hedefi, uluslararası rekabet gücüne sahip büyük şirketlerin oluşturulmasıydı. Söz gelimi, kimya sanayisinde devlet planlaması, 4,7 milyar dolarlık bir yatırımla, üçü kamusal, ikisi özel olmak üzere beş büyük şirketin kurulmasına yardımcı oldu. Bu şirketler, üretimdeki paylarını 1977'de %16'dan %33'e yükseltmişlerdi. Dokuzuncu beş yıllık plan (1984-8), odak noktasını bilimsel eğitim, mesleki eğitim ve ar-ge'ye kaydırды. Satışlara karşılık araştırma ve geliştirme harcamalarının oranı 1980'de %3,7 iken, 1986'da %5,4'e çıktı. Söz konusu plan, ilaç ve kimyasallardaki hızlı gelişmeyle birlikte kimya sanayisinde bir yeniden yapılanma başlatmıştı. Kalburüstü şirketlerden biri olan Rhone Poulenc, özel ürün üretimine yöneldi. Bu değişimlerle bağlantılı olarak, belli başlı Fransız kimya şir-

sürekli genişleyen ve derinleşen bir bütünleşme planının parçası haline geldi; günümüzde bunlar tümüyle Avrupa Birliği'ne bağlanmış durumdadır.

***Sozialpartnerschaft*'in ve karma ekonominin doğuşu**

Bütünleşmekte olan Batı Avrupa'nın sınırları içinde, toplumsal dayanışma ve etkin devlet müdahaleciliği temeline dayalı bir ekonomik sistem ortaya çıkmıştı. Savaş sonrasıyla en yakından ilişkili kurumlardan olan *Sozialpartnerschaft* (toplumsal ortaklık) bu en kanlı ve yıkıcı savaştan sonra Avrupa'yı girdabına alan güçlü toplumsal dayanışma duygusundan doğdu. Gunnar Myrdal 1958'de şöyle diyordu:

Miras alınan liberal adalet idealini, ücretlerin, fiyatların, gelirlerin ve kârların çeşitli türlerden ortak pazarlıklarla belirlenmesi gerektiği biçiminde yorumlamak, gitgide daha yaygın ve tartışılmaz bir hal alıyor ... Gerek yasama ve yönetimle, gerek adil ve eşitlikçi anlaşmalara varılması için hakemlik hizmeti görmek suretiyle, bu koşulları sağlamak devletin sorumluluğu haline gelmiş bulunuyor. (Myrdal, 1960: 44)

Daha önce hiç olmayan bir şey olmuş, “hem işçilerin, hem sermayedarların kısıtlamaya maruz kaldığı” bir “müşterek denge” oluşturulmuştu.

Uzun vadeli sözleşmeler ile çalışanlar, şirket yönetimi ve devlet arasında sosyal antlaşmalar, ayrıca kanuna dayalı ücret ve fiyat denetimleri; sendikaların ücrette orta yola baştan razı edilmesi ve böylece yönetimi yatırıma teşvik etmek için kullanılabilen üç mekanizma idi ... Ücret kısıtlamaları ve yüksek yatırım, savaş sonrası düzenin iki temel taşıydı. (Eichengreen, 1994: 44-5)

Bu yeni gelişme, savaş sonrası Batı Avrupa'da zaferini ilan eden Keynesyen devrimle ilişkiliydi. Hem siyaseten ılımlı sol, hem muhafazakâr sağın bu politika üzerinde uzlaştığı ve Britanya İşçi Partisi

siyasetçileri kadar Fransız De Gaullecüler ile Almanya ve İtalya'daki Hristiyan Demokratların da hemen hemen aynı politikayı izledikleri, tarihsel bir dönemdi. Sol siyasal güçler, Batı Avrupa'da hiç II. Dünya Savaşı sonrasında oldukları kadar etkili olmamışlardı. 1945 ve 1946'daki savaş sonrasının ilk seçimlerinde, sosyalist ve sosyal demokrat partiler, Fransa, Hollanda, İtalya, Danimarka, İsveç, Norveç, Britanya ve Avusturya'da, 1/4 ila yaklaşık 1/2 oranları arasında oy topladılar. Dahası, bu ülkelerin bazılarında Komünist Parti önemli bir siyasal unsur haline geldi ve İtalya, Fransa ve Belçika'da savaş sonrası koalisyon hükümetlerinde yer aldı. Ekonomik krizin ve piyasanın kusurlarının açıkça görünür olduğu, savaşın "normalleştiği" bir dünyada, toplumsal dayanışma öne çıkan bir fikir haline gelmişti. Bu da, piyasa ekonomisinin, gelir dağılımının ve refahın denetlendiği bir sistem doğuruyordu.

Devletin yeni rolünün ayrılmaz bir parçası olarak, demokratik korporatif sistemin çeşitli biçimleri uygulamaya sokuldu. Devlet, sendikalar ve işveren örgütleri ile birlikte, ücret ve fiyat politikalarını eşgüdümlü kılmak ve enflasyonu önlemek üzere, kalıcı kurumlar oluşturdu. Bu kurumlar ekonomi ve yatırım işlerinde işçilerin seslerini duyurmalarını güvenceye alıyordu. En başarılı ortaklıklardan biri, savaş sonrası Avusturya'da, Bundeskammer başkanı Julius Raab'ın inisiyatifiyle ortaya çıktı. Devleti, sendikaları ve girişimcileri içine alan geniş kapsamıyla kurum, Ağustos 1947'de ilk ücret-fiyat anlaşmasının yapılmasını teşvik etti. Avusturya'daki *Sozialpartnerschaft*, devlet ve farklı çıkar grupları arasında düzenli işbirliği teminatı sağladı ve onu ikinci (Eylül 1948), üçüncü (Mayıs 1949), dördüncü (Eylül 1950) ve beşinci (Temmuz 1951) anlaşmalar izledi (Butschek, 1985: 101-9).

Savaş sonrası Britanya'da 1946 tarihli Sendika Kanunu ve 1945'teki Ücretler Konseyi Kanunu, sendikaların ekonomik ilişkilere katılımını güçlendirdi. Sendika liderleri ile hükümet üyeleri, iktisat politikası ve kamu işletmelerinin yönetimi konularını tartışmak üzere düzenli olarak biraraya geliyorlardı. Toplu görüşmeler, iki savaş arası dönemde zaten önemli olsa da, ücretleri belirlemek üzere kurumsallaştırıldı. Maliye Bakanı Sir Stafford Cripps sendikaların

desteğini kazanarak 1948-1950 yılları arasında ücret ve fiyat istikrarı sağlamayı başardı (Pollard, 1986: 261-2; Lieberman, 1977:76).

Fransa'da ilk kamulaştırma dalgası sırasında, başlıca siyasal ilke ulusal zenginliğin –devlete değil– ulusa geri dönmesiydi. Sendikalar, üç taraflı (işçiler, tüketiciler ve hükümet) bir örgütlenme kanalıyla yönetimi oluşturma çabasına girdiler. İşçilerin üçlü örgütlenmedeki temsil tabanı, “en temsilci” sendikalardı; tüketici temsilcileri ise çıkar gruplarının tavsiyelerine dayanılarak hükümet tarafından atanıyordu. İlk yıllarda Komünist Parti hem işçilerin, hem tüketicilerin temsilinde üstünlük sağladı. Komünistlerin 1947’de koalisyondan çıkmaya zorlanmalarından sonra, üçlü mekanizma uygulamada ortadan kalkmıştı.

Korporatif işbirliği başarılı olamasa da, Fransa’da işçilerin şirket düzeyindeki temsili kurumsallaştı. 1946 Anayasası’nın önsözünde şöyle deniyordu: “Her işçi, delegeleri aracılığıyla, çalışma koşullarının belirlenmesi ve işletmenin idaresine katılabilir.” Elliden fazla çalışanı olan şirketlerde *comités d’entreprise** kuruluyordu. Bu komiteler, istişari bir rol oynayarak, şirket içindeki sosyal yardım programlarıyla ilgileniyorlardı (Baum, 1958: 181-2, 274-5). Korporatif işbirliği tarzı, Jacques Delors’un belirttiği gibi, Fransa’nın “savaş sonrası erken planlamasının” başlıca unsurlarındandı.

Sistemin başlıca ortakları arasında verimli pazarlıklar alışkanlık haline geldi. Commissariat du Plan [Plan Komiserliği – yay.h.n.] ve üst düzey yöneticilerin büyük bölümü ... masa etrafında toplanmaya hazırdı ... sendikalar da geliyordu. (Delors, 1978: 15-16)

Almanya’da İngiliz işgal yönetimi, şirket yönetimine işçilerin zorunlu katılımı (*paritätische Mitbestimmung*)** uygulaması başlattı ve Ocak 1951’de sendikalar ile Şansölye Adenauer arasındaki anlaşmadan sonra bu bir model olarak kullanıldı. Ekim 1952 tarihli kanun (*Betriebsverfassungsgesetz*)***, personel sorunları, çalışma koşulları

* *comités d’entreprise*: (Fr.) işyeri komiteleri – ç.n.

** *paritätische Mitbestimmung*: (Alm.) Eşit Sayıyla İstişare ve Karar İlkesi – yay.h.n.

*** *Betriebsverfassungsgesetz*: (Alm.) İşletme Kuruluş Kanunu – yay.h.n.

ve çalışma saatleri konusundaki kararlara katılım ve ayrıca şirketin işleri konusunda bilgilenme hakkına sahip olan *Betriebsräte* (şirket konseyleri) uygulamasını başlattı. 1960'ların sonlarından itibaren, planlı bir gelir politikası yürürlüğe kondu ve *Konzertierte Aktion**, ücret politikası için tüzükler oluşturmak üzere sendikalar, işverenler, devlet ve Merkez Bankası arasında karşılıklı istihbarat başlatıldı (Zinn, 1978: 99). 1976'da, işçilerin temsil kapasitesi artırıldı. 2000'den fazla çalışanı olan şirketlerde (650 şirket) işçiler yönetim kurullarında eşit temsil hakkı kazanıyordu (Weimer, 1998: 86-7, 273-4).

Sendikalar ve işverenler arasında toplumsal bir anlaşma olan, Belçikalıların *Projet D'Accord de Solidarité Sociale*'i** ücretleri verimlilik artışına bağlı kılmak üzere 1944'te yürürlüğe kondu. Ardından, 1950'ler ve 1960'lardaki diğer verimlilik anlaşmaları geldi ve bunlar ücret ılımlılığını kökleştirdi. Norveç'te tam istihdam politikası ("Herkes İş") yeniden yatırımla istihdam yaratılmasını güvenceye almak için fiyatlar ve kârlar üzerinde devlet denetimiyle birlikte giden ılımlı ücret politikasına dayalıydı. Hollanda'da *Publiek Rech-telijke Bedrijfsorganisatie* [Devlet Yasal Şirket Örgütlenmesi – yay.h.n.], istihdam politikası ve yatırımlar konusunda korporatif bir karar organı oluşturuyordu (Eichengreen, 1994: 46, 48).

Sozialpartnerschaft, *Mitbestimmung**** ile işçilerin ekonomi ve şirket işlerine katılımının diğer korporatif biçimleri, savaş sonrası ekonomilerin istikrar kazanmasına yardımcı oldu; çoğu örnekte, toplumsal barış, ücret ve fiyat ılımlılığına, daha büyük yatırımların oluşturulmasına katkı sağladı. Pazarlık, çoğu durumda hükümet inisiyatifli yönetiminde merkezileşirken, sendikalar bir tür kamusal statü kazanıyordu. İşçilerin karar alma sürecine katılımı, çoğu zaman bir "ücret-fiyat sarmalına" karşı koruma sağlayan toplumsal uzlaşma için sağlam bir dayanak oldu (Van der Wee, 1986). Her ne kadar bu sistemler 1960'ların sonlarında sarsılmaya başlayıp yüzyılın sonuna dek ayakta kalmayı başaramadıysa da, savaş sonrasındaki iktisadi ve toplumsal gelişimde önemli bir etkileri oldu.

* *Konzertierte Aktion*: (Alm.) Ortak Hareket – yay.h.n.

** *Projet D'Accord de Solidarité Sociale*: (Fr.) Toplumsal Dayanışma Uyum Projesi – ç.n.

*** *Mitbestimmung*: (Alm.) Ortak Karar İlkesi – yay.h.n.

Bu sırada toplumsal hedeflerin yaşama geçirilmesi, etkin bir piyasa ve büyüyen bir ekonomi gerektiriyordu. Herman Van der Wee, bir hedefler “beşgeninden” söz eder: tam istihdam, üretkenliğin tam kapasite kullanımı, istikrarlı fiyatlar, artan üretkenliğe dayalı olarak artan gelirler ve ödemeler dengesinin sağlanması. Ekonomik kalkınmaya yönelik devlet desteği, bunları başarmak için, yatırımlar, ar-ge finansmanı ve çeşitli vergi indirimleri ve sübvansiyonlarını da kapsayacak şekilde genişledi. Ocak 1952 tarihli Alman yasası *Investitionshilfegesetz**, kömür madenciliği, demir ve çelik, elektrik ve demiryolu gibi bazı “darboğazdaki sanayilere” 1 milyar mark hibe etti. Bir 28 milyar mark da, 1949-1957 yılları arasında vergi muafiyetleri biçiminde özel sektörler gitti (Braun 1990: 179). Britanya Sınai Yeniden Yapılanma Anonim Şirketi 1966’da kuruldu ve 1971’e gelindiğinde, özel sanayilere devlet kredileri ve yatırımlarla yardımda bulunmaktaydı. 1965-1970 yılları arasında, devlet kaynaklarından neredeyse 1,4 milyar pounda ulaşan bir miktar, özel sanayilere aktarıldı (Rees 1973: 29). Fransa’da kamu yatırımı, toplam yatırımlar içindeki yüzdesi bakımından en yüksek düzeydekiler arasındaydı: 1947’de %52’lik bir orandan, 1948’de %55’e ve 1949’da %64’e çıkmıştı. 1950’lerin başında Fransa’da kamu yatırımı toplam yatırımların hâlâ %39’unu teşkil ediyordu (Denton ve diğ., 1968: 230).

Batı Avrupalı etkin devletler ekonomik ve sosyal programlar başlattı; tarım, iskân, taşımacılık, bankacılık ve sigortacılık alanlarında düzenlemeleri yürürlüğe koydu. Almanların Nisan 1950 tarihli *Wohnungsbaugesetz*’i** altı yılda 1,8 milyon konutun inşası talimatı verdi (Weimar, 1998). Kamu kredileri ve vergi muafiyetleri, *Mittelstandspolitik*’in*** bir parçası olarak küçük ve orta ölçekli firmalara destek oldu.

Maliye politikası, sermaye oluşumunu çabuklaştırmak ve seçilmiş ekonomi sektörlerinin büyümesini kolaylaştırmak için yaygın biçimde kullanılıyordu. 1950’lerde, vergiler, GSMH’nin %35’ine varan kısmını yutmak-

* *Investitionshilfegesetz*: Yatırım Destek Yasası – yay.h.n.

** *Wohnungsbaugesetz*: (Alm.) Konut Yasası – yay.h.n.

*** *Mittelstandspolitik*: (Alm.) Orta sınıf siyaseti – yay.h.n.

taydı. Büyük vergi gelirleri, hükümetin hem kamu hem de özel sektörlere yatırımlar için ödenek sağlayan bütçe fazlasını oluşturabilmesine izin veriyordu. (Lieberman, 1977: 53)

Özel sektör, 1949-1957 yılları arasında devlet yardımı şeklinde yaklaşık 40 milyar mark aldı. 1967'deki İstikrar Kanunu, planlama ve kamu yatırımlarının hızlandırılmasına yüklediği rolle, Keynesyen bir anlayışın ifadesiydi. Ekonomi bakanı Karl Schiller, bir Özel Yatırım Bütçesi oluşturdu ve ekonomiyi canlandırmak için 2,5 milyar mark harcadı. Bu klasik Keynesçi çarpan-hızlandırıcı, bir de yatırım vergilerindeki indirimlerle birleştirilmişti. Bir Konjunktur ya da Konjonktür Karşıtı Politika Konseyi ve beraberinde, devlet yatırımları için (vergi gelirlerinin %3'ünden) bir ödenek oluşturuldu.

Aynı şey İtalya için de geçerliydi. Devletin oluşturduğu Makine Sanayisi Fonu, 1947'de İtalya'nın özel makine sanayisinin yeniden yapılanmasına ve modernleştirilmesine 50 milyar liret aktarıyordu. Buna ilaveten, 120 milyar liretten daha fazlası kamuya ait sanayilere yatırıldı. Kamu girişimlerinin toplam sınai yatırım içindeki payı, 1955-1961 yılları arasında, %19'dan %49'a yükseldi (Lieberman, 1977: 107, 261).

Fransa'da doğrudan devlet yatırımı, ülkenin toplam gayrisafi yatırımının %35'ini oluşturuyordu. Kamu sektörü, özel ekonominin esas alıcısı haline gelmişti. Ağır elektrik sanayisi ürünlerinin yüzde sekseni, kamuya ait olan Electricité de France [Fransa Elektrik Kurumu (yay.h.n.)] tarafından satın alınıyordu (Cohen, 1977: 25-6).

Britanya'da devlet 1960'lar ve 1970'lerde, bilhassa gemi inşasında, şirketleri yeniden gruplaştırmak ve sanayi donanımının yenilenmesine yardımcı olarak, sınai modernleştirmeye katıldı. Devletin İskoçya ve Highlands eyaleti Genel Sekreterliği ile Adaları Kalkındırma Kurulu [Islands Development Board], bölgesel kalkınma için çeşitli sanayilere kaynak ve kredi sağlıyordu. Hükümet, bilgisayar sanayisindeki ar-ge projelerini de destekledi. Kamu tarafından parasal destek gören araştırmalar teknolojik modernleşmeye ve Merlyn Rees'in tabiriyle “ekonomideki iki sektörün [devlet ve özel] giderek artan kaynaşmasına” önemli katkı sağladı. Devlet aynı zamanda, bil-

hasa hava taşıtları sanayisinde, önemli bir alıcı haline geliyordu. Öte yandan, genel olarak devlet 1967'de toplam mal üretiminin yalnızca %5'ini satın almıştı (Rees, 1973: 27, 30).

Savaş boyunca GSYH'nın %30-40'nı denetleyen, ekonominin en önemli aktörü olan devlet, ekonomik ilişkilerdeki önemli ve çok yönlü rolünü sürdürdü. Ek talep yaratmak ve tam istihdama erişmek amaçlı klasik Keynesyen konjonktür karşıtı politikalar uygulamaya kondu. Devlet inisiyatifleri ayrıca ar-ge'ye destek vererek modernleşmeyi ve teknolojik-yapısal gelişmeleri teşvik etti. Bu tür devlet müdahaleciliğinin kökleri II. Dünya Savaşı'na dek uzanır. O dönemde, etkin savunma ve saldırı silahları geliştirmek üzere büyük bilimsel çalışmalar yapılmıştır. İki dünya savaşı ile soğuk savaş, askeri harcamaları astronomik düzeylere çıkarmıştır. Sözelimi, soğuk savaşın zirvede olduğu dönemde, dünya çapında yıllık savunma harcamaları 2/3 trilyon dolara vardı. Devletler; radar, jet uçağı, füze, bilgisayar, atom ve hidrojen bombaları ve uzay programları geliştirmekle uğraşan bilim adamları ve mühendisler ordusuna istihdam ve finansman sağlıyordu. Devlet laboratuvarları da, sözleşmeli kurumlar ve özel şirketler gibi, askeri projeler üzerinde çalışmaktaydı. 1960'lar ile 1970'lerde, askeri ar-ge harcamaları da dahil, ABD bütçesinin kabaca yarısı savunmaya gidiyordu. Bu pay Britanya'da da aşağı yukarı aynı iken, Fransa bütçesinin üçte birini, Almanya ise beşte bir ile onda birini savunma araştırması ve geliştirmesine harcıyordu.

Devletin finanse ettiği ar-ge, piyasa ekonomilerindeki ar-ge harcamalarının yaklaşık yarısını teşkil ederken, özel şirketler diğer yarısını finanse ediyordu. 1970'lerin sonlarında, Fransa, Britanya ve Almanya'da toplam yaklaşık 300.000 bilim insanı ve mühendis ar-ge'de istihdam ediliyordu. Toplam harcamalar, bu ülkelerin milli hasıllarının %2 ile %4'üne erişmişti. Öte yandan, Avrupa Topluluğu ülkeleri, ortalama olarak, kendi sınıai ar-ge'lerinin altıda birine eşit bir miktarı, teknolojik gelişimi enternasyonalleştirten ortak araştırmalara harcıyorlardı (OECD, 1987: 113). Araştırmanın sanayi haline gelmesi, teknolojik kalkınmada muazzam bir atılım sağladı ve teknolojinin en görkemli ürünlerini olgunluğa erıştirdi.

Bununla beraber, devlet müdahaleciliği çok daha ileri gidiyor; devlet, savaş sonrası Avrupa’da baş girişimci haline geliyordu. Yarı kamulaştırma yaygınlaştı. Amaç, kapitalist ekonomiyi ortadan kaldırmak değil, devlet yönetiminin teknolojik ve yapısal modernleşmedeki etkisini güvenceye almaktı. Britanya İşçi Partisi hükümeti, 1945’teki muazzam zaferinden sonra, partinin manifestosu olan *Let Us Face the Future* [Geleceğe Bakalım – ç.n.] adlı broşürde önerdiği üzere, kitlesel bir kamulaştırma programı başlattı. Bu İşçi Partisi programı geleneksel sosyalist bir anlayışın ifadesiydi:

üretim, paylaşım ve takas araçlarının ortak mülkiyeti ilkesine dayalı olarak, işçilere ... çabalarının tüm meyvelerini ve onların olabilecek en eşitlikçi biçimde paylaşımını, ve tabandan yönetim ve her bir sanayi ya da hizmetin denetlenmesinde erişilebilecek en iyi sistemi sağlamak. (*Declaration*, 1945: 30)

1946’da kömür madenleri kamulaştırılarak Milli Kömür İdaresi Kurulu’nun işletmesine verildi. İkinci olarak yurtiçi taşımacılık ile demiryolları kamulaştırıldı ve bunlar da sırasıyla, Britanya Su Yolları Kurulu ve Demiryolları Kurulu tarafından idare edildi. Elektrik üretimi ile dağıtımı 1947’de kamulaştırıldı; 1944’te kurulan Heyworth Komitesi’nin tavsiyesiyle, Britanya Elektrik Kurumu’nun yönetimine verildi. 1948’de Milli Çelik İdaresi Kurulu kuruldu ve çelik fabrikaları kamulaştırıldı. Karayolu taşımacılığı, havaalanları, hava taşımacılığı ve nihayet İngiltere Merkez Bankası da kamulaştırıldı. 1949 yılına gelindiğinde, Britanya ekonomisinin büyük bir bölümü kamulaştırılmıştı. Devlet, özel şirketlerin hisselerini satın almaya devam ederek, sonunda British Petroleum, Rolls-Royce ve Upper Clyde Shipbuilders’ı da kamulaştırdı. Altyapıda ve enerji ekonomisinde kontrolü ele geçiren devlet, sınai kapasitenin de yaklaşık %20’sinin sahibiydi. Özel sınai kapitalizmin beşiği olan Britanya’daki kamulaştırma hamlesi, savaştan sonra Avrupa’nın diğer ülkelerini de etkilemiş olan, köklü bir biçimde değişmiş bir zihniyetin ve ilkelerin göstergesiydi.

René Gendarme’in savunduğu gibi, “1944’te Fransızların büyük çoğunluğu, kamulaştırılmış sanayinin, ekonomik, toplumsal ve siya-

sal olarak özel sanayiden üstün olduğuna inanıyordu” (Gendarme, 1950: 37). Ulusal Direniş Konseyi, Mart 1944 tarihli beyanında, “enerji kaynaklarının, yeraltı zenginliğinin, sigorta şirketlerinin ve büyük bankaların ortak emeğinin meyvelerine, yani tekelleştirilmiş üretimin büyük zenginliklerine sahip ulusa dönüş”

çağrısında bulunuyordu:

...Milli ekonomi, şu anda varmış bulunduğu aşamada, sigorta şirketleri gibi, dolaysız kârına kolektif çıkardan daha büyük öncelik veren işletmeleri artık bünyesinde barındıramaz. (Baum, 1958: 175-6)

1946 tarihli Fransız Anayasası’nın önsözünde şöyle deniyordu: “Tüm mülkler ve tüm işletmeler ... bir ulusal kamu hizmeti niteliğine sahip olmalıdır ya da bir tekel, aslında toplumun mülkiyeti olmalıdır” (Sassoon, 1996: 164). Fransa’nın General de Gaulle yönetimindeki koalisyon hükümeti, sosyalist ve komünist partilerin katılımıyla savaştan hemen sonra bir kamulaştırma kampanyası başlattı. Kampanya, kısmen De Gaulle’ün *étatiste* ve *dirigiste* fikirlerinin meyvesi, kısmen Louis Renault gibi tekelleşme heveslisi büyük sanayicilere karşı bir intikam aracıydı; tabii bir ölçüde de koalisyon ortağı sosyalist ve komünist partilerin etkisiyle oluşmuştu. Kasım 1947’de De Gaulle şu açıklamayı yaptı:

Ekonomik ve ahlaksal olduğu kadar psikolojik nedenlerle de, Fransa’nın özgürlüğe kavuşmasından sonra, kömür, elektrik, ve kredi alanlarında bir kamulaştırma politikası izleme ihtiyacı bulunuyordu. Benim yaptığım da buydu. (Jacquillat, 1988:16)

Enerji üretiminin büyük bölümü –elektrik, kömür ve gaz– kamulaştırıldı. Oybirliği olmasa da, parlamentoda ezici çoğunluk sağlayan oylar, halkın kamulaştırmaya yönelik tavrının bir yansımasıydı. Banque de France’ın [Merkez Bankası] ve en büyük dört bankanın kamulaştırılması 35’e karşı 521 oyla kabul edildi ve parlamentoların çok azı, sigorta, gaz ve elektrik şirketlerinin kamulaştırılma-

sına karşı oy kullandı. Air France, en büyük dört banka, otuz iki sigorta şirketi, on sekiz madencilik şirketi ve toplam sınai üretimin beşte birini oluşturan çeşitli büyük sanayi firmaları (Renault, Gnome et Rhone, Berliet), kamu sektörüne dahil oldular. 1946 yazında kamulaştırma dalgasının esas kısmı tamamlanmıştı (Baum 1958: 178-9). 1980'lerin başlarına kadar, Fransa, enerji sanayisinin %94'ü, telekomünikasyon sanayisinin %83'ü, ulaştırmanın %46'sı, bankacılığın %44'ü ve diğer sanayilerin %6'sını içeren güçlü bir kamu sektörüyle, karma bir ekonomiye sahip durumdaydı.

1980'lerin başlarında, Fransa'nın sosyalist hükümeti kamu sektörünün payını daha da artırmaya yönelik adımlar attı. Belli başlı on bir özel şirketle, kalan tüm özel bankalar kamulaştırıldı. Enerji, demiryolu, telekomünikasyon ve bütün sanayilerinde özel sektör hemen hemen ortadan kalktı. 1980'lerin ortalarında, tüm Fransız şirketlerin sabit aktiflerinin %53'ü kamu şirketlerinin elindeydi ve bunlar ulusal işgücünün neredeyse dörtte birini istihdam ediyordu.

Savaş sonrası Batı Avrupa'nın en neo-liberal ülkesi olan Federal Almanya Cumhuriyeti de büyük bir kamu sektörüne sahipti. Bu sektörün kökeni büyük ölçüde Nazi rejimi dönemine dayanıyordu. "II. Dünya Savaşı boyunca Alman anonim şirket sermayelerinin yaklaşık yarısı, doğrudan ya da dolaylı olarak, kamu şirketlerinin elindeydi" (Fischer, 1978: 199). Savaşın sonunda, ABD işgal güçleri büyük kamulaştırmalara karşı koyarken, kamu mülkiyeti yalnızca sosyal demokratlar tarafından savunulmakla kalmayıp, Hristiyan Demokrat Birliği'nin Ahlen Programı'nın da (1947) kapsamında yer aldı. Britanyalı ve Fransız işgal güçlerinin onayıyla, Hesse'deki önemli bir seçim başarısı, yeni bir *Land* (devlet) anayasasının kabul edilmesine yol açtı. Bu anayasanın 41. maddesi 169 firmanın kamulaştırılmasına olanak sağlıyordu. Bu madde üzerine yapılan bir referandumda, kamulaştırmaya %70'ten fazla onay geldi. 1948'de, uzun vadeli kredilerle sanayilere destek olmak üzere, kamuya ait bir yeniden yapılandırma bankası olan Kreditanstalt für Wiederaufbau kuruldu.

Taşımacılık, haberleşme gibi geleneksel sektörlerle bazı sanayi sektörlerinde az bir büyümeyle kamu mülkiyeti ağırlıklı olarak korun-

du. Çeşitli düzeylerde kamusal otoriteler kara taşımacılığı, demiryolları, suyolları ve havayollarını sahiplendi ve işletti (Lufthansa 1953'te kuruldu). Telefon, telgraf, posta hizmetleri, radyo ve televizyon ve hizmetlerin büyük bölümü de yine kamuya aitti. 1950'lerin başlarında, havagazı üretiminin %90'ı, alüminyum madenciliğinin %70'i, elektrik üretiminin %60'ı, (Volkswagen Werke de dahil) otomobil sanayisinin, demir cevheri, kurşun ve çinko üretiminin %50'si ve madenkömürü, kokkömürü, ham petrol, ham demir ve çelik üretiminin %20'si kamuya ait şirketlerin elindeydi. Devlet ayrıca Vereinigte Elektrizitäts-und Bergwerks AG (VEBA) ve Vereinigte Industrie-Unternehmungen AG (VIAG) gibi holdingler kanalıyla çeşitli sanayi şirketlerini denetiminde tutuyordu. Her ne kadar, Volkswagen Werke de dahil kamuya ait birtakım şirketler 1960'lar ve 70'lerde özelleştirilmiş olsalar da, 1960'ların sonlarında 650 şirketin tamamı ya da bir kısmı (en az %25'i) federal mülkiyete aitti (Hardach, 1976: 154-5). Kamuya ait işletmelerin en büyükleri, ikisi toplam 900.000 kişi istihdam eden Bundespost ve Bundesbahn'dı. Çeşitli *Länder* ya da Alman eyaletleri ve şirket ortaklıkları da yine yüz binlerce kişi istihdam ediyordu. 1980 yılına gelindiğinde 2 milyon insan –toplam emek gücünün %12'si– kamu şirketlerince istihdam edilmekteydi. Dolayısıyla Almanya, Batı Avrupa'daki anaakım siyasa bir istisna oluşturmuyordu.

Avusturya, Potsdam Anlaşması uyarınca Almanlara ait şirketlerin savaş tazminatı olarak istimlak edilmesinden kaçınmak için onların tümünü kamulaştırma hedefiyle, Batı'daki en kökten kamulaştırmaları uygulayan ülkelerden bir haline geldi. 1946'da Avusturya parlamentosu ilk kamulaştırma yasasını onayladı: Tüm makine ve petrol arıtma sanayisi, en büyük üç banka, elektrik sanayisinin Alman kolları ve Tuna Deniz Nakliyesi Şirketi kamulaştırıldı. Burada paradoksal bir tarihi vakaya değinmek gerekir: Avusturyalıların kamulaştırmalarını veto eden ülke Sovyetler Birliği, onu destekleyen ve kökten kamulaştırmalara olanak tanıyanlar ise ABD işgal güçleriydi. Sınai üretimin yaklaşık %22'si devletin elindeydi, ancak kamulaştırılmış bankalar tarafından denetlenen sanayi şirketleriyle birlikte bu pay, 1950'lerin ilk yıllarında sınai üretimin %70'ine erişiyordu (Sassoon, 1996: 161).

Batı Avrupa karma bir ekonomiye dönmeden çok uzun zaman önce devasa kamu sektörleri kurmuş olan İtalyanların faşist ve Franco taklitçisi ekonomik dirijizmi, savaştan sonra bu Batılı modele kolayca uyum sağlamıştı. Savaş sonunda, Mussolini tarafından kurulmuş olan Istituto per la Ricostruzione Industriale (IRI) [Sınai Yeniden Yapılanma Kurumu – ç.n.] ile AGIP, ANIC, STET, Finmare, Finisider vd. gibi belli başlı kamu holdinglerinin geleceği belirsiz duruma düşmüştü. Merkezi denetim çökmüş, IRI örgütlenmesi üç yılda üç kez değişmiş ve dört farklı komiser ile iki farklı başkan şirket yönetimine geçmişti.

Demokratik ülkelerin başta gelenlerinden ve savaşın galipleri olan Britanya ve Fransa da kamulaştırmaya yönelmiş olduğundan, İtalya kendine miras kalan kamu sektörünü ayakta tutmakta tereddüt etmedi. 1947 tarihli İtalyan anayasasının 42. maddesinde: “Genelin çıkarı gerekçesiyle, özel mülkiyete, yasayla ve bedeli ödenmek suretiyle el konulabilir” deniyordu. Sonuçta, halihazırdaki büyük kamu sektörü daha da genişledi. Savaş sonunda IRI denetiminde olan kırk beş makine sanayisi firmasına beş tanesi daha eklendi. 1959’da Taranto’daki Cantieri Navali’ye el konuldu. 1956’da IRI’ye Milano-Napoli arasındaki *Autostrada del Sole*’yi inşa etme ve işletme görevi verildi; 1957’de, IRI geriye kalan iki özel telefon şirketini de bünyesine aldı. Yeni kamu holdingleri de kuruldu: 1948’de, Alfa Romeo, Ansaldo San Giorgio ve Sant’Eustacchio’nun da aralarında bulunduğu yirmi büyük mühendislik firmasını biraraya getiren ve denetleyen Finmeccanica; 1952’de IRI’nın tüm elektrik işletme şirketlerinin yönetimini devralan ve daha sonra 1960’larda 650 şirketi ve ülkenin elektrik üretiminin %70’ini kontrol eden yeni bir yönetim olan ENEL’e devredilen Finelettrica. İtalyan kamu sektörü, ülkenin (tarım dışında) GSMH’sinin dörtte birini üretiyor ve toplam yatırımların dörtte birinden fazlasını gerçekleştiriyordu (Posner ve Woolf, 1967).

İspanya’da Franco rejimi de, 1950’lerde ekonomide yaşanan liberalleşmeden ve 1960’ların başlarından itibaren İstikrar Planı’nın yürürlüğe konmasından sonra, temkinli adımlarla aynı örneği izledi. 1941’de kurulan, faşist İtalyan modelini taklit etmiş olan ve kendine yeterlik hedefine hizmet eden Instituto Nacional de Industria

[Milli Sanayi Kurumu – ç.n.], bir serbest ticaret sistemi benimseyerek yavaş yavaş, Fransız modeline benzer bir karma ekonomi sistemine dahil oldu. *Caudillo* yönetimindeki savaş sonrası dönemde ve onun ölümünden sonra 1984 yılına kadar, kamu sektörü baskın konumda kaldı. Devlet, madenkömürü, elektrik, taşımacılık, gemi inşası ve haberleşmeyi kontrol ediyor ve tekstil, kimya ve (23.000 işçisiyle SEAT'ın da dahil olduğu) otomobil sanayilerinde önemli rol oynuyordu. Belli başlı üç kamu holdingi, ekonominin idari mevkiilerinde bulunuyordu: 1984'te INI, 700 şirkette hisse sahibiydi ve bunların 250'sinde hisselerin çoğunluğunu elinde tutuyor, 210.000 işçi istihdam ediyordu; INH enerji sektöründeki otuz bir şirketin çoğunluk hisseleri denetimindeydi; Dirección General del Patrimonio del Estado, telefon ve tütün sanayilerini tekeline almıştı ve tekstil sektöründe güçlü bir konuma sahipti. 1962'de kamulaştırılmış olan İspanya Merkez Bankası'na ilaveten yaklaşık 100 banka kamu mülkiyetindeydi. Ülke servetinin kabaca beşte biri, devletin elindeydi.

Korporatif bir sistem ve sağlam bir ekonomik dirijizm kurmuş olan Salazar'ın *Estado Novo*'su, ya da yeni Portekiz devleti, büyük bir kamu sektörü oluşturmadı. Kamulaştırma ancak Nisan 1974 devriminde diktatörlüğün yıkılmasıyla ivme kazandı. 1975 yazında kapsamlı bir kamulaştırma yapıldı: Elektrik, çelik, petrol arıtma, taşımacılık, bira yapımı, küspe ve kâğıt, tütün, gübre, çimento ve gemi inşası sanayilerinin tümü kamulaştırıldı. En önemli adımlardan biri, tek başına ülkenin sınai sermayesinin %20'sine sahip olan ve GSYH'nin %10'unu üreten Melo ailesinin holdingi Companhia União Fabril'in (CUF) kamulaştırılmasıydı. Bunun sonucu olarak, 1970'lerin ortalarında, ülkede üretilen katma değerın dörtte biri, kamu şirketlerince üretiliyordu (Morrison, 1981: 4, 47-8).

Diğer Batı Avrupa ülkelerinin büyük bölümü de, çoğunluğu hizmet, taşımacılık ve iletişim sektörlerinde ve çok daha azı sınai üretimde olsa da, önemli bir kamu sektörüne sahipti. Finlandiya'daki kamu sektörü, içlerinde en büyüklerden biriydi: 1965'te, aktif nüfusun %34'ü kamu sektöründe çalışıyor ve piyasaya sürülen ürünlerin dörtte birini üretiliyordu. Belçika'da 1980'e gelindiğinde devlete ait şirketler işgücünün %70'ten fazlasını istihdam ediyordu. Her ne

kadar yönetimdeki İsveç Sosyal Demokrat Partisi kamulaştırmayı programından çıkarmış olsa da, hizmetler, taşımacılık ve iletişimde kamu sektörü güçlüydü. 1960 yılına gelindiğinde tarımdışı toplam işgücünün %22'si kamu sektörü tarafından istihdam ediliyordu. Norveç, demiryolları ve iletişimi kamulaştırdı. Merkez bankası ve önceden Almanlara ait büyük alüminyum şirketi de kamulaştırıldı. Yunanistan'da finans sektörünün %86'sı devlete aitken, 1980'de toplam katma değerin %4'ünden azını üreten kamu şirketlerinin sanayideki payı düşük kalmaya devam ediyordu (Fischer, 1978: 198-201).

Kamu şirketleri serbest piyasa ekonomisinde rol almaya devam ederek onunla uyumlu roller benimsedi. Britanya modeli genel olarak kabul gördü ve örnek alındı. Hükümet ya da parlamento yönetim kurulumu tayin ediyordu; ancak kurullar bağımsız tüzel kişilerdi ve devletin doğrudan denetiminden muaf çalışıyorlardı. Bunların finansmanları devlet maliyesi kapsamında değildi. Öte yandan, bilhassa enerji, taşımacılık, posta hizmetleri ve iletişimde olmak üzere, bazı kollar üretimde nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaktan sorumluydu.

Karma Ekonomilerde Planlama

Devlet müdahaleciliği ve kamulaştırmaya, bazı örneklerde, uzun vadeli planlama da eşlik ediyordu. Gunnar Myrdal'ın izahıyla, “Devlet müdahaleciliği tedbirleri ... yoğunlaşıp karmaşıklıklaştıkça ... bunları daha rasyonel biçimde koordine etme girişimleri” planlamaya yol açtı. Planlama savaş ekonomileri tarafından daha önce elbette keşfedilmişti: “I. Dünya Savaşı boyunca doğaçlama yapıldı ... [ancak] II. Dünya Savaşı sırasındaki devlet planlaması, teknik bakımdan, önceki deneyimden çok daha üstündü” (Myrdal, 1960: 22, 26). Doğal olarak planlama, devlet sosyalizmi ekonomisinin ayrılmaz parçası haline gelerek diktatoryal ekonomik dirijizm tarafından da uygulanmıştı. Ama kamuya ait şirketlerin dahi bağımsızlığını koruduğu ve piyasa kurallarına göre davrandığı karma ekonomilerdeki planlama, Sovyet tipi planlamadan farklıydı. Karma ekonomide zorunlu plan göstergeleri yoktu. Kamu şirketleri ya da özel şirketlere merkezi irade dayatılamıyordu. Tam istihdamı, ekonomik-teknolojik mo-

dernizasyonu ve uzun vadeli kalkınmayı hedefleyen devlet planlaması, çoğu zaman, belirleyici öneme sahip belli branşlarda yoğunlaştı. Söz konusu hedefler çeşitli türden devlet müdahaleleri ve yatırımlarla da destekleniyordu. Bunun en güzel örneği, 1945'te Jean Monnet tarafından başlatılan, savaş sonrası Fransız planlamasıydı. Jacques Delors, Fransız planlamasının iki tipik özelliğinin altını çizmişti: “Bir yanda, bir tasarım sistemi olarak planlama ... diğer yanda, kendisi de bir hareket, etki ve eylem odağı olan plan müessesesi yer alır” (Delors, 1978: 9-11). Ekonomik tahminde girdi-çıktı analizinden yararlanılıyor, emek, malzeme ve sermaye olanaklarının daha iyi bölüş-türülmesi için plan devreye sokuluyordu.

İlk Fransız Dört Yıllık Planı (1946-50, daha sonra 52'ye dek uzatıldı), belli başlı altı sektörde yoğunlaşıyordu: Madenkömürü, çelik, çimento, elektrik, taşımacılık ve tarım. Daha sonra buna petrol arıtma ve gübre üretimi de eklendi. Planlama yöntemi, girdi-çıktı analizine dayalıydı. Bilgiler, İstatistik Bürosu'nca sağlanıyor ve kalkınma projelerinin ana çerçevesi, binlerce sanayi yöneticisi ve sendika temsilcisinin katılımıyla, *Comités de Modernisation** tarafından müzakere ediliyordu. Nihai plan, doğrudan başbakana bağlı olan Maliye Bakanlığı'ndan destek alan Commissariat du Plan [Plan Amirliği – ç.n.] tarafından hazırlanıyordu. Plan zorunlu olmadığından, ana hedeflerin gerçekleştirilmesi için, devlet yardımları ve pozitif ayrımcılık, sübvansiyonlar, krediler ve devlet teminatları kullanılıyordu. Çoğunluğu özel girişim olsa da yatırımlar, büyük ölçüde devlet tarafından yönlendiriliyor, teşvik ediliyor ve destek görüyordu.

Çoğu “eski okul bağları” ile birbirine bağlı Grand École mezunları olan yüksek düzey bürokratlar ve ekonomi idarecileri arasındaki gayri resmi ilişkiler başarıya katkı sağlıyordu. Planlama, büyük çapta adamlar tarafından, büyük çapta işler için yapılıyordu:

Yüksek düzey idari personel ve büyük sermayeli şirket yöneticileri olan planlamacılar ortak yaklaşımlara, ortak düşünce ve ifadelere, ortak görünümlere sahipler. Aynı sosyal geçmişten geliyorlar ... Hatta, bu insanlar ürkütücü derecede birbirinin aynı. (Cohen, 1977: 65-6)

* *Comités de Modernisation*: (Fr.) Modernizasyon Komiteleri – ç.n.

Plantouflage ya da devlet memurluğundan, büyük sermayeli işlerde yüksek idari konumlara geçiş olağan sayılıyordu ve maliye müfettişlerinin en az dörtte biri bu nitelikteydi. Tüm bunlara rağmen, planlama Fransa'nın yenilenmesine hizmet etti. "Dördüncü cumhuriyet, Fransa'da bir 20. yüzyıl sanayi devrimi başlattı." Planlama, yeniden yapılanma ve modernizasyon için başlıca araç olarak görülüyordu (Lieberman, 1977: 4-5). İlk dört yıllık plan büyük başarıyla gerçekleştirildi. Planlanan hedeflerin çoğunda, madenkömürü, elektrik enerjisi, çimento ve çelik üretim miktarında hedefe uygun ya da yakın rakamlar tutturuldu. Bu şekilde, Monnet Planı'nın ardından, sanayiye ek olarak tarım ve inşaatı da kapsayan ikinci bir plan olan Hirsch Planı (1954-7) geldi. 1955'te bunlara bölgesel kalkınma planları eklendi. Belirlenen hedeflere göre, sınai verimlilik %30, tarımsal üretim %20, inşaat %60 artmalıydı. Bu hedeflerin büyük bölümü, zorunlu merkezi dayatmalar olmadıkları halde, 1957'ye kadar fazlasıyla gerçekleştirildi. Fransız planlamasının başarısı ona süreklilik kazandırdı: Üçüncü planda (1958-61) daha o zamandan, bir girdi-çıktı matrisi temel alındı ve dördüncü plan (1962-5) göstergesel planlamanın modeli haline geldi. Planların her biri rekabetçilik ve modernizasyon konularına odaklanmıştı (Lieberman, 1977: 170-1). 1970'ler ve 1980'lerin planları, Fransız ekonomisini yeni teknolojiler ve piyasanın gereklerine göre yeniden yapılandırmayı hedefliyordu. Altıncı beş yıllık planın (1971-5) ise başlıca hedefi, uluslararası rekabet gücüne sahip büyük şirketlerin oluşturulmasıydı. Söz gelimi, kimya sanayisinde devlet planlaması, 4,7 milyar dolarlık bir yatırımla, üçü kamusal, ikisi özel olmak üzere beş büyük şirketin kurulmasına yardımcı oldu. Bu şirketler, üretimdeki paylarını 1977'de %16'dan %33'e yükseltmişlerdi. Dokuzuncu beş yıllık plan (1984-8), odak noktasını bilimsel eğitim, mesleki eğitim ve ar-ge'ye kaydırды. Satışlara karşılık araştırma ve geliştirme harcamalarının oranı 1980'de %3,7 iken, 1986'da %5,4'e çıktı. Söz konusu plan, ilaç ve kimyasallardaki hızlı gelişmeyle birlikte kimya sanayisinde bir yeniden yapılanma başlatmıştı. Kalburüstü şirketlerden biri olan Rhone Poulenc, özel ürün üretimine yöneldi. Bu değişimlerle bağlantılı olarak, belli başlı Fransız kimya şir-

sı ve kadınla erkek arasındaki “doğal” işbölümü, 20. yüzyıla kadar Avrupa eğitim sisteminin yakasını bırakmamıştı. Fransa’da 1920’de öğrencilerin yalnızca %10’u kadındı ve İsveç üniversitelerinde bu oran, 1950’ye gelindiğinde bile yalnızca %27 idi. Avrupa Birliği’nin on beş üye ülkesi, üçüncü derece eğitimdeki öğrencilerin %51’inin kadın olduğu 1990 ortalarında mutlak eşitliğe erişti (Avrupa Komisyonu, 1998-9: 115). Birbiriyle ilişkili bu çeşitli faktörlerin bir sonucu olarak, orta ve yüksek öğrenimin dışlayıcı niteliğinin yerini, her iki düzeyde kitlesel eğitim aldı.

Eğitsel mevzuat aynı zamanda eğitimin süresini de uzattı ve eğitim düzeyini yükseltti. Okul öncesi eğitim, zorunlu olmadığı halde yaygınlaşıyor ve üç-beş yaş arası çocukların çoğunluğunu içeriyordu. Zorunlu eğitimin süresi artarak genelde dokuz-on yıla çıktı ve hemen hemen tüm çocukları kapsayan temel bir eğitim ile kısmi bir orta öğrenimi de kapsar hale geldi. Avrupalı eğitim bakanları, 1969’da Versailles’daki altıncı konferanslarında, “eğitim süresinin herkes için 11-12 yıla çıkarılması ve eğitimin kapsamlı ortak bir müfredata dayalı olması” konusunda fikir birliğine vardılar (Papadopoulos, 1994: 96). Böylelikle, orta öğrenim, en azından kısmen zorunlu hale geldi ve daha demokratik ve kapsayıcı bir eğitim sistemi oluşturmak üzere çeşitli önlemler alındı.

Norveç ve İsveç (dokuz yıllık ilköğretim), İtalya (*scuola media*), ve Fransa (*collèges d’enseignement secondaire*) gibi bazı ülkeler, alt orta öğretim düzeyi için, kapsamlı bütünüleyici bir müfredat uygulamaya başladı. Öte yandan, çoğu örnekte, OECD raporunda belirtildiği gibi: “Orta düzeyde genel eğitimin seçici yapısı ve genel ve mesleki derslerin içerikleri arasındaki büyük farklar, göze çarpan özelliklerdir. Öğrenciler erkenden ayrılmaktadır...” (OECD, 1987:72). Öyle ya da böyle, kurumsallaşmış eğitimin bir parçası olmayan ve yerinde yalnızca lonca tipi bir çıraklığın modernleştirilmiş bir versiyonunun bulunduğu mesleki eğitim, artık orta öğrenimin doğal bir parçası haline gelmişti.

Ortaöğrenim, on beş-on sekiz yaş arasındakiler için kitlesel bir eğitime dönüştü. Orta öğrenime kayıt olanların sayısı iyice arttı ve 1960’tan sonraki yirmi yılda, söz konusu yaş grubunun üçte ikisi-

ni kapsar hale geldi. Belçika, İsveç, İsviçre ve Avusturya’da, söz konusu yaş grubunun %80-90’ı ortaöğrenime kaydolmuştu. 1980’lerin ortalarında ise Fransa, Danimarka, Norveç ve İtalya’da bu yaş grubunun yaklaşık dörtte üçü ortaöğrenime girmişti. Nüfusun sürekli artan oranda bir kesimi üst ortaöğrenimi bitiriyordu. 20. yüzyılın sonunda, Avrupa Birliği’ne üye ülkelerde, yirmi beş-yirmi dokuz yaş arası nüfusun ortalama %70’i, bu düzeyde eğitimini tamamlamıştı (*European Commission*, 1998-9: 120).

Belçika, II. Dünya Savaşı’ndan sonraki bir eğitim devriminin en iyi örneklerinden birini oluşturur. 1980’lerde üç, dört ve beş yaşındaki çocukların sırasıyla %90, %97 ve %100’ü okul öncesi eğitime katıldı. 4 Haziran 1983 tarihli kanun, altı yaşından on sekiz yaşına kadar 12 yıllık zorunlu eğitimi başlattı. Öğrenci-öğretmen oranı 20’ye 1 idi (*European Commission*, 1987).

Aynı zamanda, yükseköğrenim de Batı ve Güney Avrupa’nın her yerinde yaygınlaştı ve on sekiz ila yirmi dört yaş arası grubun 1/5 ila 1/4’ünü kapsar hale geldi. Bazı ülkelerde bu oran ilgili yaş grubunun üçte birine yaklaştı (Britanya), hatta üçte birini aştı (İsveç) (OECD, 1987: 82). 1990’ların sonlarında Batı Avrupa’da “toplam işgücünün yaklaşık dörtte biri,” çalışanların %40’ından fazlasının üniversite mezunu olduğu yükseköğrenim sektöründe çalışıyorlardı (*European Commission*, 2000: 37).

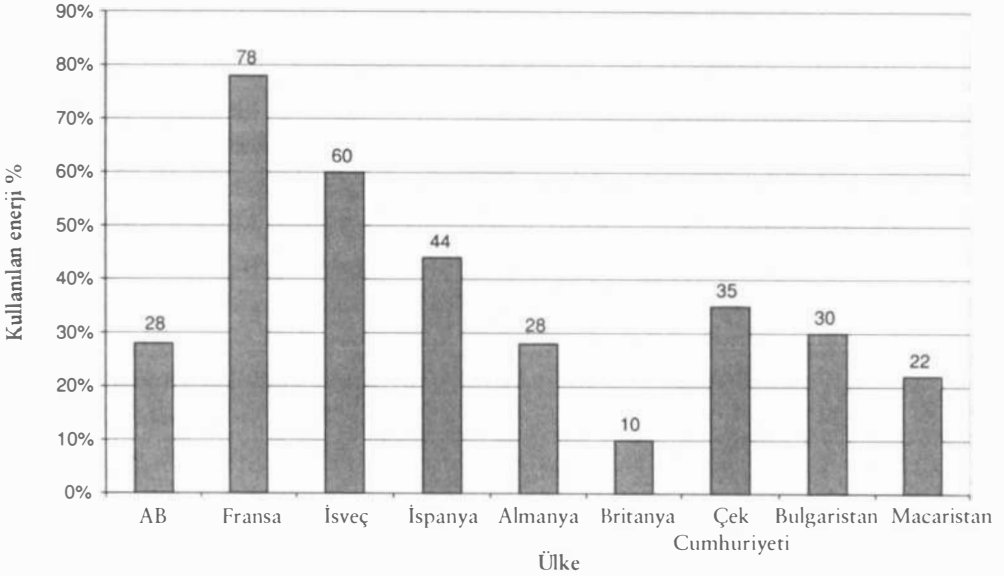
İktisadi büyüme ve yapısal değişimler

Refah devletleri, çoğu karma ekonomileriyle olmak üzere, modern tarihin en iyi ekonomi performansını sergiledi. Bu durum, gelişmiş denizaşırı ülkelere, pek çok Asya ekonomisine ve Avrupa’ya eşit ölçüde damgasını vuran savaş sonrası uluslararası refahın “Altın Çağı”nda gerçekleşiyordu. Savaş sonrasında şaşırtıcı bir hızda seyreden yeniden yapılanmanın ardından, Batı Avrupa benzersiz bir sermaye birikimi yaşadı. Gelişmiş Avrupa ülkelerinde brüt tasarruflar 19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl ortalarına kadar GSYH’nin yaklaşık %12-14’üne erişti. Öte yandan, II. Dünya Savaşı’ndan sonra, çok muazzam sosyal harcamalara rağmen, birikimlerde kayda değer bir

sıçrama olmuştu: Birikimler, Fransa, Almanya, Hollanda ve Britanya'da, 1950-1973 yılları arasında GSMH'nin kabaca %25'ine ulaşarak rekor düzeye erişti ve yüzyılın sonuna dek %20'nin altına inmedi. Sermaye birikiminin öncekinin iki katı düzeyinde olmasıyla, gayrisafi bağlı sermaye yatırımları da yine GSYH'nin %20'si ile %25'i arasında çeşitlilik gösteriyordu (Maddison, 1995b: 185-6). Almanya ve Fransa'da, brüt sabit dış sermaye stoku (yani konut ve diğer tüketici yatırımların kapsamı dışındakiler) yüzyılın ikinci yarısında yedi mislinden fazla artış gösterdi. 1950'de Fransa, Almanya, Britanya ve Hollanda'nın öz sermayesi, ABD'ninkinin yalnızca %40'ına ulaşıyordu. 1991'de aynı öz sermaye ABD'deki düzeyi yaklaşık %8 aşarken, ABD'ninki de yaklaşık dört misli arttı. Avrupa makine ve donanım stoku on üç kat artış gösterdi ve makinelerin ortalama yaşı 1991'de 6-7 yıla düştü (Maddison, 1995b: 144-9, 154-5).

Avrupa'nın 20. yüzyılın ikinci yarısı boyunca gerçekleştirdiği sermaye birikimi ve yatırımı böylelikle daha önce olmadığı kadar büyük oranda artarak, savaş sonrasının en modern teknolojisini ve yeni ekonomi sektörlerini ortaya çıkardı. Bu dönemin teknolojisi, transistör, nükleer füzyon ve ilk bilgisayarların icadından kaynaklanan yeni sanayi ve iletişim devrimini içeriyordu. Söz konusu buluşların çoğu uluslararası bilimsel başarıları, ancak bunların yaşama geçirilmesi genelde ABD'de söz konusu oldu. Yine de, teknoloji transferi, bunların savaş sonrası Avrupa'da yaygın biçimde uygulanmasına olanak sağladı ve teknoloji ihraç eden ülkelerde büyümeyi hızlandırdı. Verimlilik ve hizmetler köklü bir dönüşüme uğradı.

Kitlesel yıkım silahları üreten bir savaş sanayisi, atom ve hidrojen bombaları ile kendini gösteren nükleer çağın ABD'de olduğu gibi Avrupa'da da ortaya çıkışı bu yeni eğilimin bir göstergesiydi. Savaş sonrası yıllarda Sovyetler Birliği, Britanya ve Fransa da nükleer güçler haline geldi. Britanya 1950'lerde nükleer programını başlattı ve ilk bombasını 1957'de test etti. Büyük güçler arasında yer edinme çabasındaki Fransa da bir nükleer programa girdi ve 1968'de bir bombayı test etti. Bu arada Fransa ayrıca Roma Anlaşması'nın bir parçası olarak Euratom'a taraf ülke olmuştu. Almanya ve İtalya da 1959'da kendi ulusal nükleer programlarını başlattı (Urwin, 1995: 77).

Şekil 5.1 Nükleer enerjinin 1998’de kullanılan enerji içindeki %’lik payı

Öte yandan bu yeni enerji kaynaklarından barışçıl uygulamalar için yararlanılıyor, bunlar gitgide Avrupa ülkelerinin en önemli enerji kaynaklarından biri haline geliyordu. DeLeon, “Askeri ve barışçıl nükleer araştırma programları, birbirinden net bir biçimde ayıramaz” demişti. Ticari hafif su reaktörleri, biraz da Deniz Kuvvetleri’nin nükleer denizaltı sevk programlarından doğmuştu (DeLeon, 1979: 11, 101). Britanya hükümetinin 1955’teki Beyaz Kitap’ında, 1965 sonuna kadar, ülkenin elektriğinin dörtte birini karşılayan, yalnız enerji üretimine yönelik on iki büyük nükleer santral inşasının planlandığı duyuruldu. Britanya, ilk genel ticari nükleer santralini Ekim 1956’da Calder Hall’de açtı. Onu Dumfriesshire (1959), Gloucestershire ve Essex (1962), Cumberland (1963) ve 1970’ler ve 1980’ler boyunca başka yerlerde açılan diğer nükleer enerji santralleri izledi. Fransızların 1951’deki Birinci Beş Yıllık Plan’ı, iddialı bir nükleer güç programı içeriyordu. Atom Enerjisi Bakanı Felix Gailard’ın parlamentoda söylediği gibi, eğer Fransa “[atom enerjisine]

sahip olmazsa, dünyanın bugün en geri kalmış milletleri kadar aciz duruma düşme...” tehlikesi içindeydi. Fransa, 1946'da Châtillon araştırma merkezini ve 1956'da Bagnols-sur-Céze'de ilk nükleer elektrik santralini açtı ve onu çok sayıda başka santral izledi. Almanya 1956'da bir Atom Enerjisi Bakanlığı kurdu ve ilk reaktörünü 1962'de Baviera'daki Kahl'de açtı (DeLeon, 1979: 11, 101-3, 107, 129-30, 136-8, 154). Nükleer enerji kapasitesindeki hızlı artış, 1950'lerden 1980'lerin başlarına kadar olan dönemde Avrupa'ya damgasını vurdu; o tarihten sonra nükleer programların hızı kesildi. Avrupa Birliği'ne üye on beş ülkede, nükleer enerji üretimi 1980'lerin sonunda toplam enerji üretiminin dörtte birinde kaldı ve yüzyıl sonunda bu oran %28 oldu. Bu ülkelerin bazılarında nükleer enerji, en önemli enerji kaynağı haline gelmişti (Bkz. Şekil 5.1): Temel enerji üretiminin Fransa'da %78'i, İsveç'te %60'ı, İspanya'da %44'ü, Almanya ve Finlandiya'da %27-28'i ve Britanya'da %10'u nükleer enerjydi (Avrupa Komisyonu, 1998-9: 412).

Elektronik ürünler de yeni bir çağın habercisiydi. Eskinin lider sektörleri yıkıldı ya da tazelendi, çarpıcı yapısal değişimler gerçekleşti ve sanayi-sonrası bir çağın yeni sektörleri, çağa ayak uydurmayı başaran ülkelerin konumlarını güçlendirdi. Avrupa ekonomisinin modernizasyonu böylelikle ciddi yapısal değişimlere ve işgücü ile yatırımın, düşük verimli sektörlerden daha yüksek verimli sektörlere kalıcı bir biçimde kaymasına yol açtı.

Altyapıdaki yenilenme yapısal değişimleri destekliyordu. Yenilenmenin en görkemli unsurlarından biri kapsamlı otoyol inşasıydı. Motorlu araç taşımacılığının yaygınlaşması varolan karayolu şebekesini kullanışsız kılmıştı. Yeni hızlı araçlar, otoban sisteminin sunduğu akıcı yollar gerektiriyordu. Başlangıçta bunların inşası savaş hazırlığıyla bağlantılıydı ve savaştan önce, yalnızca Almanya ve İtalya'da, *autobahn* ve *autostrada* [otoban – ç.n.] inşa edilmişti. 1970'lerde bile, Batı Avrupa'nın geniş çevreyollarının yarısından fazlası bu ülkelerde bulunuyordu. Asıl Avrupa çevreyolları çağı, 75.000 kilometrelik kesintisiz uluslararası bir Avrupa otoyol sistemi kurulması çağrısı yapan 1850 tarihli Cenevre Beyannamesi ile başladı. İtalya, 1950'ler ve 1960'larda, Chiasso'dan Reggio Calabria'ya

Autostrada del Sole'yi inşa ederken, İsviçre 1960'ta kendi otoyol sistemini kurmaya başladı. Bir uluslararası Avrupa yol şebekesi olan "A-rotası," kıtanın tüm ülkelerini birbirine bağladı. 1965'te karayolu şebekesi 46.000 km'ye ulaştı; 1975'te, üçte birinden fazlası on sekiz Batılı ülkenin otoyol ağından oluşan 64.000 km'lik uzunluğa erişildi (*Basic Statistics*, 1977: 112).

Hızla gelişen hava taşımacılığı şebekesi de yine aynı ölçüde çağa damgasını vuruyordu. Eylül ve Ekim 1945'te Swissair ve Air France'ın seferlere başlamasıyla start alan sivil havacılık, savaş sonrası Avrupa'da en önemli kitle taşımacılığı yöntemlerinden biri oldu. İskandinav ülkeleri, işbirliğine giderek, 1946'da İskandinav Havayolları Sistemi'ni (SAS) oluşturdular. Daha hızlı ve daha büyük uçaklar üretildi ve düzenli uçuşlarla tüm kıtalardaki başkentler birbirine bağlandı. 1950'de, ulusal havayolları savaş öncesine kıyasla, yolcu başına kilometre miktarını 700 kat artırmayı başarmıştı. Düzenli yük taşımacılığı sistemi de kuruldu.

Savaşın sonuna doğru jet uçaklarının çıkması, savaş sonrası havacılığı dönüştürdü. Britanya ticari jet havacılığını 1953'te De Havilland Comet ile başlattı ve onu SE-210 Caravelle ile Fransa izledi. 1960'larda jumbo jetler ve süpersonik uçaklar üretildi. Boeing 747 ilk ticari uçuşunu yaklaşık 500 yolcuyla 1970'te gerçekleştirdi (Taylor ve Monney, 1983: 225).

Avrupa ülkeleri kayda değer bir işbirliğine girmişti: 1969'daki Fransız-Alman anlaşması, Airbus programının gerçekleştirilmesine öncülük etti. Bu yeni uçak 1970'lerde piyasaya çıktı ve 1980'lerden itibaren kendi kategorisinde dünya piyasasını fethetti. Fransız-İngiliz işbirliğinin ürünü olarak, ilk 1969'da uçurulan ve 1976'da ticari kullanıma sokulan Concorde doğdu (Béteille, 1995: 2, 7-10). Hava taşımacılığı yüzyılın ikinci yarısında, taşımacılığın en hızlı gelişen koluydu (*Basic Statistics*, 1961: 77). 1980'lerin sonlarında, 1950'ye kıyasla 600 misli fazla yolcu/km ve 1200 misli fazla ton yük-km uçakla taşınmıştı (Mitchell, 1998: 724-7).

Batı Avrupa ekonomileri, ciddi yapısal değişimlerle dönüşüme uğradı. Yeniden yapılanmanın en gözle görülür unsurlarından biri, tarımsal nüfusun "ortadan kalkması" idi: Bu kesimin etkin nüfus için

deki oranı 1950'lerde %20-25 iken, 1970'lerde yaklaşık olarak %10'a düştü. Fransa'da, 1946'da nüfusun %36'sı tarımda çalışıyordu, ancak bu oran 1975'te %10'a düştü. Bundan bir 10-20 yıl sonra, Fransız çiftçilerin oranı %2-3'e inmişti. Bu, tarımda "sanayileşmenin" bir sonucuydu. Makineleşme, büyümenin önemli bir gücü haline gelmişti. 1950-1957 yılları arasında Avrupa Konseyi sahasının tümünde, traktör sayısı dört kat arttı (*Council of Europe*, 1959: 208). 1970'ler ve 1980'lerde, çiftlik üretiminin neredeyse tüm aşamalarında –patates, şeker pancarı, üzüm ve meyveler de dahil, ekim, çapalama ve ürün devşirmede– makineleşme yaşandı. Tarımın sanayileşmesinde ikinci büyük etken olan yapay gübre ve diğer kimyasal maddelerin kullanımı yüzyıla girildiği sıralarda ortaya çıkmış, ancak ilk elli yıl görece yavaş bir ilerleme göstermişti. II. Dünya Savaşı'nın ardından gübre kullanımı Avrupa Topluluğu'nda 1960'ların ortalarında hektar başına 170 kg ve 1970'lerin ortalarında 400-500 kg/hektar kullanan Hollanda ve yüksek randımanlı diğer tarım ekonomileri önderliğinde, hektar başına 270-300 kg yükseldi.

Bunun sonucu olarak, tarımsal üretim aşırı ölçüde yükseldi ve verim hızla arttı: Batı Avrupa'da yıllık %2,5 ve Akdeniz Avrupası ülkelerinde yaklaşık %3 oldu. Britanya bunun tipik bir örneğini oluşturuyordu: 1950-1980 arasında tarımsal verimlilik iki katına çıkarken, sektördeki istihdam üçte bir oranında azalmıştı. Gıda ithalat değeri de yarıdan fazla düştü (GSMH'nin %9'undan %4'üne indi). 1970'lerin ortalarında, Britanya ülkede tüketilen etin dörtte üçünü ve buğday ve peynirin üçte ikisini kendi üretiyordu (Pollard, 1983).

Almanya'da, tarımdaki istihdam 1945-1975 yılları arasında 5,9 milyondan 1,5 milyona düşüyordu ki, bu rakam 1975'te aktif nüfusun yalnızca %7'sine karşılık gelmekteydi. Bu arada, tarımın sanayileşmesi bu sektördeki işgücü verimini 8,5 misli artırdı. Tarımsal istihdam savaş sonrasında hızla gerileyerek, 1946-50 yıllarında İsveç'te yaklaşık %60 ve 1966-70 yılları arasında Danimarka'da %40'lık bir düşüş gösterdi. Bu arada tarımdaki işgücü verimliliği, teknolojiye modernleştirmeye bağlı olarak, iki katından fazla artış gösterdi. Ancak, Batı Avrupa'yı kendine yeten ve hatta gıda ihracatçısı konumuna getiren tarımsal verimlilikteki bu önemli artış, tarı-

mın ulusal üretimdeki payında ciddi bir düşüşü de beraberinde getirdi: 1970-4 yılları arasında bu pay, Batı ülkelerinde %3 ila %10 arasındaydı ve en düşük oran Almanya ve Britanya'da idi. Tarımın katma değere katkısı, Fransa'da %12'den %7'nin altına düştü. Bu gelişme, geleneksel Amerikan tarım ihracatı etkinlikleriyle birlikte, tarımda aşırı üretimi dünya çapında artırdı ve Üçüncü Dünya ülkelerine ağır bir darbe vurdu.

Sınai işgücünün payı 1970'lere kadar fazla değişmedi. Buna rağmen, sanayideki yeniden yapılanma bu sektörde bir yenilenme sağladı. Yüzyılın savaş sonrasındaki çeyreği boyunca, eski temel sanayiler durgunlaşır hatta inişe geçerken, yeni teknolojinin kullanımı ekonominin yeni sektörlerinde muazzam bir yükselişe yol açtı. Britanya'da 1960'lar ve 1970'lerde, madenkömüründe, demirli ve demirsiz metallerde üretim %50 düşerken, tekstil üretiminde yaklaşık %20'lik azalma görüldü. 1949-51 yıllarında Britanya hâlâ dünyanın en büyük gemi ihracatçısıydı ve dünyadaki toplam üretimin %38'ini gerçekleştiriyordu. Ancak 1960'ların ortalarında, ülkenin gemi ihracatı %63 azalmıştı; Britanya gemi üretimi dünya toplamının yalnızca %4'ünü oluşturarak bu ülkeyi sekizinci sıraya itti. Her ne kadar motorlu araç üretimi 1950-1965 arasında üç mislinden fazla artsa da, Britanya uluslararası rekabet konumunu yitirdi. 1980'e gelindiğinde iç tüketimin neredeyse %40'ı ithalattan karşılanıyordu. Oysa kimyasalların üretimi yaklaşık iki katına çıktı ve elektrik sanayisi neredeyse %50 artış gösterdi.

Fransa'da enerji sektöründe devrim yapıldı. 1946 Monnet Planı bu sektöre odaklanmıştı. Nitekim enerji tüketimi 1950-1970 yıllarında %250 arttı, ancak maden kömürünün payı %74'ten %17'ye düştü. İlk yirmi yılda petrol ürünleri önem kazandı (1950-1968 arasında %18'den %51'e çıktı). Sonradan, 1955'te iddialı bir nükleer enerji programının açıklanmasından sonra, atom enerjisinin rolü öncelik kazandı. Otomotiv sanayisi de yine başarılı oldu: İç piyasa hızla büyüdü. Araba ihracatı, hasılanın %26'sından %44'üne yükseldi. "Büyük ölçekli, dinamik sanayiye ... Fransız piyasası dar gelmeye başladı" ve hızlı bir uluslararasılaşma sürecine girildi (Caron, 1979: 206-29).

Belçika'da, ekonominin yükselen dış ticarete “açılması,” ülkenin geleneksel temel sanayilerinin gerilemesine ve yeni sınai sektörlerin yükselişine katkı sağladı. Madenkömürü üretimi 1960'larda yaklaşık 30 milyon tondan 13 milyon tona indi. Tekstil sanayisindeki işlerin sayısı 1948-1968 yılları arasında üçte iki azaldı. Dış ticaret, Roma Anlaşması'ndan (1957) sonraki on yıl içinde yıllık %6 oranında arttı ve Belçika ihraç ürünleri komşu ülkeleri istila etti. Fransa ve Almanya'ya ihracat iki katına çıktı. Çokuluslu şirketler çoğunlukla Flandre'da olmak üzere büyük yatırımlar yaptılar ve kimya, lastik ve petrol sanayisi gibi sektörlerde belirleyici bir rol edindiler. Kimya sanayisi ile elektrikte verimlilik, 1960'larda iki katından fazla arttı.

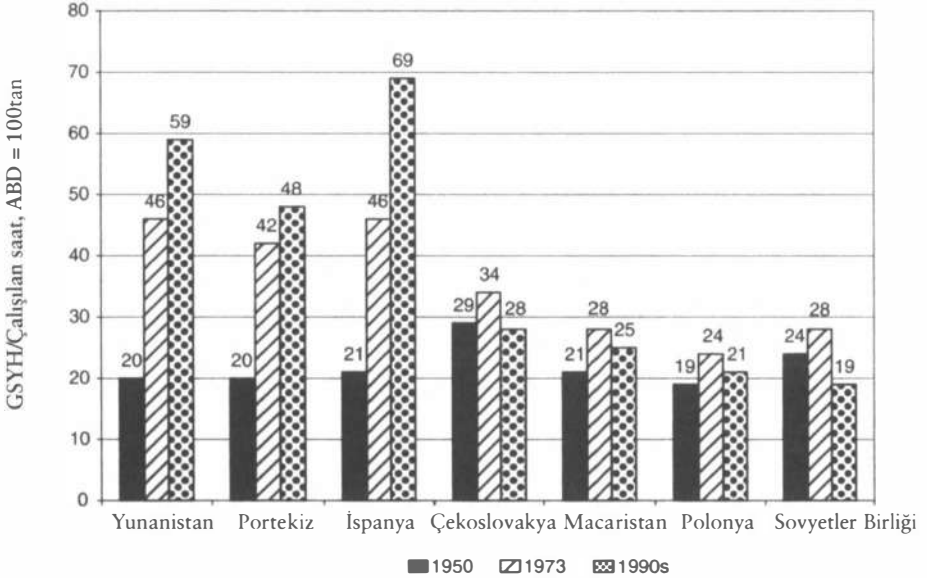
İskandinav sanayisindeki yapısal değişimler çarpıcıydı. 1947- 50'de İsveç'in en önemli geleneksel ihraç malları –ağaç, kâğıt hamuru, kâğıt ve demir filizi– hâlâ toplam ihracatının %50'sini oluşturuyordu; oysa 1967-70'te bu oran %27'ye düştü. Aynı dönemde, en modern makine sanayisi ürünlerinin ihracatı %27'den %43'e çıktı. Norveç'te balık, ağaç ve kâğıt gibi geleneksel temel ürünler 1946'da ihracatın %24'ünü oluşturuyordu; 1970'te ise bu pay %15'e düşmüştü. Bu dönemde kimyasal ürünlerin ihracatı ise %11'den %17'ye çıktı. Danimarka'da, 1946-9 yıllarında ihraç ürünlerinin %71'ini tarımsal ürünler ve işlenmiş gıda oluşturuyordu, oysa 1967-70 yıllarında bu pay %30'a düşmüştü. Onların yerine, Danimarka ihraç ürünlerinin %70'ini sanayi ürünleri oluşturmaya başlamıştı.

Öte yandan, savaş sonrası Batı Avrupa refahının asıl itici gücü Almanya oldu. Almanya'nın güçlü iç piyasası ve Avrupa Topluluğu'yla bütünleşmesine dayalı ekonomik büyümesi, aynı zamanda etkileyici bir yapısal dönüşüme dayanıyordu. İşgücünün çok büyük bir kısmının sanayiye kaymasıyla, bu ülkede sanayi işçilerinin sayısı 1950-1965 yılları arasında 8,7 milyondan 13,2 milyona yükseldi. Ancak, 1960'ların ortalarından itibaren sınai istihdam azalmaya başladı (1975: 1,6 milyon) ve sonraki sektörel değişimlere, hizmet sektöründeki hızlı bir istihdam artışı damgasını vurdu. Almanya'nın eskiden beri güçlü ve modern sanayisindeki kalıcı bir yeniden yapılanma, daha öncesinin önde gelen kollarının gerilemesine ve yeni teknoloji sektörlerinin yükselmesine yol açtı: Demir, çelik, tekstil, giyim,

gıda ve ağaç sanayilerinin toplamında, sınai üretim toplam üretimin %42'sinden %32'sine geriledi. Madencilik sanayisi işlerin dörtte birini kaybetti. Öte yandan, kimya, elektrik ve hassas cihaz sanayileri gibi yeni, teknolojik olarak ileri ve araştırma-yoğunluklu işkolları ve yanı sıra iş makineleri ve karayolu taşıtı sanayileri sınai katma değere olan katkılarını %26'dan %42'ye yükseltti.

Yapısal yenilenmenin en çarpıcı unsuru hizmet sektöründeki hızlı yükselişti. Bu sektördeki istihdam en hızlı yükseliş temposunu kaydederek, çoğunlukla “hizmet devrimi” diye anılan (bkz. 6. Bölüm) süreçte aktif nüfusun yaklaşık yarısı ve daha sonra üçte ikisine erişti. Hizmet sektörü Britanya’da istisnai bir büyüme kaydetti. Bankacılık, sigorta, yatırım, mesleki ve bilimsel hizmetler sektörü 1970’te, 1950’dekinin iki katı insan istihdam ediyordu ve hizmetlerin GSMH’deki payı 1950-1980 yıllarında %35’ten %50’ye yükselmişti. Fransa’nın hizmet sektöründe istihdam aynı dönemde %33’ten %51’e çıktı. Hizmet sektörünün GSMH’ye katkısı Norveç’te %50’den %58’e, İsveç’te %47’den %58’e yükseldi (Krantz, 1987: 250, 254, 257, 266, 271, 274).

İşgücü verimliliğinde devrim niteliğinde bir artış olmasına yol açan çeşitli etmenler vardı: hızla artan yatırımlar; daha eğitilmiş, vasıflı ve daha esnek işgücü; yüzyılın ikinci yarısındaki devrim niteliğinde teknolojik ve idari değişim; işgücünü düşük verimliden yüksek verimli sektörlere kaydıran yapısal modernizasyon ve ulusal, Avrupalı ve uluslararası yeni kurumların inşası. Verimlilik artışı iktisadi büyümede başlıca etken haline geldi. Aralarında dört Avrupa ülkesinin bulunduğu dünyanın altı lider ekonomisinde, 1913-1950 yılları arasında, işgücü verimliliği yıllık %1,74, sermaye verimliliği yıllık %0,46 arttı. Öte yandan, bu görece ılımlı verimlilik artışını, 1950-1973 yıllarında sırasıyla yıllık %4,84 ve %0,73’lük artışlar izledi. Tarımda işgücü verimliliği yüzyılın ilk yarısında Fransa ve Hollanda’da kabaca yıllık %2, 1950-1973 yıllarında ise yıllık yaklaşık %6 ve sonraki yıllarda yaklaşık %5 arttı. Fransa, Almanya ve Hollanda’da sınai verimlilik 1950’den önce yıllık yalnızca %1-2’lik artış gösterirken, sonraki yirmi beş yılda bu artış %5-6 oldu. Genelde işgücü verimliliği, 1950 yılından 1990’lara kadar, Britanya’da üç misli, Hollanda’da

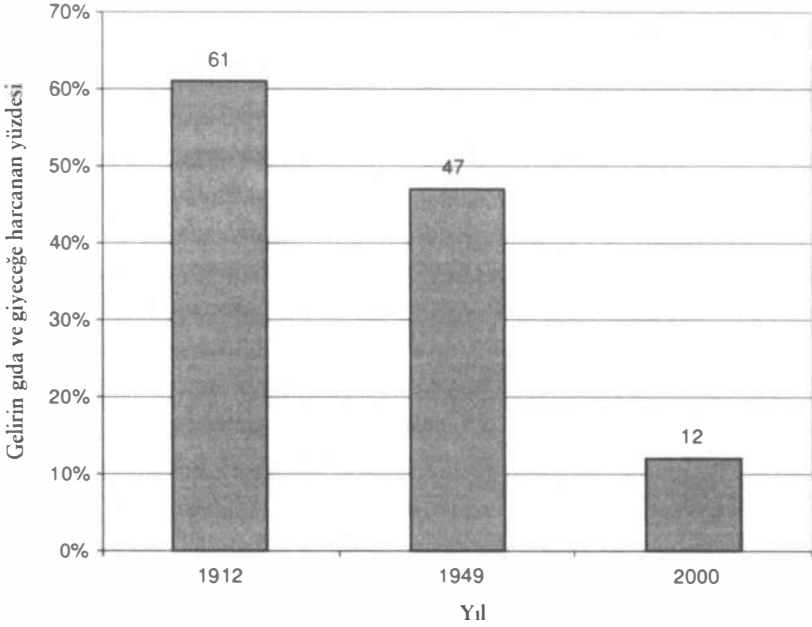

Şekil 5.2 Güney ve Doğu Avrupa'da işgücü verimliliği, 1950-1990'lar

dört mislinden fazla, Fransa, İtalya, Norveç ve Yunanistan'da beş mislinden fazla ve İspanya, İrlanda ve Portekiz'de altı ila yedi kat artış gösterdi. Ortalama olarak işgücü verimliliği Batı Avrupa'da 4,3 katı, İrlanda ve Akdeniz Avrupası'nda 6,2 katı arttı. Batı Avrupalı bir işçi 1913'te saatte 2-4 dolar (1990 değeriyle) ve 1950'de 3-6 dolar GSYH üretirken, 1992'de aynı işçi saatte 25-28 dolar GSYH ürettiyordu. Güney ve Doğu Avrupa'daki rakamlar Şekil 5.2'de gösterilmiştir.

Teknoloji lideri ABD'ye kıyasla, gelişmiş Avrupa ülkelerindeki verimlilik endeksi 1950'de %40-60'tı. Bu yüzyıl sonunda, Batı Avrupa ülkelerinin çoğunda, bilhassa Fransa, Almanya ve Hollanda'da verimlilik Amerika ile eşit düzeydeydi (Maddison, 1995b:70).

Bu görkemli gelişmelerin tümü, iç tüketimde yaşanan tarihte görülmemiş boyuttaki artışın hem sebepleri, hem de sonuçlarıydı. 1930'lar ve 1940'ların tüketim boşluğu, bir tüketim "açlığı" yani "normal" den çok daha büyük bir tüketim talebi yaratmıştı. Savaş sonrası kuşaklar uzun süre iş, gelir ve kimi ülkelerde zaman zaman

Şekil 5.3 Gıda ve giyecek harcamaları: İsviçre, 1912-2000

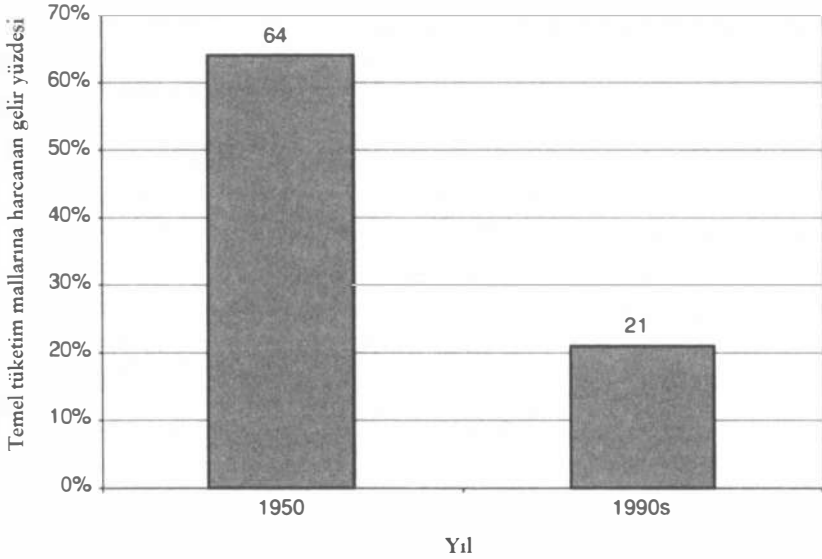
karneye bağlanan tüketim mallarının kıtlığını çekmişti. 1920'ler ve 1930'lardaki bir iki yıllık molalar dışında 1914'ten beri durum böyleydi. Ertilenmiş ve bastırılmış tüketim, savaş sonrasındaki hızlı büyümenin motorlarından biri oluyordu.

Tüketicilikte yükselen gelir düzeyleri belirleyici oldu. 1960'lar ve 1970'lerde, en gelişmiş on Avrupa ülkesinde hane tüketimi yıllık ortalama %3'ten fazla artarken, İspanya, Portekiz, Yunanistan gibi görece az gelişmiş ülkelerde bu artış %5'ti (*Council of Europe*, 1971-80: 37). Özel tüketim artışı 1970'lerde Batı Avrupa'da yıllık %4-5 yükseldi (*Economic Survey*, 1991). Artan gelir ve tüketim, temel tüketim mallarından dayanıklı tüketim mallarına doğru bir kaymaya yol açtı. Basit ve kanıtlanmış olan Engel Kanunu, gelirdeki artışın yarattığı bu sonucu ifade eder: Tüketici geliri arttıkça, gelirden gıda ve giyeceğe harcanan pay azalır. İsviçre buna tipik bir örnekti: 1912'de

ortalama bir işçi ailesi, gelirin %61'ini gıda ve giyeceğe harcıyordu (bkz. Şekil 5.3); yüzyılın sonunda bu harcama %12'ye düşmüştü (*Statistisches Jahrbuch der Schweiz*, 1950, 2001). 1950'de Britanya, Fransa ve Almanya halkı, gelirlerinin %43-45'ini gıdaya harcıyordu. Finlandiya'da bu oran %50'yi aşıyor, Yunanistan'da %58, İtalya'da %60'a ulaşıyordu (Mueller, 1965: 92-3). 1971'de en gelişmiş on Avrupa ülkesi ortalama olarak, gelirin yalnızca %27'sini yiyeceğe harcamıştı. İspanya ve Portekiz ise hâlâ, sırasıyla %34 ve %52'lik bir payı yiyeceğe harcıyordu.

Bu eğilim yüzyılın son otuz-otuz beş yılı boyunca sürdü ve 1990'ların ortalarına gelindiğinde, Belçikalılar, Hollandalılar ve Finliler gelirlerinin yalnızca %11-13'ünü yiyeceğe harcarken, bu oran en gelişmiş on beş Avrupa ülkesi toplamında yaklaşık %13-14 idi. Avrupa Birliği üye ülkelerinde 1950'lerde %15-16 düzeyinde olan giyim ve ayakkabı harcamaları, 1996'da %7'nin altına indi (*Council of Europe*, 1998-9: 164, 174). Yüzyıl sonunda, yarım yüzyıldan önceki dönemde olduğu gibi hane harcamalarının yaklaşık üçte ikisi yerine, yalnızca beşte biri gıda ve giyeceğe gittiğinden (bkz. Şekil 5.4) artan gelir ve tüketim, tüketimin yapısında esaslı bir değişime ve dayanıklı ve lüks malların tüketiminde aşırı hızlı bir artışa yol açtı. Savaş sonrasının Alman gazeteci jargonu, Engel Kanunu'nun özünü son derece anlamlı terimlerle özetledi: İlk tüketim dalgası *Fresswelle* ("tınkınma" dalgası) ve *Kleidungselle* (giyim dalgası) olarak adlandırılırken, ardından gelen sınırsız tüketim dalgası, *Reisewelle* (seyahat dalgası) olarak adlandırıldı.

Batı Avrupa refah devletleri II. Dünya Savaşı'ndan sonra tüketim toplumları haline geldiler ve 1950'lerin başlarından 1970'lerin ortalarına uzanan yirmi beş yıllık döneme damgasını vuracak olan benzersiz bir talep güdümlü ekonomik ilerleme yarattılar. Çeşitli örgütsel yenilikler tüketiciliği destekleyip hızlandırdı. Bunlardan biri modern finansman yöntemi idi. İnsanlar banka hesapları açtılar. Bireysel hesapların sayısı Belçika'da 1960'ların ilk beş yılı içinde 1,3 milyondan 2,6 milyona çıkarak ikiye katlandı. Bireysel krediler, konut kredileri ve kredi kartlarının kullanımına başlanması da yine tüketimi körüklemekteydi.

Şekil 5.4 Temel tüketim malları (gıda, giyecek vb.) harcamaları; en gelişmiş 15 AB ülkesi

Tüketicilik aynı zamanda modern toplu dağıtım sistemlerinden de destek gördü: Süpermarketler, tek fiyat dükkânları, alışveriş merkezleri, çeşitli toplu pazarlama zincir mağazaları ve tüketici kooperatifleri, 1960'ların ikinci yarısından itibaren yaygınlaştı. II. Dünya Savaşı'ndan önce çok az sayıda olsalar da, modern ticarete ilk devrimi yaratan şık mağazalar, "tüketim tapınakları" (Crossick ve Jaumin, 1999), perakende ticarete değişimi 20. yüzyıldan önce başlatmıştı. Buna rağmen, sınırlı rolleri bir süre devam etti. Küçük bağımsız mağazalar yıllık satışlardaki ağırlıklı paylarını koruyarak, 1950'lere kadar Avrupa'da hâkim konumunu korudu. Ancak 1950'lerin ikinci yarısında Amerikan tarzı toplu dağıtım ortaya çıktı ve yaygınlaştı: Avrupa'da işletilen selfservis mağazaların sayısı 1950'de 1200 iken, 1960'ların başlarında 45.500'e yükseldi. Almanya'da selfservis dükkânların sayısı 1951'de 39 iken, 1965'te 53.000'e çıktı.

5.4 Marks and Spencer

1903'te Britanya'nın Manchester şehrinde bir limited şirkete dönüşen Marks and Spencer, dünyanın en büyük perakende şirketlerinden biri haline geldi. 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde, şirket 68.000 kişi istihdam ediyordu; 286 dükkâna ve Britanya'da dükkânlar için üretim yapan birçok fabrikaya sahipti. 2000 yılında, giyim eşyası, ayakkabı, iç çamaşırı, mobilya ve çeşitli ev eşyaları ile, haftada 85 milyon adet satılan sandviçlerin de dahil olduğu gıda mamulleriyle, 13 milyon müşteriye hizmet verdi.

Grodno'da Yahudi bir terzinin oğlu olan Michael Marks, 1881'deki kanlı Rus pogromlarından kaçarak ertesi yıl İngiltere'ye vardı. Borç aldığı 5 poundla, Leeds civarında seyyar satıcılık yapmaya başladı. Tek kelime İngilizce konuşmadığından, arabasının tezgâhına şöyle bir levha koydu: "Fiyat sormayın, her şey 1 peni." Bu ona başarının kapılarını açacaktı. Bir iki yıl içinde, Marks, ilk M.Marks Penny Bazaar'ını [ucuzluk mağazası – ç.n.] açtı ve kısa süre sonra, Yorkshire ve Lancashire'de bir düzine pazar tezgâhının sahibi oldu. İş büyütebilmek için bir ortak aradı ve 300 poundluk birikimiyle işe yarı yarıya ortak olmak isteyen Tom Spencer'la anlaştı. İlk Marks and Spencer Penny Bazaar dükkânı Manchester'da açıldı. Aile dükkânın üst katında oturuyordu, ancak şirketin halka açıldığı 1903 yılına gelindiğinde, üçü Londra'da olmak üzere otuz altı pazar tezgâhı ve dükkânın sahibiydiler. 1908'de Tom Spencer çoktan emekli olmuştu ve Marks kırk yedi yaşında öldü.

Oğlu Simon Marks, babasının ölümünden iki ay önce aile işine girdiğinde on dokuz yaşındaydı. Çok geçmeden çok yakın arkadaşı Israel Sieff ile ortak oldu ve hatta ikisi birbirlerinin kız kardeşleriyle evlendiler. Simon, piyasada alabileceği tüm hisseleri satın aldı ve arkadaşıyla genel müdürlük ortağı olarak işi yürütmeye başladı. Savaşın sonra, devasa bir mağazalar ağına sahip olduğu Londra'ya taşındı: 1927'de burada 10.000 çalışanıyla 135 mağaza bulunuyordu. Ertesi yıl, babasının anısına ithafen, St. Mic-

hael markasını piyasaya çıkardı ve yüzyılın sonuna kadar ürünlerde bu marka kullanıldı. Kaliteli ürünler ve düşük fiyatlara dayalı iş hızla büyüdü. 160'tan fazla dükkân inşa edildi ya da büyütüldü ve 1929-39 yıllarındaki Büyük Bunalım döneminde bile satışlar on misli arttı; bu dönemde 234 mağazada 17.000 kişi çalışıyordu. Londra'nın Oxford ve Orchard caddelerinin kesiştiği köşede markanın adıyla bir dükkân açıldı. 1930'larda yiyecek ve daha sonra meyve bölümleri eklendi. Şirket, toptancıları aradan çıkarak doğrudan imalatçıdan sipariş vermede öncülük etti. Satılan hiçbir ürünün fiyatı 5 şilini aşmıyordu.

Britanya'yı perakende devrimiyle tanıştıran, cesur girişimci, seyyar satıcı çocuğu Simon Marks'a savaş sırasında şövalyelik unvanı verildi ve 1961'de soyluluk unvanı aldı. O yine de her gün Oxford Caddesi'ndeki dükkâna gidip gelen ve büyüyen imparatorluğu eski aile dükkânı gibi işleten, geleneksel, eski tarz bir satıcı olmaya devam etti. Yönetim kurulundaki on dört müdürden dokuzu genelde aile üyeleri idi ve hisselerin çoğunun kontrolü Simon'ın elindeydi. Kendisi 1964'te yetmiş altı yaşındayken, şirketin mağazalarından birini ziyareti sırasında düşüp öldü. Ortağı ve dostu Israel Sieff, daha sonra da Marks ve Sieff'in oğulları, işi yönetmeye devam ettiler.

Aile üyesi olmayan ilk yönetim kurulu başkanı ve müdürün yönetimi devralması ancak 1984'te gerçekleşti. Marks and Spencer modern, profesyonelce yönetilen bir şirket haline geldi. Büyüme hiç durmadı: Şirket 1974'te Kanadalı People's Department Stores'u satın aldı ve 1995'te bu ülkede 227 dükkânın sahibiydi. Marks and Spencer 1989'da ABD'de erkek giyim mağazaları zinciri Brooks Brothers'ı, 1997'de Britanya'da on dokuz adet Littlewoods mağazasını satın aldı. Şirketin Paris'te dört, Almanya, İspanya, İrlanda ve Hong Kong'da birden fazla dükkânı vardı.

Marks and Spencer, yüzyılın başında bir ucuzluk mağazasıyken, yüzyıl sonunda çokuluslu bir perakende zinciri haline geldi. Ancak yakında ciddi finansal güçlüklerle karşılaşacaktı.

1970'lerin başlarında Almanya ve Fransa'nın yanı sıra, aralarında Belçika, Hollanda, İsviçre ve İskandinav ülkelerinin de bulunduğu daha küçük birçok ülke ... toplu pazarlama, süpermarket, perakende zinciri ve ... modern ticaretin başka pek çok tekniğini son derece iyi biliyordu. (DeGrazia, 1998: 59, 74, 79)

Tüketiciliğin en yeni fenomenlerinden biri, yeniden yapılanma yıllarını izleyen konut patlamasıydı. Fransa'da konutlaşmada görkemli bir büyüme yaşandı. 1950'lerden 1970'lere kadar toplam yatırımların %26-27'si bu sektöre aktarıldı. Daire içinde banyo ve tuvaleti olan konforlu, modern konutlar, 1960'ların başında evlerin yalnızca dörtte birini teşkil ediyordu; on yıldan biraz uzun bir sürede bu oran yaklaşık üçte ikiye sıçradı. 1950'lerin başında, Fransız hanelerin yalnızca %21'i otomobil sahibiydi; 1972'ye gelindiğinde ise her 100 haneden 60'ının otomobili vardı. Buzdolabı ve çamaşır makinesi 1950'lerin ortalarında hâlâ çok nadir görülen şeylerdi (100 haneden 8'inde) ve TV neredeyse ortalıkta yoktu (100 haneden 1'inde). 1972'de hanelerin %60-80'inde bu aletlerin ikisi de vardı. Gıda harcamaları aile bütçelerinin yarısından üçte birine inerken, eve, ev eşyalarına, sağlık muayenesine, kültürel faaliyetlere ve eğlence faaliyetlerine yapılan harcamalar 1950-1973 yılları arasında %23'ten %44'e çıktı. "Çeyrek yüzyıllık sürede, hane halkları, bir yaşamkalım mücadelesinden kişisel tatmin arayışına doğru değişim gösterdiler" (Caron, 1979: 211, 214-15). 1950'de İtalya gibi görece yoksul ülkelerde evlerin yalnızca yarısında su tesisatı ve daire içi tuvalet bulunuyordu ve yalnızca %10'unda banyo vardı. 100 ülke sakininden yalnızca üçünde telefon, sekizinden daha azında TV vardı ve arabası olanlar 100 kişide 1 kişi bile değildi. 1970'lerde, telefon sayısı on yedi kat, otomobil sayısı kırk kat arttı (Zamagni, 1993: 324, 376).

Savaş sonrası Britanya'da resmi hesaplamalar, 1,25 milyon konut açığı olduğu sonucuna vardı. 1951'e kadar çok sayıda ek konut inşa edilmiş olsa da, evli hanelerin sayısı daha hızlı artmış, dolayısıyla o yılki konut açığı 1 milyon ila 2 milyon arasında hesaplanmıştı (Pollard, 1983: 269-70). Alman konutlaşmasında durumu en iyi gösteren şey, 1949 yılından 1960'ların ortalarına kadar geçen sürede 7,5

Tablo 5.2 Batı Avrupa’da radyo ve televizyon lisansları (x 1000) (Mitchell, 1998: 775-9’a dayanarak)

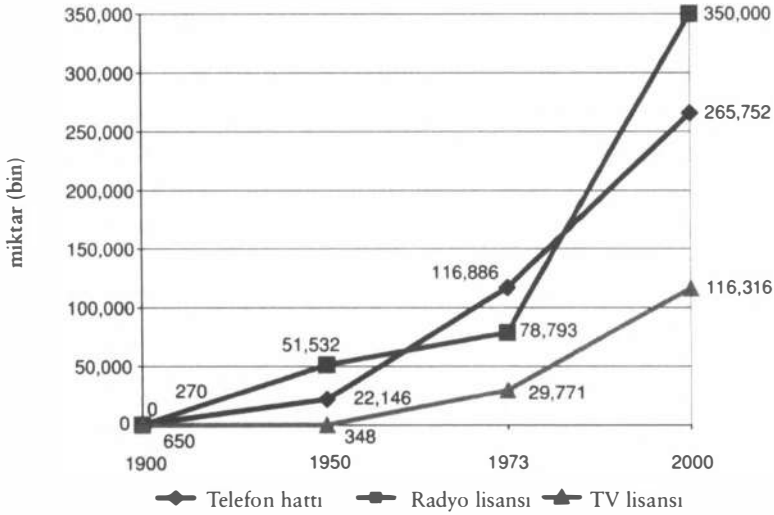
Yıl	Radyo		Televizyon	
1950*	41.884	100	177	100
1973	86.625	207	23.982	1355

* Televizyon için 1955, bazı durumlarda daha sonrası, çoğunlukla 1956 ve 1960.

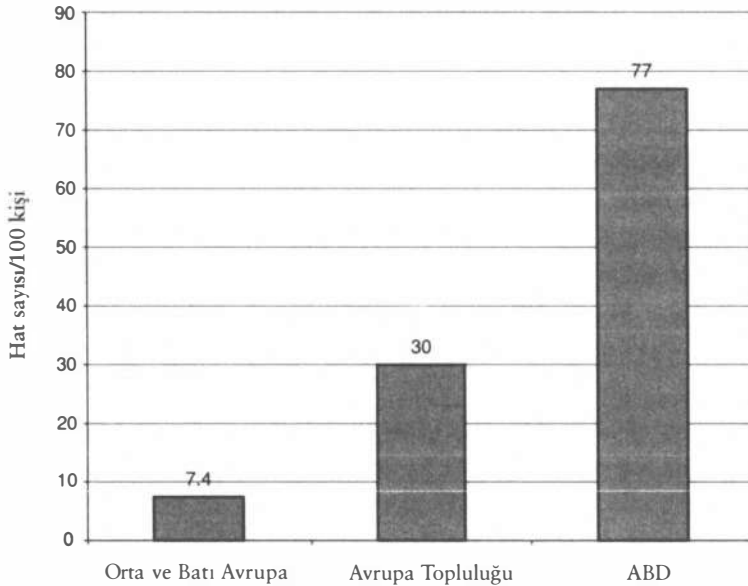
milyon evin inşa edilmesi ve 22 milyon insanın yeni evlere taşınmış olmasıdır (Weimar, 1998: 144). İskandinav ülkeleri de, yine 1950’ler ve 1960’larda, kısmen inşaat ruhsatlarında nicel denetimin serbestleşmesi, kredi politikasında iltimas ve vergiye tabi gelirden faiz ödemelerinin tamamen çıkarılmasının bir sonucu olarak, “konut inşasında yaygın bir hızlanma” yaşadı (Andersen ve Akerholm, 1982: 235-6).

Tüketim patlaması çok geçmeden yeni evlerin içlerine de ulaşmıştı. Evlerin makineleşmesi, tüketim ve ekonomik büyüme için bir teşvik unsuru haline geldi. En gelişmiş on beş Avrupa ülkesinin kişi başı enerji tüketimi 1950’lerden 1960’ların başına kadarki on yıllık dönemde neredeyse %50 arttı. Elektrikli ev aletleri II. Dünya Savaşı’na kadar lüks mallar olmayı sürdürse de, 1950’lerden 1970’lere kadar geçen sürede Batı Avrupa evleri makineleşme sürecini hemen hemen tamamladı. 1970’lerin ortalarında, hemen her Avrupa’nın evinde bir radyo bulunuyordu. Piyasa neredeyse doygunluğa erişmişti (UNESCO, 1963, 1999). Televizyon yayını Britanya ve Almanya’da II. Dünya Savaşı’ndan önce başlamış olsa da, satışlar savaş sonrasına kadar canlanmadı (bkz. Tablo 5.2) ve daha sonra 1950’lerin başında renkli televizyon da piyasaya çıktı (UNESCO, 1963: 458-60; 1999: IV-230-6).

Modern dayanıklı tüketim malları yüzyılın ilk yarısında yavaş bir yayılma gösterebilir de, yüzyılın ikinci yarısında bunlar hemen her hanede bulunuyordu. İletişim çok daha sık ve kişisel bir hale geldi. Danimarka, İtalya, Hollanda ve İsviçre’de geleneksel posta haber-

Şekil 5.5 Avrupa'da telefon hatları, TV ve radyo lisanslarının yaygınlaşması

Şekil 5.6 100 kişiye düşen telefon hattı, 1979

leşmesi 1950-1975 yılları arasında iki mislinden fazla artsa da, telefon, beş misli bir artışla, başlıca gündelik iletişim aracı haline geldi; savaşın bitimini izleyen ilk otuz yıl boyunca, Batı Avrupa’da hemen herkes (1000 kişiye 400 telefon) telefona erişim imkânı buldu (bkz. Şekil 5.5 ve 5.6)

Münih’teki 1928 tarihli “Ev ve Teknoloji” fuarında makineleşmiş konut ilk sergilendiğinde, bu yalnızca geleceğe yönelik bir öngöründen ibaretti. Alman evlerinin yarısından fazlasında o tarihte elektrik dahi yoktu ve elektrikli ütü yalnızca evlerin yarısında kullanılırken, çamaşır makinesi olan ev oranı %1’den azdı (Reagin, 1998: 245). Bu durum 1950’lerin sonlarına kadar fazla değişmedi. 1955’te on Alman hanesinden yalnızca birinde buzdolabı vardı. Geleneksel âdetler hâkimdi ve Alman ev hanımlarının dörtte üçü meyve ve sebzelerini kış için kendileri kavanozlayıp saklıyorlardı (Wildt, 1998: 307). Tarafsız ve hızla gelişen İsviçre de yine geleneksel yaşam biçimi ve ev halini sürdürüyordu.

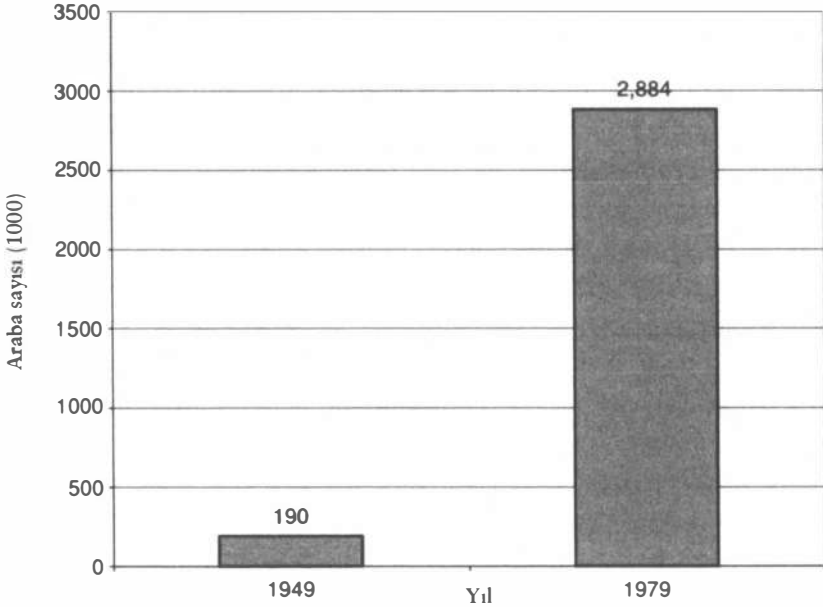
Tüketim modelleri 19. yüzyıl ortalarından beri fazla değişim göstermemişti. 1950’lerde ailelerin çoğu dairelerde oturuyor, ev işleri teknik ev aletleri olmaksızın yapılıyor ve insanlar işlerine bisiklet ya da trenle gidiyordu. (Pfister, 1998: 369)

Dayanıklı mallar II. Dünya Savaşı’ndan sonra evleri istila etti. 1974’e gelindiğinde, Batı Avrupa’nın geneli için geçerli bir örnek olarak, Belçikalı ailelerin %59’u otomobil, %82’si buzdolabı sahibiydi, %88’i televizyon izleyebiliyor ve %62’si çamaşır makinesi kullanıyordu (Mommen 1994: 123-4, 148). Kültürel harcamalar da arttı. İnsanlar eskisinden daha çok kitap satın alıyordu: On bir Batı Avrupa ülkesinde, kitap basımı yüzyılın ikinci yarısı boyunca beş mislinden fazla artmıştı (UNESCO, 1999: IV-346-54).

Yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan otomobil taşımacılığı Avrupa’da hâlâ emekleme dönemindeydi. Savaştan önce ve hemen sonra, otomobil pahalı bir lüks sayılıyordu. En küçük Fiat arabaların fiyatı ortalama bir işçinin yıllık gelirinin iki ila iki buçuk katı kadardı (Zamagni, 1993: 314). 1950’de 1000 kişiye düşen özel araba sayısı İs-

veç'te yalnızca 57, Britanya'da 46, Fransa'da 20, Almanya'da 18 ve İtalya'da 7,5'ti. Öte yandan, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ve bilhassa 1970'lerde, yükselen tüketimin en tipik sembolü, otomobillerin Batı Avrupa'nın dört bir yanında dikkat çekecek düzeyde yaygınlaşması oldu. 1950'lerle 1970'ler arası dönemde piyasaya sunulan birçok ucuz model, arabaları erişilebilir hale getirdi: On yıllardır temelde fazla değişmeyen bir tasarım olan Alman Volkswagen Beetle, Fransız Citroen Deux Chevaux ve Britanya'nın Morris Minor'ı bu gelişmede önemli rol oynadı. Toplu taşıma şebekelerinin her yere ulaştığı küçük ülkelerde bile, otomobil Batılı evlerin standart ve ayrılmaz bir unsuru haline geldi. Aile başına ortalama üç kişi düştüğü varsayılırsa, 1970'lerin sonunda herkesin otomobili vardı (bkz. Şekil 5.7). Dokuz gelişmiş Batı Avrupa ülkesinde 1000 kişiye düşen özel araba sayısı 318'e fırlayarak, Almanya'da neredeyse yirmi kat, İtalya'da ise kırk kat artış gösterdi (Fischer, 1978: 143; Mueller, 1965: 211; *Basic Statistics*, 1977: 164)

Büyüyen bir modern otoyol ve karayolları sistemi, yaygın otomobil sahipliğiyle, yaşam biçimi ve boş zaman alışkanlıklarında önemli bir değişimin habercisiydi. Avrupa, bilhassa ABD ve Japonya gibi hızla kalkınan öteki gelişmiş ülkelere kıyasla daha kısa çalışma haftaları ve daha uzun izinlere doğru evrilen özgün bir gelişim eğilimi yaşadı. Çalışma haftası diğer iki ülkenin her ikisinde de daha uzun olup 1970'lere kadar, Japonya'da kullanılan ortalama izin süresi yalnızca iki gündü. Avrupa, yüzyılın sıkıntılı geçen ilk yarısından sonra, doğal olarak boş zamana yönelmişti. İnsanlar gezgin hale geldiler ve turizm kitlesel bir fenomene dönüştü (Transport, 1998: 141, 144). 1954'te Alman turistlerin %73'ü tren ve otobüsü kullanıyordu. Demiryolları yeniden canlandırıldı ve tren seyahatinde büyük sıçrama yaşandı: 1930'larla 1960'lar arası dönemde, demiryoluyla katedilen kişi-kilometre Belçika'da 5,7 milyardan 8,7 milyara, İsviçre'de 3,3 milyardan 8,9 milyara ve İtalya'da 9 milyardan 30,9 milyara çıktı. 1975'e gelindiğinde ise, otomobil en önemli taşıttı ve Alman turistlerin %60'ından fazlası otomobille geziyor, %12'si uçakla seyahat ediyordu. 1965'te Avrupalılar arabayla 979 milyar yolcu-kilometre seyahat etmişti, ancak bu sayı 1975'te iki mislinden

Şekil 5.7 En gelişmiş 10 Avrupa ülkesinde araba sayıları

fazla artarak 1.986 milyar yolcu-kilometreye çıktı. Avrupa sınırları içinde ve kıtalararası uçak seyahati yavaş yavaş arttı ve aynı zamanda yaygınlaştı. 1951’de 0,2 milyon İtalyan uçak seyahati yapmıştı; bundan otuz yıl sonra bu rakam yaklaşık 18 milyona çıktı. Devasa bir sanayi ve seyahat acenteleri ağı ortaya çıktı. Ucuz tarifeli uçuşlar düzenlendi: Ucuz tarifeli ilk Akdeniz seferi 1952’de Korsika’ya yapıldı ve İsviçreli Kuoni Seyahat Acentesi 1950’lerin başında Afrika’ya ucuz tarifeli uçuş turları düzenlemeye başladı. 1960’ların ortalarında bu seferler Bangkok ve Asya’daki başka noktalara da uzanmıştı. 1970’lerde söz konusu şirket, dünya çapında bir acenteler ağı kurmaya başladı. Milyonlarca insan başka ülkeleri ziyaret etti ve tatillerini yurt dışında geçirdi. En popüler turistik ülkelerden olan İspanya bir turizm patlaması yaşadı: Bu ülkede, on beş yılda turist sayısı sekiz mislinden fazla, turizm geliri yirmi katı arttı (Harrison, 1985: 154-5).

Bu eğilim yüzyılın son otuz-otuz beş yıllık diliminde de devam etti: Geleneksel turistik hedeflerden biri olan İsviçre'de turistik yatak sayısı, yüzyılın son üçte birlik diliminde bile %40'tan fazla artmıştı. (*Statistisches Jahrbuch der Schweiz*, 2001: 433)

1954'te Almanların dörtte biri en az bir haftalık tatil için seyahate çıktı, bunların %85'i bunu kendi ülkelerinde yaptılar; 1975'te Almanların %56'sı tatilde seyahate çıktı ve bunların yarısından fazlası yurtdışına gitti. Ayrıca, bir ya da iki hafta yerine çoğunluk en az iki-üç hafta tatile çıktı ve seyahatte dünya birinciliği unvanını elde ettiler.

Uluslararası kitle turizmi yeni bir tüketim modelinin en göze çarpan tezahürlerinden biri oldu. 1950'de 25 milyon gezgin vardı, ancak bu sayı yıllık %10'dan fazla artış göstererek 1970'e kadar 160 milyona erişti. Avrupa, dünya turizminin merkeziydi, zira dünyadaki turistlerin neredeyse dörtte üçü bu kıtayı ziyaret ediyordu. Bunların çoğu da Avrupalıydı (Williams ve Shaw, 1998: 19-20, 79, 107).

Yine Avrupa'daki nefes kesici tüketim artışıyla bağlantılı olan ihracat fırsatları, Avrupa ülkeleri için daha da dinamik bir biçimde büyüyen bir ihracat piyasası yarattı. Savaş sonrasındaki –1957'den sonra Avrupa Topluluğu'nun kurulmasıyla girilen– Avrupa'nın ekonomik bütünleşmesi süreci, büyük (ve gitgide genişleyen), gümrük tarifelerinden muaf bir tek Avrupa pazarı oluşturmuştu. Batı Avrupa ülkeleri gitgide daha fazla birbirlerine yöneldiler ve üye ülkelerde ölçek ekonomileri için olanak yaratan bir ihracat patlaması sağladılar. 1938'de Avrupa pazarlarına yapılan ithalatın %53'ü Avrupa kaynaklı iken, ihracatın %64'ü diğer Avrupa ülkelerine yapılıyordu; 1970-2 yıllarında, Avrupa ithalatının %70'i ve ihracatının %72'si, yani Avrupa ticaretinin kabaca dörtte üçü diğer Avrupa ülkeleriyle yapılıyordu.

Avrupa kapitalizminin en dinamik dönemlerinden biri olan 1870-1913 yılları arasında, gelişmiş Avrupa ülkelerinden ihraç edilen malların değeri, sabit (1990) fiyatlara göre, dört katı arttı. 1913-1950 yılları arasında ise, ihracat durgunlaştı, hatta %4 azaldı. Savaşın sonundan 1973'e kadar, Avrupa ihracatı neredeyse altı buçuk katına

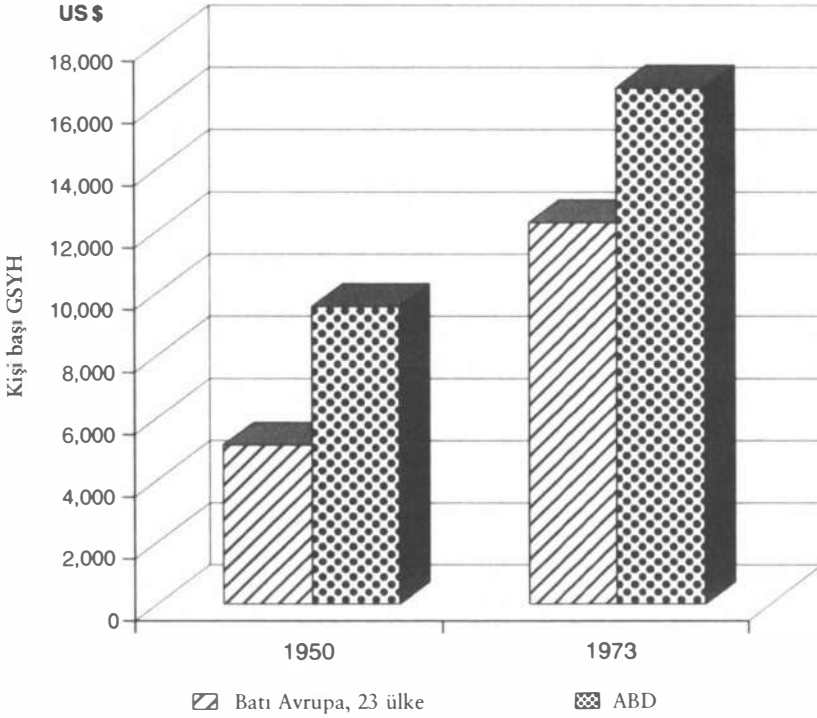
Tablo 5.3 İhracat hacmi, 1913 = %100 (Maddison, 1989:138)

Ülke	1950	1973
Almanya	35	514
Avusturya	32	339
Belçika	112	876
Birleşik Krallık	100	242
Danimarka	240	1115
Finlandiya	200	989
Fransa	149	922
Hollanda	171	1632
İsveç	276	1298
İsviçre	113	676
İtalya	127	1619
Norveç	270	1369

(ve bir yirmi yılı daha dahil edersek, yaklaşık on dört katına) fırladı. Ticari mal ihracatı, 1950’de Batı Avrupa’nın toplam GSYH’sinin %9,4’ünü oluşturuyordu, 1973’te ise %21’ine çıkmıştı (Maddison, 1995a: 38, 236). 1950’de tüm Alman mamul mallarının %8’den biraz fazlası ihracata gidiyordu; 1974’te ise bu malların kabaca dörtte biri ihraç ediliyordu (Brenner, 1998: 69).

Savaşta sonra Batı Avrupa ticareti modern tarihinde daha önce görülmemiş bir büyüme oranı elde etti: 1973’e gelindiğinde bazı Batı Avrupa ülkeleri ihracat hacimlerini, I. Dünya Savaşı öncesi düzeylerine kıyasla 10-15 kat artırmıştı (bkz. Tablo 5.3).

Modern dönemdeki geleneksel ticari ilişkiler, sanayi ülkeleriyle yiyecek ve hammadde üretenler arasında bir bağ oluşturdu. Sınai ürünlerin işlenmemiş ürünlerle değiş tokuşu, gelişmiş merkez ülkelerle daha az gelişmiş periferi ülkeleri ve sömürge ülkeleri arasındaki ticaretin belirleyici özelliğiydi. Öte yandan II. Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupa içi ticaret yeni bir ayırt edici unsurun gelişmesini sağladı: gelişmiş sanayi ülkelerinin kendi aralarındaki ticaret. 1938’de, Avrupa’nın Latin Amerika, Asya, Afrika ve Okyanusya’dan ithalatının

Şekil 5.8 Avrupa'nın ABD'yi yakalaması (kişi başı GSYH), 1950-73

tümü, toplam ithalatının yaklaşık üçte birine ulaşıyordu, ancak bu oran 1970'te %18'e düştü. Gelişmiş ülkeler arasındaki sınai ürünler alışverişi, savaş sonrası Batı Avrupa ticaretinin önemli bir niteliği haline geldi. Sanayileşmiş Avrupa ülkeleri II. Dünya Savaşı öncesinde ürünlerinin yaklaşık üçte birini sanayileşmiş dünyanın dışındaki ülkelere satıyorlardı, ancak bu oran 1972'de yalnızca %17'ydi. Diğer ülkelerle işbirliği içinde üretilen sınai ürünlerin sayısı gitgide arttı. Dev şirketlerin birçok ülkede yan kuruluşları vardı. Bunlar parçaları ileterek ürünleri ülkelerin birindeki uzmanlaşmış fabrikalarda üretiyor, daha sonra bir başka ülkedeki montaj bantlarında malları oluşturuyordu. Savaş sonrası iktisadi kalkınma, bu şekilde, teknoloji, sermaye birikimi, yapısal değişimler, iç tüketim ve ihracatın bileşiminden oluşan bir büyümenin öncülüğünde oldu.

Sonuçta, 1950 ve 1973 yılları arasında, Avrupa nefes kesici bir iktisadi büyüme yaşadı (bkz. Şekil 5.8): Britanya ve Fransa, Hollanda'yla birlikte, 1913-1950 döneminde yaşadıklarından 3-4 kat daha hızlı bir yıllık büyüme oranına erişti. Belçika'nın yıllık büyümesi beş kat daha fazla olurken, İskandinav ülkeleri ve İsviçre büyüme oranını yaklaşık %50 artırdı. Bunun sonucunda, Batı Avrupa kişi başı GSMH'sini çeyrek yüzyıllık bir dönemde neredeyse %250 yükseltti. En hızlı büyüyen kimi ülkeler gelirlerini üçe katladılar. Britanya, Avrupa'daki en yavaş büyümeyi sergilemesine rağmen, büyüme oranı ABD'ninkine eşitti.

Batı'nın ekonomik gelişiminin yeni unsurlarının en önemlilerinden biri daha öncesinin görece geri kalmış Akdeniz ve Kuzey ülkelerinin hızla ilerleme ve arayış kapatma süreciydi. Bunlar ekonomik az gelişmişliğin olumsuz sonuçlarından pek çoğunu yaşamıştı: toplumsal kutuplaşma ve otoriter siyasal rejimler gibi. 20. yüzyılın ilk yarısında ve hatta bir ölçüde II. Dünya Savaşı'ndan sonra bile, Mussolini İtalya'sı, Franco İspanya'sı, Salazar Portekiz'i ve Yunanistan'ın askeri cuntası, demokratik Batı'da *comme il faut** bir durum değildi. Ancak, soğuk savaş boyunca ABD ve Batılı müttefikler, Almanya vakasında olduğu gibi, ilkelerini bir yana bırakıp pragmatik politikalar izlemeye başladı. 1947 tarihli Truman Doktrini, Akdeniz bölgesindeki baskıcı askeri rejimlere karşı Batılı siyasal stratejinin ne olacağını açıkça gösterdi. İtalya konusunda kabullenme ve destek tavrı kolayca benimsendi. Burada, Almanya'dan farklı olarak, faşist hükümeti yıkan güçlü bir direniş hareketi ve bir askeri darbe söz konusuydu. Anti-faşist bir koalisyon yönetimi ele geçirmiş ve İtalya 1943'te Müttefiklerin saflarına katılmıştı. Bunu hızlı bir sanayileşme ve ekonomik büyüme izlemişti. Tarımsal istihdam savaştan hemen sonraki %23 düzeyinden, savaş sonrası kalkınma döneminde %5'e inmişti. 1950'de GSYH'nin yalnızca %11'ini oluşturan dış ticaret, 1973'te yaklaşık %20'ye çıkmıştı. İtalya'nın dünya ihracatındaki payı yirmi yılda iki mislinden fazla artarak %2,2'den %4,6'ya çıktı. Diğer Batı ülkelerine yapılan mamul ürünler ihracatı 1938-1963

* *comme il faut*: (Fr.) Gerektiği gibi olan, varlığı onaylanan – yay.h.n.

yılları arasında İtalya'nın toplam ihracatının %60'ından %90'ına yükseldi. Sonuçta, İtalya en hızlı ekonomik büyüme oranına erişti: On iki Batı ülkesinde, işgücü verimliliğinde yıllık ortalama %4,7'lik artış olurken, İtalya yıllık %5,8'lik bir artış kaydetti. 1950-1973 yılları arasında Batı Avrupa'daki yıllık ortalama %3,8'lik iktisadi büyümeye karşılık, İtalya %5'lik bir büyüme oranına erişti.

Uluslararası uzmanlaşma ve rekabet konularında, İtalya, elektrikli makineler, ofis, çiftlik ve sanayi makineleri, elektrikli aletler ve otomobil gibi modern ve yeni teknoloji yoğunluklu bazı sektörlerde güçlendi. Bu sektörlerin hepsi önemli ihracat kolları haline geldi. Öte yandan, en büyük katkırı tekstil, giyim, ayakkabı ve seramik sanayileri gibi geleneksel sektörler sağladı. İtalya, bilim ve öğçeğe dayalı sanayilerdeki dezavantajını, yüksek uzmanlaşma isteyen geleneksel sektörlerde sahip olduğu çok büyük avantajla dengelemeyi başardı. Çoğunluğu küçük ölçekli ve zanaatkâr geleneğine dayalı yaratıcı tasarım ve moda sektörlerinde uzmanlaşarak, uluslararası piyasada egemen konuma geldi (Zamagni, 1993; Guerrini ve Milana, 1990).

İtalya, Almanya'ninkine benzer bir tür ekonomik mucize gerçekleştiriyordu. Kişi başı GSYH 1950-1973 yılları arasında üç mislinden fazla artarak Batı Avrupa'nın GSYH düzeylerine yaklaştı: Gelir düzeyi 1950'de Batı ortalamasının %67'sine, 1973'te %85'ine yükseldi (Maddison, 1995a: 195, 228).

İstikrarsız Güney Avrupa'nın istikrara kavuşturulması ve ekonomik, toplumsal olarak canlandırılması da yine siyasal bir zorunluluktuk. Soğuk savaş mantığı, Yunan, İspanyol ve Portekiz ekonomilerinin oluşturulması, pekiştirilmesi ve geliştirilmesi suretiyle Batı'nın nüfuzunun artmasını gerektiriyordu. Diktatoryal komünizme karşı sert insan hakları retoriği kullanırken, bir yandan da bu ülkeleri yöneten acımasız diktatörlük rejimleriyle –Yunan ve Türk askeri cuntaları ve Franco ile Salazar'ın acımasız diktatörlükleriyle– ittifaklar kurmaya çalışmasıyla, Batı'nın zaman zaman bu gizli hedefi güttüğü anlaşıldı.

İber Yarımadası 1960'larda Batı'nın bir parçası oldu ve Batı'dan yardım almaya başladı. Portekiz örneğinde, buranın Batı'ya dahil edi-

lişinin resmileşmesi, son derece baskıcı Salazar rejiminin yönetimi sırasında oldu. Portekiz 1960'ta Britanya tarafından temeli atılan Avrupa Serbest Ticaret Birliği'ne (EFTA) üye oldu. Ardından, IMF, Dünya Bankası, GATT ve NATO üyelikleri geldi.

Franco diktatörlüğünün son on beş yılı, bu süreci ve bunun Avrupa'nın refahı bakımından önemini açıkça görmemize yardımcı olur. 1953'te ABD, Franco ile bir anlaşma imzalayarak İspanya'da askeri üsler kurdu. Batı, Hitler'in sıkı müttefiki olan bu diktatörü kabullenmişti. 1959'da, Batılıların dolaysız işbirliğiyle, Franco rejimi ya-
lıtmacılık ve kendine yeterlikten vazgeçti. IMF ile OEEC'nin katkıları, ABD hükümeti ve belli başlı ABD bankalarının yardımlarıyla bir istikrar programı uygulanmaya başladı. Batılı devletler hep birlikte 420 milyon dolar katkı yaptı ve bu yardım, finansal istikrar, birleşik döviz kuru, ticari kısıtlamaların kaldırılması ile İspanya'nın yabancı yatırımlar ve turizm sektörüne "açılması"nın yolunu açtı. Dünya Bankası, bir kalkınma programı hazırlamaları için Mart 1961'de İspanya'ya bir heyet yolladı. Ertesi yıl İspanya Avrupa Ortak Pazarı'na üyelik başvurusu dahi yaptı; gerçi bu başvuru, Franco rejiminin hâlâ siyasal olarak dışlanması yüzünden askıda bırakıldı. Ancak, Avrupa Topluluğu, Temmuz 1970'te İspanya ile, öyle fazla gürültü koparmadan, son derece uygun koşullarda bir Ayrıcalıklı Ticaret Anlaşması imzaladı. Avrupa gümrük tarifelerinde derhal ve adanıklı bir oranda %60 indirim yapıldı. İspanyol sanayi ihracatının %88'inin Avrupa'yı hedeflediği düşünülürse, bu çok önemliydi. Amaç tamamen serbest ticareti kurmaktır; İspanya ihracatına yönelik tüm nicel kısıtlamalar kaldırıldı. Tarımsal ürünlere bile %25-100 gümrük tarifi indirimi getirildi. Artık Avrupa Topluluğu'nun "harici" bir üyesi olan İspanya'nın yalnızca önemsiz bir ödün vermesi gerekiyordu: 1977'ye kadar Avrupa malları için %25 gümrük tarifi indirimi. Bunun üzerine Batılı yabancı yatırımlar İspanya'ya aktı. 1959-1973 yılları arasında bunlar yirmi yedi misli arttı. 1960'larda yabancı sermaye, İspanyol sanayi yatırımlarının %20'sini karşılar ve sermaye birikimini %10 artırır düzeydeydi. Bu yatırımların neredeyse üçte biri ABD kaynaklıydı. Batı turizmine kapı açıldı ve 1959'da 4 milyon turistten, 1973'te 35 milyon turiste ulaşıldı; İspanya'nın tu-

rizm sektörü geliri aynı dönemde 126 milyon dolardan 3 milyar doların üzerine çıkarıldı. Sonuçta, 1960'lar boyunca yaşanan bir İspanyol ekonomi mucizesi ortaya çıktı: İhracat on dört misli arttı, ithalat on üç misli büyüdü ve İspanya sanayileşmiş bir ülke haline geldi. Ülkenin tarımsal nüfusu 1959'da %42 iken, tarımın ülke GSYH'sinin yalnızca %11'ini ürettiği 1973'te %25'e düştü (Harri-son, 1985: 144-62). İktisadi büyüme yıllık %5,8 düzeyine erişti. Bazı yıllarda bu oran %10-11 olmuştu.

Diğer Akdeniz ülkeleri de benzer bir performans sergiliyordu. Yunanistan %6,2'lik bir büyüme sağlarken, Portekiz'in yıllık büyüme oranı %5,7'ye varıyordu; her iki örnek de Batı Avrupa ortalamasından yüksekti. Arayı kapatma süreci başlamıştı. İtalya ve İspanya'da hızlı bir sanayileşme yaşanıyor, tarımsal nüfusta ciddi bir düşüş (%40-50'den %8-10'a) başlıyordu. Sınai işgücü %25-30'lardan neredeyse %40'a çıkarak görkemli bir artış gösterirken, hizmet sektöründe istihdam %25-30'lardan yaklaşık %50'ye yükseldi. Tarımın milli hasıladaki oranı bu ülkelerde, Batı'ya en yakını İtalya, en uzağı Yunanistan olmak üzere, %8 ila %17 arasında değişiyordu.

Tarihsel koşullar, Avrupa'nın Batı yarısındaki diğer ülkelerin bazılarının II. Dünya Savaşı'na kadar müreffeh merkeze katılmalarını engellemişti. Finlandiya 18. yüzyıla kadar İsveç'in sınır bölgesi olarak gelişmiş ve daha sonra 1917'deki Bolşevik Devrimi'ne kadar Rus İmparatorluğu'nun sınır eyaletlerinden biri olmuştu. Bağımsız Finlandiya 20. yüzyılın ilk yarısında fırtınalı bir siyasal tarih deneyimi yaşadı: Genelde dezavantajlı bir tarihsel dönemde yaşanan iç savaş ve Rusya ile yapılan savaşlar, ekonomik ilerlemeye köstek olmuştu. 1950'de Finlandiya'nın ortalama geliri, Danimarka ve İsveç'in gelir düzeylerinin yalnızca %60'ı kadardı. Savaş sonrası yıllarda, Finlandiya kendini özel bir siyasal statü içinde buldu. Bir yandan, Sovyetler Birliği tarafından "Finlandizasyona uğramış", yani genel olarak Sovyetler'in ihtiyaçlarına boyun eğmek ve dış siyasetini buna uyarlamak zorunda bırakılmıştı. Bu bedelin karşılığında, ülke Sovyet ekonomik blokunun "harici" bir üyesi haline geldi ve görece geri kalmış olsa da devasa boyutlardaki Sovyet pazarının tüm üstünlüklerinden yararlanma imkânına kavuştu. II. Dünya Savaşı'ndan 1970

yılına kadarki dönemde, Fin ihraç mallarının %13-17'si, işlenmiş sanayi ürünlerinin hemen hemen tamamı Sovyet pazarında satılıyor-du ve çoğunluğu ucuz enerji ile hammadde olmak üzere ihracatının %12-16'sı Sovyetler Birliği kaynaklıydı. İşin tuhafı, savaş sonrası Sovyet ticareti, Finlilerin savaş tazminatı ödemeleriyle kurulmuştu; bunların %72'sini makine sanayisi ürünleri oluşturuyordu. Bu sektörün net sınai üretime katkısı, 1937-1954 yılları arasında %19'dan %31'e çıktı. Bir yandan da, yarı tarafsız bir ülke olan Finlandiya aynı zamanda Kuzeyli ülkeler cemaatinin de bir parçası haline gelmişti. Avrupa serbest ticaret bölgesine katılarak, gelişmiş Batı ile kapsamlı bir dış ticaret yürüttü. Ülke ihracatının yaklaşık dörtte biri ve ithalatının %25-30'u Finlandiya'yı Batı ile, bilhassa İsveç ve Britanya ile ilişkiye sokuyordu. Bu benzersiz konumu Fin ekonomisi için dev bir fırsat yarattı. İhracat hızla artarak, 1940-44'te ve 1945-50 yıllarında %80 artış gösterdi; ardından 1950-54 ve 1955-59'da bir %60'lık artıştan sonra, 1960-64 ve 1965-9 yıllarında yine %40 yükseldi. Finlandiya'nın tarımsal üretimi %38 oranında büyüdü ve ülke bir tarım ihracatçısı haline geldi. 1946-50 ila 1966-70 dönemlerinde sınai işgücü verimliliği iki buçuk mislinden fazla, sınai verimlilik dört misli artış kaydetti.

Fin ihracat sektörlerinin büyümesi, İskandinav'da daha önce yaşanan eğilimlerin bir tekrarı gibiydi. Örneğin, 1951-5'te kereste ve ağaç Fin ihraç ürünlerinin %41'ini oluşturuyordu. 1966-70 döneminde bu oran hızla %18'e indi. Diğer yandan, Fin kâğıt sanayisinin ihracattaki payı yüksek kalmaya devam etti: 1950'lerin başında %43, 1960'ların sonunda %45. En çarpıcı gelişme, makine ve diğer sanayilerin rolünün gitgide artması oldu. Bunların ihracat payı %13'ten %34'e yükseldi. Finlilerin daha düşük işgücü maliyetlerinden kaynaklanan İsveç yatırımları da yine savaş sonrası Fin sanayileşmesine katkı sağladı. Bu dönemdeki modern yapısal değişimler Fin gelir düzeyini, diğer Kuzeyli ülkelerinkine yakın düzeylere yükseltti. 1973'te Finlandiya'nın kişi başı GSYH'si Norveç'inkini yakalamış ve Danimarka ve İsveç'in GSYH düzeylerinin %80'ine erişmişti. 1973'e gelindiğinde, Finlandiya Batı Avrupa'nın ortalama gelir düzeyinin %88'ine ulaşmış bir ülke olarak, uygulamada, gelişmiş Ba-

tı'nın bir parçası haline gelmişti (Krantz, 1987: 281-7; Maddison, 1995a: 195, 197, 228).

Britanya'nın eski ucuz işgücü rezervlerinden biri olan sanayileşmemiş yoksul İrlanda, bağımsız bir cumhuriyet olarak ekonomik bakımdan kalkınmaya başladı. Ancak, iktisadi büyüme son derece yavaş seyrini devam ettirdi. "İrlanda, 1910-1970 yılları arasında, kişi başı gelir düzeyinde, Birleşik Krallık hariç tüm Avrupa ülkelerinden daha yavaş bir artış kaydediyordu" (Lee, 1989: 515). II. Dünya Savaşı'nın sonunda GSYH'de tarımın payı (%37) sanayi ve madencilik toplam payından (%17) daha fazlaydı. 1976'da tarımın GSYH'deki payı %16'ya düşerken, sanayi ve madencilikinki %35'e çıktı. GSYH'nin yarısını hizmet sektörü üretiyordu. Tüm bunlar kayda değer bir yapısal modernizasyonun işaretleriydi. Bir başka önemli modernleşme göstergesi olarak, aynı dönemdeki İrlanda yatırımları GSYH'nin beşte birinden üçte birine yükseldi. İktisadi büyüme istikrarlı ve sağladı ve 1950-73 yılları arasında yıllık %3'ün üzerine çıkmıştı (Armengaud vd., 1987: 342, 348-9). Ülkenin kişi başı GSYH'si iki katına çıktıysa da, bu gelişme benzersiz Batı Avrupa refahına ayak uydurmaya yetmiyordu. Hatta, İrlanda'nın konumu diğer Batı Avrupa ülkelerine kıyasla daha da gerilemekteydi: İrlandalıların geliri, 1950-1973 yılları arasında bir Batılının ortalama gelir düzeyinin %69'undan %57'sine indi. Savaş sonrasındaki çeyrek yüzyılda, Güney ve Kuzey'deki eski periferi bölgelerinin büyük bir bölümünü de bünyesine katan, genişlemiş, müreffeh bir Batı Avrupa oluşmaktaydı.

Peki tüm bu tarihsel kazanımlar refah devletini kalıcı ve dokunulmaz kıldı mı? Ne çelişkidir ki, biraz da bu kazanımlar yüzünden, dünya sistemindeki değişim ve küreselleşmenin yükselişi yüzyılın son çeyreğinde refah devletinin varlığını tehdit eder hale geldi.

VI

Küreselleşme: Laissez-Faire'e Dönüş mü?

Küreselleşme ve karakteristik özellikleri

20. yüzyılın son çeyreğinde dünya ekonomisinde yeni bir eğilim belirdi: Küreselleşme. Avrupa, bu yeni oluşumun başlıca katılımcılarından biri oldu. Birçok tarihçi, küreselleşmede yeni hiçbir şey olmadığını savunmaktadır — kadim bir küreselleşme biçimi olarak Hristiyan Kilisesi'ni düşünün (Hopkins, 2002). Diğerlerine göre ise, erken modern çağ ve hatta daha da çok 19. yüzyıl, küreselleşmenin başlangıcıydı. Bu görüşe göre, küreselleşme sırasıyla sömürge imparatorlukları, demiryolları, laissez-faire sistemi ve uluslararası altın standardı aracılığıyla gelişmişti. Geç ortaçağdan itibaren uzak mesafelerle ticaret ve nakitsiz ödeme şebekeleri, Avrupa ekonomisini uluslararası bir niteliğe büründürmeye başlamıştı. Erken modern yüzyıllarda dünya çapında ticaret ağları oluşmuştu. Ancak tüm bunlar, küreselleşmeye yol açan uzun tarihsel bir eğilimin yalnızca başlangıcıydı.

Mal ve faktör piyasalarının bütünleşmesinde daha küresel bir yapıya doğru asıl büyük sıçrama, 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşti. 1914’e gelindiğinde, yerküre üzerinde, fiyatları uzaklardaki dış piyasalardan etkilenmeyen, altyapısı yabancı sermaye tarafından finanse edilmeyen, mühendislik ... hatta mesleki becerileri dışarıdan ithal edilmeyen ya da emek piyasaları dış göçten etkilenmeyen bir köy ya da kasaba neredeyse yoktu ... Ancak, mekanizmanın sert bir biçimde geri tepmesi yüzünden, dünya ekonomisi 1914’ten 1945’e kadar olan otuz yıl içinde, küreselleşme yolundaki tüm kazanımlarını kaybetmişti. O zamandan bu güne dek geçen yarım yüzyılda bunları geri kazandı... (O’Rourke ve Williamson: 1999, 2)

O’Rourke ve Williamson, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan bir “birinci küreselleşme”den ve iki savaş arası dünya ekonomisinde otuz yıllık bir geri tepmenin ardından, II. Dünya Savaşı’ndan sonra ikinci bir küreselleşme dalgasından söz ederler. Tüm bu yorumların mantıksal bir gerekçesi olabilir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl sonu küreselleşmelerinin bir çok ortak niteliği, hatta birbirleriyle pratik bir ilişkisi vardır. Çeşitli ülkeler ve kıtalar arasındaki ekonomik etkileşimlerin hepsi –ticaret, göç, sermaye yatırımı, şirket şubelerinin kurulması, dış ülkelerde üretim ve finansal işlemler– daha önce de vardı ve modern kapitalizmin ayırt edici nitelikleriydi. 19. ve 20. yüzyıllarda, ticaret ve yabancı yatırımların niceliği ve değerinde sürekli bir artış gerçekleşmişti.

Ancak, 20. yüzyılın son çeyreğinde, bu etkileşimlerde görülen bir başka ciddi niceliksel değişim, uluslararası işbölümündeki niceliksel bir değişimle birlikte, dünya ekonomisini başka bir hale getirdi; gerçekten de bunun, bu değişimin tarihinde yeni bir yaprak açtığını söyleyebiliriz. Daha önceki uluslararasılaşma eğilimi, 20. yüzyıl sonundaki bu olguya kıyasla daha sınırlıydı. Küreselleşme teriminin *Webster’s Dictionary*’de ancak 1960’larda yer alması tesadüf değildir. Bu terim bir dizi yeni özgün niteliği ifade eder.

Nedir bunlar? Çeşitli ülkeler arasındaki ekonomik etkileşimler, ticaret, sermaye yatırımı, portföy yatırımı, yan kuruluşların kurulması ve küreselleşmenin yayılmasıyla birlikte ciddi artış gösteren yeni bir işbölümü tarzı.

6.1 World Wide Web – www

Dünya Çapında Ağ (World Wide Web-www) 20. yüzyıl sonunda haberleşme alanında en mükemmel ürün haline geldi. Söz konusu ürün, 1993'te genç bir İngiliz, Tim Berners-Lee tarafından, İsviçre'nin Cenevre şehrindeki Avrupa ortak araştırma kurumu CERN'de (Conseil Européen pour la Recherche Nucléaire) icat edildi.

Bilgisayarımızın karşısında oturup, eBay'deki eski bir kitap bakmak, görünürde kısımlara ayırması güç bir faaliyet gibidir. Oysa aslında bu faaliyeti mümkün kılan, birbirini tamamlayan bir buluşlar dizgesi söz konusudur. Bilgisayar ağlarının kurulması, kişisel bilgisayarın icadı, yardımcı metinlerin kullanımı ve Dünya Çapında Ağ'ın gelişimi: Tüm bunlar, bizim bu sıradan faaliyetimize giden yolun kilometre taşları oldular. Ağ ve internet, sık sık birbirine karıştırılmakla birlikte, aslında aynı şey değildir. İnterneti bir geniş çevre yolu sistemi –birbirine bağlı ağlardan oluşan bir sistem– gibi düşünürsek, Ağ, yollarda bilgi taşıyan çok sayıda yük kamyonu içeren bir ulaştırma hizmeti gibidir. WWW'den önce başka bilgisayar ağları, bilgiyi depolama ve göndermenin başka yolları mevcuttu, ancak Ağ bunlara erişimin en kolay yolu haline geldi.

Ağ'ın hikâyesi, II. Dünya Savaşı'yla ve yüz binlerce yetenekli mucidin çalışmalarıyla başlar. Önce askeri, sonra araştırma amaçlı olarak, bilgisayar sistemlerini birbirine bağlayan şebekeler ardarda kuruldu: Joint Academic Network (JANET), ARPANET, CSNET, NSFNET (bir şebekeler şebekesi). İlk Avrupa Enformasyon Şebekesi, CERN'in başarısıyla, Nobel ödüllü Fransız fizikçi Louis de Broglie'nin projesinin uygulanması sonucu 1975'te oluşturuldu. CERN bilgisayarlar arası şebekeler üzerinde çalışmaya başladı ve kendi bağımsız şebekesi CERNET'i geliştirdi. Öte yandan, 1980'lerin sonunda, internet, farklı şebekeleri birbirine bağ-

lamayı başardı ve dünyada standartlaştı. İlk olarak Avrupa'da (Londra ve Oslo'da) Sovyet nükleer testlerini izlemek üzere kullanıldı. 1990'da Avrupa'da 30.000 internet sitesi vardı; oysa iki yıl sonra 500.000 site daha açılmış ve faaliyete başlamıştı bile ve bu sayı 1990'lar boyunca katlanarak arttı.

WWW'nin ardında, özellikle değinilmeye değer iki temel gelişme daha vardı. İlk olarak kişisel bilgisayarların icadı geldi. 1970'lerdeki ilk mikroişlemci tabanlı bilgisayar Fransız ürünüyken, 1980'lerin başında Britanya kişi başına bilgisayar edinme konusunda en yüksek orana erişti. Daha sonra, her ikisi de ABD'de üslenmiş olan Apple ve IBM üstünlüğü ele geçirdi. İkincisi, bilgisayar işletimiyle yazı yazma ve depolama yöntemini daha 1960'larda üretmiş olan Xanadu gibi yardımcı metin [hypertext] sistemlerinin gelişimiydi. Onu çeşitli yardımcı metin sistemleri izledi: HES ve ardından FRESS; CERN de binlerce dosyayı saklamak üzere CERNDoc adındaki kendi sistemini üretti.

The Optical Reception of Announcements by Coded Line Electronics (ORACLE), telefon hattına ya da televizyona sahip biri için bilgi yüklemenin yolunu açtı. Britanya Teletext'in, Fransa ise (kullanıldıkları mini terminalin adından dolayı) Minitel olarak tanınan Télétel'in kullanımına geçti. Bu hizmet ücretsiz sunuluyordu ve 1989'da 5 milyon Minitel kullanımda olup, Fransa dünyada sistemin en çok kullanıldığı ülke haline gelmişti. Ağ için gerekli tüm unsurlar etraftaydı, yalnızca henüz birbirine bağlanmamıştı.

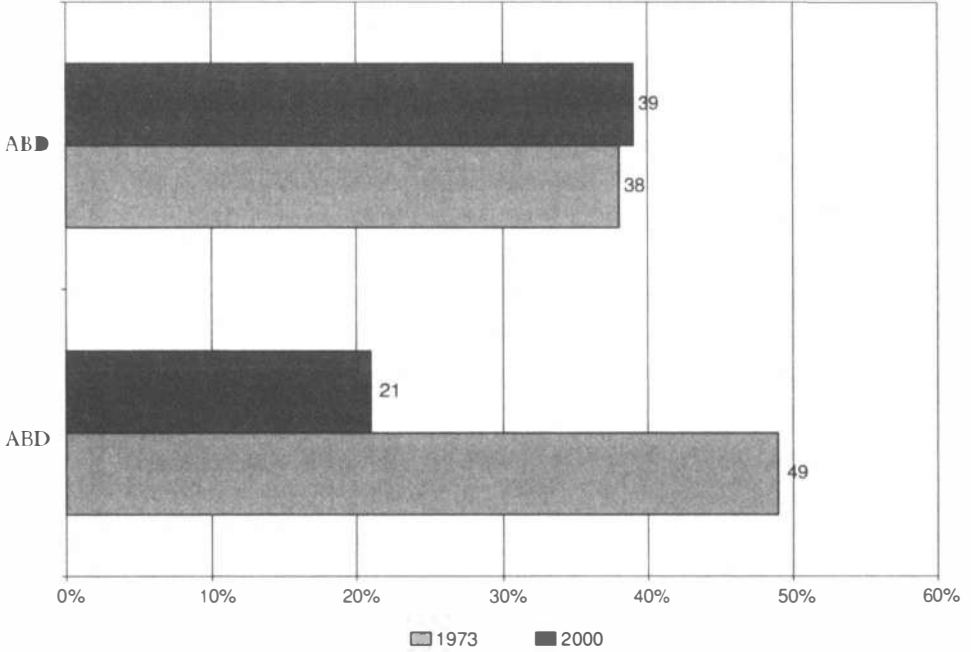
İnternette bilgi erişimini kolaylaştırmak üzere birçok deneme vardıysa da, bu konuda asıl hamle Tim Berners-Lee'nin Dünya Çapında Ağ'ı oldu. Bu yirmi beş yaşındaki Oxford mezunu, önce CERN'de altı aylığına geçici olarak çalıştı, ancak daha sonra 1983'te buraya geri dönüp kısa süre sonra da kadrolu çalışma hakkı kazandı. 1989'da Ağ'ı oluşturmak üzere "Enformasyon Yönetimi: Bir Önerge" başlığıyla bir plan teklif etti. Hiyerarşik depolama sistemi yerine, Berners-Lee, serbest iştirici işlevi gören bir uzantı sunuyordu: Kişi bir uzantıyı her tıklayışında

yeni bir pencere açılarak, muhtelif metinler ve imgelerin hatta tutulmasına olanak sağlıyordu.

Kasım 1990'da Berners-Lee'nin detaylı önergesi yardımcı metin ve internetin bileşimini tanımladı. Bilgiye erişimi kolay ve elverişli duruma getiren bu yeni sistem, 1991'in sonunda kullanıma hazırıldı. Ertesi yıl bu sistem CERN'e sürekli hizmet sağladı. Yeni ve daha da pratik birçok ağ sunucusu oluşturuldu (Viola, Cello, Samba, Mosaic ve Gopher) ve 1993'te CERN, Ağ'ı kamuya ücretsiz olarak sunmaya başladı. Ağ trafiği bir iki ayda on misli arttı ve 1994'te, Ağ, saniyede bir roman kapasitesine eşit hızda, 400.000 bit/saniye hızında bilgi taşıyor hale geldi. Ticari kullanım başlatıldı ve 1994'te CommerceNet (sonradan Amazon.com oldu) faaliyete geçti.

CERN'in kendi profilinin bu denli dışında bir projeye ev sahipliği yapma konusundaki isteksizliğinden ve bir o kadar da finansal kaygılardan kaynaklanan uzun bir mücadelenin ardından WWW bir Avrupa-Amerikan ortak girişimi haline geldi. Bir Fransız araştırma örgütü olan INRIA ve Amerikan Massachusetts Teknoloji Enstitüsü (MIT), bir konsorsiyumda projeye öncülük etti; Avrupa Birliği ve ABD sistemin ortak sponsorları olmuştu. 1994'te küresel çapta 10.000 ağ sunucusu çalışır haldeydi; 1999'a gelindiğinde bu sayı 10 milyona dayanmıştı ve yaklaşık 150 milyon kişi internete bağlanıyordu. WWW'nin haberleşme devrimindeki öncü rolü tescillendi (Gillies ve Caillau, 2000).

Ticaret büyük süratle gelişti. Uluslararası anlaşmalar, işlemleri hızlandırıyordu. II. Dünya Savaşı sonrası Genel Gümrük Tarifesi ve Ticaret Anlaşması, çokuluslu, dışlayıcılıktan uzak niteliğiyle, savaş sonrası ticaretin artmasında rol oynamaktaydı. Öte yandan, 1970'ler ve 1980'leri kapsayan zorlu dönemde, himayecilik yeniden ortaya çıktı. Hortlayan himayeciliğe karşı, Batılı güçler pazarların açılması için büyük bir kampanya başlattılar: 1979'da sonuçlanan Tokyo Görüşmeleri, en önemlisi de, 1986'da başlatılan ve 1980'lerin baş-

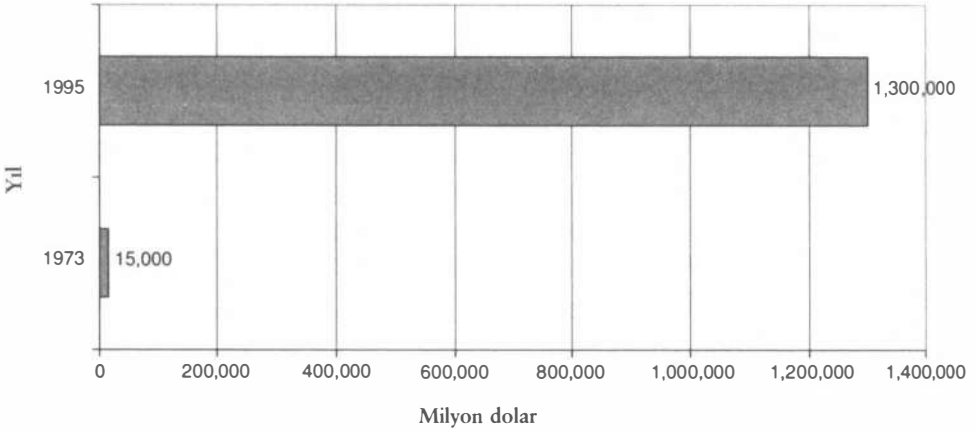

Şekil 6.1 Doğrudan dış yatırım payı, 1973-2000

larından itibaren öngörüşmeleri yapılan Uruguay Görüşmeleri, Dünya Ticaret Örgütü'nün kurulmasıyla ve ilerde önemli başka piyasaların dışarı açılmasını kolaylaştıran Punta del Este Deklarasyonu'yla sonuçlandı.

Uluslararası ticareti kolaylaştıran bir başka gelişme, taşımacılık ve iletişim masrafının hızla azalması oldu. Londra-New York arası üç dakikalık bir telefon konuşmasının fiyatı 1950'de 5,3 dolar iken, 1970'te 3,2 dolara ve 2000'de 0,9 dolara indi. Bir uçak yolcu-mil ücreti 1950'de 0,30 dolar iken, 1970'te 0,16 dolar ve 1990'da 0,11 dolara düştü. Bilgisayar devrimiyle, bilhassa internet ve dünya çapında ağın icadının bir sonucu olarak, iletişimde yeni bir çağ açıldı.

Dünya ihracatı büyük hızla yükselerek, 1950'de 0,3 trilyon dolardan 1973'te 1,7 trilyon dolara, yüzyılın sonunda ise 5,8 trilyon

Şekil 6.2 Küresel ölçekte günlük döviz işlemleri 1973-95

dolara çıktı. Avrupa ihracatı da yüzyılın ikinci yarısı boyunca aynı derecede çarpıcı –yaklaşık yirmi misli– bir yükseliş kaydetti: 1950’de toplam ihracat 0,14 trilyon dolar, 1973’te 0,90 trilyon dolar, yüzyıl sonunda ise 2,73 trilyon dolar oldu. İhracat Avrupa’nın ekonomik performansında sürekli artan bir rol oynadı. 1950’de Batı Avrupa GSYH’sinin %9’unun altında olan mal ihracatı değeri, 1973’te yaklaşık %19’a çıkmış ve yüzyıl sonunda yaklaşık %36’ya ulaşmıştı. Avrupa ihracatının GSYH’ye oranı dünya ortalamasının iki katı, dünyanın tüm ülke ve bölgelerine kıyasla o güne kadar erişilen en yüksek düzeydi (Maddison, 2001: 127, 362).

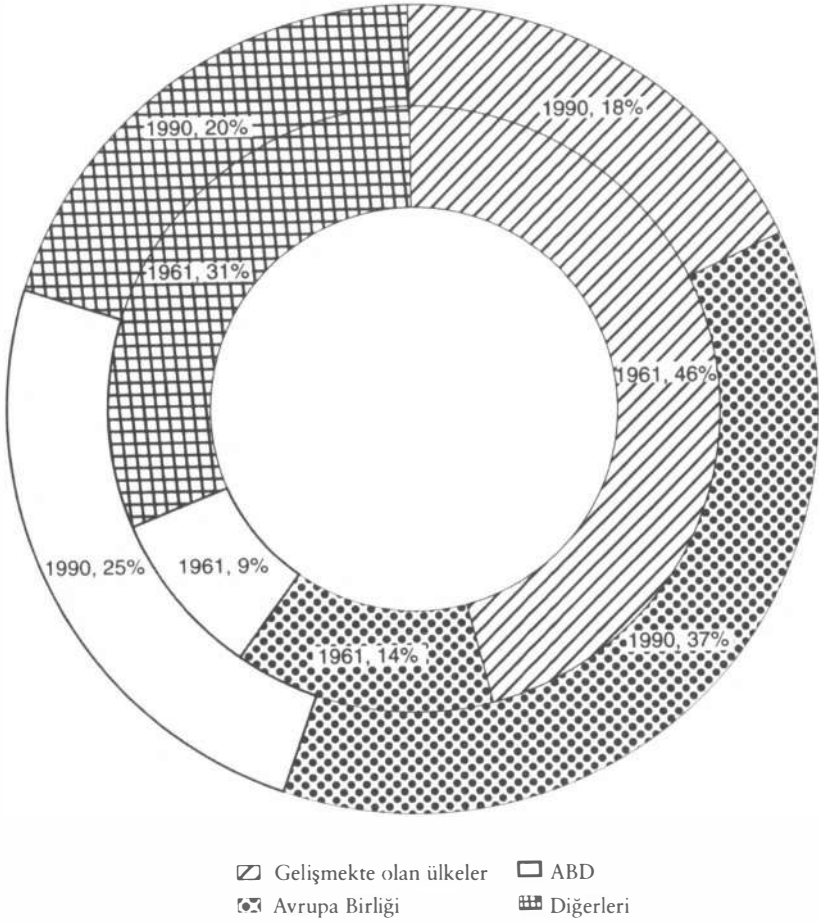
19. yüzyılın ikinci yarısından beri bildik bir fenomen olan doğrudan dış yatırım da yine benzersiz biçimde arttı (bkz. Şekil 6.1). Dış yatırım 1980’de yıllık 107 milyar dolara ulaşırken, bu miktar on beş yılda iki katından fazla artarak dış ticaretten dört kat hızlı büyüdü. Yurtiçi sermaye birikiminin %6’sına erişerek, 1970’teki oranın üç mislinden fazla oldu.

Kambiyo işlemleri 1973’te günlük 15 milyar dolar iken, 1995’te günlük 1,3 trilyon dolara ulaştı (bkz. Şekil 6.2); bu rakam 1979’dakinden on kat fazla ve dünya ticaretinin toplam değerinin elli katıy-

dı. Şu anda dünya çapında 200.000'den fazla döviz tüccarı çalışmaktadır. 1980'de sınır ötesi bono ve tahvil işlemleri, en gelişmiş G-7 ülkelerinin toplam GSYH'lerinin %10'una erişmişti; on beş yıl sonra, bu oran %140 oldu. Bazı değerlendirmelere göre, kambiyo işlemlerinin beşte birinden az bir kısmı uluslararası ticaret ve/veya yatırımı desteklemektedir; bunların beşte dördünden fazlası ise spekülasyondur (Rupert, 2000: 79). Ulusal paraların çökmesi ve bölgesel krizlerin patlaması bunun böyle olduğunu açıkça göstermiştir.

Uluslararası banka kredileri de yine ekonomik faaliyetleri artırdı ve onlarla sıkı sıkıya bağlı hale geldi. 1964'te, uluslararası banka kredileri dünya hasılasının yalnızca net %0,7'sine ulaşıyordu; 1990'ların başlarında bu oran %16'yı aşmıştı. Fransız ve Alman bankalarındaki yabancı varlıklar, 1970- 1990 yılları arasında iki katına çıkarak, toplam varlıkların Fransa'da %16'sından %37'sine, Almanya'da %9'undan %16'sına eriştiler (Helleiner, 2000; Perraton vd., 1997; Higgot ve Payne, 2000). Philip Cerny durumu anlatmak için, “küresel finans”ı kuyruğa “reel ekonomi”yi köpeğe benzeterek, “gitgide daha çok, kuyruk köpeği sallıyordu” der (Cerny, 2000: 41).

Devasa boyutlarda artan tüm bu işlemlerin ardında, çokuluslu şirketler dünya ekonomisinin baş aktörleri olarak sahneye çıktılar. Yaygın tanıma göre, çokuluslular, iki ya da daha fazla ülkede faaliyet gösteren şirketlerdir. Çokuluslu şirketlerin kökeni, modern seri üretimin yarattığı yeni teknolojik fırsatlara kendiliğinden uyum sağlayan 19. yüzyıl Amerikan girişimciliğinin gelişimine dek uzanır. Alfred Chandler'in çığır açan çalışmalarına göre, büyük şirketler, masrafları ve diğer şirketlere bağımlılığı en aza indirmek için, dikey bütünleşmeyi teşvik ettiler. Bunların çoğu, malların güvenli ve dış etkilerden uzak bir biçimde üretilmesi için, hammadde çıkarma ve üretimini aynı şirketin çatısı altına almak üzere, “geriye doğru” bütünleşmeyi tercih ediyordu. Dağıtımın henüz kökleşmediği yeni birçok sanayide, tesisat, hizmetler ve daha sonra tamirat ile bakım da yine üretici faaliyetlerinin parçası haline geldi. Bunlar, perakende zincirleri ve servis şubeleri de dahil olmak üzere, ulaştırma ve dağıtım şebekelerinin “ileri doğru” bir bütünleşmesine yol açtı. Modern sınai işletme, “tek bir firmanın çatısı altında” seri üretimi ve

Şekil 6.3 Dış ülkelerde Alman yatırımları, 1961 ve 1990

toptan dağıtımı birleştirdi (Chandler, 1977: 285). Bütünleşme en çok, halihazırdaki şirketlerin birleşmeleriyle gelişti. 1890'lardan itibaren, ABD'de bir "birleşme çılgınlığı" ekonomiye sirayet etmiş, şirketlerin boyutlarında çarpıcı bir büyümeye yol açmıştı. 1917'de, Amerikan sanayi hasılasının dörtte biri, dikey olarak bütünleşmiş, merkezden idare edilen dev şirketler tarafından üretiliyordu. Şirket-

lerdeki bu büyüme mülkiyet yapısında da değişimlere neden oldu. Aile işletmesi modeli, daha karmaşık firmalar ve faaliyetlerin idaresi için elverişsiz hale geldi. Şirket sahipleri, vasıflı uzmanları, mühendisleri, her tür ekonomi uzmanını, reklam ve ulaştırma uzmanlarını istihdam etmeye başladı. Merkezi yönetim ile tektip bir muhasebe ve istatistik sistemi uygulamaya kondu (Chandler 1977: 416). Daha sonraki aşamada, şirket sahipleri yönetimden çekildiler ve yerlerini maaşlı işletmeciler aldı. Chandler, birincisi ölçek ve kapsam avantajını olabildiğince kullanmak üzere üretim tesislerine, ikincisi seri üretime ayak uydurmak üzere pazarlama ve dağıtım ağına, üçüncüsü büyüyen, karmaşık iş faaliyetlerini yönetmek üzere idareye uzanmış olan bir “üç kollu yatırım çatalı”ndan söz eder (Chandler, 1990: 8).

Chandler’a göre, bu dev, karmaşık, coğrafi olarak geniş alana yayılmış ve işlevsel firmanın, ölçek ve kapsamda olabildiğince büyümesi, sınırlar ve ülkeleri aşan geri ve ileri bütünleşmesi ve dolayısıyla çokuluslu şirketlerin ortaya çıkması doğal bir gelişmeydi. Çokuluslu şirketler büyümenin bir sonraki doğal aşamasını oluşturuyordu; pek çok dev şirket bu adımı daha 19. yüzyıl sonunda atmıştı. I. Dünya Savaşı sırasında, yirmi üç Amerikan şirketinin Britanya’da en az iki fabrikası ve otuz yedi şirketin Avrupa’da şubeleri vardı (Wilkins, 1970: 212-13). Ancak, geniş uluslararası ağları ve şirket imparatorluklarıyla çokuluslu şirketlerin lider rolü, 20. yüzyılın son otuz-otuzbeş yıllık dilimine kadar sınırlı kaldı (Chandler, 1984, 1986).

1970’lerin başlarında, çokuluslu şirketlerin sayısı yaklaşık 7000’di; yüzyılın sonunda, dış ülkelerde yaklaşık 300.000 yan kuruluşu olan böyle 44.000 şirket faaliyetteydi ve bunlar 12 milyon kişi istihdam ediyor, dünya hasılasının üçte biri ile dörtte birini üretiyorlardı. Küresel satışları 1990’ların ortalarında yaklaşık 7 trilyon dolara ulaşmıştı ve bu rakam dünya ticaretinin %40’ını teşkil ediyordu (dünya ticaretinin yaklaşık dörtte biri, aynı çokuluslu şirketlerin şubeleri arasında yürütülmektedir); mamul malların ise %75’ine karşılık geliyordu. “Çokuluslu şirketlerin yalnızca bir kısmı gerçek anlamda küresel olsalar da, bunların en büyük 500’ü tüm yabancı üretimin yaklaşık %80’ini karşılamaktadır...” (Eden, 2000: 341). Ha-

kiki küresel çokuluslu şirketlerin en büyük 100'ü toplam yabancı varlıkların yaklaşık %20'sini denetlemekte, 6 milyon kişi istihdam etmekte ve toplam uluslararası satışların yaklaşık üçte birini gerçekleştirmektedir. Dünyanın en önde gelen 100 şirketinin yetmiş beşi Alman, Japon ve Amerikan kökenlidir; on biri Britanyalıdır, diğer Batı Avrupa ülkelerine ise, ülke başına en fazla beş şirket düşer. Küresel ekonomik işlemlerin niceliksel artışı ekonomik etkileşimlere yeni bir nitelik kazandırmıştır.

Çokuluslu şirketlerin bu rolü, yeni bir uluslararası işbölümü tarzının gelişmesine büyük katkı sağladı. Çokuluslu şirketler diğer gelişmiş ülkelerde şubeler kurdular. Almanların doğrudan dış yatırımlarının coğrafi yönelimi bunun tipik bir örneğidir: 1961'de bu yatırımların %46'sı gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelere aktarıldı; 1990'da bu bölgelere giden yatırımların oranı %20'nin altına düşmüştü. Yatırımlar, küreselleşme öncesinin tipik hedefleri olan kalkınma sürecindeki tarımsal ve hammadde üreticisi bölgeleri bırakarak, gitgide artan oranda, diğer çok gelişmiş ülkelere yöneldiler. 1990'da Alman doğrudan dış yatırımlarının yalnızca %2'si madencilik sanayilerine aktarılırken, yaklaşık %40'ı ticaret, bankacılık ve sigortacılık sektörüne, üçte birlik bir kısmı da kimya, elektrik, makine inşaa ve otomobil sanayilerine gitti. 1961'de Alman yatırımlarının yalnızca %14'ü diğer Avrupa Birliği ülkelerine gidiyordu; 1990'da bu oran %37'ye çıkmıştı bile (bkz. Şekil 6.3). ABD'ye yatırımlar da yine büyük artış gösterdi. İsviçreli çokuluslu şirketler başka gelişmiş ülkelerde seksen üç şube kurarken, gelişmekte olan Latin Amerika, Asya ve Afrika ülkelerinde yalnızca on yedi yan şirket açtı (Olsson, 1993). Toplamda, dünya doğrudan dış yatırımlarının dörtte üçü gelişmiş ülkelere yapıldı.

1985-1987 yıllarındaki hızlı yeniden yapılanma sürecinde, lider Alman, Fransız, Britanyalı, İtalyan ve Hollandalı kimya şirketleri, diğer Avrupa ülkelerinde 116, ABD'de 126 uzmanlaşmış küçük firma satın aldı (Martinelli, 1991: 39). Bölgeiçi ticaret, Batı Avrupa'da egemen hale geldi: 1958'de bölge ticaretinin yalnızca %30'u bölge sınırları dahilindeki ülkelere yönelikti; 1989'da bu tür ticaret neredeyse iki katına çıkarak %60'a erişti (Busch ve Milner, 1994: 261).

6.2 Nokia

Nokia'nın yıldızı Finlandiya'da parladı ve bu marka 20. yüzyıldaki iletişim devriminin, sınıai başarısının ve küreselleşmenin simgesi haline geldi. Nokia üç farklı kökten gelişti. 1865'te kurulan bir kâğıt fabrikası Nokia nehri yakınına taşındı ve Nokia Aktiebolaget adını aldı. 1918-1922 yılları arasında, biri lastik fabrikası, diğeri kablo fabrikası olan iki şirket Nokia Group'a katıldı. Bu üç şirket 1966'da Oy Nokia Ab adı altında resmen birleşti. II. Dünya Savaşı'na kadar bu şirket, çoğunluğu iç pazara olmak üzere, kâğıt, lastik ayakkabı ve kablo üretti.

İlginçtir ki, şirket II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Finlandiya'nın Sovyetler Birliği'ne savaş tazminatı borcunu ödemesi dolayısıyla yükselişe geçti. Tazminat ödemelerinin neredeyse %6'sı mamul kablolarla karşılanıyordu. Ödemeler bittikten sonra da Sovyetler Birliği'ne kablo ihracatı devam etti. Sovyet pazarları kazançlı, sağlam ve istikrarlıydı; 1970'ler boyunca ihracat iki katına çıktı ve Nokia, kablo makineleri, elektronik aletler, çok kanallı analizörler ve 1980'lerde, Sovyet siparişleri karşılığı geliştirilen telefon santrali sistemleri ihraç etmeye başladı. Aynı dönemde, kısıtlayıcı şartların kaldırılması ve Avrupa'nın entegrasyonu Batılı pazarların açılmasını sağladı ve çarpıcı bir büyüme kaydeden şirket, sınırlı Finlandiya iç pazarının ötesine göz dikti.

1960'larda bir elektronik departmanının kurulmasıyla elektronik ürünler alanında temel atılmış oldu. Bilgisayar satışları yeni bir saha açtı ancak 1967'ye gelindiğinde toplam satışların yalnızca %3'ünü oluşturunuyordu. 1971'de Nokia, Fransız teknolojisini kullanarak, kendi bilgisayarlarını üretti ve aynı zamanda cep telefonu ve dijital telefon santrali sektörlerine girdi.

1980'lerin başında, Nokia girişken bir büyüme kampanyası başlattı: Televa, Solara, Luxor Ab, Océanic, Sonolor ve Tele-

visso'yu satın aldı. Şirket, Avrupa'nın üçüncü büyük renkli TV üreticisi haline geldi. Artık dev bir şirketti: Yıllık satışları 1987'de 5 milyar Amerikan dolarına erişmişti. Sürümün üçte ikisi elektronik ürünler, %70'i ihracattı ve işgücünün yarıdan fazlası yurt dışındaydı. Tüketici elektroniği, bilhassa renkli televizyon üretimi 1980'lerin sonunda Nokia'nın en büyük işkolu haline geldi.

Ancak, bu yeni alanda yoğunlaşmanın ve büyümenin ciddi bir hata olduğu anlaşılabaktı. Birçok Asya ülkesi bu pazara girdi ve kısa süre sonra pazar doygunluğa erişti. Tüketici elektroniği teknolojisinde lider olmayan şirketler kâr edemez oldular. Nokia çökme noktasına geldi. Üst düzey yöneticilerinden Timo Koski felç geçirdi ve öldü; şirketin genel müdürü Kari Kairamo 1988'de intihar etti.

Devlet sosyalizminin çöküşüyle birlikte, Nokia'nın Sovyet bloktaki önemli pazarları da elden gitmişti: 1991'in ilk aylarında, ihracat planının Doğu'ya yönelik kısmının yalnızca %2'si gerçekleştirildi. Piyasa yöneliminin kökten değiştirilmesi acil bir ihtiyaçtı ve şirket Batı'ya yönelmek zorunda kaldı. Gerçek bir silkiniş, artık ancak yeni, öncü teknoloji ürünleriyle mümkündü.

Yeniden yapılanma ve yeniden örgütlenme kaçınılmaz hale gelmişti. 1994'teki kritik yönetim kurulu toplantısında, 1990'dan beri cep telefonu bölümünün başında bulunan seçkin bir matematikçi olan yeni genel müdür Jorma Ollila, eski branşların tümünün –tüketici elektroniği, kâğıt, kablo ve kablo makine üretimi– kapatılması ve tamamen yeni tek bir ürüne –cep telefonu– odaklanması konusunda şirket yönetimini ikna etti. Yönetim kurulu –küreselleşmeye doğru bir başka adım daha atarak– toplantı tutanaklarında resmi dilin Fince yerine İngilizce olmasına karar verdi ve şirket New York Menkul Kıymetler Borsası'na kabul edildi. Alınan bir başka karar da televizyon aygıtı üreten dallar da dahil, fabrikaların kapatılıp satılmasıydı. 1995'te eski işkollarının neredeyse tamamı satılmıştı.

Bir teknoloji taklitçisi olan Nokia, kendi araştırma ve geliştirme faaliyetlerine başladı. 1983'te yaklaşık 24.000 çalışanın-
dan yalnızca 900'ü ar-ge'de çalışıyordu. 1990'larda Nokia on dört
ülkede elli dört araştırma merkezi kurdu ve 2000 yılında şirketin
işgücünün %35'i –neredeyse 19.000 kişi– ar-ge'de istihdam
ediliyordu. Yıllık %30-50'lik bir büyüme, değişimin ne kadar bü-
yük olduğunun işaretiydi.

Cep telefonu 1990'larda tüm dünyayı istila etti. Nokia'nın sa-
tışları neredeyse her yıl ya da iki yılda bir katlanarak arttı. İlk
başarısı Model 101 idi ve onu bir dizi yeni başarılı model izledi.
Cep telefonlarının yaşam dönemi en fazla iki yıldır; görünürde
sınırsız bir pazar vardı.

1990'larda, şirketin mülki yapılanması köklü bir değişime uğ-
radı. 1997'de Finli bankalar ve yatırımcıların rolü azalırken, ya-
bancılardan hissesi %70'e erişmişti. Nokia'nın cep telefonundan
küresel bir lider olarak yükselişi önünde engel kalmamıştı. Şir-
ket 1980 ve 1990 yıllarında Fin ihracatının sırasıyla %4'ü ve
%12'sini gerçekleştirdi; ancak ihracattaki payını 2000'de ülke
ihracatının üçte birine yükseltti. Avrupa'da altmış yan şirket kur-
du. Cep telefonunda Amerikalı dünya lideri Motorola ile kıyası-
ya rekabet, Nokia'nın zaferiyle sonuçlandı: 1998'de bu şirket Ame-
rikan pazarlarının bile %36'sını ele geçirmiş, Motorola'nın pa-
zar payı ise %37'den %26'ya inmişti (Martti, 2002).

1990'ların başlarında, dünyanın dördüncü en büyük çokuluslu
telekomünikasyon şirketi Ericsson Group, Norveç, Danimarka, Hol-
landa, Fransa ve İtalya'da 13.000'den fazla kişi istihdam ederken,
Brezilya, Meksika, Venezuela, Arjantin ve Kolombiya'da yalnızca
4500 kişi istihdam ediyordu (Jones ve Schröter, 1993: 36, 41, 110,
116). Eski ama yenilenmiş bir Fin şirketi olan Nokia, profilini de-
ğiştirip cep telefonu sektörüne doğru zamanda girdikten sonra
küresel bir üretim ve dağıtım ağı kurarak, dünya liderliğine yük-

6.3 Benetton

Benetton, 20. yüzyıl sonunda, en tanınmış giyim üreticileri ve perakende zincirlerinden biri, dünyanın dört bir yanında 8000 mağazası ve 8 milyar dolar iş hacmiyle dev bir çokuluslu şirket haline geldi.

Çokuluslu şirketlerin çoğundan farklı olarak Benetton kısa bir geçmişe sahiptir. Luciano Benetton 1936'da yoksul bir İtalyan ailenin oğlu olarak dünyaya geldi. Babası Etiyopya'da kamyonculukla para kazanmayı denediyse de başarılı olamamıştı. Treviso'da küçük bir işi, bir bisiklet kiralama yeri vardı, ancak 1945'te, en büyük oğlu Luciano henüz on yaşındayken baba öldü. Luciano okuldan önce ve sonraki saatlerde çalışmaya başladı, istasyonda gazete sattı, ancak ortaokula devam edemedi. Onun yerine, bir giyim mağazasında tam gün tezgâhtar oldu. Luciano biriktirdiği parayla 200 dolara bir örgü makinesi almıştı ve kız kardeşi Giuliana kendi işinden döndükten sonra geceleri bu makineyle kazaklar örüyordu. Anneleri, kazak parçalarını biraraya dikip ütülüyordu ve 1950'lerin ortalarında, sarı, yeşil ve açık mavi renkli yirmi kazaktan oluşan ilk "koleksiyon"ları hazırdı. Luciano, mağazadaki işinden çıktıktan sonra kapı kapı gezerek koleksiyonu sattı. Giuliana'nın zevkiyle Luciano'nun çalışkanlığı ve girişimciliğinin bileşimi, başarının yolunu açtı: Ürünler gitgide kabul görmeye başladı ve iki kardeş tam zamanlı olarak kendilerine çalışmaya başladılar. Yeni makineler satın aldılar ve bunları kullanacak genç kızlar tuttular. Ailenin tamamı bu işte çalışmaya başladı. 1960'ta, kiraladıkları bir depoda, otuz altı renkte kazak üretiyorlardı. Mağazalar ürünleri satın almaya başladılar ve işletme gitgide büyüdü.

1964'te Piero Marchiorello adlı bir yabancı, kapılarını çalarak yalnızca aile fabrikasının Très Jolie marka ürünlerini satacak bir mağaza açmayı teklif etti. Ertesi yıl, Luciano, Ponzana'da

yeni bir fabrika açtı. Uç erkek kardeş, Luciano, Gilberto ve Carlo işletmenin belli bölümlerinin sorumluluğunu alırken, Giulia'na tasarımı yürütüyordu. Civar köylerde fabrikalar satın almayla başladı, ancak kendi fabrikalarında çalıştırdıkları işçilerinin oranı, tüm işçilerin toplamının üçte birinden azdı. Benetton'lar dağıtılmış bir üretim sistemini tercih ediyordu ve onlara çalışan işçilerin üçte ikisi taşeronlar tarafından istihdam ediliyordu. Ailenin adı yeni markanın da adı oldu ve logo olarak "united colors"ı [birleşmiş renkler – ç.n.] seçtiler.

Söz konusu yıllar, İtalya tarihinde refahın en yüksek seviyede olduğu ve İtalyan tasarım ve giyim modasının dünyayı fethettiği bir dönemdi. 1966'da şık Cortina D'Ampezzo'da ve ardından Padua'da birer dükkân açan Benetton, 1970'lerin başına gelindiğinde İtalya'da 800 mağazaya sahipti. Yurtdışındaki ilk dükkânları 1969'da Paris'te açıldı; 3-4 yıl sonra, Fransa, Almanya ve Belçika'da 100 mağazaları olmuştu.

1970'lerin ortalarındaki bazı sıkıntıların ardından, şirket büyümeye devam etti: 1979'da Fransa'da 280, Almanya'da 250, Britanya'da 100, Hollanda ve Belçika'da 25'er Benetton mağazası faaliyetliydi; Avrupa'nın dört bir yanında toplam mağaza sayısı 1700'dü. 1979'da New York'ta ilk mağazanın açılmasını takiben, 1980'lerde Amerika'nın fethi geldi. On yılda Benetton'un 2700 mağazası oldu. Satış noktaları arasında Doğu Avrupa, Japonya ve Latin Amerika da vardı. Benetton imparatorluğu, holdingi aracılığıyla, birçok sektörde pay sahibi oldu: Arjantin'de koyun ve sığır çiftlikleri, bir süpermarketler zinciri, Autogrill [kendin pişir kendin ye – ç.n.] çevreyolu restoran zinciri, zeytinyağı imalatı şirketleri, oteller ve başka pek çok işletme.

1950'lerde iki yetim tarafından, mesai sonrası evde örgü örüp kapı kapı pazarlama girişimi olarak kurulan iş, yüzyılın sonunda, kalabalık ailenin on beş üyesi tarafından yönetilen, dünya çapında 8000 mağazaya sahip çokuluslu dev bir şirket haline geldi (Mantle, 1999).

seldi. Çokuluslu kimya şirketleri ihraç ürünlerinin gitgide artan bir kısmını başka ülkelerde üretiyordu: Britanya şirketi ICI, ihraç ürünlerinin %22'sini Britanya dışında üretirken, söz gelimi, Alman Hoechst ve Bayer firmalarının ülkeleri dışında üretimleri sırasıyla %34 ve %37 idi (Martinelli, 1991: 21-2). Üretimde küreselleşme giyim imalatına da damgasını vurdu. Liz Claiborne ürünleri 40'tan fazla ülkede 300'den fazla bağımsız tedarikçi firma tarafından üretiliyor. 1965'te tek bir perakende mağazayla kurulan İtalyan Benetton şirketi 1990'larda 250 dış satıcı firmayı koordine ediyordu, 60 ülkede 5000 perakende mağaza edinmişti ve kendi finansal organizasyon ve yatırım bankasını kurmuştu. Otomobil ve elektronik sanayileri uluslararası bir örgütlenme modeli benimsedi. Ford'un "dünya arabaları"ndan biri olan Escort üç kıtadan on beş ülkede üretilip monte edilmektedir. "Günümüzde, her gün üretim bantlarından çıkan 40 milyon civarındaki taşıt topu topu 10 küresel şirket tarafından üretilmektedir" (Knox ve Agnew, 1998: 196, 206, 209). Çokuluslu şirketler hem içerik, hem ürün satıyordu. Sanayi içi ticaret güç kazandı. Mamul ürünlerin ithal içeriği kayda değer ölçüde arttı: 1950-1985 yılları arasında Britanya'da %4'ten %29'a, Fransa'da %7'den %27'ye, Almanya'da %4'ten %26'ya ve İsveç'te %12'den %46'ya çıktı.

Laissez-faire ideolojisi ve sisteminin küreselleşmesi

Küreselleşmenin yeni bir çağ demek olduğu tartışmasızdır ve bunun en büyük dayanağı, 1970'lerin başlarından itibaren, UCLA profesörü Perry Anderson'ın bir "muhafazakâr devrim" adını verdiği değişimler silsilesinin küreselleşmeye eşlik etmesidir. Küreselleşme, neo-liberal ekonominin, laissez-faire bireyciliğinin ve postmodern kültürel nihilizmin doğuşuyla el ele yürüdü. Söz konusu nihilizmle bağlantılı olarak, sosyal bilimler ve beşeri bilimlerde irrasyonel, Aydınlanma karşıtı bir entelektüel eğilim ortaya çıktı. Tarihsel eğilimleri şekillendirmek ve –Aydınlanma'dan beri bir *Zeitgeist* olagelmiş– ilerlemeye giden yolu açmak için tarihi ve insan davranışını anlayabileceğimize dair güçlü inanç yok oldu.

Küreselleşen serbest ticaret ve sermaye akışının ayrılmaz bir parçası mıydı bu? Uluslararası ekonomik faaliyetler, bir bakıma, doğaları gereği laissez-faire ideolojisini canlandırdılar. Ancak bir yandan da, bu yeni koşullar, denetim ve düzenlemeyi getirecek şekilde de yorumlanabilirdi. Öyle olmadı. Bu yeni fenomen, ideolojik “piyasa köktenciligi” mefhumunu küreselleştirdi. Avusturyalı-İngiliz Friedrich Hayek, Amerikalı Milton Friedman ve neoliberal ekolün diğer üyeleri tarafından 1970’lerde önerilen özgürlük ve serbest piyasa reçetelerinin bayrağı altında, özgür bir toplumda gırtlak gırtlığa küresel rekabete karşı tek çare olan düzenlemelere, devlet müdahalelerine, kamu mülkiyetine ve refah devletine karşı saldırıya geçildi.

Hayek’e göre, devletin görevi bireysel özgürlüğü, serbest piyasaları, serbest rekabeti korumaktan öteye geçemezdi. Ona göre, fiyat ve ücret denetimi politikası işsizliğe yol açıyor ve ekonomiyi istikrara kavuşturmaktan ziyade, daha aşırı bir dalgalanma yaratıyordu. Devlet müdahaleciliği *The Road to Serfdom* (Kölelik Yolu) (Hayek, 1944) idi: Bu kitabın başlığı, onun görüşlerini alenen ortaya koyuyordu. Hayek’in *The Constitution of Liberty* (Özgürlüğün Anayasası) (Hayek, 1960) adlı kitabı 1960’ta yayınlandığında, onu klasik iktisadi liberalizmin son savaşçılarından biri haline getirmişti. Öte yandan 1970’lerde Keynes’in fikirleri başarısız olunca, Friedrich Hayek, 1974’te aldığı Nobel Ödülü’nün de gösterdiği gibi, yeniden etkili iktisatçılardan biri haline geldi.

İktisadi liberalizmin yeniden doğuşunda en etkili kişilerden bir başkası, serbest, kendini düzenleyen bir piyasanın savunucusu olan Milton Friedman’dı. Kendisi, refah devleti politikası da dahil, düzenleyici devletin genişlemesine karşı çıktı ve *Capitalism and Freedom* (Kapitalizm ve Özgürlük) (1962) adıyla yayınlanan 1955 tarihli seminer dizisinde, çeşitli kamusal işlevlerin özelleştirilmesini tavsiye etti. Ona ve neoliberal teoriye göre, kendini düzenleyen piyasa insan refahı için en iyi kaynaktı; piyasa sağlık hizmeti, emeklilik ve çeşitli sigortaları temin etme gücüne sahipti ve bu alanlardaki devlet müdahalesi rekabeti zayıflatıyor, daha yüksek maliyetle daha düşük verim yaratıyordu. Friedman’a göre, maliye politi-

kası yerine para politikasıyla piyasanın rahatça işlemesi güvenceye alınabilirdi. Onun reçetesi, tedavüldeki paranın miktarının merkez bankasınca denetimini ve para miktarındaki artışın hasılanın reel değerindeki artıştan daha yavaş olmasını, böylelikle paranın değerinin artırılıp enflasyonun dizginlenmesini öneriyordu. Enflasyon, mali istikrar ve vergilendirme konularındaki çeşitli çalışmalarında (Friedman, 1959, 1963, 1969) Friedman, (onun 1970’te ortaya attığı bir tabirle) “parasalcı karşı devrimin” öncülerinden biri haline geldi. 1976’da aldığı Nobel ödülü, paracılığın meşruiyetini taçlandırdı.

Friedman’ın popüler yazıları, Başkan Nixon’ın ekonomi danışmanı olarak rolü ve fikirlerinin radyo kanalıyla yaygınlık kazanması, onu son derece etkili bir isim haline getirdi. Friedman, devlet müdahalesinin köleliğe yol açtığı görüşünü canlandırdı. 1977’de Pepperdine Üniversitesi’ndeki bir seminerde, Büyük Bunalım’dan beri süregelen Amerikan politikasını eleştirdi:

Günümüzde, her düzeyde toplam kamu harcamaları ulusal gelirin %40’ına varıyor ... federal hükümet harcamaları on beş yıldan kısa bir sürede %3’ten %25’in üzerine, toplam kamu harcamaları %10’dan %40’a çıktı ... Soru şu, yaşamlarımızı Washington’daki kadir-i mutlak hükümete devre-derek özgürlüğümüzü yitirene kadar bu yolda yürümeye devam mı edeceğiz, yoksa bir yerde duracak mıyız? ...[Refah kurumları kişisel özgürlüğe yönelik zalim müdahalelerdir:] başka insanların parasıyla iyilik yapamazsınız ... Zira, kaba güç –birinin cebinden para alması için polisi yollamak– esasında refah devleti felsefesinin temelinde yatan şeydir. (Friedman, 1978: 1-3, 7)

Friedman bunun yerine radikal bir vergi kesintisi –“bence, yaklaşık %16’lık bir sabit tutar”– ve neredeyse her şeyin özelleştirilmesi suretiyle kamu harcamalarının kısılmasını öneriyordu. Friedman, aileler ve bireylerin, kendi eğitim, sağlık ve emeklilik planlarından sorumlu kılınmasını tavsiye ediyordu. Bunun en iyi yolu, ona göre, eğitim, sağlık ve emeklilik ödemelerinde bir kupon sistemi başlatması ve amaç:

Serbest, rekabetçi, özel-piyasacı bir eğitim sistemi yaratmak[ıtı] ... Eğer özgür bir topluma geri dönmeye hasret bir halkınız varsa, bana öyle geliyor ki, kupon kullanmanın en büyük yararlarından biri budur. Aynı şey konut kuponu ya da sağlık kuponu için de geçerli. [Tam istihdam politikasına saldıracak, şöyle diyordu] son derece durağan katı bir ekonomide herkes için sürekli bir yer bulunabilirken, daima değişen fırsatlar sunan dinamik, sürekli gelişen bir ekonomi ... doğal bir yüksek işsizlik oranına sahip olabilir. (Friedman, 1978: 75, 79, 91)

Neoliberal ekol, reçetesini ve programını son derece ideolojik bir biçimde sundu ve bu ideoloji popülerleşti.

Kadir-i mutlak ve ekonomik başarının temel anahtarı olan serbest piyasa sistemi imgesi kadar, sistemin bazı "merkez" ülkelerde gerçekten işlemiş olması ve esneklik konusundaki etkileyici potansiyelinin ve tepkime becerisinin kanıtlanmış olması gerçeği de, siyasetçiler, hükümetler ve uluslararası kurumları büyük ölçüde etkileyerek, geçerli, tektip ve evrensel bir ideal laissez-faire sistemine neredeyse dogmatik ya da sofuca bir iman atmosferi yaratı-yordu... (Berend, 1994: 19, 21)

Küreselleşme savaş sonrası kısıtlamalar ve düzenlemeler çağını sona erdirdi. Bretton Woods Anlaşması II. Dünya Savaşı'na ve daha önceki ekonomik istikrarsızlıklardan çıkarılan derse bir tepkiydi. Savaş sonrası ekonomi sisteminin başlıca mimarlarından olan John Maynard Keynes'in vurguladığı gibi, Bretton Woods sisteminde: "her üye hükümet, tüm sermaye hareketlerini denetlemeye açıkça hak kazanır ... Yalnızca geçiş dönemine ait bir özellik değil, kalıcı bir düzenleme." ABD Hazine Bakanı Henry Morgenthau, sistemin hedefini tasvir etmek için İncil'den bir terim kullanmıştı: "Açgözlü tefecileri uluslararası finans mabedinden sürmek" (Helleiner, 1994: 164).

Ancak, savaş sonrası düzenlemeler 1970'ler ve 1980'lerde yok edildi. İlk politika değişimleri 1960'larda, Londra'da denetimlerden muaf "offshore" bir Avrodolar piyasası kılığında, ABD ve Britanya hükümetleri tarafından başlatıldı. Başkan Nixon'ın 1971'de, Milton Friedman'ın tavsiyesine uyararak Bretton Woods'un sabit döviz kuru çağını kapatıp dolar için dalgalı döviz kurunu uygulamaya başlama-

sıyla, yol iyice açıldı. 1974'te ABD yönetimi kendi sermaye denetimlerini kaldırdı ve diğer ülkeleri de onu örnek almaya zorladı. Britanya 1979'da bilfiil bunu yaptı ve kırk yıllık sermaye denetim sistemini sona erdirdi. 1975'te New York Menkul Kıymetler Borsası'nda denetimler kaldırıldı; onu 1986'da Londra Menkul Kıymetler Borsası takip etti. "Rekabetçi bir denetimsizleşme yarışı" başladı: Avustralya, Yeni Zelanda, Fransa ve Almanya ve 1988'de Avrupa Topluluğu'nun neredeyse tamamı kervana katıldı. 1990 yılında Akdeniz ve İskandinav ülkeleri de sermaye denetimlerini kaldırmışlardı (Helleiner, 1994: 168-70). Batı dünyası kendini düzenleyen, denetimsiz piyasa ve parasalcı politikaya yöneldi. George Soros'un dediği gibi, küreselleşme "finansal sermayeyi sürücü koltuğuna oturtmuştu" (Soros, 1998). Bu politika, eski Dünya Bankası'nın baş iktisatçısı Joseph Stiglitz tarafından aşağıdaki biçimde tanımlanan Washington Uzlaşması ilkelerine dayanılarak savunuldu ve dayatıldı.

Gelişmekte olan ülkeler için "doğru" politikalara dair IMF, Dünya Bankası ve ABD Hazinesi arasındaki bir uzlaşma ... Finansal tasarruf, özelleştirme ve piyasa serbestleştirmesi, 1980'ler ve 1990'lar boyunca tavsiye edilen Washington uzlaşmasının üç temel direği idi. (Stiglitz, 2002: 16-17)

Periferideki ülkelere özgü derin bir kriz, durgunluk, borçlanma ve kitlesel işsizlik Latin Amerika ile devlet sosyalizmi uygulayan Orta ve Doğu Avrupa'yı vurduğunda, IMF'nin yardım "koşulları" adı altında, Washington Uzlaşması'nın "her bünyeye uygun" reçetesi dayatılıyordu. Stiglitz, bu politikanın gelişmekte ve dönüşmekte olan ülkeler için elverişsiz olduğunu açıklar.

[Gelişmiş ülkeler] akılcıca ve titiz bir seçimle, bazı sanayilerini yabancı şirketlerle rekabet edecek düzeyde güçlenene dek korumak suretiyle ekonomilerini kurdular ... Gelişmekte olan bir ülkeyi ithal ürünlere açılmaya zorlamak... –sosyal ve ekonomik bakımdan– felaket sonuçlar doğurabilir ... [Gelişmiş ülkeler] gelişimlerinin geç bir evresine kadar sermaye piyasasını serbestleştirmeye yeltenmezken –Avrupa ülkeleri sermaye piyasası denetimlerinden kurtulmak için 1970'lere dek bekledi– gelişmekte olan ülkeler bunu çabucak yapmaya teşvik edilmektedir. (Stiglitz, 2002: 34, 53, 65)

Küreselleşmenin Avrupa üzerindeki etkisi

İktisadi kalkınmada yeni bir sayfa açan hızlı küreselleşmeye, siyasal olarak bölünmüş bir Avrupa'nın sona ermesi ve Güney ile Doğu periferilerindeki otoriter diktatörlüklerin çöküşü eşlik etti. 1960'ların sonunda Portekiz diktatörü António Salazar'ın düşerek komaya girip ölmesi ve Kasım 1975'te İspanyol diktatör Fransisco Franco'nun ölümü gibi tesadüfi olaylar da kısmen bu gidişi tetiklemişti. Portekiz'deki Mayıs 1974 devrimi Salazar-Caetano rejimini devirdi. 1981'de İspanya'da Falanjist bir darbe başarısız oldu. Her iki ülke, askeri cuntalarla yönetilmiş olan Yunanistan'la (1974) birlikte demokrasi yolunda ilerledi; Avrupa Topluluğu çerçevesinde rekabetçi bir piyasa sistemini uygulamaya soktu ve Batı Avrupa ile arayı kapatmaya başladı.

1970'lerin ortaları Orta ve Doğu Avrupa için de bir dönüm noktası teşkil ediyordu. Batı'nın görkemli ilerleyişi komünizmi zayıflatı. Bolşevik Devrimi'nin altmışıncı yıldönümü kutlamaları için Kasım 1977'de Moskova'da bulunan İtalyan Komünist Partisi başkanı Enrico Berlinguer, partisinin çoğulcu, çok partili demokrasiyi ve Avrupa Topluluğu üyeliğini benimsediğini açıkladı. "Avrokomünizm" Batılı komünizmi uygulamada sona erdirdi ve hızlı bir sosyal demokratlaşmaya, ardından da lider komünist partilerin erimesine yol açtı.

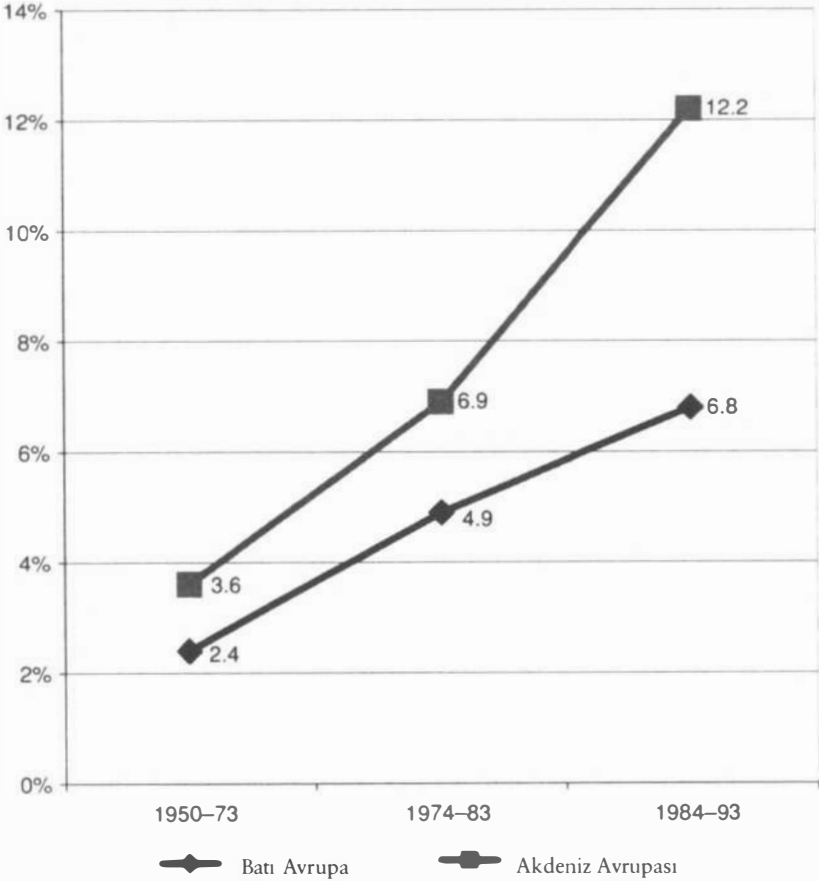
Orta ve Doğu Avrupa 1973'ten sonra derinleşen ekonomik krizlere sürükleniyordu. Ne Sovyetler Birliği, ne de onun uydusu olan devletler 1970'ler ve 1980'lerin yapısal krizleri sırasında yeni teknolojinin gereklerine ayak uydurabilirdi. Büyümeleri ciddi ölçüde yavaşladı ve hatta durdu. Enflasyon alıp başını gitti ve ülkelerin çoğu bir borç batağına doğru ilerledi (bkz. 4. Bölüm). Rejimin erozyona uğraması, onun geçici meşruiyetini zayıflatmaktaydı. Polonya siyasal kargaşalarla sarsılıyordu. 1976'da kendiliğinden gelişen bir işçi ayaklanması, işçi hareketinin entelektüel muhaliflerle birlik olmasına ve İşçi Savunma Komitesi (KOR), ardından da 1980'de Dayanışma'nın oluşturulmasına yol açtı. Kasım 1981'de ordunun yönetimi ele geçirerek askeri kanunları yürürlüğe koyması, rejimin ömrünü uzatmaya da direnişi bastırmaya da yetmedi. Şubat 1989'da bir yuvarlak masa an-

laşması, yazın kısmen serbest seçimlerin yapılarak rejimin tam bir yenilgiye uğratılmasıyla sonuçlandı. Macaristan'da derinleşen krizi çözmek için ekonomik reformlar hızlandırıldı. Mayıs 1988'de sosyal demokratlaşmış parti muhalefeti eski Janos Kadar liderliğini sona erdirdi ve Şubat 1989'da partinin merkez komitesi bir yıl içinde serbest, çok partili seçimler düzenlenmesine karar verdi.

Canlanan son bir soğuk savaş dalgası, mesnetsiz bir silahlanma yarışı doğurmuş ve Sovyet yayılmacılığı 1980'lerin ilk yarısında Afganistan'da kendi Waterloo'sunu yaratmıştı. Yine tesadüfi olaylar süreci hızlandırdı: İlkın Leonid Brejnev'in, ardından yeni seçilen sağlığı tehlikede iki parti lideri Yuri Andropov ve Konstantin Çernenko'nun iki yıl içinde art arda ölmeleri ve bunun sonucunda, 1985'te Sovyetler Birliği'nin başına Mihail Gorbaçov'un seçilmesi. Onun Afganistan'dan çekilme ve uydu ülkelere müdahale öngören meşhur "Brejnev Doktrini"ni eleştirme cesareti göstermesi, *glasnost* yani açıklık ve *perestroika*, yani Sovyetler Birliği içinde yeniden yapılanma siyasetleriyle birlikte, aşınma sürecini sona erdirdi. Altı hafta içinde, ilkin Polonya ve Macaristan'da, ardından dört ülkede daha rejim yıkıldı. 1989'un sonuna gelindiğinde Doğu Avrupa komünizmi bitmişti. İki yıl sonra Sovyetler Birliği'nde de rejim yıkıldı. Bölgenin haritası yeniden çizildi. 1989'daki sekiz devletin yerine yirmi altı bağımsız devlet ortaya çıkmıştı.

Tüm bu büyük değişimler, yüzyılın son otuz yıllık diliminde Güney ve Doğu periferilerdeki otoriter rejimleri, ekonomik dirijizmle ri ya da planlı merkezi ekonomi sistemleri ile birlikte ortadan kaldırdı. Avrupa 1990'larda özel-piyasa ekonomilerine sahip çok partili demokrasilerin oluşturduğu homojen bir coğrafya haline geldi. Genişleyen Avrupa Birliği ekonomik performans için yeni bir çerçeve oluşturdu.

Avrupa iktisat tarihinde 1973'te açılmış olan yeni sayfa derin bir krizi yansıtıyordu. Görünürde "sonsuz" zenginlik, aniden bir duraksama noktasına geldi. O andan sonra hiçbir şey alışıldığı şekilde işlemedi. İktisadi büyüme durdu, fiyatlar ve işsizlik hızla yükseldi ve Keynesyen talep-yönlü ekonomi, durgunluk ve gerilemeye çare olamadı; hatta daha da yüksek enflasyona yol açtı. Enflasyon ile

Şekil 6.4 İşsizlik oranı, 1950-90'lar

işsizlik arasındaki zıt korelasyonu anlatan klasik “kanun” Philips eğrisi de, enflasyon ve işsizliğin birlikte artmasıyla işsiz hale geldi. Sonraki evre, yüksek enflasyon ve işsizliğin eşlik ettiği ani bir yavaşlama ve gerileme idi (bkz. Şekil 6.4). Durgunluk ve enflasyonun bu tuhaf birlikteliği yeni bir iktisat teriminin doğmasına yol açtı: stagflasyon.

30-40 yıldır işleyen Keynesyen ekonomi neden başarısız olmuştu? Bildik eğilimleri karman çorman eden ekonomik olmayan dış fak-

törler buna katkı sağladı. Değişim gerçekte o kadar da ani değildi. Andrea Boltho'nun belirttiği gibi:

1973 yılı bir sınırı ... geçmişle ani bir kopuşu temsil ediyordu, ancak gitgide bozulan bir performansa doğru bu gidiş ondan daha önce zaten başlamıştı. Bir bakıma, 1950'ler ve 1960'ların başarısı, 1970'lerin en azından bazı başarısızlıkları için gerekli önkoşulları oluşturmuştu. (Boltho, 1982: 28)

Kara bulutlar aslında büyüme yıllarında toplanmaya başlamıştı. 1960'ların sonlarından itibaren, bilhassa 1968 civarı, korporatif işbirliği sona erdi ve aşırı ısınmış bir ekonomi içinde yükselen siyasal karışıklık –1968'de Fransa'da bir mini devrim, 1969'da Almanya'da sosyal huzursuzluklar ve İtalya'da “sıcak yaz”– birçok ülkede ücret patlamalarına yol açtı. 1968-1970 yılları arasında bir enflasyonist sarmal iyice kendini belli etmişti.

Daha 1960'larda, büyümedeki bir yavaşlamanın fiyat artışlarında hissedilebilir herhangi bir azalma getirmediği açıkça görülmüştü ... 1973 sonunda petrol fiyatlarındaki yükseliş, gitgide daha da netleşen bir fenomeni yalnızca biraz daha hızlandırdı... (Caron, 1979: 322)

Uluslararası finans sistemi zaten sarsılmıştı. ABD'nin ödemeler dengesi açığı çarpıcı düzeyde artmış, enflasyon 1970'te %6'ya fırlamış ve Nixon yönetimi, Ağustos 1971'de dolar konvertibilitesini hemen hemen sona erdirmişti. Bretton Woods Anlaşması işlerliğini kaybetmişti:

Yalnızca enflasyon değil, konjonktür dalgalanmaları da gitgide artan oranda ani ve beklenmedik değişimler gösteriyordu ... Nominal değerlere olan bağlılığın giderilmesiyle, araçların enflasyondaki hızlanmaya geçici olarak bakması için bir neden kalmadı. Hükümetlerin fiyat düşüşünü telafi etme çabasıyla talebi körüklemeleri de denkleştirici ücret artışını teşvik etti; toplam talep politikaları böylelikle üretimi istikrara kavuşturmakta ziyade enflasyon yaratıyordu. (Eichengreen, 1994:61)

Tüm bunlar aşırı ısınmış Batı ekonomisinde olup bitiyordu. Fransa, Almanya, Hollanda ve Britanya’da, çalışan kişi başına düşen gayri safi özsermaye (1990 değeri), 1950-1973 yılları arasında neredeyse üç misli arttı.

1960’lar boyunca modern tüketim ekonomisinin geleneksel sanayi sektörlerinde muazzam boyutlardaki aşırı yatırım ... çok büyük bir kapasite fazlası [doğurdu]. Batı’daki bu aşırı yatırım ve kapasite fazlası, çoğunlukla aynı sektörlerde yoğunlaşan Doğu blokundaki ve Üçüncü Dünya ülkelerindeki sanayileşme süreci ile daha da belirginleşti ... İkincil ve üçüncül sektörlerdeki muazzam yatırım, gıda maddeleri, hammadde ve enerji sıkıntısı olasılığına rağmen devam etti. Ticaret hadlerinin 1970’lerin başından itibaren ana mamul üreticilerinin lehine dönmesi, büyüyen bu dengesizliğin yarattığı bir sonuçtu. (Van der Wee, 1986: 90)

Dünya ekonomisinde 1970’lerin tamamı ve hatta 1980’lerin başları, yüksek, çoğu zaman çift haneli sayılardaki enflasyonun dönemi oldu. İstisnai bir büyüme ve tam istihdamın hüküm sürdüğü bir çeyrek yüzyılı, istikrarsızlık, büyümede yavaşlama ve ara ara düşüşlerin olduğu on yıllık bir dönem izledi. Dünya nüfusunun %98’ini barındıran doksan dört ülke bazında, 1950-1973 yılları arasında ortalama %3,4 olan büyüme oranı, 1973-1987 yılları arasında % -0,1’e düştü. Aynı dönemde gelişmiş ülkelerin ticaret hadlerinde %20’lik bir azalma oldu (Maddison, 1985: 13); sınai verimlilik %13 düştü. Lider ekonomik güçler artık Avrupa’nın iktisadi zenginliğinin itici güçleri olmaktan çıkmıştı.

1950-73 ve 1973-83 yılları arasında, lider Batı ekonomilerindeki tüketici fiyat artışları oranı iki katından fazla olurken (yıllık ortalama %4,2’den %9,4’e), Akdeniz kesiminde bu oranlar dört mislinden fazla arttı (%4’ten %18,4’e). 1950-73 yılları arasında Batı Avrupa ve Akdeniz Avrupası’nda ortalama %2-4 ile son derece düşük düzeyde seyretmiş olan işsizlik, 1984-93’te %5-12’ye sıçradı (bkz. Tablo 6.1). Daha önce ekonomik büyümenin en önemli motorlarından olan ihracat büyük darbe yedi (bkz. Tablo 6.2).

Tablo 6.1 Sabit fiyatlarda artış oranı ve işsizlik (Maddison, 1985:19; 1995b:361, 370)

Ülke	Artış 1960-73	Artış 1974-83	İşsizlik 1973	İşsizlik Temmuz 1983
Fransa	5,6	2,2	2,6	8,1
Almanya	4,5	1,6	0,8	7,7
Hollanda	5,0	1,4	2,3	13,7
Britanya	3,1	1,0	3,2	12,6

Tablo 6.2 Zirveden dibe: 1973-1983 yıllarında dış ticarete dalgalanmalar – zirve-dip hareketi ya da en düşük yükselişin yıllık maksimum yüzdesi (Maddison, 1985:47)

Ülke	İhracat Hacmi	İthalat Hacmi
Fransa	-3,0	-7,1
Almanya	-11,5	-5,0
Hollanda	-4,9	-8,8
Britanya	-2,2	-8,6

Dalgalanmalardan muaf halde on yıllardır süren büyümenin ardından, bu gelişmeler şok etkisi yarattı. Avrupa Birliği üyesi on iki ülkede yatırımlar, 1960-1973 arasında yıllık %5,6 artış gösterirken, bu oran 1970'lerin sonraki yıllarında %0,3'e, 1980-5 yılları arasında %-0,6'ya indi. Aynı gidişat reel GSYH artışında da gözleniyordu: Bu oran %4,8'den 1973-1980 yıllarında %2,2'ye, 1980-85'te %0,5'e düştü (*European Commission*, 1989: 111).

Yapısal krizin ve ekonomideki bazı geleneksel kolların çöküşünün yol açtığı ağır etkilerin telafi edilmesinde, Avrupalı yönetimler bu yeni güç koşullara, eski, geleneksel bir yöntemle tepki verdiler. Bun-

lar, üretim maliyetini azaltmak ve düşüşlerini yavaşlatmak üzere zor durumdaki sanayilere finansal destek vermek suretiyle “savunmacı yatırımlar” yaptılar (Lamfalussy, 1961). Britanya hükümeti, 1973’ten önce toplam sınai yardımın %8’ine karşılık gelen çelik, madencilik ve gemi inşası sektörlerine yardım oranını, 1982-3’t’e dörtte bire çıkardı. Sanayiye yapılan Alman devlet yardımı 1973’ten sonraki on yılda iki mislinden fazla arttı ve gemi inşası ve çelik sanayisine verilen yardım, toplam federal sınai sübvansiyonlarının %23’ünden %50’sine çıktı. Bu iki sanayi kolu aynı on yıl içinde Fransa’da toplam devlet yardımının dörtte birini aldı (OECD, 1987: 231).

Avrupa hükümetleri, iç pazarları koruma çabasıyla gümrük tarifeleri ve kısıtlamalarını da artırdı. Avrupa Ekonomik Topluluğu mamul ürünlerde kısıtlamalı ithalatın toplam ithalattaki oranını %11’den %15’e çıkardı. Japonya’dan ve yeni sanayileşen Asya ülkelerinden ithalat üzerindeki kısıtlamalar %15’ten, 1980’lerin başında %30’a kadar yükseldi. Ekonomiyi su yüzünde tutmak için Avrupa ülkeleri ihracat desteklerini de artırıyordu. Fransa 1970-1978 yılları arasında yatırım malları ihracat değerinin %5-6’sına denk gelen ihracat kredileri veriyordu; bu oranı 1981-3’t’e %10’a çıkardı. Almanya gibi kimi ülkeler bazı sanayilere vergi indirimi uyguladı. Danimarka, İsveç ve Hollanda 1970’lerin ortalarından 1980’lerin başına kadar, ihracat yardımlarını sırasıyla %2’den %28’e, %1’den %10’a ve %3’ten %8’e yükseltti (OECD, 1987: 229-31).

OECD’nin 1987 yılında yaptığı bir analizde belirtildiği gibi, Batı Avrupalı merkez ülkeler, yenilikçi teknolojinin uygulanmasını yavaşlatan yapısal esneksizlikten mustarıptı. Gerekli uyarlamaları daha çabuk yapamaması nedeniyle, Avrupa’nın araştırma ve geliştirme yoğunluklu branşlardaki konumu 1973’ten sonra kötüleşti (OECD, 1987). Yapısal teknolojik uyum konusundaki bu yavaşlık, Avrupa’nın teknoloji yoğunluklu ürünlerde uluslararası rekabet gücünü yitirmesiyle açıkça görünür hale gelmişti. Avrupa şirketleri dünya bilgisayar ve veri-işleme piyasasında yalnızca %9, yazılımda %10, uydu ve fırlatıcılarda %13, veri iletiminde %29’luk bir paya sahipti (OECD, 1987: 213). 1965-1984 yılları arasında ABD ve Japonya, sanayileşmenin araştırma ve geliştirme yoğunluklu kollarındaki ürünlerde, dün-

Tablo 6.3 Avrupa Birliği'nde yıllık ar-ge harcamaları, 1990'ların başları (Kipping, 1997:496)

	Almanya	Fransa	Britanya	AB-12
Yurtiçi ar-ge (milyon ECU)	37.578	23.790	17.800	104.225
GSYH'nin yüzdesi cinsinden	2,53	2,36	2,12	1,96
Şirketler tarafından finanse edilen (%)	59,5	42,5	49,7	-
Devlet harcaması (milyon ECU)	15.265	14.634	6.803	49.914
Kamu bütçesinden finanse edilen (%)	4,31	5,99	3,01	3,26

ya piyasasında birleşik paylarını %30'un üzerinden %40'ın üzerine yükseltirken, Fransa, Almanya ve Britanya'nın toplam payı %36'dan %31'e indi (Duchene ve Shepherd, 1987:36). 1980'lerin ortalarında, bilişim teknolojisinde Amerikan ve Japon hasılası 250 milyar dolar değerine erişirken, lider yedi Avrupa ülkesinin toplam hasılası yalnızca 66 milyar dolar değerindeydi. Avrupa her ne kadar yüksek teknoloji ürünleri üretiminde güç kaybetmiş ve AET hasılası, 1970-85 yılları arasında OECD ülkelerinin ortalama hasılasının %88'inden %75'ine inmiş olsa da, Topluluk sanayinin düşük ar-ge yoğunluklu branşlarında güçlendi. Bu alanda üretim düzeyi OECD ortalamasının %98'inden %115'ine çıktı (OECD, 1987: 214, 254).

İlk bakışta siyasal sürtüşmenin geçici bir sonucu gibi görünen petrol krizinin, bu ekonomik sürecin derin köklere sahip organik bir parçası olduğu anlaşıldı. Değişen ekonomik koşulların belirleyici yeni bir unsuru olan dünya ekonomisinin küreselleşmesi muazzam bir ivme kazanmıştı. 1930'ların modeline göre işleyen himayeci refleks geçici olmaktan öteye gidemedi. Küreselleşme çağında bu, düzgün işleyemezdi. "Savunmacı yatırımlar" Batı Avrupa'ya ekonomik stratejisini gözden geçirmesi ve politikasını duruma uyarlaması için biraz zaman kazandırdı. 1980'lerin ortalarında, Avrupa hükümetleri politikalarını gözden geçirmeye başlamışlardı. Devlet müdahaleciliği gerileyerek önceki düzeylerine indi. Özel destekler kaldırıldı ve detimsizleşme ile özelleştirme hâkim hale geldi. Ekonomik büyüme-

nin esas motoru araştırma ve –onun yaşama geçirilmesi olan– geliştirme, çokuluslu şirketlerin ellerinde toplanıyordu. İngiliz, Fransız ve Alman çokuluslu şirketler 1980’ler ve 1990’larda ar-ge harcamalarını yıllık %1,5-4,5 oranında artırdı (bkz. Tablo 6.3). Saf kimyasal ürünler gibi belli sahalarda, yüksek düzeyde bilime dayalı kimya firmaları satış gelirlerinin %10-15’ini ar-ge’ye yatırıyorlardı. Bu lider şirketler gelişmiş (OECD) ülkelerin toplam ar-ge harcamalarının dörtte üçünü gerçekleştiriyordu. Hükümetler ve Avrupa Birliği de ar-ge’ye bizzat yatırım yapıyorlardı.

Sanayi politikasında genelde zayıf olan Avrupa Birliği etkinliği sonunda ar-ge’ye yoğunlaştı, ama bu da daha çok Avrupalı çokuluslu şirketlerin desteklenmesi şeklinde oldu. 1980’lerin başlarında Amerikalı ve Japon rakiplerle aradaki uçurumu kapatmak üzere, Araştırma ve Geliştirme İçin Avrupa Stratejik Programı (ESPRIT) hazırlandı, 1985’te de 750 milyon ECU ile program başlatıldı. Bunu, iletişim ve diğer yeni sanayi teknolojilerinin gelişimini özendirecek başka programlar (RACE ve BRITE) takip etti ve nihayet 1987’de bunlar tek bir Araştırma ve Teknoloji Geliştirme programı altında birleştirildi. 1987’den 1991’e kadar, bu programa 5,4 milyar ECU yatırım yapıldı. Yatırım, 1990-4 yıllarında 5,7 milyar dolarda kaldı ve 1994-8’de 12,3 milyar ECU’ye çıktı. ESPRIT programı adı altında, Avrupa Birliği inisiyatifi, programın ilk aşamasında finansmanın %70’ini alan lider çokuluslu şirketler Siemens, AEG, Bull, Thomson, Olivetti, Philips ve diğer altı şirket arasında sıkı işbirliği oluşturdu. Airbus programı gibi birçok Avrupalı “mostralık ürün”, firmalar arası ve hükümetler arası yatırımları tetikledi (Béteille, 1995; Kipping, 1997: 492-5, 497).

Sonuç olarak, ar-ge faaliyeti ivme kazandı. 1980’den itibaren on beş yılda bu sektörde istihdam 400.000 kişiden, yani %34’ten fazla artış gösterdi. 1990’ların ortalarında, Batı Avrupa ar-ge’de 1,6 milyon kişi istihdam ediyordu (UNESCO, 1999: III-23-6).

Sanayi veriminde teknolojinin payı, bunun sonucunda bir miktar arttı. İlimli düzeyde ar-ge gerektiren geleneksel olarak güçlü sanayilerin modernizasyonu ve yenilenmesinde başarı daha büyüktü. Bu örneğe en uygun ülke Almanya’ydı. Bu alanlardaki –motorlu ta-

şıtlar, makine ve kimya sanayisindeki– Alman verimliliği, toplam sınavi verimin %32’sinden %42’ine çıktı. Fransa’da bu oran %29’dan %34’e, Hollanda’da %20’den %25’e, Belçika’da %30’dan %37’ye yükselmişti (OECD, 1987: 254). Teknoloji yenileme, ürün çeşitlendirme ve uzmanlaşma yoluyla, bu branşlar üretim maliyetini düşürdü ve henüz doymamış ve daha az rekabetçi piyasalara girdi. İlimli ar-ge yoğunluklu bu sektörler ihracatlarını önemli ölçüde artırdı (OECD, 1987: 215).

Almanya yatırım malları sektörünü güçlendirmekte daha başarsızdı. Bu sektörün ihracat/ithalat payı, Japonya’da muazzam büyüme gösterirken Almanya’da düştü. Britanya da bir miktar düşüş sergilerken, İtalya ve Fransa bu sektördeki ürünlerinin karşılaştırmalı üstünlüğünün arttığına işaret eden bir iyileşme sergiledi (OECD, 1987: 216). Yapısal uyumun açık bir işareti olarak, bilgi ve iletişim teknolojilerinde yatırım ve verimlilik kayda değer bir artış sergiledi: Bu sektöre mal edilebilecek gelir payı 1980-1996 yılları arasında üç katına çıktı.

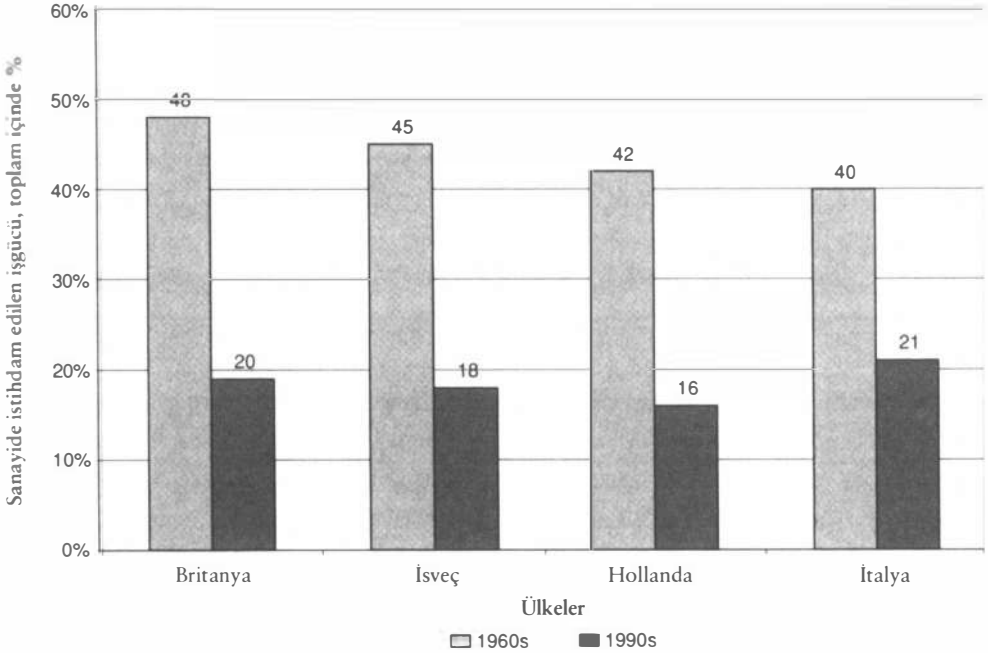
1980’de Avrupa’nın bilgi ve iletişim teknolojisi sektöründen elde ettiği gelir, ABD düzeyinin yalnızca üçte biri kadardı; 1996’da bu oran ABD’ninkinin yarısına erişmişti. Bunun hasıladaki artışa önemli bir etkisi oldu: 1990’ların ilk yarısı boyunca bilgi teknolojisi hasıladaki artışın yalnızca üçte birini teşkil ediyordu, aynı on yılın ikinci yarısında ise bu sektör, bu alandaki hasılanın yarısını oluşturuyordu. Bu ikinci pay aynı sektörün ABD’de 1990’ların ilk yarısındaki verimlilik payına denkti; bu da, Avrupa’nın modern teknolojinin yayılımı bakımından ABD’yi yalnızca beş yıl geriden takip ettiğini gösteriyordu. Bu branşlardaki yatırım payları İsveç, Hollanda, Finlandiya ve Britanya’da, ABD düzeylerine yaklaşmıştı. Ancak on beş Avrupa Birliği ülkesinde her 100 beyaz yakalı işçiye düşen kişisel bilgisayar sayısı 60 iken, ABD’de bu rakam 118’di. 1998’de Avrupa Birliği’nde yaşayan her yüz kişiye ortalama 20 kişisel bilgisayar düşerken, bu oran ABD’de 100’e 51 idi. Devasa uçurumlar üye ülkelerin kendileri arasında da mevcuttu: İrlanda ve İsveç’te 100 beyaz yakalıya 93 kişisel bilgisayar düşerken, Portekiz’de bu rakam yalnızca 27 idi. Diğer yandan, Finlandiya ve İsveç’te her 100 kişiye 60 cep

telefonu düşüyordu ve bu rakam ABD'dekinin neredeyse iki katıydı (34). Her 100 kişiye düşen cep telefonu sayısı Danimarka'da yalnızca 19, Fransa'da 22'ydi.

Bilgi ve iletişim teknolojileri sektöründe Batı Avrupa'daki üretim GSYH'nin %4,2'sine erişti. Yalnızca İrlanda (%7,6), İsveç ve Finlandiya'da (her biri yaklaşık %6), bu sektörlerdeki verimliliğin GSYH'deki payı Amerika'nın %6,8'lik düzeyiyle kıyaslanabilir durumdaydı. Her ne kadar istihdam yaratımı 1990'lar boyunca genelde yavaş seyrete de, bu yılların ikinci yarısındaki net istihdam yaratımının %75'i, işgücünün en az %40'ının yüksekokul eğitilmiş olduğu yüksek teknoloji sektörlerinde gerçekleşti. Bu, modern yapısal değişimlerin bir başka açık göstergesiydi. Her ne kadar ABD'nin bir miktar gerisinde kalsa da, Avrupa teknolojik ve yapısal değişimleri yakından takip etti (*Council of Europe*, 2000: 37, 108-9, 115, 117).

Yeni sektörlerdeki büyümenin yanında, yeni teknolojilerin uygulanmaya başlanmasıyla eski sektörlerin birçoğunda yenileme ve yeniden canlandırmaya –ya da “melezleştirmeye”– bağlı olarak, eski ve yeni sektörler arasında ayrım yapmak gitgide zorlaşıyordu. Sözelimi, bazı makine sanayisi sektörleri elektronik ile yakından ilişkili bir hale geldi. Makine mühendisliği, hassas cihaz mühendisliği, elektrik mühendisliği, elektronik ve iletişim sektörleri arasındaki bağların artmasından yenilikler ortaya çıktı. Bu dört alanın bileşimi “mekatronik” olarak adlandırılmaya başlandı.

Bazı emek-yoğun işlemler, işgücü maliyetinin daha ucuz olduğu ülkelere kaydırıldı. Hollandalı çokuluslu şirketler, daha 1970'te sahip oldukları işgücünün dörtte üçünü yurtdışında istihdam ediyordu (Jones ve Schröter, 1993: 25). En modern teknoloji sektörleri ve hizmetlerine yönelmiş olan en ileri ülkeler, güçlü bir sanayiden kaçış eğilimiyle öne çıktı. Yüzyılın son otuz yılı boyunca, imalat istihdam edilen işgücünün payı azaldı: Britanya'da %48'den %20'ye, Hollanda'da %42'den %16'ya, İtalya'da %40'tan %21'e ve İsveç'te %45'ten %18'e indi (bkz. Şekil 6.5). Bütünleşmiş bir Avrupa ve küreselleşmiş dünya piyasasında sermayenin serbest dolaşımı, teknoloji transferi ve ihracat olanaklarından kazanç sağlayan Batı Avrupa, dünyanın en uluslararası hale gelmiş-küreselleşmiş böl-

Şekil 6.5 Batı Avrupa'nın sanayisizleşmesi, 1960'lar-90'lar

gesindeydi. A. T. Kearney'nin küreselleşme ve enternalizasyon endekslerine göre, ABD'nin yanı sıra, en küresel on ülkenin çoğu, Britanya, İrlanda, Belçika, Hollanda, İsviçre, Finlandiya, Danimarka ve Avusturya gibi Avrupa ülkeleriydi ve Macaristan ile Polonya 1990'ların ikinci yarısında bu kategoriye doğru en fazla ilerleme gösteren ülkeler arasındaydı (Kearney, 2000). Batı Avrupa bunun sonucunda yapısal krizle başa çıkmayı başardı. Yıllık yaklaşık %10-14'e erişmiş olan tüketici fiyatları enflasyonu, 1980'lerin ikinci yarısında %3-5'e indi. Bu dönem Batı Avrupa ekonomisi için iletişim-bilgisayar devriminin uluslararası gereklerine uyumun her geçen gün arttığı bir dönemdi. Dünya piyasasında petrol fiyatlarının hareketindeki şaşırtıcı tersine dönüş, fiyatlara set çekilmesinde önemli bir rol oynadı: 1981'de 36 dolar olan petrolün varil fiyatı, 1986'nın başında 11 dolara indi.

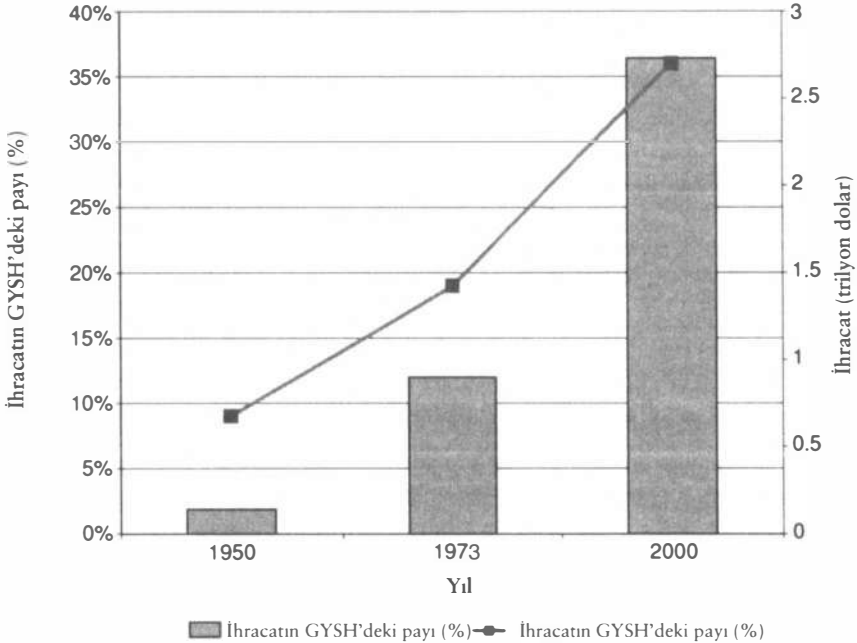
Tablo 6.4 Özel tüketimde yüzde cinsinden ortalama yıllık değişim (*Economic Survey*, 1991)

Bölge	1980-4 yıllık ortalama	1985-90 yıllık ortalama
Batı Avrupa	1,3	3,3
Güney Avrupa	0,7	4,2
Avrupa Toplamı	1,2	3,4

Özel tüketim gitgide eski haline geldi. Avrupa'nın tüketim güdüm-lü zenginleşmesinin ilk evresi boyunca birinci sıralarda gelen konut inşaatı yeniden ivme kazandı: On beş Avrupa Birliği ülkesinde 1970'le-rin başlarında yıllık %5,4 iken, 1973 ile 1979-80 yılları arasında sırasıyla % -1,2 ve %0,3'e düştü, ancak 1980'lerde yeniden yıllık yaklaşık %2'ye yükseldi. Almanya ve Avusturya'da, 1973'ten 1980'le-rin sonuna kadar süren iktisadi gerileme ya da durgunluktan son-ra, konut inşası 1990'lar boyunca yılda yaklaşık %4 artış göster-di (OECD, 2000: 57). Tüketimdeki canlılığın geri gelmesinin en be-lirgin işaretlerinden biri olarak, araba piyasası da toparlandı. 1975-1985 yılları arasında, on iki gelişmiş Batı ülkesinde yolcu ara-balarının sayısı yalnızca %5 arttı; oysa 1990'ların ortalarında, ara-baların sayısı 1980'lerin ortalarındaki düzeyi %78 aştı. Turizm de yeniden ivme kazandı. Kitle tüketiminin en dinamik biçimde geli-şen sektörlerinden biri olan uluslararası turizm, 1950-1960 arasın-da yıllık %10'dan fazla artış gösteriyordu. 1975-1982 yılları ara-sında sektördeki büyüme yavaşlayarak %3,8'e geriledi, sonra da 1980'lerin ikinci yarısında toparlanarak yıllık %5-7'lik bir artışa erişti. 1970'te 160 milyon turist dünyayı gezmişti; 1993'te bunla-rın sayısı üç mislinden fazla bir artışla 500 milyona çıktı (Transport, 1998: 105, 146; William ve Shaw, 1998: 19). Özel tüketim böyle-lelikle 1980'lerin ikinci yarısından itibaren tekrar hızlı bir artış gös-terdi. Özel tüketimde, 1980'lerin ilk yarısındaki yıllık %1'in biraz üzerindeki artış, ikinci yarısında yerini yıllık %3-4'lük artışa bırak-tı (bkz. Tablo 6.4).

Tablo 6.5 1990 fiyatlarıyla mal ihracatı, GSYH'nin yüzdesi cinsinden (Maddison, 2001:363)

Ülke	1950	1973	1998
Fransa	7,6	15,2	28,7
Almanya	6,2	23,8	38,9
Hollanda	12,2	40,7	61,2
Britanya	11,3	14,0	25,0
Dünya Ortalaması	5,5	10,5	17,2

Şekil 6.6 Avrupa ihracatı, 1950-2000

Savaş sonrası refahın diğer önemli unsuru olan ihracat da iyileşti. Batı Avrupa ihracatı petrol krizi öncesinde yıllık yaklaşık %8 büyüyordu, ancak 1980'lerin ilk yarısında yıllık %3,3'e düşmüştü. Ancak, 1980'lerin ikinci yarısında yıllık neredeyse %5'lik bir artış gö-

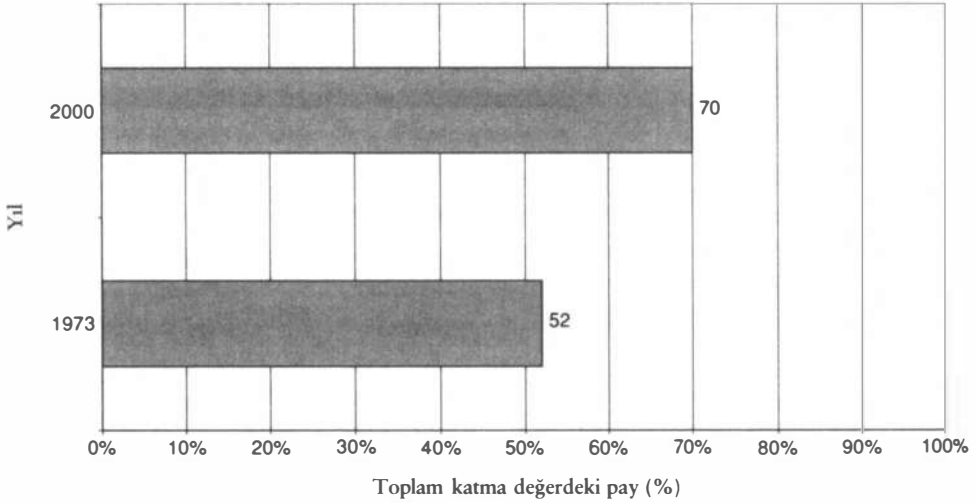
Tablo 6.6 Hizmet sektörü devrimi: toplam katma değerın yüzdesi cinsinden hizmet sektöründeki katma değer (OECD, 2000:63)

Ülke	1970-3	1999
Fransa	55,3	72,8
Almanya	50,0	68,9
Hollanda	55,7	71,3
İsveç	58,3	69,6
Belçika	52,1	72,1
Britanya	6,5	73,2
AB-15 toplamı	52,2	69,6

rüldü. Dış ticaret yeniden güçlendi. Her ne kadar savaş sonrasında ki çeyrek yüzyılda görülen oranda büyümese de, 1973'ten sonra hız kazandı (bkz. Şekil 6.6). İhracat Batı Avrupa ekonomilerinde başka hiçbir yerde ve daha önce hiç olmadığı kadar önemli bir rol oynamaya başladı (bkz. Tablo 6.5).

Artan ihracat ve değişen fiyat eğilimleri, cari işlemler dengesini de istikrara kavuşturdu. Petrol krizi öncesinde Batı Avrupa'nın 1970, 1971 ve 1972'de sırasıyla 2,2 milyar dolar, 5 milyar dolar ve 6,7 milyar dolar cari hesap fazlası vardı. 1973'ten sonra devasa miktarda cari hesap açıkları ortaya çıktı. 1974'te 4,4 milyar dolar fazladan, 1974'te 12,3 milyar dolar bütçe açığına geçildi. 1980'de bu açık neredeyse 38 milyar dolara erişti. Ancak bundan sonra cari açıklar küçülmeye başlayarak sonunda yerini sekiz yıl boyunca yıllık ortalama 28 milyar doların üzerinde seyreden muazzam bütçe fazlalarına bıraktı (*Economic Survey*, 1991).

Sabit sermaye birikimleri ve yatırımlar, birkaç yıldır görülen olumsuz rakamlardan sonra, yıllık %5,7'lik artışın olduğu petrol krizi şoku öncesindeki dinamizmi yeniden kazandı. Yıllık büyüme oranı da Batı Avrupa'da 1980'lerin sonlarında %3,1'e çıktı. Öte yandan, Altın Çağ'daki istisnai büyüme tekrarlanmadı: Batı Avrupa'nın en gelişmiş on iki ülkesi, 1950-1973 yılları arasında %3,9'luk, 1973-1998

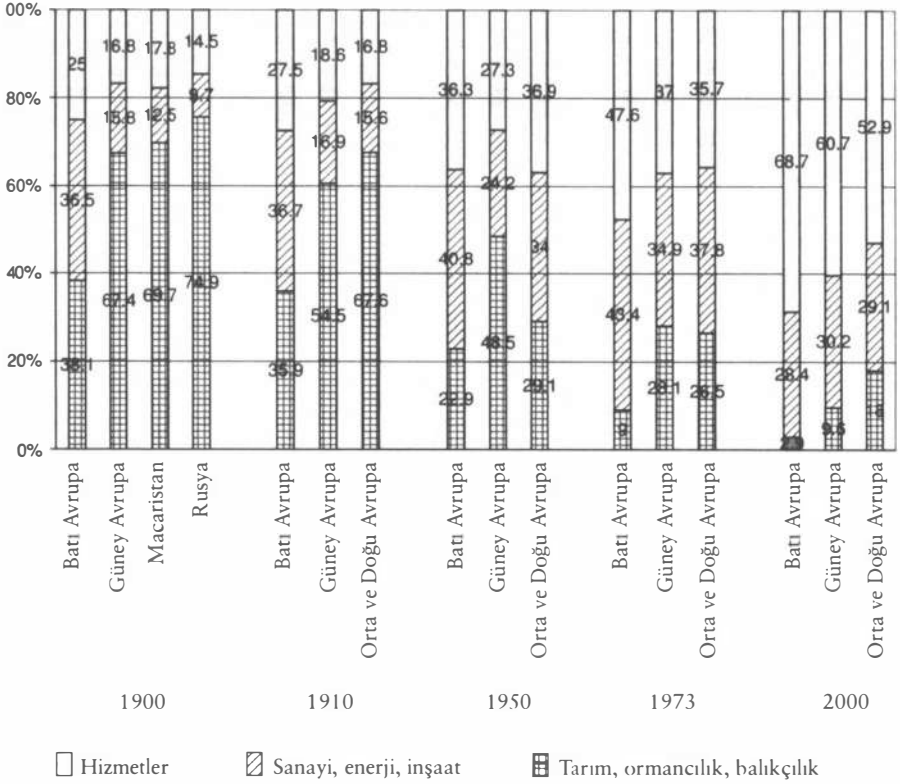

Şekil 6.7 Hizmet devrimi: Avrupa Birliği'nde (15 ülke) hizmetlerin toplam katma değerdeki payı (%)

yıllarında ise yalnızca %1,7'lik bir büyüme kaydetti (*Economic Survey*, 1991).

Küreselleşme, sürmekte olan ve daha hızlı seyreden yapısal değişime yeni bir ivme getirdi. Hepsi de önceki onyıllarda başlamış süreçler olan tarımsal nüfusun “ortadan kalkması” sanayileşmeden kaçış ve hizmet sektöründe devrim hızını iyice artırdı. AB’nin on beş ülkesinin tarımsal nüfusu 1970’te %13,5 oranındayken, 1999’da %4,6’ya düşmüştü. Sınai nüfus oranı da yine yüzyılın son otuz yılında %41,1’den %29,1’e indi. Bu ülkelerin hepsi, söz konusu dönemde tam bir “hizmet devrimi” yaşadılar (bkz. Şekil 6.7 ve Tablo 6.6): Bu sektörde istihdam %45’ten %66,4’e çıktı (OECD, 2000: 40-1).

Batı Avrupa’da çalışan nüfusun %50 ila %70’ini istihdam eden ve GSYH’nin yaklaşık %70’ini üreten hizmet sektörünün gitgide artan bu önemini biraz açıklamak gerekir. Tarımsal ve sınai faaliyetlerin, önceki dönemlerde tarımın ayrılmaz unsurları olan bazı safhaları, yüzyılın ikinci yarısında belli bir bağımsızlık kazandı ve hiz-

Şekil 6.8 Ekonomi sektörlerine göre istihdam yapısı, 1900-2000

met sektörleri haline geldi. Sözgelimi, hasadın taşınması ve kurutulması kadar, ekim ve bitkilerin korunmasıyla ilgili aşamalar da bağımsız şirketler tarafından üstlenildi. Tarım, aktif nüfusun yalnızca %2-3'ünü istihdam ederken, tarıma yönelik hizmet sektörü bir %10-15'lik kısmını daha istihdam etmektedir. Üretim içinde istihdamın azalması da yine sanayi sektörü içinde üretim ve hizmetlerin birbirinden ayrılması ile ilişkilidir. Modern sanayi firmaları, daha önce merkezi konumda olan muhasebe ve enformasyon gibi hizmet faaliyetlerini ve bazı örneklerde araştırma ve geliştirmeyi dahi dışladılar. Bölgesel hizmet merkezleri oluşturuldu ve bunlar sanayi şirketlerine çalıştı. Bir OECD raporunda belirtildiği gibi:

Teknolojik ilerleme, imalat sanayisi ile hizmet sektörü arasındaki ilişkinin doğasını değiştiriyor ve sonuç olarak bunlar gitgide daha çok birbirini tamamlayıcı hale geliyorlar. Hatta bu, zaman zaman “ürünlerin kay-dileşmesi” diye söz edilen, mamul mallarındaki hizmet içeriğinin artmasının en önemli nedenlerinden biri; bu aynı zamanda hizmetlerin “sanayileşmesini” de teşvik ediyor. (OECD, 1987: 256)

Gelişmiş Batı ülkelerinde, yüzyılın son çeyreğinde hizmetler, ekonominin ana sektörü haline geldi. Uzmanlaşmış hizmet kolları etkinliği ve verimi artırdı. Dolayısıyla, gelişen bir hizmet sektörü uzmanlık artışının ve tarım, sanayi ve hizmetlerde yeni bir bileşimin yansımasıdır (bkz. Şekil 6.8).

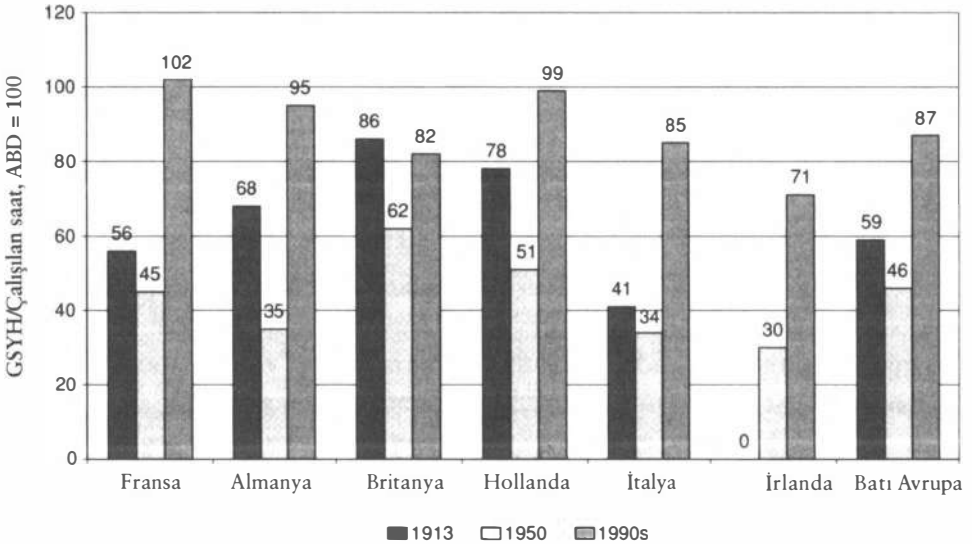
Yapısal değişimler, yeni beliren sektörlerde randıman değerinin daha yüksek olması nedeniyle, işgücü verimliliğindeki artışa büyük katkı sağlarken, büyük ölçüde azalan tarımsal ve sınai işgücü de öncesinden çok daha fazla üretiyordu. Batı’nın en ileri ülkeleri, iş verimliliklerini 1950-1973 yılları arasında yaklaşık üç misli ve yüzyılın son çeyreğinde %76 daha artırdı (bkz. Şekil 6.9 ve Tablo 6.7).

Küreselleşme ve Avrupa Birliği’nin genişleme ve bütünleşme süreci, Güney Avrupa’daki eski periferi ülkelerine ve Kuzey Avrupa ülkelerinin bazılarına Avrupa’nın iktisadi canlanışından pay almak ve yüzyılın ikinci yarısında başlamış olan Batı Avrupa’yı yakalama sürecinde başarı sağlamak için yeni bir fırsat kapısı açtı.

Güney ve Kuzey’in eski periferi ülkeleri –İspanya, Portekiz, Yunanistan, İrlanda ve Finlandiya– hem petrol krizi, hem de dünya çapındaki yapısal krizden darbe almış olsa da, Orta ve Doğu Avrupa’yı etkisi altına alan düzeyde bir çaresizlik yaşamadı (bkz. 4. Bölüm). Onun yerine, bunlar kısa süren bir derin ekonomik sıkıntı döneminin ardından krizden çıkmayı başardı ve bölgenin Avrupa Topluluğu’yla bütünleşmesiyle refah devam etti. Hiç kuşkusuz, petrol krizi ve değişen dünya ekonomisinin ilk darbesi İspanya’yı sarsmıştı. Ülkenin enerji tüketiminin neredeyse dörtte üçü, büyük kısmı ithal edilen petrole bağımlıydı. Petrol ithalatı harcamaları 1973’tə toplam ithalat harcamalarının %13’ü iken, %42’nin üzerine –İspanyol ihracatının toplam değerinin üçte ikisine– sıçradı.

Tablo 6.7 İşgücü verimliliği, saat başına GSYH, 1990 fiyatlarıyla uluslararası dolar cinsinden (Maddison, 2001:351)

Ülke	1913	1950	1973	1998
Fransa	2,88	5,82	18,02	33,72
Almanya	3,03	3,99	14,76	26,56
Britanya	4,31	7,93	15,97	27,45
Batı Avrupa (12 ülkenin ortalaması)	3,12	5,54	16,21	28,53

Şekil 6.9 Batı Avrupa'da işgücü verimliliği, 1913-90'lar

1974'ün sonuna gelindiğinde, petrol krizi 15 yıllık ekonomik ilerlemeye son vermişti. Ertesi yıl, GSMH'deki artış oranı %5,4'ten %1,1'e indi. 1976-8 dönemi boyunca, büyüme düzeylerinde hafif bir iyileşme kaydedildi ve yıllık ortalama %2,8 oldu. Buna rağmen, bu rakamlar "mucize" yıllarının büyüme düzeyinin yalnızca üçte biri ve Avrupa Ekonomik Topluluğu ülkelerindeki hâkim düzeyin yarısı kadardı. (Harrison, 1985: 175)

Yatırımlar, hızlı bir hacim artışı döneminin ardından, 1975-1978 yıllarında yıllık %2-4 azaldı. İşsizlik oranı 1974-1982 yıllarında %3'ün altından %17'nin üzerine çıktı. Ani yüksek enflasyon, fiyatların 1977 yazında %37 artmasına neden oldu; fiyat artışı 1965-1972 döneminde yıllık %6,4 olmuştu.

Ekonomideki bu çarpıcı yön değişimine rağmen, İspanya periferi ülkelerine özgü yapısal kriz batağına düşmedi. Francisco Franco'nun Kasım 1975'teki ölümünden sonra, İspanya demokratik bir dönüşüm yaşadı. Soğuk savaş yılları boyunca Batı'nın gizli müttefiki olan İspanya, Batı'nın ortağı ve kısa süre sonra da onun bir parçası oldu. 1978 itibarıyla, ülke yapısal krizle mücadelede olumlu işaretler vermeye başlamıştı. Doğrudan yabancı yatırımlar da bu iyileşmede büyük rol oynadı. Çokuluslu şirketler modern sektörler kurdu ve rekabetçi ihracat kapasiteleri oluşturdu. Sınai iş verimi 1970-1980 arasında %76 arttı. İspanyol işgücü verimliliği 1970'te Britanya'yı %14 geriden takip ediyordu; 1980'de İspanya %14 öne geçmişti. Bunalımlı 1970'ler boyunca sınai verim yaklaşık üçte iki oranında arttı. Tarım da modernleşmişti. Avrupa modelini örnek alan İspanya 1970'lerde tarımsal destekleri sekiz mislinden fazla artırdı. Traktörlerin sayısı iki mislinin üzerine çıktı. İşgücü verimliliği, 1970'leri kapsayan on yıllık sürede altı buçuk misli, tarımsal verimlilik yaklaşık dört misli arttı (Nadal vd., 1987: 271, 274, 292-3, 308).

Adolfo Suarez yönetimi Avrupa Topluluğu yolunda yeni adımlar attı. 1978'de İspanyol ihracatının yaklaşık yarısı ve sanayi ihracatının %72'si Topluluk ülkelerineydi. 1976-85 dönemi boyunca ihracat yıllık %7,9 büyüdü. 1974-1979 yılları arasında yabancı turist sayısı da üçte bir oranında arttı ve turizm geliri iki mislinin üzerine çıktı. Hükümet ile sol muhalefet partileri arasında imzalanan Ekim 1977 tarihli *Pacto dela Moncloa* ile bir ücret tabanı belirlendi ve ülkenin enflasyonla başa çıkmasına katkı sağlandı. Yıllık %15 ila %25 arasında değişen tüketici fiyat artışları, 1985'ten itibaren yavaşlayarak tek haneli sayılara indi. Bu arada, pesetanın %20 devalüasyonu İspanya'nın ihracattaki rekabet gücünü artırıyordu (*Economic Survey*, 1991; Harrison, 1985).

Plan Energético Nacional^{e*} uygun olarak tüm enerji sistemi modernleştirildi. Petrol krizinden sonra İspanyol petrol tüketimi 1980'e kadar dörtte birden fazla artmaya devam etti, ancak bu tarihten itibaren, Batı örneğini izleyerek, 1980'lerin ortalarına kadar aynı oranda geriledi. Bunun tersine, maden kömürü, doğal gaz, hidroelektrik enerji ve hepsinden çok nükleer enerji tüketimi yükseldi (Nadal vd., 1987: 358).

Portekiz'in geçmişi pek çok bakımdan İspanya'ninkine benzerdir. Öte yandan, 1973-75'teki iktisadi durgunluk muhtemelen Portekiz için daha ağır bir darbe oldu, çünkü bir siyasal devrimle çakıştı. Sömürge imparatorluğu da çöktü. Eski sömürgelerden gelen yaklaşık yarım milyon kişilik muazzam bir mülteci ordusu, 1973-5 yıllarında yaklaşık %8'lik bir nüfus artışına yol açtı. Buna ilaveten, yıllık 120.000 kişi rakamlarına erişmiş olan önceki yılların Portekiz'den Batı Avrupa'ya doğru göçü, hızlı bir düşüş gösterdi. İşsizlik %5,5'ten %14'e fırladı. Süresiz bir siyasal kaos, kitlesel mitingler ve protesto gösterileri, hızla yükselen ücretler, kamulaştırmalar ve geleceğin belirsizliği, petrol krizi ve devrimin hemen sonrasındaki döneme damgasını vurdu. İthal buğday, şeker ve petrolün fiyatı önce iki, sonra üç ve dört misline çıktı. Fiyatlar 1974'te %38'lik bir yükselme kaydetti ve 70'li yıllar bitene kadar kabaca yıllık %25 arttı. 1974'ün ilk sekiz ayında Portekiz'in ticaret açığı ikiye katlanarak 2 milyar dolara tırmandı. Temmuz 1976'da döviz rezervleri, Nisan 1974'teki düzeyin %14'üne inmişti. 1975'te hem sınai verim hem de GSYH, sırasıyla %5,4 ve %3,7 azaldı. Yatırımlar beşte bir oranında düştü. "1976-77'de Portekiz ekonomisinde topyekûn bir çöküş her an gelebilecek gibiydi" (Morrison, 1981: 111).

Beklenen olmadı. Çarpıcı gerileme kısa süre sonra durduruldu. Batı dünyası, barışçıl bir dönüşüme destek olmak, komünizm tehdidini geri püskürtmek ve Portekiz'i Batı saflarına dahil etmek üzere devreye girdi. Eylül 1975'te EFTA (Avrupa Serbest Bölge Birliği) Danışma Komitesi Portekiz'de çok partili bir siyasal demokrasi hâkim olur ve komünistler ile solcu sendikalar durdurulursa, değişim

* *Plan Energético Nacional*: (İsp.) Ulusal Enerji Planı – ç.n.

sürecine destek olacaklarını açıkça ilan etti. Nitekim Kasım 1975'te yapılan tam da buydu. Portekiz'e özel statü verildi: EFTA pazarı Portekiz ürünleri için gümrük vergisinden muaf hale gelirken, ülkeye –1985'e kadar– kendi gümrük tarifelerini ve diğer ithalat kısıtlamalarını kaldırması için ek süre tanındı. Buna ilaveten Kasım 1975'te “Portekiz sanayisinin kalkınması ve yeniden yapılanması için” kredi alan özel şirketlerin yatırımlarının %40'ını finanse eden bir EFTA kredisi verildi. Dahası, EFTA 1973'te Avrupa Ortak Pazarı ile bir anlaşma imzalamış olduğundan, Portekiz Avrupa Topluluğu'nun harici bir üyesi de oldu. 1976'dan başlayarak Portekiz sanayi ürünleri Topluluk pazarına gümrüksüz girerek kısa süre sonra ülke ihracatının yarısını kapladı. Bakanlar Konseyi de finansal destek sağlama konusunda anlaştı. Komisyon, “Avrupa tarafından Portekiz demokrasisine verilen destek, en göz alıcı biçimde gösterilmelidir” diyordu. Portekiz 1977'de tam üyelik için başvuruda bulundu, ancak ekonomisi takviye edilene dek beklemek zorunda kaldı. Avrupa Yatırım Bankası, Batı Alman ve Amerikan hükümetleri, İsviçre Merkez Bankası, Avrupa Bakanlar Konseyi ve IMF, Portekiz'i yardım ve krediye boğdu: 1975-1977 arası verilen miktar yaklaşık 2 milyar dolardı. Sermaye girişi devam etti ve 1979'da ithal sermaye miktarı 6 milyar dolara erişti. Portekiz ekonomisi yıllık %25 büyüdü. Serbest piyasanın tüm üstünlüklerinden yararlanan Portekiz, 1986'da Avrupa Birliği'nin eşit bir üyesi oldu (Morrison, 1981).

Ardından, modern yapısal değişimler geldi. Elektrik sanayisi, motorlu araçlar ve diğerleri, imalatla toplam katma değerdeki paylarını %18'den %29'a yükseltirken, geleneksel makine sanayisi, gıda, tütün ve metal üretimi, 1988'i izleyen on yılda %35'ten %21'e geriledi (Commission, 2000: 195). Sanayi verimi 1977-1990 yıllarında yıllık %5,5'lik çarpıcı bir artış gösterdi. 1974 ve 1976 yılları arasında ani bir düşüşten mustarip ihracat toparlandı ve 1980'lerin ikinci yarısında, bazı yıllar %14-16'lık olmak üzere hızlı bir yükselme kaydetti (*Economic Survey*, 1991).

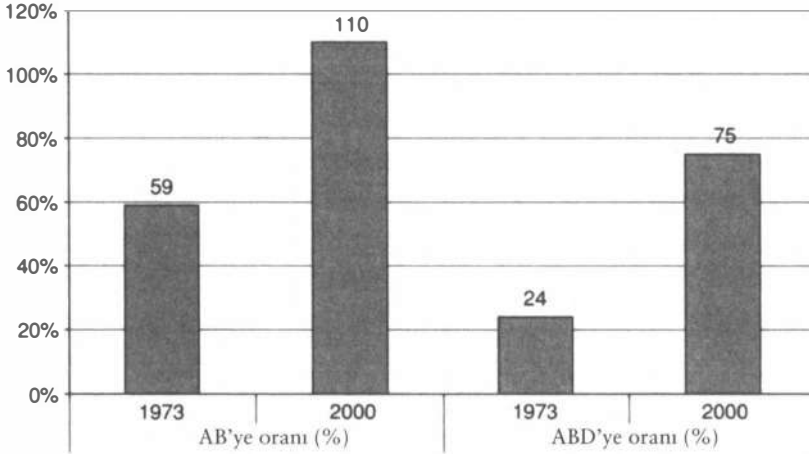
Bu esnada Yunanistan, 1970'lerin ortaları ve sonlarındaki sarsıntıyla başa çıkamayarak, ekonomide bir yavaşlama yaşadı ve durgunluk noktasına yaklaştı. 1960-1979 yılları arasında bu ülke kişi başı

gelirini neredeyse üç katına çıkarmıştı; ancak Avrupa Birliği'ne katıldıktan sonra, 1980-1998 yıllarında Yunanistan'ın kişi başı gelir düzeyi, Avrupa Birliği'ninkinden yavaş bir seyirle, yalnızca %26 arttı. Daha ileri Batı'ya yaklaşmak yerine, Yunanistan'ın konumu görece geriledi.

İrlanda da 1973'ün ekonomik krizinden sert darbe aldı. Perakende satışlar 1970'ler boyunca %10'luk düşüş gösterdi. 1973-1981'de İrlanda'nın ticaret hacminin %26 düşmesiyle dış ticaret açığı büyüdü. 1960'larda yıllık ortalama %4,4'lük bir artışla yükselen reel gelir, 1973-1981 arası %1,1 artış oranına indi. Ancak bu ülke, daha çok petrol krizinin patladığı yıl olan 1973'te Avrupa Topluluğu'na girdiği için, önemli bir gerileme yaşamadı. 1980'lerin başında, yabancı sermaye girişi net milli tasarrufları aşıyordu. Çokuluslu şirketler modern, ihracata yönelik sektörlerin kurulmasına aracılık etti: 1980'de elli beş büyük yabancı firma İrlanda'nın sınai üretiminin yaklaşık beşte birini, ancak İrlanda sanayi ihracatının neredeyse üçte ikisini gerçekleştiriyordu. 1950'lerin sonlarında toplam ihracatın yalnızca %6'sını oluşturan sanayi ihracatı, 1980'de ülke ihracatının %60'ına çıkmıştı. İhracatın artış oranı 1975-1990 yılları arasında yılda ortalama %8,5'le, Japonya'ninkinden sonra dünyada en hızlı ikinci artış oranıydı. Gayrisafi hasıla 1970'lerde yıllık %4 arttı.

İrlanda ihracatı coğrafi olarak yeniden Avrupa'ya yöneldi. 1973'ten önce İrlanda ihraç mallarının dörtte üçünü alan Britanya, artık yalnızca üçte birini alıyordu. İrlanda'nın ihracat performansı imalattaki çarpıcı yapısal değişimlere dayanıyordu. Tıbbi, hassas ve optik aletler, elektrikli makineler, haberleşme donanımları ile kimyasallar gibi modern sektörlerin verimi 1988-1998 yıllarında toplam katma değer %30'undan %48'ine yükselirken, geleneksel makine sanayisi, gıda, tütün ve metal imalat sektörleri %49'dan %34'e geriledi (Commission, 2000: 195).

1990'larda İrlanda ekonomisi yılda ortalama %6,6 oranında büyüdü. Sonuç, etkileyici bir rakipleri yakalama süreci oldu: 1973'te İrlanda'da ortalama gelir AET ortalama gelir düzeyinin yalnızca %59'u kadardı; 1998'de AET ortalaması aşılmış, ABD düzeyinin %75'ine erişilmişti (bkz. Şekil 6.10). Ülke 1960'ta kişi başı GSYH

Şekil 6.10 İrlanda'nın kişi başı gelir düzeyi, 1973-2000

bakımından OECD ülkeleri içinde on dokuzuncu sırada yer alırken, 1998'de onuncu sıraya yükselmışti ve ondan daha yüksek gelir düzeyine sahip yalnızca beş Avrupa ülkesi vardı (*Survey* 2000: 170; OECD, 2000: 42, 57, 63).

Sovyetler Birliği'nin çökmesinden sonra, ağır bir ekonomik kriz Finlandiya kalkınmasını durdurdu ve ülkenin ihracat ve üretiminde kökten bir yeniden yapılanmayı gerekli kıldı. Finlandiya II. Dünya Savaşı'ndan beri ihracatının en önemli hedefi olan Sovyet piyasasına bel bağlamak yerine, artık Batı piyasalarında rekabet edebilecek sanayiler geliştirmek zorundaydı. Bu durum zorlu bir dönüşüm döneminin yolunu açtı. 1989-1993 yılları arasında, Finlandiya'nın kişi başı GSYH'si %14 düştü. Ancak 90'ların ikinci yarısında Finlandiya, savaş sonrası kazanımlarını sağlam temellere oturtmuş olarak, teknolojisini ve ekonomik yapılanmasını yeniledi. Ülke bazı yüksek teknoloji ürünlerinde Avrupa'nın teknoloji liderlerinden biri haline geldi ve 1990'ların sonunda İsveç'in gelir düzeyini aştı. Yüzyılın sonunda, teknolojik kalkınma düzeyi, makroekonomik parametreler, kamu kurumlarının etkinliği ve genel mikroekonomik koşulları te-

mel alan Dünya Ekonomik Forumu'nun Büyüme ve Rekabet Gücü endeksinde Finlandiya en üst sırada yer alarak, ABD, Kanada, Almanya, Hollanda ve İsviçre'yi geride bıraktı. Fin ekonomik mucizesi Avrupa'dakilerin en göz alıcılarından biriydi: 1913'te Finlandiya'nın iktisadi kalkınma düzeyi İrlanda, İspanya ve Macaristan'la denk olup, ülke kıtanın görece az gelişmişler grubuna dahildi. Ancak, gitgide konumunu güçlendiren bu ülke iki savaş arası dönemde İskandinav sanayileşme modeline göre çoktan gelişmiş duruma gelmişti. Ülkenin kişi başı GSYH'si 1913-1950 yılları arasında iki misli arttı ve 1950-1973 yıllarında yine artarak iki buçuk katına çıktı. Finlandiya, 1990'larda görkemli bir yeniden yapılanma ile, Avrupa'nın ekonomî liderlerinden biri haline geldi.

Avrupa'nın eskiden görece geri kalmış durumdaki bu periferi ülkeleri muazzam dış yatırımlar, kamusal ve özel çokuluslu kuruluşların katılımı ve Avrupa Ortak Pazarı'nın sağladığı üstünlükler sayesinde iktisadi kalkınmalarını hızlandırdı. Bilhassa çokuluslu şirketlerin 1980'lerin ikinci yarısı boyunca bu ülkeleri planlı Avrupa Ortak Pazarı'na giriş için bir basamak olarak kullanmaları dolayısıyla, küreselleşme, aradaki teknolojik uçurumun daha da küçülmesini getirdi. Elektronik ve diğer yüksek teknoloji sektörlerine yapılan yatırımlar, yapısal modernizasyonda ve hızlı büyümede belirleyici rol oynadı. Yapısal krizin yaşandığı yıllarda bu ülkeler yeniden canlandı ve 1980'lerin büyük bölümünde ihracatın neden olduğu bir büyüme sağladı. Batı Avrupa ihracatı, sabit fiyatlarla 1973-1992 yılları arasında %113 artarken, İspanyol ihracatı tavan yaparak %330 arttı. Öte yandan, işsizlik oranı yine yüksek kaldı: 1990'larda İspanya'da %20, İrlanda'da %12. Enflasyon da yüksek oranlarda seyretemeyi sürdürdü ve tüketici fiyatları yıllık %15-20 arttı. Ancak özel tüketim artışı yılda %4-5'le hızlı bir seyir izledi. 1973'te Britanya'nınkinin üçte ikisinden az olan İrlanda ve İspanya'nın işgücü verimliliği, 1992'de Britanya düzeyinin %90'ına yükseldi.

Akdeniz ülkeleri de Batılı ülkelerin yapısal dönüşüm modelini izledi. Tarımsal ve sınai istihdamdaki hızlı düşüş (birincisinde toplamın %5-10'una, ikincisinde %25-35'ine) ve hizmet istihdamında çarpıcı yükseliş, Batı'dakiyle benzer eğilimlerdi (Mitchell, 1998: 929-

Tablo 6.8 Kalkınmada liderler (Kişi başına GSYH 1973-98)

Yıl	İrlanda	%	İspanya	%	Finlandiya	%	Portekiz	%	Batı Avrupa	%
1973	6867	100	8739	100	11.085	100	7343	100	11.534	100
1998	18.183	265	14.227	163	18.324	165	12.929	176	17.921	155

Tablo 6.9 Akdeniz ve Kuzey ülkeleri: Kişi başına GSYH (Batı Avrupa= 100) (Maddison, 2001: 276-8, 330'a dayanarak)

Yıl	Finlandiya	İrlanda	İspanya	Portekiz	Yunanistan
1950	93	75	52	45	42
1973	96	60	76	64	66
1998	102	102	79	72	63

34). 1970'de GSYH'nin yarısını üreten hizmet sektörleri, yüzyılın sonunda İspanya, Portekiz ve Yunanistan'da GSYH'nin üçte ikisinden fazlasını sağlıyordu (Mitchell, 1998: 929-34). Bu bölge ülkelerindeki büyüme oranı Batı Avrupa ortalamasını aştı. İrlanda'da büyüme oranı bu ortalamanın üç katı fazlaydı. 1998 itibarıyla, Finlandiya ve İrlanda Batı Avrupa ortalamasını aşarken (bkz. Tablo 6.8) İspanya, AB'nin kişi başı ortalama GSYH'sinin yaklaşık %80'ine, Portekiz ise neredeyse dörtte üçüne erişti (bkz. Tablo 6.9). İşlerinde tek istisna Yunanistan'dı: 1950-1970 yılları arasında çarpıcı bir seyir izleyen arayı kapama süreci, yüzyılın son çeyreğinde yerini görece bir gerilemeye terk etmişti (*Survey*, 2000: 166).

Karma ekonominin ve refah devletinin sarsılması

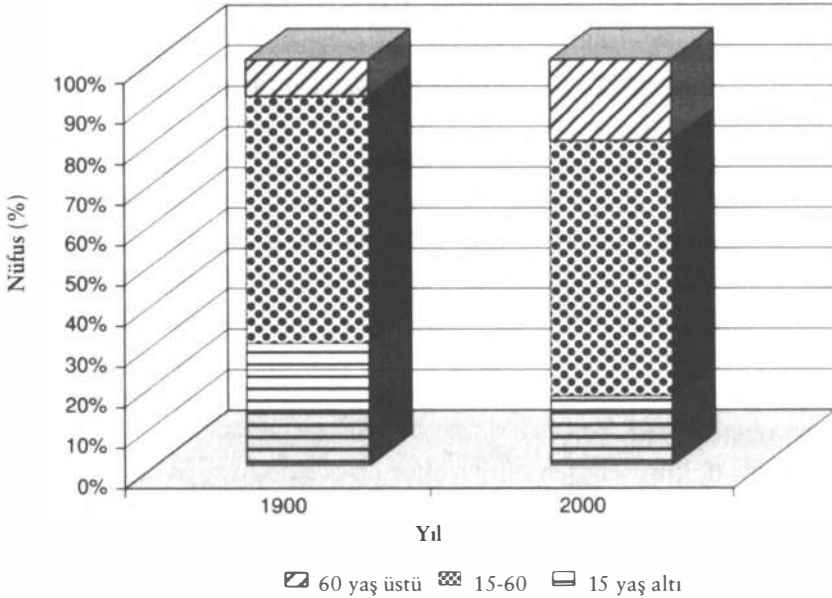
Küreselleşen dünya sisteminde yapısal değişimin gerekleri olan tüm bu gelişmeler ve artan rekabetçilik, savaş sonrası Batı Avrupa'nın düzenlemeleri olan karma ekonomi ve refah devletini tartışmalı hale

getirdi. Bazı örneklerde refah tedbirleri karşılıksız ve bir bakıma fazla lüks hale gelmişti. Onu eleştirenlere göre, bu sistem ekonominin sırtında aşırı bir yük, aşırı yüksek üretim maliyeti yaratarak rekabet gücünü azaltıyordu. Avrupa refah harcamalarına, ABD ve Japonya'nın yatırdığından iki buçuk kat daha fazla para yatırıyordu. Küreselleşmenin uluslararası rekabeti keskinleştirdiği bir dönemde, bu olgu belirleyici olmaya başlamıştı.

Bunun yanı sıra, değişen demografik durum refah harcamalarındaki artışı tırmandırıyordu. Demografik eğilimler 20. yüzyıl sonunda bir hayli değişmişti. Gerek ölüm, gerek doğum oranları bu dönemde hızla düştü. 20. yüzyıl başlarında Batı'da ölüm oranı 1000 kişide 14-20, Güney'de ise 1000'de 25-30 idi; 20. yüzyıl boyunca ölüm oranı yarı yarıya ya da üçte bir daha azalarak 1000'de 10 düzeyine düştü ve bölgeler arası keskin farklılıklar ortadan kalktı. 20. yüzyılın ikinci yarısında çocuk ölümlerinde radikal bir azalma ve gelişen tıbbi tedavinin belirleyici rolü, tüm yurttaşlara eksiksiz, devlet güvenceli sağlık sigortası uygulayan ve annelik yardımı da dahil çeşitli yardımlar sağlayan refah devletinin avantajlarıyla daha da katmerlenmişti. Başka birçok etmen de buna katkı sağlıyordu: Barınma, çalışma, beslenme koşullarının ve yaşam biçiminin iyileşmesi bunlardan bazılarıydı. Sonuç olarak, ortalama yaşam süresi muazzam bir biçimde arttı. Yüzyılın başında bu süre Batı'da yaklaşık 50 yıl, Güney'de 30 ila 40 yıl kadardı; yüzyıl ortasında, Batı'nın ortalama yaşam süresi 67 yıla ve yüzyıl sonunda, 76 yıla yükseldi. Akdeniz ülkeleri yüzyıl sonunda Batılı ülkelerdeki düzeye erişti.

Öte yandan, 1950'de 1000'de 15-18 ya da kadın başına 2-2,5 çocuk düzeyindeki doğum oranları, yüzyıl sonunda 1,5 çocuğa düştü. 1990'larda kadın başına çocuk sayısı İngiltere ve Fransa'da 1,7, Almanya ve İspanya'da 1,2 olarak hesaplandı. Bu rakamlar üreme düzeylerinin altındaydı ve bu, yüzyılın son yirmi-otuz yılında bir nüfus azalmasına yol açtı. Doğurganlık oranının nüfusun çoğalması için gerekli düzeye karşılık geldiği son dönem 1970'lerin başlarıydı.

Kökten değişen ölüm ve doğurganlık oranları nüfusun önemli ölçüde yaşlanmasına yol açtı. 1950'de (on beş yaşın altındaki)

Şekil 6.11 Nüfusun yaşlanması, Batı Avrupa, 1900-2000

genç nesil Britanya, Almanya, Fransa ve İtalya'da nüfusun kabaca dörtte birini ve yaşlılar (altmış yaş üzeri) yalnızca %14'ünü oluştururken, 2000'de genç neslin nüfustaki payı %17'ye düştü, yaşlı nüfusun oranı ise %20'ye yükseldi (bkz. Şekil 6.11) (Livi Bacci, 2000: 171).

Toplunun aktif, üretken kesimleri azalırken yaşlı ve emekli nüfus büyüdüğü içindir ki, refah harcamaları sıçrama gösterdi. Fransa'da 1960'ta bir emekliyi dört çalışan finanse ediyordu; 2000'de her bir emekli başına yalnızca iki Fransız çalışan düşüyordu. Bu demografik eğilimlerin devam etmesi halinde, 2020'de emekli/çalışan oranı eşitlenecektir. Hesaplamalara göre, gelişmiş ülkelerde emeklilik harcamaları yirmi yılda iki katına çıkacaktır. Çok büyük reformlar yapılmazsa, emeklilik yardımları bir iki yıl içinde %50 azalabilir. Fransa, hükümetle halk arasındaki sürtüşmelerden sonra, 21. yüzyılın ilk yıllarında emeklilik planını değiştirmeye zorlanmıştır.

Avrupa, kısmen azalan nüfus ve işgücü nedeniyle, bir göç kıtası haline geldi. Bir bölümü yasadışı olan göçmenler 20. yüzyıl sonunda bu bölgedeki nüfusun yaklaşık %9-10'unu teşkil eder hale geldiler. 1970 ortalarından itibaren yoksulluk da arttı ve başa çıkılması gereken bir sosyal mesele haline geldi. 1980'lerin ortalarında Batı Avrupa'da ulusal gelir düzeyinin yarısından az gelirle geçinen 50 milyon insan vardı. Bu durum refah devletinin sırtındaki finansal yükü önemli ölçüde artırdı. Refahın yüksek olduğu yıllarda görece kolay olan bu iş, yeni koşullar altında zorlu bir finansal yüke dönüşmüştü. Birer saatli bomba gibi işleyen demografik ve toplumsal tehditler, varolan sosyal güvenlik planlarını uzun vadede savunulmaz duruma getirdiler.

Dahası, küreselleşen dünya ekonomisinde Avrupa ülkeleri, çok daha düşük ücretlere sahip ve kıyaslanamayacak kadar düşük sosyal harcamaları olan diğerleriyle rekabet etmek zorundaydı. Refah devletlerinde iş maliyetleri, sosyal yardımlarla neredeyse iki katına geliyordu. Amerikalı ve Asyalı rakipler çok daha düşük sosyal maliyet ve daha rekabetçi bir konuma sahip olduğundan, bu durum Avrupa refah sistemleri için sorunu daha da şiddetlendirdi. Küresel ekonomide,

Yatırımcılar, ücretler, iş ve çevreyle ilgili kısıtlamalar, vergi yükleri vb. bakımından en uygun koşulları arayıp bulabileceklerdir. Bu şekilde, piyasa rekabetinin elzem tedbirleri ... hükümetleri, yatırımcılar üzerindeki yükü ve sosyal sorumlulukları dünya ekonomisindeki en küçük ortak paydaya indirmeye zorlamakta — bir alçalma yarısını teşvik etmekte. (Rupert, 2000: 80)

Bu değişimler, Steen Mangen'in işaret ettiği gibi,

rasgele sıralanmış olgular değildir: Çoktan beri yerleşmiş ve en azından 1970'lere kadar az çok istikrar sağlamış dayanışma, adalet, evrensellik gibi herkesi kucaklayan refah ilkeleri uzlaşısını kökünden zayıflatırlar ... 1980'lerden beri, daha esnek stratejilerin oluşturulması gereği gitgide daha çok vurgulanmaktadır ... bunlar genelde alıcılar için hukuki hakların azalması anlamına geldiği halde ... 1980'lerde sürekli maliyet kontrolü gayret-

lerine rağmen, uluslararası mukayesede Avrupa Birliği devletlerinin çoğu en savurgan devletler arasında kalmaya devam ediyor. (Mangen, 1997: 521)

Küreselleşmiş, denetimden muaf dünya ekonomisi, refah devleti için ciddi bir tehdit demektir. Devlet denetimleri ile mülkiyeti, neo-liberal iktisatçılara göre, gırtlak gırtlığa rekabet ortamına uygun değildir. Karma ekonomi daha yüksek hedeflere ulaşmanın aracı değildir ve refah devleti, neo-liberallerin görüşüne göre, çözüm değil, sorunun ta kendisidir. Neo-liberal ekol, devlet denetimlerinin olmadığı, kendini düzenleyen bir piyasa sistemine geri dönüşü savunuyordu. Aynı zamanda, özgürlüğü, kendini düzenleyen piyasa sistemi ile bir tutuyordu. Neo-liberal ideoloji, düşük vergilendirmeyi desteklemesiyle Batılı toplumlara hitap ediyordu.

G-7 ülkeleri, dünyanın lider ekonomik güçlerinin tümü ve onların oluşturup maddi kaynak sağladıkları uluslararası finans kurumları, en çok da Uluslararası Para Fonu (IMF) –Dünya Bankası’nın eski baş iktisatçısı Nobel ödüllü Joseph E. Stiglitz’in dediği gibi – “ideolojik bir hararetle piyasanın egemenliğinin” en önde gelen savunucuları oldular (Stiglitz, 2002: 12-13). “Reagonomi”^{*} “merkezi devlet”e karşı olup, etkin vergi indirimlerinden yana olan ve devletin mukavelelerden çıkmak ve başlıca kamu sektörlerini özelleştirmek suretiyle piyasadan çekilmesini savunan ideolojik temelli bir tahahhüttü. Mayıs 1979’da Margaret Thatcher’ın seçim zaferinden sonra Britanya’da da, daha önce Savunma Bakanlığı ve (2000 hastaneyle) Ulusal Sağlık Hizmetleri tarafından karşılanan birçok hizmet de özel sektöre bırakıldı. Daha önce kamulaştırılan şirketler kısa süre sonra tekrar özelleştirildi. Almanya ve İtalya da aynı modeli izledi ve 1980’lerin ortalarından itibaren Fransa da kervana katıldı. Jacques Chirac’ın seçim zaferinden sonraki on sekiz ay içinde, sosyalist hükümet tarafından kamulaştırılmış olan hemen hemen tüm şirketler yeniden özelleştirildi. Franco sonrası İspanya, 1980’lerin ortalarından itibaren bu modeli aynen uyguladı.

* Reagonomi: ABD Başkanı Ronald Reagan ile ekonomi sözcüklerinin birleştirilmesiyle iktisatçı Paul Harvey tarafından ortaya atılmış bir terim; Reagan ekonomisi – yay.h.n.

Bu, karma ekonomiye ciddi bir darbe ve refah devletine ayrı bir ideolojik meydan okuma oldu (Atkinson, 1999). Batı Avrupa ülkelerinin devlete ait sektörlerinin özelleştirilmesi 1980'ler ve 1990'lara denk gelen bir kaç yılda tamamlandı. Refah kurumlarını ortadan kaldırmak yine de epey güç, hiç rağbet görmeyen bir külfet oldu. Seçimle iş başına gelen hükümetler Avrupa'daki refah sistemine zıt tedbirler alma riskine girmeden önce iki kez düşünmek zorunda kalıyordu. Bazı hesaplamaların gösterdiğine göre, refah kurumları olmasaydı, 1980'ler ve 1990'larda istikrarsız iş piyasası ve ekonomik durum içindeki öngörülemez riskler ve belirsizlik yüzünden, Almanya ve Hollanda'da orta sınıfın yaklaşık beşte biri, en azından bir süreliğine yoksulluk sınırının altına düşecekti (Goodin vd., 1999). Orta sınıf için bile güvenliğin kefil olan refah devleti rağbet görmeye devam etti. Refah devleti ayrıca toplumsal barışa ve modern çağda ekonomik refahın önemli bir unsuru olan eğitime ücretsiz erişime hizmet etmeyi de sürdürüyordu. Bunun sonucunda, kıtanın en gelişmiş ülkelerinde yüzyılın son yirmi yılındaki zorlu dönemde bile, sosyal harcamaların GSYH'deki payları azalmadı, hatta bazı örneklerde arttı. OECD'nin 2002 raporuna göre, refah devletinin yeniden bölüştürme etkinliği, yüzyılın son on yılında bile GSYH'nin dörtte birine erişmişti. Bazı durumlarda sosyal yardım harcamaları %20'den fazla artış gösterdi. Ekonomik büyümede lider İrlanda, 1970'lerde sosyal yardım harcamalarını iki katına çıkardı ve 1980'ler ve 1990'larda aynı gidişatı sürdürdü; İrlanda bu harcamaları %35 artırırken, kişi başına aile ve çocuk yardımları %56 arttı. Aynı yıllarda İtalya ve Fransa sosyal himaye yardımlarını sırasıyla %31 ve %25 artırdı. Kişi başına düşen işsizlik yardımı %37 ve yaşlılık yardımı %14 arttı (*European Commission*, 1971-80: 137; 1998-9: 150-6). Nitekim, Avrupa Birliği'nin on iki ülkesi 1995'ten önce ortalama olarak GSYH'lerinin %26'sını sosyal korunma harcamalarına ayırdı. Öte yandan, kültürel ve siyasal gelenekler, ülkeler arasında önemli farklar yaratıyordu: Portekiz, Yunanistan ve İspanya gibi Güneyli üyeler GSYH'lerinin yalnızca %20'sini sosyal yardım hedeflerine harcarken, Hollanda ve Danimarka gibi Kuzeyliler aynı hedefler için %30-32 oranında har-

cama yaptılar. İşveren katkıları da yine çok büyük bir eşitsizlik sergiledi: Fransa, İtalya ve İspanya %50'nin üzerinde ağır işveren katkı primi talep ediyordu ki bu oran Britanya'dakinin iki katı, Danimarka'dakinden yedi kat fazlaydı.

Refah devleti zorlu bir döneme girmiştir ve reformdan geçmesi gerekmektedir. Bazı yardımların, bilhassa “lüks” olanların kırılması, emeklilik yaşının yükseltilmesi ve diğer uyarlamalar gündemdedir ve süreç devam etmektedir. 21. yüzyılın refah devleti, ayakta kalmayı başardığı takdirde, kuşkusuz 20. yüzyıl insanların bildiğinden farklı bir şey olacaktır.

Küreselleşme ve eşitsizlik

Küreselleşme ve Avrupa'nın entegrasyonu, sermaye ve malların serbest dolaşımının bütünlüştürmüş bir Avrupa'da daha fazla mal ve hizmet üretimi ve paylaşımına yol açmasıyla, merkezdeki Avrupa ülkelerinin bir çoğuna ve periferi ülkelerinin bazılarına olumlu etki yaptı. Uluslararası sahnenin tümünün girişimci faaliyetlerine açık hale geldiği bu dönemde kaynak tahsisi de gelişti.

Ulus devlet, sınırların kalktığı bir dünyada, insan faaliyetini örgütlemek ve ekonomik faaliyetleri yönetmekte yapay, hatta işlevsiz bir birim haline gelmiştir. Bu devlet hakiki hiçbir ortak ekonomik çıkar grubunu temsil etmemekte, ekonomik faaliyetin akışına anlamlı hiçbir tanım getirmemektedir. (Ohmae, 1993: 78, aktaran Rupert, 2000)

Mark Zacher'e göre ise,

Dünyanın ... üç yüz yıldan uzun bir süredir siyaseten secde ettiği ... West-phalia tapınağının kaideleri yıkılmakta. [Westphalia Anlaşması (1648) ile oluşturulan sistem] devleti kendi sınırları dahilinde mutlak ya da tek ege-men güç olarak kabul ediyordu ... Dünya, son derece özerk devletlerin oluşturduğu bir sistemden, bunların gitgide artan ölçüde karşılıklı bağımlılıklar ağıyla sarmalandığı bir sisteme doğru giden kökten bir dönüşüm süreci içinde. (Zacher, 2000: 480, 519-21)

Küreselleşme ve çokuluslu şirketlerin muazzam sınır ötesi yatırımları, hiç kuşkusuz Batı Avrupa'nın ıslahı ve zenginleşmesine katkı sağladı. Küreselleşmenin sağlam yeri ve küreselleşen dünya ekonomisinden gelen muazzam gelir ile Avrupa ülkelerinin kendi aralarında ki çokuluslu faaliyetler genelde kötü durumdaki sektörlerin yeniden canlanmasına yardım etti. Sözgelimi, uzun süredir ekonomisini yeniden yapılandırma mücadelesi veren Britanya, çokuluslu şirketlerin büyük yararını görmüştü. 1967'de neredeyse tamamı Britanyalı şirketlerin elinde olan gerileme trendindeki kâğıt sanayisi dev çokuluslu yatırımlar ve teknolojik modernizasyonla yenilendi: 1997'de sanayinin kapasitesi, Amerika, İsveç, Finlandiya ve Hollanda menşeli şirketlerin işi devralmasıyla yaklaşık %60 arttı. Zor durumdaki Britanya otomobil sanayisi, Nissan ve BMW yatırımlarıyla benzer bir dönüşüm yaşadı.

Nissan'ın 1986'da açılan Sunderland fabrikası, Britanya motor sanayisi için işgücü verimliliğinde yeni bir ölçüt getirdi ... Japonların gelişi, 1980'lerde Britanya motor sanayisindeki en göze çarpan değişim olurken, diğer yabancı şirketlerde kısmi bir rönesans gerçekleşiyordu ... Denizaşırı ülkelerden sermaye ve teknoloji akışı bu sanayinin yenilenmesine büyük katkı sağladı. (Owen, 1999:164-5, 256, 279)

Honda, Toyota, General Motors, Ford ve Peugeot, hepsi bu yenilenmeden pay alıyordu. Yeniden canlanan televizyon üretiminin neredeyse tamamı, 1996'da Britanya televizyonlarının %86'sını üreten Japon, Koreli ve Tayvanlı çokuluslu şirketlerin eseri idi. Çok sayıda ortak girişim ve çokuluslu yatırım, başka birçok Batı Avrupa ülkesinde benzer sonuçlar verdi.

Ateşli taraftarları, her ülkenin küreselleşmeden kazanç sağladığını savunuyor. Onlara göre sermaye, en çok kâr getireceği yere yatırılacak ve dolayısıyla düşük ücretlerin olduğu gelişmekte olan ülkelere akacaktır. "Üçüncü Dünya" ve "merkez ve periferi" gibi eski kategoriler anlamlarını yitiriyor. "Mal üretimi ve emtia borsası zincirleri ulusal ve bölgesel sınırların üzerinde, altında ve çaprazlama işleyerek, zamana sıkıştırılmış kendi uzamsal ilişkilerini yarattıkları

için” eşitsizlikler gitgide yok oluyor. Dahası, küreselleşme aynı zamanda görece daha gelişmiş ülkelerin toplumsal ve siyasal eğilimlerini de gitgide küreselleştiriyor. Bunu, toplumsal yakınsama ve küresel demokratikleşme izliyor. Kimileri ekonomi, siyaset, kültür ve askeri örgütlenmelerin tümünün küreselleştiği ve coğrafyanın sona erdiği bir çağ olarak küresel sivil bir toplumun yükselişinden dem vuruyorlar (Lal, 1980; Dunning, 1993; Mittelman, 1995).

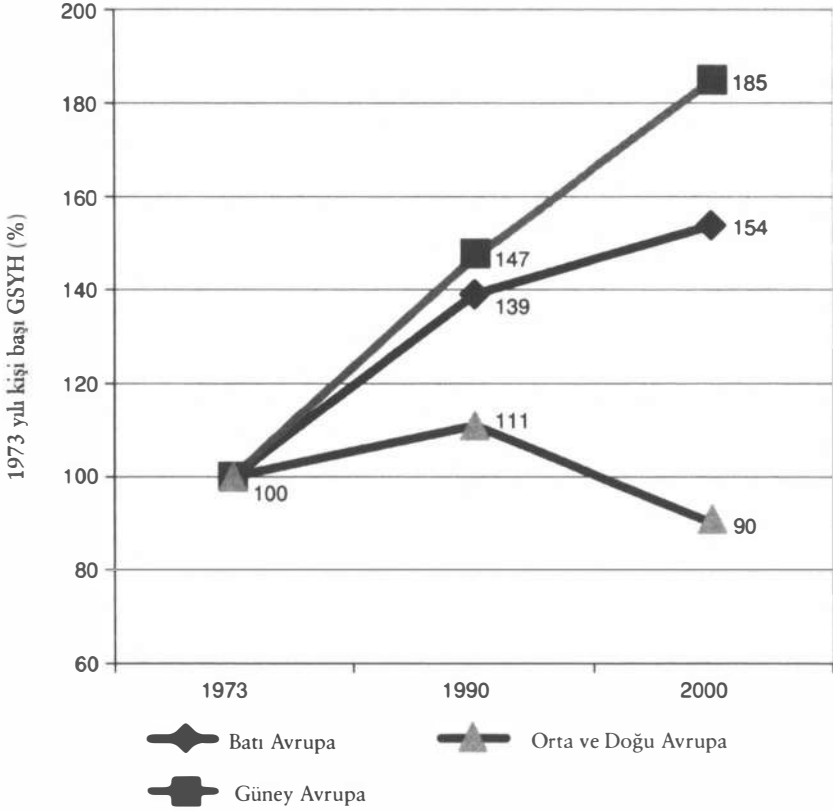
Öte yandan, küreselleşmeden küresel fayda sağlanacağı fikrine şiddetle karşı çıkanlar da var. Andrew Hurrell ve Ngaire Woods eşitsiz bir ilişkinin doğacağını vurgulamaktadır:

Devletler arasındaki eşitsizlik önemli bir mesele ... Basitçe söylersek, küreselleşme dünyanın farklı bölgelerini farklı biçimde etkiliyor ... Bir bölgedeki görece güçsüz devletler için ... küreselleşme onların başına gelen ve tepki vermeleri gereken bir süreç. Bir dereceye kadar, daha güçlü olanın kurallarını kabul edip etmeyeceklerine dair bir seçim yapmak zorundalar; her ne kadar günümüz dünya ekonomisinde ... bu kuralları kabullenmek dışında pek seçenekleri olmasa da... (Hurrell ve Woods, 2000: 528-9, 531)

Küreselleşme karşıtı görüşlerin bazıları çok daha aşırı olup, küreselleşmenin yalnızca zengin ülkelerin çıkarlarına hizmet eden ve yoksul periferi ülkelerinin sömürüsü ve yıkımını katmerlendiren emperyalizmden başka bir şey olmadığını savunuyor.

Kalkınmanın farklı aşamalarındaki iki ekonomi biraraya getirildiğinde, piyasa güçlerinin doğal işleyişi, bunların başlangıçtaki eşitsizliklerini daha da büyütme eğilimindedir ... Ticaretle yaratılan kutuplaşma, faktör [yani sermaye ve emek] hareketliliğiyle daha da derinleşir. Daha yüksek kazançların cazibesıyla, geriden gelen ülke kendi sermayesi ve vasıflı emeğini de gelişmiş olan ülkeye kaptırır. (Alam, 2000: 63)

Kim haklı, kim haksız? Küreselleşme “iyi” mi yoksa “kötü” mü? 20. yüzyılın son çeyreğindeki bu kritik dönem kuşkusuz kutuplaşmanın artışına dair ciddi kanıtlar sunuyor. Bu dönem boyunca, Batı Avrupa ve Japonya da dahil gelişmiş Batı dünyasında kişi başı GSYH,

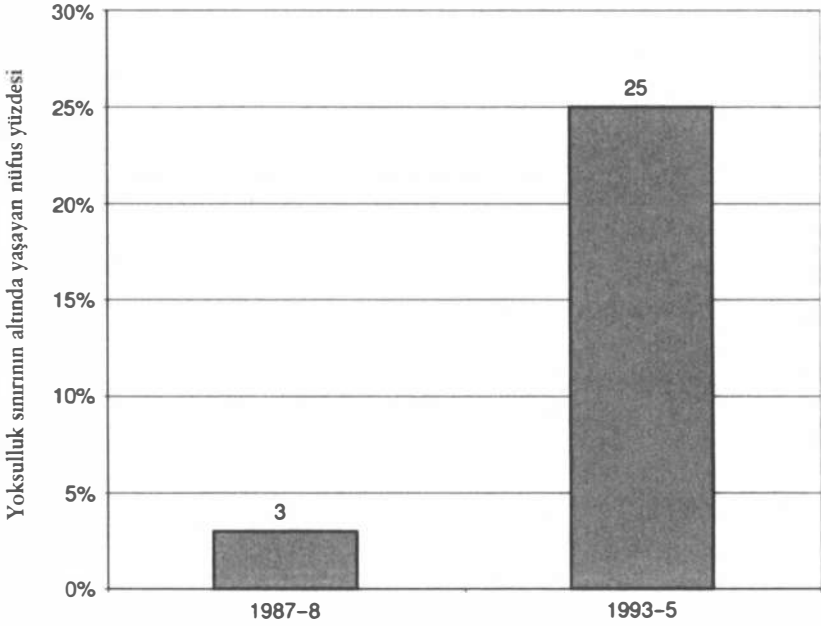

Şekil 6.12 Bölgesel eşitsizlikler (kişi başı GSYH), 1973-2000

yıllık yaklaşık %2 artış gösterdi. Latin Amerika’da yıllık büyüme oranı %0,99. Afrika yıllık %0,001 büyüme oranıyla neredeyse bir durgunluk dönemi yaşadı. Eski Sovyetler Birliği’nin devamı olan devletler de dahil Orta ve Doğu Avrupa’da GSYH yıllık %1,10 geriledi. Bölgeler arası dengesizlikler ya da gelir farklılıkları, 1950-1973 yılları arasında 15:1 oranından 13:1 oranına düşerken, 1973-1998 arasındaki küreselleşme dönemi boyunca artarak, 13:1’den 19:1’e çıktı (Maddison, 2001: 126).

Orta ve Doğu Avrupa'da 1990'lardaki göz alıcı dönüşüm süreci de daha fazla kutuplaşma doğurdu. Ülke piyasalarının teknolojik-yapısal uyum sağlanmadan olgunlaşmamış bir biçimde dışarı açılması tarımın (neredeyse %50'lik) ve sanayinin (%23-35) gerilemesine yol açtı. Bu bölgeyle gelişmiş Batı Avrupa arasındaki uçurum 1973-2000 yılları arasında genişleyerek, yaklaşık 1:3'ten 1:4 oranına çıktı (bkz. Şekil 6.12). En iyi performansı gösteren Orta Avrupa ülkelerinin kayıplarını telafi ederek 1989'daki GSYH düzeylerine yeniden erişmeleri tam on yıl aldı. Çöküş öncesi GSYH düzeylerinin yaklaşık yarısına erişmiş olan ve 1990 düzeylerine ulaşmaları için muhtemelen bir on yıl daha gereken Rusya, Ukrayna ve Belarus'ta ise bu henüz gerçekleşmedi. İstatistikler sosyal sonuçlara ilişkin de bir fikir veriyor: 1989'da Rus nüfusunun yalnızca %2'si yoksulluk sınırında (ölçüt olarak günde 2 dolarlık gelir düzeyi kullanıldı) yaşıyordu; 1998'de Rusların %23,8'i yoksuldu ve çocuk nüfusunun yarısı bunlara dahildi. Şekil 6.13 Orta ve Doğu Avrupa'da yoksulluk oranlarındaki yükselişi açıkça gösteriyor.

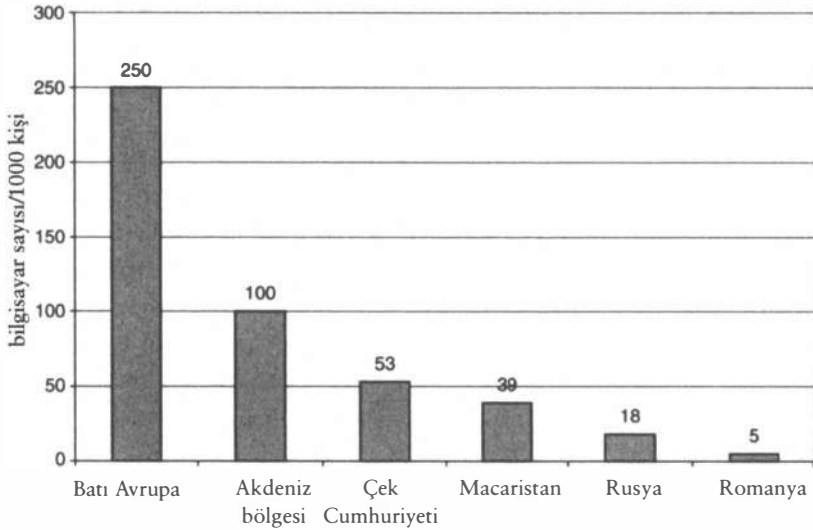
Yüzyılın ikinci yarısı boyunca büyüyen merkez-periferi eşitsizliği her yerde aynı şekilde seyretmedi. Lloyd Reynolds, Üçüncü Dünya'nın iktisadi büyümesini analiz ederken, otuz yedi ülkeyi dört gruba ayırdı ve bunların küreselleşmeye karşı reaksiyonlarında muazzam farklılıklar buldu: Reynolds, Üçüncü Dünya ekonomilerini yüksek büyüme, ılımlı-büyüme, düşük büyüme ve sıfır büyüme sergileyenler olarak grupluyordu. Periferideki dört grup arasındaki büyüme eşitsizliği çarpıcıydı: İlk grup yıllık ortalama %3,5 büyümeye erişirken, ikincisi %2,7, üçüncüsü yalnızca %1,7 ve dördüncüsü %0,3'lük yıllık büyüme kaydetmişti (Reynolds, 1985: 390-1). Yüzyılın son çeyreğinin tamamında, (Japonya hariç) Asya en yüksek büyüme oranına erişti: %5,46. Bu, Batı Avrupa'nın büyüme hızından iki buçuk misli fazlaydı. Kişi başı bazına uyarlandığında bile, Asya'nın yıllık büyümesi %3,54'tü ve dönem boyunca kişi başı geliri neredeyse iki katına çıkarmaya yeten bir rakamdı bu. Angus Maddison'ın hesaplamalarına göre bir yüzyıl boyunca durgunluk yaşamış olan (kişi başı GSYH artışı 1820-1870 yılları arasında %-0,11, 1870-1913 yıllarında %0,38; 1913-50 yıllarında %-0,02) Asya'da-

Şekil 6.13 Orta ve Doğu Avrupa’da Yoksulluk (7 ülke, 1980ler-1990’lar)

ki birçok periferi ülkesi yüzyılın ikinci yarısında büyük bir değişim geçirerek, 1950-1973 yıllarında %2,95 ve 1973-98 yılları arasında %3,54 yıllık büyümeyle hızla kalkınmakta olan ülkelere, “küçük kaplanlara” dönüştü (Maddison, 2001: 126). Japon ve Amerikan yatırımları bu göz alıcı arayı kapama sürecinin ortaya çıkmasında etkin rol oynuyordu.

Avrupa’da yaşananlar, küreselleşme karşısındaki tepkilerde, periferideki ekonomiler arasında benzer bir farklılığı yansıtır. Geleneksel Batı Avrupa merkez ülkeleri 1973-1998 yıllarında %2,03’lük yıllık büyümeye erişirken, İspanya aynı dönemde yıllık %2,47, Portekiz %2,88 büyüdü; 1973’e dek Batı Avrupa’dan daha düşük bir büyüme hızına sahip olan Britanya’nın eski periferisi İrlanda, yüzyılın son çeyreği boyunca 2 1/3’lük bir artışla yıllık %4,75’lik bir büyüme düzeyine erişti.

Şekil 6.14 1000 kişiye düşen kişisel bilgisayar, 1995

Aynı dönemde 1973-1998 yılları arasında, çarpıcı bir dengesizlik eski devlet sosyalizmi ülkelerinin dönüşümünde de kendini gösterdi. Orta Avrupa'nın eski Sovyet bloku ülkeleri yıllık %0,73 büyümeye görürken, Rusya Federasyonu ve Ukrayna, sırasıyla, yılda ortalama %-1,08 ve %-2,48 geriledi.

Özetle, periferi ülkeleri kesinlikle tektip bir tepkime sergilemedi. Akdeniz bölgesi ve İrlanda'da göz alıcı bir arayı kapama süreci doğuran küreselleşme olduğu gibi, bazıları bundan kazançlı çıkmış görünüyor. Orta Avrupa çokuluslu yatırımlar ve küreselleşmeden daha fazla kazanç sağlayarak, Rusya'dan, Sovyetler Birliği'nin devamı olan ülkelere ya da Balkan ülkelerinden daha başarılı bir dönüşüm deneyimi yaşadı. Çokulusluluk endeksi, Balkanlar'da özellikle düşük olup, Sırbistan ve Karadağ'da yalnızca %5, Bosna-Hersek'te %6, Arnavutluk'ta %8, Romanya'da %10, Çek Cumhuriyeti'nde %24 ve Macaristan'da %28'dir (UNCTAD, 2003: 6).

İktisadi kalkınmada, daha fazla küreselleşmiş Orta Avrupa ülkeleri daha başarılı oldu. 1973'te Polonya, Rusya Federasyonu'nun kişi başı GSYH düzeyinin yalnızca %81'ine erişiyordu. 1998'de, bu kez Rusya'nın düzeyi Polonya'ninkinin %68'ine düşmüştü. 1973'te, Orta Avrupa'nın eski devlet sosyalizmi ülkelerinin hepsi birlikte, Sovyetler Birliği'nin kişi başı GSYH düzeyinin yalnızca %82'sine erişiyorlardı, oysa 1998'de, Sovyetler Birliği'nden kalan ülkelerin GSYH'si Orta Avrupa düzeyinin %72'sine düştü (Maddison, 2001: 185-7).

İrlanda gibi başarı örneklerinde ve Macaristan gibi (Orta ve Doğu Avrupa'ya kıyasla) görece başarılı vakalarda, küreselleşme ve bilhassa çokuluslu şirketlerin rolü modern teknolojinin yeni kurulan modern ihracat sektörlerine girmesinde etkili oluyordu. Batı Avrupa'ya bir ihracat pazarı kazandıran Macarların yeni sektörler kurma başarısı esas olarak çokuluslu yatırımların eseri idi: Yüzyılın sonunda, çokuluslu şirketler Macar katma değerinin yaklaşık yarısını, toplam ihracatın %70'ini üretiyordu. 1999'da çokuluslu dört şirket, Opel, Philips, Audi ve IBM, Macar ihracatının %30'unu üretiyordu.

Sonuç olarak küreselleşme görece geri kalmış ülkeler üzerinde tümünden olumlu ya da olumsuz bir etkiye sahip değildir. Siyasal istikrar varolduğunda, yurtiçi altyapı görece daha gelişkindir; eğitim sistemi, eğitilmiş mühendisler, bilgisayar uzmanları ve vasıflı işçi donanımının daha iyi olmasını sağlar; yerel değer yapıları ve din uluslararası düzene karşı işlemediğinde, küreselleşme olumlu bir etki yapabilir. Bazı jeopolitik avantajlar da bunda etkili olup, ülkeleri ve bölgeleri siyasal ve ekonomik bakımdan daha cazip kılabilir. Çokuluslu şirketlerin içeri sızması, yabancı yatırımlar ve serbest ticaret anlaşmalarının verdiği geniş bir piyasa fırsatı, bu gibi örneklerde fark yaratabilir. Bunlar, iç kaynakları ve güçleri harekete geçirerek, yüksek refaha ve merkez ülkeleriyle arayış kapama yarışına sevk edebilir. Avrupa ekonomisinde uluslararasılaşmanın ya da ilk küreselleşmesinin ivme kazandığı 19. ve 20. yüzyıl sonlarında bu koşullar mevcuttu ve bu sayede İskandinav ülkeleri diğerleriyle arayış kapatmıştı. 20. yüzyılın ikinci yarısında, bilhassa son çeyreğinde, Akde-

niz Avrupası, Finlandiya ve İrlanda'nın arayı kapama sürecindeki belirleyici etmen de benzer bir eğilimdi. Bu, 21. yüzyılın ilk yarısında da, en azından Avrupa Birliği'nin yeni üye ülkelerinden bazıları tarafından pekala tekrarlanabilir. Öte yandan, "periferisiz" bir kıta henüz uzak bir ihtimal gibi görünüyor.

Külfetli bir tarihsel mirasa sahip ülkeler, işlemeyen ekonomiler, güçlü kabile geleneklerine sahip nasırlaşmış toplumlar, yüksek düzeyde yolsuzluk ve eğitimsiz bir işgücü, küreselleşmenin kolay yemeleri haline gelir. Bunların kaynakları çokuluslu şirketler tarafından hortumlanır ve sömürülür, pazarları istila edilir. İstihraç sektörlerindeki doğrudan yabancı yatırımlar, yabancıların kuşatılmış bölgeleri olur. Böyle durumlarda küreselleşmenin sonuçları yıkıcı olabilir.

Öte yandan tarihsel deneyimler, en zarar verici sonuçların küreselleşmeye katılmamaktan gelebileceği fikrini veriyor. Dışarıda kalmak, büyük ölçüde çokuluslu şirketlerin tekeline girmiş olan modern teknoloji ile önemli bağları koparıyor. Bu durum, modern şirketlerin yan kuruluşlarının dış yatırımlarıyla gelen, istihdam yaratan, verimliliği hızla artıran ve sanayileşmeyi körükleyen ekonomik teşvik olanağını dışlar.

Küreselleşen dünya ekonomisi, iyi ve kötü tüm sonuçlarıyla, uluslararası düzenleme olmaksızın çok daha yıkıcı olabilir. Trilyonlarca doların çeşitli ülkeler arasında dolaştığı uluslararası finans piyasaları üzerindeki denetimin kaldırılması, uluslararası ekonominin istikrarını bozan önemli bir etken haline gelir. Sermaye piyasasının serbestleştirilmesi "sıcak paranın ülkeye giriş çıkışını denetlemesi amaçlanan düzenlemelerin soyulup atılmasını gerektirir" (Stiglitz, 2002: 65). George Soros da şu tehlikeye dikkat çekmiştir:

[tek tek devletler] küresel finans piyasalarının gücüne direnecek [durumda değil] ve pratikte, uluslararası ölçekte kural koyacak herhangi bir kurum yok ... Küresel ekonomi için kolektif karar alma mekanizması açıkçası mevcut değil ... finansal piyasalar nitelikleri gereği istikrarsız ... Me-seleyi basitçe anlatmak gerekirse, piyasa güçleri, kendilerine tam yetki verilecek olsa ... kaos üretirler ve sonunda küresel kapitalist sistemin yıkılmasına yol açabilirler. (Soros, 1998: xx, xxiii, xxvii)

Benzer bir uyarı başka bir ağızdan da tekrarlanmaktadır:

Küresel finans, kredi yaratma gücünden dolayı üstünlük sağlamış durumda ... ancak küresel finans, tehlikeli biçimde kırılgan bir durumda. Belalı bir dizi kaza onu alaşağı edebilir ... Şimdilik ... Yediler Grubu'nun (G-7) hükümetlerinin toplamı bile, küresel finans için etkin bir güvence sağlayacak bir regülasyon planı tasarlamayı başarmış değil ... Gerçekte, küresel ekonomi için kesinleşmiş hiç bir siyasal ya da yetkesel yapılanma yok. İdari teşkilatı olmayan bir idare söz konusu. (Cox, 1994: 48-9)

Yükselen küresel çevresel kaygılar ve düzenlemeler

“İdari teşkilatı olmayan idarenin” açıkça tehlikeli hale geldiği alanlardan biri, hızlı iktisadi büyümeden kaynaklanan çevresel yıkım oldu. Öte yandan, yüzyılın son otuz beş yılı çevresel yıkıma yönelik yaklaşımda bir değişime tanık oldu.

1950'ler ve 1960'ların siyasetçileri iç siyasetin ya da Avrupa Ekonomik Topluluğu için planlarının çevresel etkilerini, en iyi ihtimalle çok az kestirebiliyorlardı ... Çevre, marjinal düzeyde önemsenen, ya da hiç gündeme gelmeyen bir siyasal meseleydi. (Mc Cormick, 2001: 4:43)

1970'lerin başlarından itibaren, bu durum çarpıcı biçimde değişti. Bu dönüşümün ardında hangi sebepler vardı? Bazı büyük, yer yer trajik kazalar hem halkın, hem de siyasetçilerin gözünü açtı. Bunların ilk örneklerinden biri, 4-8 Aralık 1952 Londra hava kirliliği felaketiydi. Maden kömürü yakan eski tip ısıtma sistemlerinin kullanıldığı sınai merkezler ve yoğun şehir yerleşimlerinde, “smog” adı verilen bu dumanla karışık sisin bir facia olduğu sonradan anlaşıldı. Öte yandan, 1952 hava kirliliği felaketi aşırı boyutlara vardı: İnsanların kalın siyah duman tabakası içinde burunlarının ucunu göremediği bir haftada 12.000 Londralı öldü ve 100.000'i hastanelik oldu. Hava kirliliği sanayileşmiş gelişmiş ülkelerde katlanılmaz bir düzeye varmıştı. Londra sis faciasını kayıtlara geçiren kişi, sözlerini şöyle bağlıyordu:

Modern yönetim şehirli halkın sağlığını ve yaşamını korumaya başlamak için gereken araçları, arzuyu ve iradeyi bulabilecek miydi, yoksa kirli hava, hastalık ve ölüm yüksek düzeyde sanayileşmiş toplumdaki yararlanmak için ödenmesi gereken kaçınılmaz bedeller haline mi gelmişti? (Wise, 1968: 38, 57, 162-3)

On yıl sonra, Alman ağır sanayinin kalbi Ruhrgebiet'te, bir kez daha, bu defa 156 kişinin öldüğü bir sis faciası yaşandı.

Britanya refah devleti tepkisiz kalma lüksüne sahip değildi. Hükümetin Hava Kirliliği Komitesi başkanı Sir Hugh Beaver, Kasım 1954'te, kara dumanın yok edilmesi için sanayi emisyonları ve evsel yakıt kirliliğinin denetlenmesi tavsiyesini içeren nihai soruşturma raporunu sundu. "Temiz hava ... devlet tarafından benimsenmiş bir ulusal politika ilan edilmeli." Rapor, hava kirliliğinin, bilhassa sülfürdiyoksit emisyonunun, 10-15 yıl içinde %70-80 oranında kısıtlanmasını tavsiye ediyordu. 5 Temmuz 1956'da Temiz Hava Kanunu Britanya'da yürürlüğe girdi (Wise, 1968: 170: 174).

Benzer konular, 1977'de Kuzey Denizi'ndeki Bravo-Ekofisk sondaj teçhizatı kazası ile 1978'de Bretagne yakınlarındaki *Amaco Cadiz* tankeri kazası ve 1979'da *Khark-V* kazası ile gündeme geldi. ABD ve Sovyetler Birliği'ndeki nükleer enerji santralleriyle ilişkili bir dizi radyasyon sızıntısı tehlikesi ve kitlesel hastalanmalar da yine çevresel bilinçlenmeye katkı sağladı. Çok büyük nükleer enerji santrali kazaları bu etkiyi daha da yoğunlaştırdı: 1957'de Sovyetler Birliği'nin Ural dağları civarındaki Kıştim'de, soğutma sisteminin çalışmaması yüzünden yaklaşık 60.000 hektarlık alanın kontamine olduğu ve 10.000 kişinin tahliye edildiği Kıştim kazası ve tabii 1986'da Sovyetler Birliği ve komşusu ülkelerde muazzam bir alanda radyoaktif kirlenmeye yol açan Çernobil nükleer santralindeki patlama bunlardandı. Roma Kulübü başkanı olarak, Aurelio Peccei, 1981'de şöyle diyordu: toplum "herkesi en iyi düzeye götüreceğine inandığı, klasik ekonominin 'görünmez eli'ne artık güvenemiyor. İnsanlar, onun yerine sık sık 'gizemli bir tekmeyle' bir yerlere sürüklendiklerini görüyor" (Peccei, 1981: 9).

İnsanların gözünü açan bu kazaların yanında, hızlı iktisadi büyümenin kendisi de, sorumsuz kirliliğe karşı güvenlik kısıtlamalarına

önem kazandırdı. 1970'lerin başlarında Avrupa kıtasının neredeyse tümü sanayileşmişti. 19. yüzyılda “kara bölge” sayısı bir elin parmaklarını geçmezken, artık kıtanın büyük bölümü kararmıştı. Çok kirli sanayiler, toprağı, nehirleri ve havayı kirletiyordu. Tarımda, her zamankinden daha çok yapay gübre ve tarım ilacı kullanılıyordu. Çevreyolları şebekelerinde milyonlarca araba gidip geliyordu. Enerji tüketimi defalarca katlanarak artmış, bu da daha fazla kömür yakılması ve nükleer enerji kullanımının yaygınlaşmasıyla sonuçlanmıştı. Çevreye yönelik tehlike katlanarak artmıştı: doğal su kaynakları, nehirler ve göller yok oldu, ormanlar mahvoldu. Şehirleşen Avrupa, milyonlarca ton atıkla başa çıkmak ve temiz içme suyu sağlamak zorundaydı. Zengin, gelişmiş Batı'nın çevreyi göz ardı ederek hızlı iktisadi büyümesine devam edemeyeceğı artık ortadaydı. Kuznets Eğrisi adı verilen ve kişi başına gelirle çevre kirliliğı düzeyi arasındaki ilişkiyi yansıtmayı amaçlayan ters U şeklindeki eğrinin kullanımı bu sağduyuyu ifade ediyordu: Gelir artmaya başladıkça başta çevre kirliliğı de artıyordu. Belli bir gelir düzeyine, ya da ters u'nun tepesine ulaşıldıktan sonra ise, gelir artışı devam ettiği halde toplum çevreyi iyileştirmek için adımlar attığından, kirlilik azalmaya başlıyordu.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra nasıl ki en değer verilen şey iktisadi büyümeysen, 1970'lerin başından itibaren de, önce bir avuç entelektüel, daha sonra ise uluslararası kurumlar ve hükümetler çevreye büyük değer vermeye başladılar. İlk çığlık, 1968'de Roma'da Accademia dei Lincei'de biraraya gelen on ülkeden otuz kişilik bir grup olan özel bir dernekten geldi. Manifestoları *The Limits to Growth. A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind* (Büyümenin Sınırları. Roma Kulübü'nün İnsanlığın Durumuna Dair Tahmin Raporu) 1972'de yayımlandı. Roma Kulübü, “sınırsız büyümeyi” bir intihar politikası olduğu gerekçesiyle sert bir dille eleştiriyordu:

Dünya nüfusu, sanayileşme, çevre kirliliğı, gıda üretimi ve kaynak tüketiminde şu anki artış trendleri aynen sürdüğü takdirde, yüz yıla kalmadan, bu gezegen üzerinde büyümenin uç sınırlarına varılmış olacak. Büyümenin kasıtlı olarak sınırlandırılması[nı öneriyorlardı] ... o hedefle ve o vaatle ...

insanlık kalkınmaktan küresel dengeye doğru kontrollü, düzenli bir dönüşüme başlamaya hazır olacaktır. (Meadows vd., 1972: 24, 183-4)

Kulübün ikinci raporu *Mankind at the Turning Point* (Dönüm Noktasında İnsan) maddi tüketimi anlamsız israf boyutlarına varmış olan kalkınmış dünyadaki hızla artan tüketime karşı eleştirisini başka bir biçimde yeniden dile getiriyordu. Söz konusu bölgelerde görece bir gerileme şarttı. Buna rağmen, daha az gelişmiş bölgelerin ekonomik kalkınma ihtiyacını kabul ediyorlar ve bir “organik kalkınma, ya da farklı bir kalkınma”yı savunuyorlardı (Mesarovic ve Pestel, 1974: 3, 6).

Kıyametvari bir gelecek manzarası çizerek tüketime ve kalkınmaya karşı gelmek, bazı çevrelerde bir moda haline geldi. Sıfır büyüme kavramı, eskinin idolü olan büyümeyi tamamen reddediyordu. Rus yazar Alexander Soljenitsin’in 1973’te “Sovyet Liderlerine Mektup”unda yaptığı gibi, muhafazakâr düşünürler, yalnızca sıfır büyüme çağrısıyla yetinmeyip, kol emeğine geri dönülmesini ve onun çok daha fazla kullanılmasını önerdiler.

Bu yeni doğmuş “Yeşil Hareket” Avrupa’nın dört bir yanına yayıldı. Belçika, Almanya ve İsviçre’de Yeşiller 1980’lerin ilk yarısında parlamentoya girdiler. Çok geçmeden, Avusturya, Finlandiya, İtalya ve İsveç’te kök saldılar. 1990’larda Avrupa’nın her yerine yayılmışlardı. 1997’de Yeşil partiler Alman ve Fransız hükümetlerinde yer aldılar; 1999’da Belçika, İtalya ve Finlandiya yönetimlerinin de üyesi olmuş ve Avrupa Parlamentosu’na otuz yedi temsilci sokmuştu. Avrupa Yeşil Forumu 1998’de çevre politikalarının tüm faaliyetlere sırayet etmesinin gerekebileceğini savunuyordu: “Gerek çevre kirliliği, gerek doğal çevre ve insan sağlığına yönelik diğer zararlar ... tarım, sanayi ve ulaştırma alanlarında gerçekleşmektedir” (Kamieni-ecki, 1993: 93; McCormick, 2001: 20). Çevresel tartışmalar devlet sosyalizmi ülkelerinde muhalefet hareketlerinin bir silahı haline geldi: Macar *Duna Kör*, yapılması planlanan Nagymaros-Gab ikovo Tuna barajının inşasına muhalefet bayrağı altında rejime saldırdı; 1980’lerin sonlarında Bulgar rejimine karşı ilk büyük protesto gösterisi “ekolojik savunma” adı altında yapıldı.

Küreselleşen dünya ekonomisine yönelik bu yeni ilgi kalburüstü uluslararası örgütleri etkiledi. Birleşmiş Milletler, 1972’de Stockholm’de insani çevre konulu bir konferans düzenleyerek, bağlayıcı olmayan 109 tavsiye kabul etti. Onu uluslararası buluşmalar izledi: Aynı yıl, elli yedi ülke, deniz kirliliğinin engellenmesi konulu bir konferansa katıldı ve ardından altmış üç ülke Cenevre’de biraraya gelerek, gemi kirliliğini müzakere etti. Buna rağmen, anlaşmalar büyük ölçüde ikili düzeyde kaldı.

1985’te uluslararası çabalar büyük bir başarıyı getirdi: Sülfür emisyonunun (1993’e kadar %30 oranında) azaltılmasını öngören Avrupa protokolü imzalandı. 1985-1995 yılları arasında, Viyana Konvansiyonu, ardından Montreal Protokolü ve Londra, Kopenhag ve Viyana Nizamları, ozon tabakasının küçülmesini kanunlarla kontrol altına almak üzere beş etkili anlaşma ve düzenleme ile sonuçlandı. 1990’lara gelindiğinde, ilk olarak kloroflorokarbon gazlarının (CFC’ler) tüketimine sınır getirmek, daha sonra bunu %50 azaltmak ve ayrıca karbon tetraklorid, metil ve metil bromid kloroform gibi en zararlı CFC’lerden bazılarını ortadan kaldırmak üzere (Golub, 1998: 36) 165 ülke elbirliği yaptı. 1988’de Sofya’da 1994’e kadar azot emisyonunun azaltılması için bir Avrupa anlaşması kabul edildi. Sonraki yıl, otuz dört ülkenin katıldığı Basel anlaşması, tehlikeli atık taşımacılığı için denetimler getirdi. 1992’de Rio de Janeiro’da 176 ülke, iklim değişikliğini etkileyen faktörler üzerinde uzlaşma sağladı ve 1998’de Kyoto protokolü, 2012’ye kadar sera gazlarının 1990’daki emisyon düzeylerinin %8 azaltılması kararına vardı (Schulze ve Ursprung, 2001: 246).

Alman, Danimarkalı ve Hollandalı hükümetler, çevreyle ilgili düzenlemeler ve kıtanın “temizliğinin” öncüleriydi. Kısa süre sonra Avrupa Birliği de onları izledi. Avrupa Topluluğu’nun altı kurucu ve üç aday ülkesinin devlet başkanları Ekim 1972’de Paris’te buluştu. Bunlar, iktisadi büyümenin kendi kendine bir amaç olmadığı ve çevre koruma amaçlı faaliyetlerin hızlandırılması gerektiği şeklinde ortak bir görüş beyan ettiler. Avrupa Topluluğu’nun üç yıllık ilk Çevresel Eylem Programı Kasım 1973’te benimsendi ve onu 1977’de ikincisi ve yüzyıl sonuna kadar geçecek süreyi kapsayan üç program daha takip etti.

1970'ler ve 1980'lerde Avrupa'da bir çevresel devrim geliyordu. 1985'te Avrupa Konseyi, çevre politikalarının Topluluk faaliyetlerinin asli bir parçası olması gerektiği konusunda fikir birliğine vardı. İki yıl sonra, Tek Avrupa Senedi çevre korumasını Topluluk'un yasal yetkisi dahilinde ve temel siyasal bir alan olarak tanıınıyordu. Bu kanunla, Roma Anlaşması'na VII. Başlık (Çevre) eklendi.

Topluluk'un çevreyle ilgili faaliyeti, önleyici fiillerin yerine getirilmesi, çevreye verilen zararın öncelikle kaynağından tasfiye edilmesi ve bedeli kirletenin ödemesi ilkelerini temel alacaktır. Çevre korumanın gerekleri, Topluluk'un diğer politikalarının bir bileşeni olacaktır. (Single Act, 1987: Madde 130)

1980'lerin ortalarında, Avrupa Birliği yalnızca tepkisel ve belli vakalara yönelik (*ad hoc*) düzenlemeler getirmişti. Ancak, 1983-1986 yıllarında, yaklaşık 100 yeni düzenleme ve yönerge yürürlüğe konmuştu. Hava kalitesi ölçütleri kadar, büyük sanayi firmalarının emisyonlarına, tehlikeli atık tankerlerine ve benzindeki kurşun içeriğine getirilen sınırlamalar da bunlara dahildi. Bir dizi düzenleme, su kirliliğini hedef alarak şehirlerdeki atık suların biriktirilmesi, iç bölgelerdeki tatlı sular ve içme suları için kalite ölçütleri ve bilhassa nitratlar, suni gübre ve dışkıya karşı kirliliği azaltma yönergeleri getirdi. Yüzyılın sonunda, tüm bunlarla birlikte, onaylanan çevre kanunlarının sayısı yaklaşık 850'yi bulmuştu ve Avrupa Çevre Ajansı çalışmalarına başlamıştı.

Bunun sonucunda, Avrupa Birliği'nde suni gübre ve tarım ilaçlarının kullanımına sınırlama getirildi; 1990'ların ilk yarısında tarım ilaçlarının satışında %20 azalma oldu. Kurşun ve CFC'ler gibi başlıca kirleticilerin üretimi ve emisyonu azaldı — 1990-1995 yıllarında CFC'lerin üretimi yaklaşık %90 ve sülfürdiyoksit (SO₂) emisyonu %30 düştü. SO₂ emisyonları, 1987-1995 yılları arasında Almanya'da %60, Hollanda'da %45 azaldı. 1980 emisyon düzeylerine (on iki AB ülkesinde 25 milyon ton) kıyasla, SO₂ emisyonları 1997'de %67'lik düşüş gösterdi. Yüzyıl sonunda, ABD'lilerin emisyon düzeyi Hollandalıların düzeyinden yedi kat, Fransızlarınkinden dört kat ve Almanlarınkinden iki kat daha fazlaydı.

On yıldan kısa bir sürede, Batı Avrupa'da motorlu araç kaynaklı kurşun emisyonu %25'lik düşüş gösterdi. Benzin kaynaklı kurşun emisyonları İskandinav ülkelerinde %98, Hollanda ve Almanya'da %80 azaldı. Kurşunsuz benzin kullanımı zorunlu hale geldi. Azot oksit emisyonları 1980-1997 yıllarında neredeyse %20'lik düşüş kaydetti. 1994 tarihli sülfür protokolü, Avusturya, Finlandiya, Fransa ve Almanya'da sülfür emisyonlarının %80-90 düşürülmesi hedefi koydu (*Trends in Europe*, 1999: 190; McCormick, 2001: 184, 188-9, 229, 233). Avrupa Birliği'nde karbondiyoksit emisyonları 1995'te kişi başına 8202 kilograma düşerek, kişi başına 20.000 kilogram olan Amerika'daki düzeyin yarısından daha geriye gitmişti. Karbonmonoksit emisyonları 1995'te ABD'de kişi başına 300 kilogram iken, Britanya, İsviçre ve Hollanda'da kişi başına 60-90 kilogram arasında değişiyordu.

Kirliliğin ciddi boyutta olduğu şehirler çok daha temiz hale geldi: 1995'te, ortalama SO₂ yoğunlaşması, 1980'deki düzeyinin Stockholm'de onda birinden biraz fazlasına, Berlin'de beşte birine, Paris'te üçte birine ve Londra'da yaklaşık yarısına indi. Lizbon'un havası, Portekiz'in Avrupa Birliği'ne girmesinden sonra çarpıcı bir iyileşme kaydetti: Partikül ve sülfüroksit yoğunlaşmaları 1995'te beşte dört oranında azaldı. Avrupa Birliği'nin çevre konusundaki başarısı dünya çapında benzersizdir (*Council of Europe*, 1987-99: 214, 218-25).

Kirlilik denetimi pahalı bir uygulamadır. Bazı sanayiler için bu, toplam üretim maliyetlerinin %1'ini geçmese de, enerji, çelik, petrol, kâğıt, bakır ve kimya sanayilerinde bu oran üretim maliyetinin %5-20'sine ve yatırım maliyetlerinin daha da yüksek bir yüzdesine erişir. Çevreyle ilgili düzenlemeler kimi zaman bazı imalat kollarını çökertebilir. 1988 düzenlemelerinden sonra, Batı Avrupa'da fosfat gübresi sanayisinde yaşanan da buydu. Düzenlemeler, sevk maliyetini, toplam işleme maliyetlerinin %13-15'i kadar artırmıştı. Avrupa Birliği ve bilhassa Hollanda bayraklı gemilerin sayısı gözle görülür ölçüde azaldı (Golub, 1998: 6-10).

Küreselleşen dünya sisteminin getirdiği yeni tipte bir merkez-periferi ilişkisinden dolayı, Avrupa'nın gelişmiş ülkeleri çevresel düzenlemelerin kışkırtıcıdan sıyrılmanın bir yolunu kolayca buldu. Bunlar

çevre için en kirli sektörlerde üretimi azalttı ve çok fazla emek-yoğun sanayi kollarının yaptığına benzer biçimde, çoğu Avrupa dışındaki daha az gelişmiş ülkelerde yan kuruluşlar kurdu. Kirli sanayilerin Avrupa'dan kaçışı, 1979-1997 yılları arasında, görece az gelişmiş ülkelerin dünya çelik üretimindeki payının %14'ten %37'ye, son derece kirli tabaklama sanayisinde %26'dan %56'ya ve gübre üretiminde %20'den %45'e çıkmasından açıkça görülebilir. Avrupa'nın gelişmiş ülkeleri üretimin en kirli evrelerine kapıları kapatırken, yüksek katma değerli son evreyi kendi ülkelerinde tutuyordu. Çelik sanayisinde fırın ve kalıplama fabrikalarının çoğu kapatıldı ve burada üretilecek ürünler geri kalmış ülkelere ithal edildi. Bu durum uluslararası çapta üretimde 1975-1997 yılları arasında görülen ciddi artışa katkı sağladı: Çelikte %23'ten %43'e, hafif deride %26'dan %62'ye artış yaşandı (Jenkins vd., 2002: 295-9).

Katı çevre düzenlemelerinin önemli olumlu getirilerinden biri olarak, gelişmiş ülkeler üretim maliyetlerini düşürerek rekabet güçlerini korumak amacıyla, teknolojik yenilikler getirdi. Bir bakıma, çevre yatırımları, rekabet gücüne uzun vadeli yatırım olarak düşünülebilir. Yüksek çevre dostu standartlarını karşılayan Avrupa Birliği ürünleri, diğer pazarların bazılarında daha çok rağbet görebilirdi. Çevre denetimine yönelik yeni yeşil teknoloji ve hizmetler de yabancı piyasalarda satılabilir hale geldi. 1990'da çevre kirliliğini önlemeye yönelik 200 milyar dolarlık bir dünya piyasası vardı ve eko-sanayiler Avrupa'da 600.000 yeni iş yaratmıştı. Yüksek çevre standartları, yurtiçi standartlara aykırı yabancı ürünlerin dışlanması olanağı sunarak, piyasa korumacılığını da güçlendirdi (Golub, 1998: 4, 5, 28).

Avrupa Birliği son yirmi yıl boyunca çevresel düzenlemelerin uygulanması ve geliştirilmesinde otoriteyi sağladı, ancak bu konuda üye ülkeler arasındaki önemli farklılıklar ortadan kalkmadı. Hollandalı-Almanların düzeyiyle, Portekizli ve Yunanlıların standartları epey farklıdır. Son iki ülkenin bayrağını taşıyan ülkeler, Birlik içinde çevresel kanun ihlallerinde en yüksek oranları kaydettiler. İskandinav ülkeleri SO₂ emisyonlarını 1980'den sonra %80 azaltırken, Yunanlı ve Portekizlilerin emisyonları arttı. Tüm bunlara rağmen, Birlik standartları bu düzey farklarını zamanla eşitleyecektir.

Kıta sınırları içinde en göze çarpan farklılık Orta ve Doğu Avrupa'daydı. Bu bölgedeki ülkeler II. Dünya Savaşı'ndan sonra, maden kömürü, demir, çelik ve ağır makine, 1960'lardan itibaren temel kimya sanayilerini geliştirmek suretiyle hızla kalkınmaya başladı. Bunlar, Katowice'de ve Doğu Almanya-Çekoslovakya-Polonya sınırındaki bölgenin oluşturduğu meşhur Kara Üçgen'de, kendi "Manchester"ları ve "Kara taşra"larını kurdular. Orta ve Doğu Avrupa ağır kirletici enerji-yoğunluklu bir sanayi yarattı. 1980'de bu bölgedeki enerji yoğunluğu Avrupa Birliği'nin yaklaşık sekiz katı kadardı ve 1995'te kirlilik hâlâ AB'dekinin yedi katından daha fazlaydı. 1995'te, başta Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya olmak üzere, bu ülkeler SO₂ emisyonları bakımından hâlâ en üst sıradaki on ülke arasındaydı (Turnock, 2002: 66, 96; Carter ve Kantowicz, 2002: 187, 190). İktisadi bakımdan gelişmiş Çek Cumhuriyeti, "Tüm Avrupa'nın çevresel anlamda en harap ülkesi" durumundadır (Pavlínek, 2002: 119). Bölgenin diğer ülkeleri de ondan daha iyi durumda değildir: Gelir düzeyine oranla sülfür ve azot diyoksit emisyonları, 1990'ların başlarında Macaristan'da Avrupa Birliği ortalamasından dokuz kat daha yüksekti. Macaristan'da atık arıtma 1990'ların ortasında Batı Avrupa düzeylerinin ancak yarısı kadardı (Dingsdale vd., 2002: 161, 167, 172). Polonya Avrupa'nın en çok hava kirliliği yaratan altıncı ülkesiydi ve Polonya'da kanalizasyon suyunun yalnızca %13'ü arıtılıyorken, bu oran Avrupa Birliği'nde %50-90'dı. Dahası, 1990'ların ilk yarısında hava kirliliği Bulgaristan'da iki katına çıktı.

Çevre kirliliği Avrupa'da ortalama yaşam süreleri arasındaki uçurumun nedenlerinden biriydi. Polonya'nın yüksek düzeyde sanayileşmiş Silezya bölgesinde, solunabilir toz konsantrasyonu OECD düzeylerini yaklaşık altı misli aşmıştı ve havadaki benzopiren konsantrasyonu on kat daha fazlaydı. Bunun sonucunda, solunum yolu hastalıkları 3-4 kat daha yaygındı. Benzer biçimde kirlenmiş olan Kuzey Bohemya'da 1960'larda yeni doğan bebeklerde solunumla ilgili sebeplerden kaynaklanan ölümlerin oranı, ılımlı ölçüde kirli bölgelerde olduğundan 5-8 kat daha fazlaydı (Hertzman vd., 1996: 73-4, 77).

İktisadi bakımdan gelişmiş Batı'da çevresel kaygılar ve düzenlemelerin ortaya çıkmasından sonra, uluslararası örgütler az gelişmiş ülkeleri onlara uyum sağlamaları için zorlamaya başladılar. Merkez ve periferi ülkeleri arasında, sanayileşme sürecindeki zaman farkı göz önüne alındığında, bunun haksızlık olduğu düşünülebilir. Kaliforniya'nın kızılâğaç ormanları kesildiği zamanki protestolar, Brezilya'nın 20. yüzyıl sonunda yağmur ormanlarını yok ettiğinde yarattığı tepkiyle bir değildi. Britanya, Belçika ve daha sonra Almanya 19. yüzyılda çevreyi aşırı düzeyde kirleten kömür-demir-çelik sanayilerini kurduklarında, kimse bunu umursamamıştı; 20. yüzyılın ikinci yarısında Çin ve Doğu Avrupa aynı şeyi yaptığında ise, kirliliği denetlemeleri için baskı gördüler. Yine de, bu baskıdan en çok kazançlı çıkanlar, kalkınmada gecikmiş bölgelerin halkı oldu. 1980'lerden itibaren, çevre, Orta ve Doğu Avrupa'da da kaygı konusu haline geldi. Bu ülkelerin birçoğu 1972'deki BM Stockholm Konferansı'nın tavsiyesini kabul etmiş, 1976 tarihli uluslararası Çevre Koruma Kanunu'nu imzalamış ve ozon anlaşmasına da taraf olmuştu.

Ancak, asıl dönüm noktası, 1989'daki çarpıcı siyasal değişimlerle geldi. Orta ve Doğu Avrupa'da devlet sosyalizminin yıkılmasından sonra, Avrupa'ya katılma düşü itici güç haline geldi. Bu ülkelerin tümü, ekonomik, siyasal ve çevresel standartlarda "Kopenhag Kriterleri'nin kabulü de dahil, Avrupa Birliği standartlarına uyma sözü verdiler. *Acquis communautaire*'le*, aşağı yukarı on yıllık bir gecikmeden sonra, Birlik standartları zorunlu hale geldi (Baker, 2002: 31-2). Müktesebata bağlılık, yaklaşık 300 maddelik AB çevre mevzuatının ve tabii ki çeşitli programlar için devasa yatırımların benimsenmesini gerektiriyor. Polonya'da çevresel düzenlemelerin uygulanabilmesi için 1000 tane kanun, kararname ve yürütme emri gerekiyor. Bulgaristan 1990'larda Hava, Su ve Toprak Koruma, Doğa Koruma, Çevre Koruma Kanunları, Likit Fosil Yakıt Vergisi, Temiz Hava Kanunu ve başka pekçok kanun çıkardı (Pickles vd., 2002: 306). On yeni üye ülke sırf sülfür diyoksit ve azot oksit emisyonlarını kabul edilebilir düzeylere çekmek için 8 milyar dolardan fazla yatırım

* *Acquis communautaire*: (Fr.) Avrupa Birliği müktesebatı – yay.h.n.

yapmak zorunda ve AB çevre koruma standartlarını yerine getirebilmeleri için on iki yıl içinde 15 milyar dolardan fazla yatırım yapmaları gerekiyor (Turnock, 2002: 60). Çek Cumhuriyeti'nde AB'nin su standartlarına erişmek için 2 milyar dolara ihtiyaç var. (1989'da Polonya ve Macaristan'a yardım için kurulan ve daha sonra bölge ülkelerini kapsayacak şekilde genişletilen) PHARE programı ve Dünya Bankası kredileri bu uyum sürecine az çok destek oluyor ve ayrıntılarıyla planlanmış değişim dönemi kesintisiz bir dönüşüm güvencesi sağlıyor. Öte yandan, Çek Cumhuriyeti bütçesinde çevresel yatırımlar, 1989'da %0,7 iken, 1996'da %2,7'ye çıktı. 1990'ların ortasında çevre yatırımlarının yalnızca %4'ü Polonya'daki AB kaynaklarından geldi (Carter ve Kantowicz, 2002: 202).

Ancak şimdiden bazı sonuçlar kaydedilmeye başladı: Kurşunsuz benzin 1990'larda Macaristan ve Polonya'ya girdi; 1999 yılında ise kurşunlu benzin piyasadan kalktı. Birçok nükleer enerji santrali yenilendi ve bazıları kapatıldı. Çek Cumhuriyeti'nde su kirliliği çarpıcı düzeyde azaldı: 1989'da %27 olan tamamen arıtmasız atık suların oranı 1997'de %9'a indi. En çok 1989'dan sonraki on yıllık dönemde yapılan yabancı yatırımların etkisiyle, çimento sanayisi katı emisyonları %97 azalma gösterdi. Bunlar daha ilk adımlar. Avrupa'nın yeni çevre politikası ve kazanımları, yüzyıl sonunun modern iktisadi dönüşüm tatbikatının bir parçası haline geldi.

Avrupa: yükselen bir ekonomik süpergüç

Gitgide bütünleşen ve genişleyen Avrupa Birliği, 20. yüzyılın son otuz yılında bir ekonomik süpergüç olarak sivrildi. Entegre olmuş –ve hâlâ da olmaya devam eden– bir Avrupa, 21. yüzyıla küreselleşen dünya ekonomisinde mücadeleye hazır halde girdi. 2000'in Avrupa'sı, 1900'ün Avrupa'sından farklı bir kıtaydı. 20. yüzyılın tamamı boyunca, dört farklı hızda –ve yavaşlıkta– büyüme döneminde açıkça görüldüğü gibi, Batı Avrupa ekonomisi GSYH'sini on mislinden fazla, Güney Avrupa on iki mislinden fazla, Orta ve Doğu Avrupa altı mislinden fazla artırdı; Avrupa, genelde istisnai bir performans sergileyerek, tarım, sanayi ve hizmet sektörü hasılasını on kat

Tablo 6.10 Kişi başına GSYH'de artış (1973 = %100) (Maddison, 2001:185)

Yıl	Batı Avrupa*	Güney Avrupa**	Doğu Avrupa***
1973	100	100	100
1990	139	147	111
1998	154	185	85

* 12 ülke; ** 4 ülke; *** 1973'te 8 ülke, 1998'de 27 ülke

Tablo 6.11 Kişi başına GSYH'de reel artış (Maddison, 1995a:62; 2001:265)

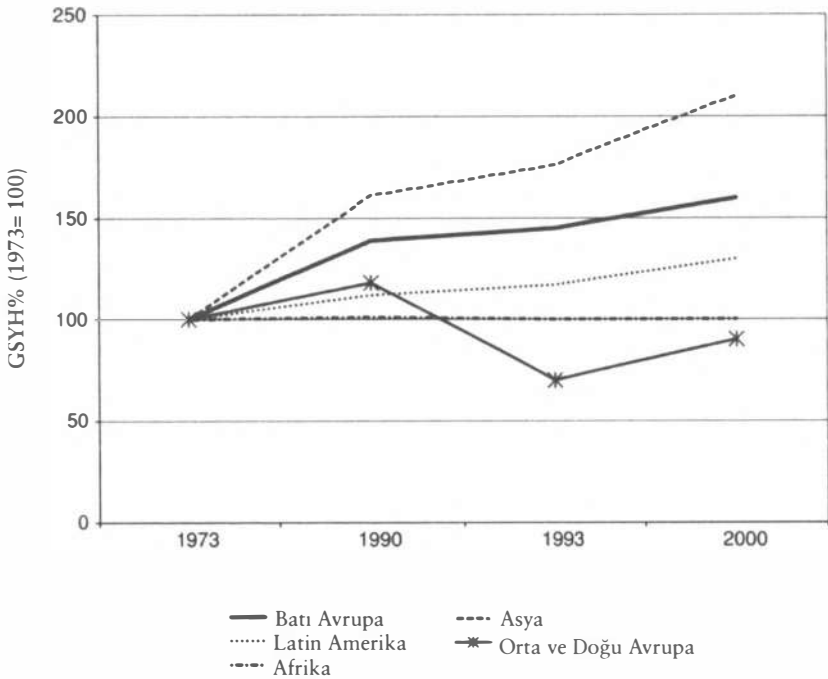
Bölge	1950-73	1973-98
Batı Avrupa (12 ülke)	3,8	1,8
Güney Avrupa (4 ülke)	4,8	2,2
Doğu Avrupa (8 ila 27 ülke)	3,9	-0,9

yükseltti (Maddison, 1995a: 227; 2001: 273-4). Bu, yüzyılın sonunda üretilen mal ve hizmetlerin, yüzyılın başında üretilenden on kat fazla olması demekti. Tarihte daha önce böyle şey görülmemiştir. Buna rağmen, büyüme oranları yüzyılın ilk yarısında bölgeler arasında eşit dağılmıyordu. İskandinavya Batılı merkeze dahil olmuşsa da, Güney, Orta ve Doğu Avrupa periferileri onları geriden izliyor ve görece geri kalmışlıklarını sürdürüyordu. Ancak yüzyılın ikinci yarısında, bilhassa son otuz yılda, merkez-periferi ilişkisi çarpıcı değişimler geçirdi. Akdeniz Avrupası ve daha az gelişmiş Kuzey Ülkeleri hızlı bir büyüme yaşadı ve arayı kapatarak Batı'nın, yani Avrupa Birliği'nin eşit bir parçası oldu. 1989'a kadar Sovyet blokunun parçası olan Orta ve Doğu Avrupa, Güney Avrupa'nın, Finlilerin ya da İrlandalıların kalkınma modelini kendine uygulamayı başaramadı. Onun yerine,

Tablo 6.12 Bölgesel eşitsizlik, kişi başına GSYH, diğer bölgeler Batı Avrupa'nın yüzdesi cinsinden, 1950-98 (Maddison, 2001)

Yıl	Batı Avrupa*		Güney Avrupa		Doğu-Orta Avrupa		Sovyetler Birliği ve devamı	
	GSYH/kişi (dolar) %		GSYH/kişi (dolar) %		GSYH/kişi (dolar) %		GSYH/kişi (dolar) %	
1950	5013	100	2457	49	2120	42	2834	57
1973	12.159	100	7651	63	4985	41	6058	50
1998	18.742	100	14.152	76	5461	29	3893	21

* 12 ülke (İskandinav ülkeleri ile İtalya dahil); ** 4 ülke (İrlanda dahil)

Şekil 6.15 Gayrı safi yurtiçi hasıla: Kıtalar, bölgeler, 1973-2000

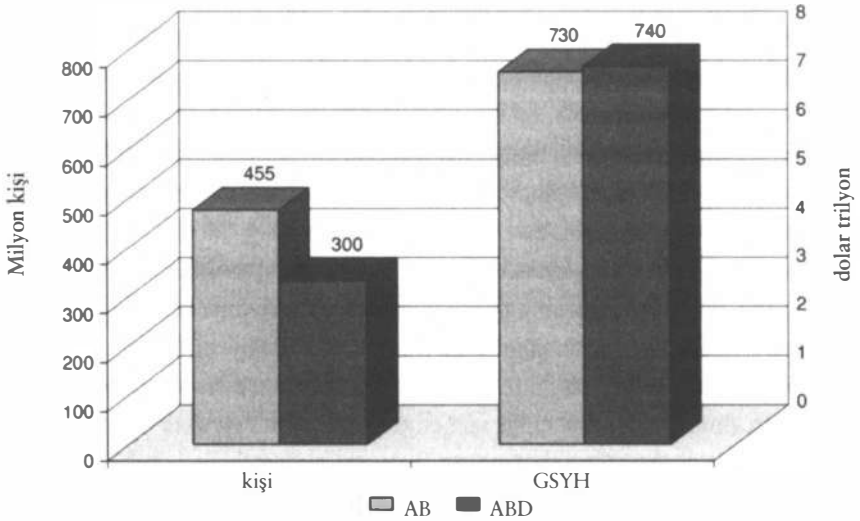
bu bölge derin bir periferik kriz yaşayarak 1973'ten sonra çoğunlukla yerinde saydı (bkz. Tablo 6.10 ve 6.11). Devlet sosyalizminin çöküşünden sonra, bir süre için daha da keskin bir düşüş ivmesi izledi. Ancak, 1990'ların ortalarında iktisadi dönüşüm, yabancı yatırımlar ve ekonomik modernizasyon, gitgide bir toparlanma sağladı. Bu arada, Balkanlar ve eski Sovyetler Birliği devletleri onlardan daha geride kalmaya devam etti.

Güney periferi ve İrlanda ile Batı arasındaki bölgesel farklılıklar, 20. yüzyılın ikinci yarısı boyunca azaldı. Bölge ülkeleri çok eskiden beridir varolan uçurumu gitgide daraltarak, olağanüstü bir hamleyle ötekileri yakaladı. Orta ve Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği'nin devamı olan ülkeler ise, diğer bölgelere kıyasla en kötü performansı göstererek daha önceki konumlarından geriye düştü. Batı ile aralarındaki açıklık koca bir uçurum haline geldi (bkz. Tablo 6.12). Ardından, devlet sosyalizminin çöküşünden sonra, bir süre daha da aşırı bir düşüş yaşandı. Ancak, 1990'ların ortasındaki iktisadi dönüşüm, yabancı yatırımlar ve ekonomik modernizasyon gitgide toparlanmalarını sağladı. Bu esnada, Balkanlar ve Sovyetler Birliği'nin devamı olan devletler daha da geride kalmıştı.

Tüm bunlara rağmen, 21. yüzyıl dönümünde iyileşme süreci başladı. 2004'e gelindiğinde bölge ülkelerinin sekizi Avrupa Birliği üyesi olmuş, bu sekiz ülke ile Batı arasındaki fark %45'e düşmüş ve eski Sovyet devletlerinden bazıları da kayıplarının bir kısmını telafi etmişti.

Genele bakarsak, Kuzey ve Akdeniz kesimindeki görece geri kalmış iki bölge, 20. yüzyılın birinci ya da ikinci yarısında fiilen Avrupa'nın merkezine dahil oldu. Orta ve Doğu Avrupa periferide kalmayı sürdürdü ancak modernleşmiş sekiz Orta Avrupa ülkesi Avrupa Birliği'yle bütünleşti ve bunlara diğerlerini yakalama süreci için kapı açıldı. Buna rağmen, Balkanlar'ın çoğu kesimi ve eski Sovyetler Birliği iyice geride kalarak, Batı Avrupa düzeyinin ancak yaklaşık %20 sine, Orta Avrupa düzeyinin %70'ine erişti. Bunlar daha önce görülmedik ölçüde periferide kaldılar (Şekil 6.15).

İstisnai iktisadi büyüme ve bütünleşmenin bir sonucu olarak Avrupa yeniden bir ekonomik süpergüç haline geldi. Birliğin nüfusu,

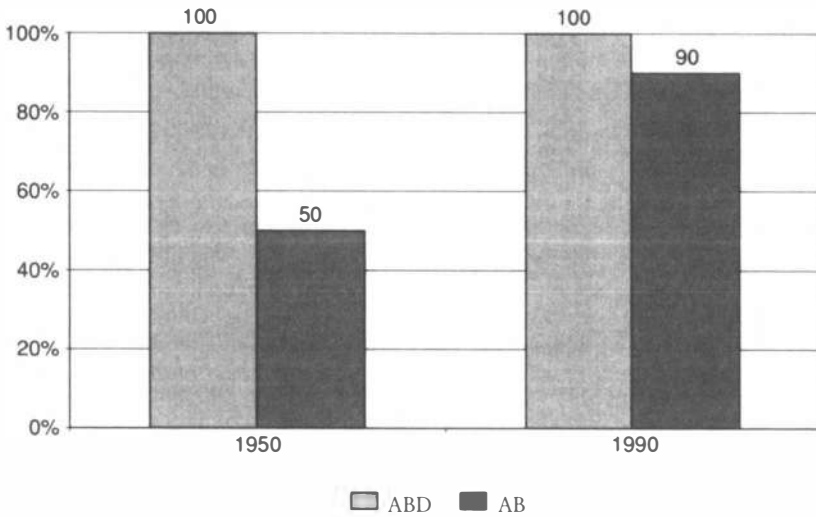
Şekil 6.16 Nüfus ve GSYH, AB-ABD, 2000

2004'teki genişlemeden sonra, yaklaşık 455 milyon kişiyle Amerikan nüfusundan yaklaşık %50 fazlaydı. Yüzyıl dönümünde, Avrupa Birliği'nin toplam GSYH'si 7,3 trilyon dolarla, ABD'nin 7,4 trilyon dolarlık GSYH'sine hemen hemen eşitti (bkz. Şekil 6.16). Kişi başı GSYH 1950'de Amerika'daki düzeyin yalnızca yarısı kadardı, oysa 2000 yılı civarında bu oran Amerika'daki düzeyin %75-80'ine yükseldi. Kültürel farklılıklara dayanan farklar bakidir. On beş ülkelik Avrupa Birliği 1950'de Amerikan işgücü verimliliği düzeyinin yalnızca %50'sine sahipken, 1990'da bu düzeyin %90'ına erişti ve yüzyılın sonunda onunla eşit düzeye vardı. Bir başka deyişle AB'deki işçilerin saat başına ürettikleri değer, ABD'deki işçilerinkiyle aynıydı. Batı Avrupa, ABD kadar zengin olabilirdi. Oysa, kişi başına düşen gelir düzeyi bakımından Avrupa, ABD'deki düzeyin yaklaşık üçte biri kadar geriden gelmeye devam ediyordu (bkz. Tablo 6.13).

Bu biraz da, ABD'de yüzyılın son otuz yılında daha hızlı seyreden büyümenin, savaş sonrası yıllarda Avrupa'nın alameti farikası

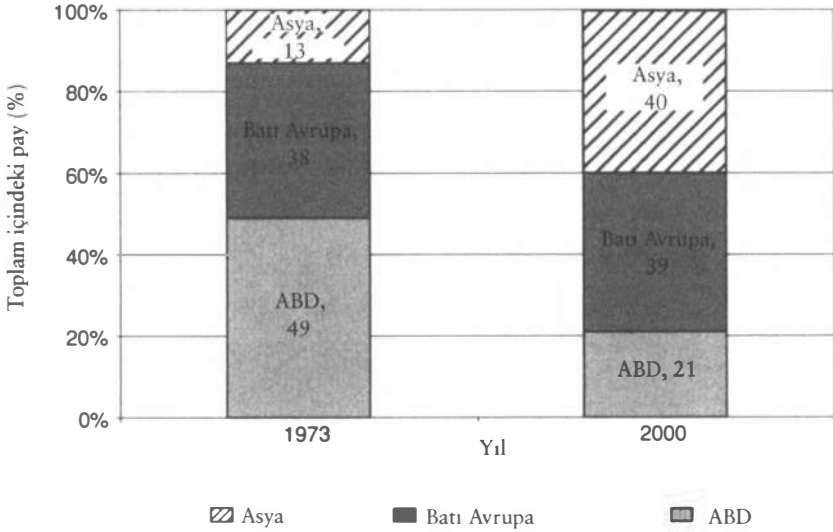
Tablo 6.13 Kişi başına GSYH düzeyi, 1990 yılı SGP doları cinsinden, 1950-1992 (Maddison, 2001:195, 197, 228)

Ülkeler	1950 Batı Avrupa ABD'nin yüzdesi		1973 Batı Avrupa ABD'nin yüzdesi		1998 Batı Avrupa ABD'nin yüzdesi	
Batı Avrupa (29 ülke)	4594	48	11.534	69	17.921	66
ABD	9573	100	16.607	100	27.331	100

Şekil 6.17 İşgücü verimliliği, AB-ABD, 1950-90

olan hızlı arayı kapatma sürecine köstek oluşunun bir sonucuydu. Saat başı değer üretkenliğindeki eşitliğe rağmen kişi başına düşen gelir düzeyi arasındaki büyük fark ise, büyük oranda Avrupa'da çalışma haftasının daha kısa oluşu, daha fazla ücretli izin, daha uzun tatiller ve ABD'dekinden birkaç misli uzun süren annelik ve hastalık izinlerinin sonucudur. Bir başka deyişle, Avrupa çok daha az çalışmakta ve sosyal devletten yana tavrını korumaktadır. Tüm bunla-

Şekil 6.18 Kaynak ülkeler bazında doğrudan yabancı yatırımlar, 1973-2000

ra rağmen, bazı Avrupa devletleri 1973-1998 yılları arasında ABD ile arayı ciddi ölçüde kapadı: 1998 itibarıyla, İrlanda, ABD'deki kişi başına GSYH düzeyinin %39'undan %74'üne, Avusturya %66'sından %73'üne ve Norveç %63'ünden %87'sine erişmişti (*Survey*, 2000: 161) (Şekil 6.17).

Avrupa dünya ticaretindeki liderlik rolünü de yeniden kazandı. 2000'de dünya ihracatı içindeki payı, o zamana kadarki en büyük rakama erişerek yaklaşık %43 oldu; bu sırada ABD, Kanada ve Avustralya'nın ihracatları toplamının dünyadaki payı yalnızca %19, Asya'nın %27'ydi. Küreselleşme sürecinin başlangıcında, 1960'lar ve 1970'lerde Amerikan bankaları ve çokuluslu şirketleri liderliği ellerinde tutuyordu; yüzyılın sonunda Avrupalı çokuluslu şirketler, ABD'li muadillerine eşit rolleriyle, küreselleşmenin baş aktörleri grubuna dahil olmuştu. ABD'deki Avrupalı yan kuruluşlar Avrupa'dan bu ülkeye yapılan ithalatın %38'ini üretirken, Avrupa'daki Amerikalı yan kuruluşlar ABD'den kıtaya yapılan ihracatın %33'ünü üretiyorlardı.

Tablo 6.14 1998'de doğrudan dış yatırım stoku (Maddison, 2001:147)

Ülke/bölge	Toplam (milyon dolar)	Toplamın yüzdesi	Kişi başına, dolar
Batı Avrupa	1.576.039	39	4058
ABD	875.026	21	3234
Asya	764.746	19	217
Dünya Toplamı	4.088.068	100	692

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki doğrudan yabancı yatırımlarda, ABD'li yatırımcılar baskın konumdaydı. 1973'te ABD'nin yurtdışı-na doğrudan yatırımları dünya toplamının yaklaşık yarısını oluşturmurken, Britanya'nın %13'ün bile altında, Kıta Avrupası'nın Batı ülkelerinininki %25'ti. Yüzyılın son çeyreği boyunca, baş aktörler gitgide çeşitlendi. Japon ve Avrupa Birliği şirketlerinin önemli bir rol üstlenmesiyle, Amerikan, Japon ve Avrupalı "üçlünün" etkinlikleri daha bir dengelendi. Savaştan hemen sonraki durumun tersine, Atlantik ötesi yatırım karşılıklı hale geldi. 1970'lerin ortalarından itibaren, on yılda ABD'ye yapılan doğrudan yatırımlar beş kat arttı ve 1990'ların ortalarında Avrupalı çokuluslu şirketler, ABD'deki doğrudan yabancı yatırımlar toplamının neredeyse %60'ına sahipken, ABD, Avrupa'ya giren doğrudan yabancı yatırım toplamının yarısından daha azına sahipti (Pollack ve Shaffer, 2001: 12-14). 1980'lerin sonunda, eşitlenen ekonomik gücün bir sonucu olarak, Avrupa ve ABD dünya doğrudan yabancı yatırım stokunda eşit paya sahipti (sırasıyla %34 ve %35), oysa yüzyıl sonunda Avrupa'nın dünya DYY stokundaki payı Amerika'ninkini iyice aşarak toplamın %39'una çıktı (bkz. Şekil 6.18 ve Tablo 6.14).

DYY stoku, belli bir yıla kadar birikmiş olan toplam yatırım tutarını yansıtır. Doğrudan dış yatırımların yıllık ortalaması günümüz hususunda daha çok şey söyler. Avrupa'nın yıllık DYY akışı 1980'lerin ortalarında dünya toplamının %41'ine erişmişken,

ABD'ninki yalnızca toplamın %31'i idi. 80'lerin ikinci yarısı boyunca Avrupa'nın payı Amerika'ninkinin iki katı kadar oldu (Jones ve Schröter, 1993: 4, 10).

Ancak yüzyıl bitiminde dünya ekonomisi artık sırf bir “Batılı” dünya ekonomisi değildi. Yüzyılın ikinci yarısında Asya önemli aktörlerden biri olarak öne çıktı. Japonya en zengin ülkeler grubuna yükseldi. Çin yüzyılın son otuz yılında en hızlı istikrarlı büyümeyi gerçekleştirdi. 1982-2002 yılları arasında Çin, yıllık %9,5'lik büyüme kaydetti ve “piyasa reformları yürürlüğe girdikten itibaren yaklaşık üç defa bu rakamı ikiye katladı ve dünyanın ikinci en büyük iktisadi unsuru haline geldi” (Fishman, 2005). En büyük on ekonomi arasında yer alan Çin, Japonya ve Hindistan, yeni Asya iktisadi gücünü temsil etmektedir. Geçtiğimiz yüzyıl sonunda Asya, dünya GSYH üretiminde %37 üzerinde seyreden en büyük payla ve dünya ihracatındaki %27 payla, Avrupa'dan sonra ikinci sırada geliyordu. Japonya önemli bir teknoloji lideri oldu. Çin ve Hindistan, 1,2-1,4 milyar nüfuslarıyla devasa iktisadi ve zihinsel potansiyel barındırıyor. Bu ülkelerin nükleer güçleri bakımından siyasal ve askeri önemleri, küresel güç dengelerinin yapısını değiştiriyor. Üç kutuplu bir uluslararası ekonomi sistemi belirirken, 21. yüzyılda epey farklı bir dünya ekonomisinin doğmakta olduğunun işaretlerini veriyor.

Kaynakça

- Alam, Shahid M., 2000. *Poverty from the Wealth of Nations. Integration and Polarization in the Global Economy since 1760*, Houndsmills: Macmillan.
- Aldcroft, Derek H., 1978. *From Versailles to Wall Street 1919-1929*, Berkeley, University of California Press.
- 2001. *The European Economy, 1914-2000*, Londra: Routledge.
- Alford, B. W. E., 1996. *Britain in the World Economy Since 1880*, Londra: Longman.
- Andersen, Palle Schelde ve Johnny Akerholm, 1982. "Scandinavia," *The European Economy. Growth and Crisis* içinde; der: Andrea Boltho, Oxford: Oxford University Press.
- Anderson, Charles W., 1970. *The Political Economy of Modern Spain. Policy-Making in an Authoritarian System*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Apel, Emmanuel, 1998. *European Monetary Integration, 1958-2002*, Londra: Routledge.
- Archibugi, Franco, 1978. "Italian Prospects," *Beyond Capitalist Planning* içinde; der: Stuart Holland, New York: St. Martin's Press.
- Arendt, Hannah, 1966. *The Origins of Totalitarianism*, Cleveland: Meridian Books.
- Armengaud, André, Sidney Pollard, ve Guido L. de Brabander, 1987. "Grossbritannien, Irland, Frankreich, Belgien, die Niederlande, Luxemburg 1914-1980/83" *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* içinde; der: Wolfram Fischer, Stuttgart: Klett-Cotta.
- Atkinson, Anthony B., 1999. *The Economic Consequences of Rolling Back the Welfare State*, Cambridge, M.A.: MIT Press.
- Ausch, Sándor, 1972. *Theory and Practice of CMEA Cooperation*, Budapeşte: Akadémiai Kiadó.
- Bairoch, Paul, 1973. "European Foreign Trade in the 19th Century," *The Journal of European Economic History*.
- 1976. "Europe's Gross National Product: 1800-1975," *Journal of European Economic History*, Cilt 5, No.2.
- Baker, Susan, 2002. "Environmental Politics and Transition," *Environmental Problems of East Central Europe* içinde; der: F. W. Carter ve David Turnock, Londra: Routledge.
- Balassa, Bela, 1961. *The Theory of Economic Integration*, Homewood: R. D. Irwin.

- Baldwin, Peter, 1990. *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875-1975*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Balogh, Thomas, 1978. "British Malpractice," *Beyond Capitalist Planning* içinde, der: Stuart Holland, New York: St. Martin's Press.
- Barr, Nicholas, 2001. *The Welfare State as Piggy Bank. Information, Risk, Uncertainty, and the Role of the State*, Oxford: Oxford University Press.
- Basch, Antonin, 1944. *The Danube Basin and the German Economic Sphere*, Londra: K. Paul, Trench, Trubner & Co.
- Basic Statistics of the Community*, 1977; 1994. Brüksel: Avrupa Topluluğu İstatistik Bürosu.
- Basic Statistics for Fifteen European Countries*, 1961. Brüksel: Avrupa Topluluğu İstatistik Bürosu.
- Baum, Warren c., 1958. *The French Economy and the State*, Princeton: Princeton University Press.
- Bazarov, V., 1928. *Planovoye Khoziaistva*, No.2.
- Beltran, Alain ve Patrice A. Carré, 1991. *La fée et la servante. La société française face à l'électricité XIXe-XXe siècle*, Paris: Belin.
- Berend, Ivan T., 1978. *Öt előadás gazdaságról és oktatásról*, Budapest: Magvető Kiadó.
- 1979. *A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945-1973*, Budapest: Kossuth Kiadó.
- 1985. "Agriculture," *The Economic History of Eastern Europe* içinde, 1919-1945, Cilt I, der: Michael C. Kaser ve Edward A. Radice, Oxford: Clarendon Press.
- 1990. *The Hungarian Economic Reforms 1953-1988*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 1994. "End of Century Global Transition to a Market Economy," *Transition to a Market Economy at the End of the 20th Century* içinde, der: Ivan T. Berend, Munich: Südosteuropa-Gesellschaft.
- 1996. *Central and Eastern Europe 1944-1993: Detour from the Periphery to the Periphery*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 1998. *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe Before World War II*, Berkeley: University of California Press.
- 2003. *History Derailed: Central and Eastern Europe in the 'Long' 19th Century*, Berkeley: University of California Press.
- Berend, Ivan T. ve György Ranki, 1955. *Magyarország gyáripára 1900-1914*, Budapest: Szikra Kiadó.
- 1958. *Magyarország gyáripára a II.világháború előtt és a háború éveiben, 1933-1944*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1966. *Hungary's Economy After World War I, 1919-1929*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1974. *Economic Development in East Central Europe in the 19th & 20th Centuries*, New York: Columbia University Press.
- 1982. *The European Periphery and Industrialization 1780-1914*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Berend, Ivan T. ve Miklos Szuhay, 1978. *A tókés gazdaság története Magyarországon 1848-1944*, Budapest: Kossuth Kiadó.
- Berghahn, Volker Rolf, 1987. *Modern Germany: Society, Economy, and Politics in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bernecker, Walter L. von, 1987. "Spanien 1914-1975," *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* içinde, Cilt 6, der: Wolfram Fischer, Stuttgart: Klett-Cotta.

- Bernstein, Eduard, 1899. *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgabe der Sozialdemokratie*, Stuttgart: Dietz.
- Béteille, Roger, 1995. "Airbus; or, the Reconstruction of European Civil Aeronautics," *From Airships to Airbus. The History of Civil and Commercial Aviation* içinde, der: William M. Leary, Cilt 1. Washington D.C.: Smithsonian Institution Press.
- Beveridge, Sir William, 1942. *Social Insurance and Allied Services*, Londra: His Majesty's Stationery Office.
- Blaas, Wolfgang ve John Foster (ed.), 1992. *Mixed Economies in Europe. An Evolutionary Perspective on their Emergence, Transition and Regulation*, Aldershot: Edward Elgar.
- [The] Blue Waterway: All About the Danube-Black Sea Romanian Canal, 1984. Bükreş: Foreign Languages Press Group.
- Boltho, Andrea, 1982. *The European Economy. Growth and Crisis*, Oxford: Oxford University Press.
- Bovikin, V. I., 1973. "Oroszország ipari fejlődésének társadalmi-gazdasági problémái," *Történelmi Szemle*, No. 1-2, Budapest.
- Braun, Hans-Joachim, 1990. *The German Economy in the Twentieth Century*, Londra: Routledge.
- 1995. "The Airport as Symbol: Air Transportation and Politics at Berlin Tempelhof, 1923-1948," *From Airships to Airbus. The History of Civil and Commercial Aviation* içinde, der: William M. Leary, Cilt 1, Washington D.C.: Smithsonian Institution Press.
- Brenner, Robert, 1998. "Uneven Development and the Long Downturn: Advanced Capitalist Economies from Boom to Stagnation, 1950-1998," *New Left Review*, Özel Sayı, Mayıs-Haziran.
- 2002. *The Boom and the Bubble: the US in the World Economy*, Londra: Verso.
- Briggs, Asa, 1961. "The Welfare State in Historical Perspective," *Europäisches Archiv für Soziologie*, No.2.
- Broder, Albert, 1976. "Le commerce extérieur: l'échec de la conquête d'une position internationale," *Histoire économique et sociale de la France* içinde. Cilt III, der: Fernand Braudel ve E. Labrousse, Paris: Presses Universitaires de France.
- Brown Boveri, *75 Years of Brown Boveri, 1891-1966*, 1966. Baden: Brown Boveri & Co.
- Brus, Włodzimierz, 1986. "Institutional Change Within a Planned Economy," 23-26. Bölüm, *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975* içinde, Cilt 3, der: Michael C. Kaser, Oxford: Clarendon Press.
- Bukharin, Nikolai, 1971. *Economics of the Transformation Period*, New York: Bergman Publishers.
- 1982. *Selected Writings on State and the Transition to Socialism*, Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe.
- Bukharin, Nikolai ve Evgeny Preobrazhensky, 1969. *The ABC of Communism*, Londra: Penguin Books.
- Busch, Marc L. ve Helen V. Milner, 1994. "The Future of the International Trading System: International Firms, Regionalism, and Domestic Politics," *Political Economy and the Changing Global Order* içinde, der: Richard Stubbs ve Geoffrey R. D. Underhill, New York: St. Martin's Press.
- Bussemaker, Jet, 1999. *Citizenship and Welfare State Reform in Europe*, Londra: Routledge.
- Butschek, Felix, 1985. *Die österreichische Wirtschaft im 20. Jahrhundert*, Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.)
- Byatt, I. C., 1979. *The British Electrical Industry 1875-1914*, Oxford: Clarendon Press.
- Caron, François, 1979. *An Economic History of Modern France*, New York: Columbia University Press.

- Carr, Edward H., 1964. *The Twenty Years' Crisis*, New York: Harper and Row.
- 1952. *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, Cilt 2. Baltimore: Penguin Books.
- Carr, Edward H. ve Robert W. Davies, 1974. *Foundation of a Planned Economy 1926-1929*, Cilt I, Harmondsworth: Pelican Books.
- Carter, F. W. ve David Turnock (ed.), 2002. *Environmental Problems of East Central Europe*, Londra: Routledge.
- Carter, F. W. ve Ewelina Kantowicz, 2002. "Poland," *Environmental Problems of East Central Europe* içinde, der: F. W. Carter ve David Turnock, Londra: Routledge.
- Cerny, Philip G., 2000. "The Dynamics of Financial Globalization: Technology, Market Structure, and Policy Response," *The New Political Economy of Globalization* içinde, der: Richard Higgott ve Anthony Payne, Cilt 1, Cheltenham: Edward Elgar.
- Chandler, Alfred D. Jr., 1977. *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business*, Cambridge, M.A.: The Belknap Press of Harvard University Press.
- 1984. *The Evolution of Modern Global Competition*, Boston M.A.: Harvard Business School.
- 1986. "Technological and Organizational Underpinnings of Modern Industrial Multinational Empires: the Dynamics of Competitive Advantage," *Multinational Enterprise in Historical Perspective* içinde, der: Alice Teichova, Maurice Levy-Leboyer ve Helga Nussbaum, Cambridge: Cambridge University Press.
- 1990. *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism* içinde, Cambridge, M.A.: Harvard University Press.
- Churchill, Winston, 1925. *Parliamentary Debates: House of Commons*, Fifth Series, Cilt. 183, Londra: H.M.S.O.
- 1974. *The Collected Works of Sir Winston Churchill*, Londra: Library of Imperial History.
- Clegg, Armstrong H. ve Theodore E. Chester, 1953. *The Future of Nationalization*, Oxford: Basil Blackwell.
- Cohen, Stephen S., 1977. *Recent Development in French Planning*, Washington D.C.: United States GPO.
- Collins, Doreen, 1975. *The European Communities. The European Coal and Steel Community 1951-1970*. Cilt 1. Londra: Martin Robertson.
- Commission, 1989. Avrupa Topluluğu Komisyonu, *European Economy* 42, Lüksemburg: Resmi Yayınlar Bürosu.
- 2000. Avrupa Topluluğu Komisyonu, *European Economy* 71. Lüksemburg: Resmi Yayınlar Bürosu.
- Conklin, Alice L., 1997. *A Mission to Civilize: The Republican Idea of Empire in France and West Africa, 1895-1930*, Palo Alto: Stanford University Press.
- Council of Europe, 1959. *Statistical Data*, Strasbourg: Avrupa Konseyi.
- Cox, Robert W., 1994. "Global Restructuring: Making Sense of the Changing International Political Economy," *Political Economy and the Global Order* içinde, der: Richard Stubbs ve Geoffrey R. D. Underhill, New York: St. Martin's Press.
- Crafts, Nicholas ve Gianni Toniolo (Eds), 1996. *Economic Growth in Europe Since 1945*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Crossick, Geoffrey ve Serge Jaumain (Eds), 1999. *Cathedrals of Consumption. The European Department Store, 1850-1939*, Aldershot: Ashgate.
- Cullen, Louis M., 1987. *An Economic History of Ireland since 1960*, Londra: B. T. Batsford.
- Dahrendorf, Ralf, 1996. *From Europe to Europe: A Story of Hope, Trial and Error*, Cambridge, M.A.: Harvard Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Merkezi.

- Dalton, George, 1974. *Economic Systems and Society. Capitalism, Communism and the Third World*, Harmondsworth: Penguin Education.
- Darian-Smith, Eve, 1999. *Bridging Divides: the Channel Tunnel and English Legal Identity in the New Europe*, Berkeley: University of California Press.
- David, Thomas ve Elizabeth Spilman, 2000. *Economic Nationalism*, (elyazması).
- Declaration (Britanya İşçi Partisi), 1945. "Let Us Face the Future," *British Labor's Rise to Power* içinde, Herry W. Laidler, New York: League for Industrial Democracy.
- De Grazia, Victoria, 1998. "Changing Consumption Regimes in Europe, 1930-1970," *Getting and Spending. European and American Consumer Societies in the Twentieth Century* içinde, der: Susan Strasser, Charles McGovern ve Matthias Judt, Cambridge: Cambridge University Press.
- DeLeon, Peter, 1979. *Development and Diffusion of the Nuclear Power Reactor: a Comparative Analysis*, Cambridge, M.A.: Ballinger Publishing Co.
- Delors, Jacques, 1978. "French Principles," *Beyond Capitalist Planning* içinde, der: Stuart Holland, New York: St. Martin's Press.
- Dennett, Jane, Edward James, Graham Room, ve Philippa Watson, 1982. *Europe Against Poverty. The European Poverty Programme 1975-80*, Londra: Bedford Square Press.
- Denton, Geoffrey, Murray Forsyth ve Malcolm MacLennan, 1968. *Economic Planning and Policies in Britain, France and Germany*, Londra: Allen & Unwin.
- Deutsches Zentral Archiv, 1934. January. Ausswertiges Amt. Abt. II. 41288.
- Dierikx, Marc, 1995. "Hard Work, Living off the Air: Albert Plesman's KLM in International Aviation, 1919-1953," *From Airships to Airbus. The History of Civil and Commercial Aviation* içinde, Cilt 2, der: William F. Trimble, Washington D.C: Smithsonian Institution Press.
- Dingsdale, Alan, Imre Nagy, Gyorgy Perczel ve David Turnock, 2002. "Hungary," *Environmental Problems of East Central Europe* içinde, der: F. W. Carter ve David Turnock, Londra: Routledge.
- Dobb, Maurice, 1964. "Political Economy and Capitalism," aktaran Edward H. Carr, *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939*, New York: Harper and Row.
- 1966. *Soviet Economic Development Since 1917*, Londra: Routledge.
- Documents on German Foreign Policy 1918-1945, C II Serisi, sayfa 372, Washington, nc.: Government Printing Office, 1950.
- Duchene, François ve Geoffrey Shepherd (der.), 1987. *Managing Industrial Change in Western Europe*, Londra: Pinter.
- Dulles, Allen, 1948. *The Marshall Plan*, Providence: Berg.
- Dunning, John, 1993. *The Globalization of Business. The Challenge of the 1990s*, Londra: Routledge.
- Economic Survey of Europe*, 1999. Cenevre: Birleşmiş Milletler
- 2000. No. 2/3, Cenevre: Birleşmiş Milletler.
- Eden, Lorraine, 2000. "Bringing the Firm Back In: Multinationals in International Political Economy," *The New Political Economy of Globalization* içinde, der: Richard Higgott ve Anthony Payne, Cilt 1, Cheltenham: Edward Elgar.
- Eichengreen, Barry, 1994 [1996]. "Institutions and Economic Growth: Europe after World War II," *Economic Growth in Europe since 1945* içinde, der: Nicholas Crafts ve Gianni Toniolo, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ellman, Michael, 2000. "The Social Costs and Consequences of the Transformation Process," *Economic Survey of Europe. From Plan to Market: The Transition Process After 10 Years* içinde, Cenevre: Birleşmiş Milletler.

- Erhard, Ludwig, 1990. *Wohlstand fur Aile*, Düsseldorf: Econ Taschenbuch Verlag.
- Erlich, Alexander, 1967. *The Soviet Industrialization Debate, 1924-1928*, Cambridge, M.A.: Harvard University Press.
- European Commission. *Eurostat Yearbook. A Statistical Eye on Europe*, 1971-80; 1987-99. Lüksemburg: Avrupa Komisyonu, Resmi Yayınlar Bürosu.
- European Commission, 1987. *Educational Structures in the Member States of the European Communities*, Brüksel: Avrupa Topluluğu Komisyonu.
- Falkingham, Jane ve John Hills, 1995. *The Dynamic of Welfare: The Welfare State and the Life Cycle*, Hemel Hempstead: Prentice Hall.
- Feinstein, Charles H., Peter Temin ve Gianni Toniolo, 1997. *The European Economy Between the Wars*, Oxford: Oxford University Press.
- Feldman, Gerald D., 1966. *Army, Industry and Labor in Germany 1914-1918*, Princeton: Princeton University Press.
- Fichte, Johann Gottlieb, [1800] 1920. *Der geschlossene Handelsstaat. Ein philosophischer Entwurf als Anhang zur Rechtslehre und Probe einer künftigen zu liefernden Politik*, Jena: Gustav Fischer.
- Fischer, Wolfram, 1978. "Bergbau, Industrie und Handwerk," *Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* içinde, Cilt I-II, der: H. Aubin ve W. Zorn, Stuttgart: Klett - Cotta.
- (ed.), 1992. *Die Geschichte der Stromversorgung*, Frankfurt: VWEW - Verlag.
- Fishman, Ted C., 2005. *'China Inc.' How the Rise of the Next Superpower Challenges America and the World*, New York: Scribner.
- Flinn, Michael, 1966. *Origins of the Industrial Revolution*, Londra: Longmans.
- Flora, Peter ve Arnold J. Heidenheimer (ed.), 1981. *The Development of Welfare States in Europe and America*, New Brunswick: Transaction Books.
- Florinsky, Michael, 1936. *Fascism and National Socialism. A Study of the Economic and Social Policies of the Totalitarian State*, New York: Macmillan.
- Fontaine, André, 1970. *History of the Cold War*, Cilt 2, New York: Vintage Books.
- Fridlitzius, Gunnar, 1963. "Sweden's Exports 1850-1960," *Economy and History*, No.4.
- Friedman, Alan, 1989. *Agnelli: Fiat and the Network of Italian Power*, New York: New American Library.
- Friedman, Milton, 1959. *The Program for Monetary Stability*, New York: Fordham University Press.
- 1962. *Capitalism and Freedom*, Chicago: University of Chicago Press.
- 1963. *Inflation: Causes and Consequences*, New York: Asia Publishing House.
- 1969. *The Optimum Quantity of Money and Other Essays*, Chicago: Aldine Publishing Co.
- 1978. *The Tax Limitation, Inflation and the Role of the Government*, Dallas: Fisher Institute.
- Garraty, John A., 1986. *The Great Depression*, San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- Geiger, Kent H., 1968. *The Family in Soviet Russia*, Cambridge, M.A.: Harvard Press.
- Gendarme, René, 1950. *L'Expérience française de la nationalisation industrielle et ses enseignements économiques*, Paris: Librairie Médicis.
- Gerschenkron, Alexander, 1962. *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, M.A.: Harvard University Press.
- Gillies, James ve Robert Cailliau, 2000. *How the Web was Born. The Story of the World Wide Web*, Oxford: Oxford University Press.
- Girault, René, 1979. "Place et rôle des échanges extérieurs," *Histoire économique et sociale de la France* içinde, Cilt IV, der: Fernand Braudel ve E. Labrousse, Paris: Presses Universitaires de France.

- Golub, Jonathan, 1998. *Global Competition and EU Environmental Policy*, Londra: Routledge.
- Goodin, Robert E., Bruce Headey, Ruud Muffels ve Henk-Jan Dirven, 1999. *The Real Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Grass, Gunter, 2000. *My Century*, New York: Helen and Kurt Wolff Books.
- Gregor, James A., 1969. *The Ideology of Fascism. The Rationale of Totalitarianism*, New York: The Free Press.
- Guerrieri, Paolo ve Carlo Milana, 1990. *L'Italia e il commercio mondiale: mutamenti e tendenze nella divisione internazionale dellavoro*, Bologna: Il Mulino.
- Hamilton, Alexander, 1904. *Works of Alexander Hamilton*, New York: Putnam's Sons.
- Hancock, William Keith ve M. Margaret Gowing, 1949. *The British War Economy*, Londra: Her Majesty's Stationery Office.
- Hannah, Leslie, 1979. *Electricity Before Nationalization. A Study of the Development of the Electricity Supply Industry in Britain to 1948*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Hardach, Karl, 1976. *The Political Economy of Germany in the Twentieth Century*, Berkeley: University of California Press.
- Harrison, Joseph, 1985. *The Spanish Economy in the Twentieth Century*, Londra: Croom Helm.
- Harrison, Mark, 1985. *Soviet Planning in Peace and War, 1938-1945*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hayek, Friedrich A., 1944. *The Road to Serfdom*, Londra: Routledge.
- 1960. *The Constitution of Liberty*, Chicago: University of Chicago Press.
- Heckscher, Eli F., 1954. *An Economic History of Sweden*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Heimann, Eduard, 1964. *History of Economic Doctrines. An Introduction to Economic Theory*, New York: Oxford University Press.
- Helleiner, Eric, 1994. *States and the Reemergence of Global Finance: From Bretton Woods to the 1990s*, Ithaca: Cornell University Press.
- 2000. "Explaining the Globalization of Financial Markets: Bringing States Back In," *The New Political Economy of Globalization* içinde, der: Richard Higgott ve Anthony Payne, Cilt I, Cheltenham: Edward Elgar.
- Herlea, Alexandre, 1995. "The First Transcontinental Airline: Franco-Roumaine, 1920-1925," *From Airships to Airbus. The History of Civil and Commercial Aviation* içinde, der: William F. Trimble, Cilt 2, Washington D.C.: Smithsonian Institution Press.
- Hertzman, Clyde, Shona Kelly ve Martin Bobak (der.), 1996. *East-West Life Expectancy Gap in Europe, Environmental and Non-Environmental Determinants*, Dordrecht: Kluwer.
- Higgott, Richard ve Anthony Payne (der.), 2000. *The New Political Economy of Globalization*, Cilt 1-2, Cheltenham: Edward Elgar.
- Higam, Robin, 1995. "A Matter of the Utmost Urgency: the Search for a Third London Airport, 1918-1992," *From Airships to Airbus. The History of Civil and Commercial Aviation* içinde, Cilt 1, der: William M. Leary, Washington D.C.: Smithsonian Institution Press.
- Hitler, Adolf, [1936] 1971. *Mein Kampf*, Boston: Houghton Mifflin.
- Hitler-Bormann, 1961. *The Testament of Adolf Hitler: The Hitler-Bormann Documents, February-April 1945*, der: François Genoud, Londra: Icon Books.
- Hobsbawm, Eric, 1968. *Industry and Empire: the Making of Modern English Society*, New York: Pantheon Books.
- 1994. *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*, Londra: Michael Joseph.

- Hobson, John A., 1902. *Imperialism: A Study*, Londra: K. Nisbet & Co.
- Hodne, Fritz, 1975. *An Economic History of Norway 1815-1970*, Trondheim: Tapir.
- 1993. "The Multinational Companies of Norway," *The Rise of Multinationals in Continental Europe* içinde, der: Geoffrey Jones ve Harm G. Schröter, Aldershot: Edward Elgar.
- Hoffman, George W. (der.), 1990. *Europe in the 1990s. A Geographic Analysis*. 6. basım, New York: John Wiley & Sons.
- Hoffmann, Walther G., 1931. *Stadien und Typen der Industrialisierung*, Jena: G. Fischer.
- 1971. *Untersuchungen zum Wachstum der deutschen Wirtschaft*, Tübingen: Mohr.
- Hogg, Robin L., 1986. *Structural Rigidities and Policy Inertia in Inter- War Belgium*, Brüksel: Koninklijke Academie voor Wetenschappen.
- Hooghe, Liesbet (der), 1996. *Cohesion Policy and European Integration: Building Multi-Level Governance*, Oxford: Oxford University Press.
- Hopkins, Anthony G. (der), 2002. *Globalization in World History*, Londra: Pimlico.
- Hurrell, Andrew ve Ngaire Woods, 2000. "Globalization and Inequality," *The New Political Economy of Globalization* içinde, der: Richard Higgott ve Anthony Payne, Cilt 2, Cheltenham: Edward Elgar.
- ILO, *Year Book of Labour Statistics*, 1980. Cenevre: Uluslararası Çalışma Örgütü.
- International, 1949. *International Capital Movements During the Inter- War Period*, Cenevre: Birleşmiş Milletler.
- Jacquillat, Bertrand, 1988. *Nationalization and Privatization in Contemporary France*, Stanford: Hoover Institution.
- Jansen, Door A. C. M. ve Marc de Smidt, 1974. *Industrie en Ruimte*, Assen: Van Gorcum.
- Jenkins, Rhys, Jonathan Barton, Anthony Bartzokas, Jan Hesselberg ve Hege Merete Knutsen, 2002. *Environmental Regulation in the New Global Economy. The Impact on Industry and Competitiveness*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Johnsen, Oscar A., 1939. *Norwegische Wirtschaftsgeschichte*, Jena: G. Fischer.
- Jones, Geoffrey ve Harm G. Schroter (der.), 1993. *The Rise of Multinationals in Continental Europe*, Aldershot: Edward Elgar.
- Jorberg, Lennart, 1976. "Scandinavia 1914-1970," *The Fontana Economic History of Europe* içinde, der: Carlo Cipolla, Cilt 6/2, Glasgow: W. Collins Sons.
- Jordi, Jean- Jacques, 2003. "The Collapse of World Dominion: the Dismantling of the European Colonial Empires and its Impact on Europe," *Themes in Modern European History since 1945* içinde, der: Rosemary Wakeman, Londra: Routledge.
- Journal Officiel*, 1936. "Journal Officiel de la République française, Débats parlementaires, Chambre des Députés," *Economic History of Europe: Twentieth Century* içinde, der: Shepard B. Clough, Thomas ve Carol Moodie, New York: Harper and Row, 1968.
- Judy, Richard W. ve Virginia L. Clough, 1989. *The Information Age and Soviet Society*, Indianapolis: Hudson Institute.
- Kamarás, Ferenc, Jirina Kocourková ve Hein Moors, 1998. "The Impact of Social Policies on Reproductive Behaviour," *Population, Family, and Welfare. A Comparative Survey of European Attitudes* içinde, Cilt II, der: Rossella Palomba ve Hein Moors, Oxford: Clarendon Press.
- Kamieniecki, Sheldon, 1993. *Environmental Politics in the International Arena*, New York: State University Press.
- Karsten, Sjoerd ve Dominique Majoor (ed.), 1994. *Education in East Central Europe*, Munster: Waxmann.
- Kautsky, Karl, 1914. "Der Imperialismus," *Neue Zeit* 32/2.

- Kearney, A. T., 2000. "Weekly Indicators: Globalization," *The Economist*, No.6.
- Kenwood, George A. ve Alan L. Lougheed, 1971. *The Growth of the International Economy 1820-1960*, Londra: George Allen & Unwin.
- Keynes, John M., 1920. *The Economic Consequences of the Peace*, New York: Harcourt, Brace, and Howe.
- 1927. *The End of Laissez Faire*, Londra: Leonard and Virginia Woolf.
- 1936. *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Londra: Harcourt, Brace.
- 1933. "The New York Times," aktaran John K. Galbraith, *The Age of Uncertainty*, Boston: Houghton Mifflin Co. 1977.
- Khromov, Pavel A., 1950. *Ekonomicheskoe razvitie Rossii v 19-20 vekakh (1800-1917)*, Moskova: Gos. Izd-vo. polit.lit-ry.
- 1963. *Ekonomika Rossii v periode promyshlennogo kapitalizma*, Moskova: VPSHi AON pri TsK KPSS.
- Kimball, Warren (ed.), 1984. *Churchill and Roosevelt. The Complete Correspondence*. Princeton: Princeton University Press.
- Kipling, Rudyard, 1940. *Rudyard Kipling's Verse*, Garden City, N.Y.: Doubleday & Co.
- Kipping, Matthias, 1997. "European Industrial Policy in a Competitive Global Economy," *New Challenges to the European Union: Policies and Policy-Making* içinde, der: Stelios Stavridis, Elias Mossialos, Roger Morgan ve Howard Machin, Aldershot: Dartmouth Publishing Co.
- Klein, Burton H., 1956. *Germany's Economic Preparations for War*, Cambridge, M.A.: Harvard University Press.
- Kligman, Gail, 2000. *The Politics of Duplicity. Controlling Reproduction in Ceaușescu's Romania*, Berkeley: University of California Press.
- Knox, Paul ve John Agnew, 1998. *The Geography of the World Economy*, Üçüncü Basım, Londra: Arnold.
- Kohl, Jürgen, 1981. "An End to Growth? Fiscal Capacities and Containment Pressures," *The Development of Welfare States in Europe and America* içinde, der: Peter Flora ve Arnold J. Heidenheimer, New Brunswick: Transaction Books.
- 1984. *Staatsausgaben in Westeuropa. Analysen zur langfristigen Entwicklung der öffentlichen Finanzen*, Frankfurt: Campus.
- Kohn, Hans, 1966. *Political Ideologies of the Twentieth Century*, New York: Harper and Row.
- Kollmann, Wolfgang, 1978. "Bevölkerungsgeschichte 1800-1970," *Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* içinde, Cilt I-II, der: H. Aubin ve W. Zorn, Stuttgart: Klett-Cotta.
- Korbonski, Andrzej, 1965. *Politics of Socialist Agriculture in Poland 1945-1960*, New York: Columbia University Press.
- Kornai, János, 1992. *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, Princeton: Princeton University Press.
- Kostrowicka, Irena, Zbigniew Landau ve Jerzy Tomaszewski, 1966. *Historia gospodarcza polski XIX i XX wieku*, Varşova: Wiedza.
- Krantz, Olle, 1987. "Nordeuropa. Sweden, Norwegen, Danmark, Finnland 1914-1970," *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* içinde, der: Wolfram Fischer, Stuttgart: Klett-Cotta.
- Kraus, Franz, 1981. "Economic Equality: The Distribution of Incomes," *The Development of Welfare States in Europe and America* içinde, der: Peter Flora ve Arnold J. Heidenheimer, New Brunswick: Transaction Books.

- Kudrle, Robert T. ve Theodor R. Marmor, 1981. "Social Security: The Importance of Socioeconomic and Political Variables," *The Development of the Welfare States in Europe and America* içinde, der: Peter Flora ve Arnold J. Heidenheimer, New Brunswick: Transaction Books.
- Kuznets, Simon, 1967. "Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations. Level and Structure of Foreign Trade. Longterm Trends," *Economic Development and Cultural Change*, No. 15/2.
- Lal, Deepak, 1980. *A Liberal International Economic Order. The International Monetary System and Economic Development*, Princeton: Princeton University Press.
- Lamfalussy, Alexandre, 1961. *Investment and Growth in Mature Economies*, Londra: St. Martin's Press.
- Landes, David S., 1969. *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Landesmann, Michael, 2000. "Structural Change in the Transition Economies, 1989-1999," *Economic Survey of Europe*, No. 2/3, New York: Birleşmiş Milletler.
- Lee, Joseph, 1989. *Ireland 1912-1985*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lenin, Vladimir Ilyich, 1947. *Selected Works*, 2 cilt. Londra: Lawrence and Wishart.
- 1971; 1974. *Selected Works*, Tek Cilt Basım. New York: International Publisher.
- 1988. *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism: a Popular Outline*, New York: International Publisher.
- Lévy-Leboyer, Maurice, 1968. "La croissance économique en France au XIXe siècle. Résultats préliminaires," *Annales*, E.S. C. 4.
- (der.), 1977. *La position internationale de la France (XIXe-XXe siècles)*, Paris: Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.
- Liashchenko, Petr I., 1952. *Istoriya narodnogo khoziaistva SSSR*, Cilt II. Leningrad: Gos. Izdvo polito lit-ry.
- Lieberman, Sima, 1977. *The Growth of European Mixed Economies, 1945-1970. A Concise Study of the Economic Evolution of Six Countries*, Cambridge, M.A.: Schenkman.
- Linz, Juan J., 1976. "Some Notes Toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical Perspective," *Fascism. A Reader's Guide* içinde, der: Walter Laqueur, Berkeley: University of California Press.
- List, Friedrich, [1841] 1922. *Das nationale System der politischen Ökonomie*, Jena: G. Fischer.
- Livi Bacci, Massimo, 2000. *The Population of Europe. A History*, Oxford: Blackwell.
- Lloyd George, David, 1932. *The Truth About Reparations and War-Debts*, Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Lodge, David, 1996. *Therapy*, Londra: Penguin Books.
- Luckin, Bill, 1990. *Questions of Power. Electricity and Environment in Interwar Britain*, Manchester: Manchester University Press.
- Luxemburg, Rosa, 1975. *Gesammelte Werke*, Cilt 5, Berlin: Dietz.
- Lyttelton, Adrian, 1976. "Italian Fascism," *Fascism. A Reader's Guide* içinde, der: Walter Laqueur, Berkeley: University of California Press.
- Macar Ulusal Arşivi (Országos Levéltár), 15 Haziran 1933. Dışişleri Bakanlığı, Ekonomi Politikası Departmanı. 642 no.lu Alman raporu, Berlin Macar Sefarethanesi raporu.
- 1934. Siyasi Departman, Dışişleri Bakanlığı.
- 1939. Dışişleri Bakanlığı, Ekonomi Politikası Departmanı.
- 1941. Dışişleri Bakanlığı, Ekonomi Politikası Departmanı.
- 1942. Macar-Alman Ekonomi Müzakereleri.

- Mack Smith, Denis, 1959. *Italy. A Modern History*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Maddison, Angus, 1985. *Two Crises: Latin America and Asia 1929-38 and 1973-83*, Paris: OECD.
- 1989. *The World Economy in the 20th Century*, Paris: OECD.
- 1995a. *Monitoring the World Economy 1820-1992*, Paris: OECD.
- 1995b. *Explaining the Economic Performance of Nations. Essays in Time and Space*, Aldershot: Edward Elgar.
- 2001. *The World Economy. A Millennial Perspective*, Paris: OECD.
- Mandel, Ernest, 1972. *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt: Suhrkamp Verlag.
- Mangen, Steen, 1997. "The Social Security Agenda in the post-Maastricht Union," *New Challenges to the European Union: Policies and Policy-Making* içinde, der: Stelios Stavridis, Elias Mossialos, Roger Morgan ve Howard Machin, Aldershot: Dartmouth Publishing Co.
- Mann, Charles C. ve Mark L. Plummer, 1991. *The Aspirin Wars. Money, Medicine, and 100 Years of Rampant Competition*, New York: Alfred A. Knopf.
- Mantle, Jonathan, 1999. *Benetton. The Family, the Business and the Brand*, Londra: Little, Brown and Co.
- Marer, Paul, J. Arvay, J. O'Connor, M. Schrenk ve D. Swanson, 1991. *Historically Planned Economies. A Guide to the Data*, Washington, D.C.: The World Bank.
- Marer, Paul ve Vincent Mabert, 1996. "G. E. Acquires and Restructures Tungsram: the First Six Years (1990-1995)," *Performance of Privatized Enterprises: Corporate Governance, Restructuring, and Profitability* içinde, Paris: OECD.
- Marshall, Thomas H., 1950. *Citizenship and Social Class and Other Essays*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Martinelli, Alberto (ed.), 1991. *International Markets and Global Firms. A Comparative Study of Organized Business in the Chemical Industry*, Londra: Sage Publications.
- Martti, Haikio, 2002. *Nokia: the Inside Story*, Londra: Pearson Education.
- Marx, Karl, 2000. *Karl Marx Selected Writings*, Oxford: Oxford University Press.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, 1955. *Selected Works*, Moskova: Foreign Language Publishing House, Cilt 2.
- 1970. *The German Ideology*, New York: International Publisher.
- Matejka, Harriet, 1986. "The Foreign Trade System," *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975* içinde, Cilt 3, der: Michael C. Kaser, Oxford: Clarendon Press.
- Mazover, Mark, 1998. *Dark Continent*, New York: Knopf.
- McCormick, John, 2001. *Environmental Policy in the European Union*, Houndsmills: Palgrave.
- Meadows, Donella H., Dennis Meadows, Jorgan Randers ve William Behrens III 1972. *The Limits of Growth. A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*, New York: Universe Books.
- Measuring, 1999. *Measuring Globalization. The Role of Multinationals in OECD Economies*, Paris: OECD.
- Merki, Christoph Maria, 2002. *Der holprige Siegeszug des Automobils 1895-1930*, Viyana: Bohlau.
- Mesarovic, Mihajlo ve Eduard Pestel, 1974. *Mankind at the Turning Point. The Second Report of the Club of Rome*, New York: E. P. Dutton & Co.
- Mill, John Stuart, 1946. "Considerations on Representative Government" (1861) ve "On Liberty" (1859), *Introduction to Contemporary Civilization in the West. A Source Book* içinde, Cilt II, New York: Columbia University Press.

- Milward, Alan S., 1970. *The New Order and the French Economy*, Oxford: Clarendon Press.
- 1976. "Fascism and the Economy," *Fascism. A Reader's Guide* içinde, der: Walter Laqueur, Berkeley: University of California Press.
- 1979. *War, Economy and Society, 1939-1945*, Berkeley: University of California Press.
- 1984. *The Reconstruction of Western Europe 1945-51*, Berkeley: University of California Press.
- Milward, Alan ve S. B. Saul, 1977. *The Development of the Economies of Continental Europe 1850-1914*, Londra: Allen & Unwin.
- Mitchell, Brian R., 1976. "Statistical Appendix," *The Fontana Economic History of Europe. Contemporary Economies*, der: Carlo Cipolla, Cilt 6 (2), Glasgow: William Collins & Sons.
- 1998. *International Historical Statistics. Europe 1750-1993*, Dördüncü Basım, Londra: Macmillan.
- Mittelman, James H., 1995. "Rethinking the International Division of Labour in the Context of Globalization," *Third World Quarterly*, 16 (2).
- Molle, Willem, 1994. *The Economics of European Integration. Theory, Practice, Policy*, Aldershot: Dartmouth.
- Mommen, André, 1994. *The Belgian Economy in the Twentieth Century*, Londra: Routledge.
- Mori, Giorgio (ed.), 1977. *Il capitalismo industriale in Italia*, Roma: Editori Riuniti.
- Morrison, Rodney J., 1981. *Portugal: Revolutionary Change in an Open Economy*, Boston: Auburn House.
- Morrow, John H., 1993. *The Great War in the Air: Military Aviation from 1909 to 1921*, Washington D.C.: Smithsonian Institution Press.
- Moser, Kurt, 1998. "World War I and the Creation of the Desire for Automobiles in Germany," *Getting and Spending. European and American Consumer Societies in the Twentieth Century* içinde, der: Susan Strasser, Charles McGovern ve Matthias Judt, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mosse, George, 1966. *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*, Londra: Weidenfeld and Nicolson.
- MSzMP, 1968. *A Magyar Szocialista Munkaspárt határozatai és dokumentumai 1963-1966*, Budapest: Kossuth Kiadó.
- Mueller, Bernard, 1965. *A Statistical Handbook of the North Atlantic Area*, New York: The Twentieth Century Fund.
- Mühlfeld, Claus ve Friedrich Schonweiss, 1989. *Nationalsozialistische Familienpolitik*, Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Mussolini, Benito, 1935. *Fascism. Doctrine and Institutions*, Roma: Ardita Publishers.
- Myrdal, Gunnar, 1960. *Beyond the Welfare State. Economic Planning and Its International Implications*, New Haven: Yale University Press.
- Nadal, Jorge, 1971. *La Poblacion Espanola. Siglos XVI a XX*. Barselona: Ediciones Ariel.
- Nadal, Jorge, Albert Carreras ve Carles Sudrià, 1987. *La economia Espanola en el siglo XX. Una perspectiva historica*, Barselona: Ariel.
- Nationale Wirtschaft, 1934. Hanst Ernst Posse, "Möglichkeiten der Grossraumwirtschaft," *Die Nationale Wirtschaft*. Cilt 2.
- Nelson, Brent F. ve Alexander C.-G. Stubb, 1998. *The European Union. Readings on the Theory and Practice of European Integration*, Boulder: Lynne Rienner.
- Nepszabadsag, 24 Aralık 1973.
- Neufeld, Michael J., 1999. "Rocket Aircraft and the 'Turbojet Revolution': The Luftwaffe's Quest for High-Speed Flight, 1935-39," *Innovation and the Development of Flight* içinde, der: Roger D. Launius, College Station: Texas A&M University Press.

- Nicholson, Michael, 1999. "How Novel is Globalization?" *Politics of Globalization* içinde, der: Martin Shaw, Londra: Routledge.
- Nilsson, Carl-Axel, 1972. *Järn och still i Svensk ekonomi 1885-1912. En marknadsstudie*, Lund: Gleerup.
- Nove, Alec, 1977. *The Soviet Economic System*, Londra: Allen & Unwin.
- 1992. *An Economic History of the USSR 1917-1991*, Harmondsworth: Penguin Books.
- O'Brien, Patrick K., 2004. *Colonies in a Globalizing Economy 1815-1948*, London School of Economics, Working Papers of the Global Economic History Network # 08/04.
- OECD, 1987. *Structural Adjustment and Economic Performance*, Paris: OECD.
- 1999. *Measuring Globalization. The Role of Multinationals in OECD Economies*, Paris: OECD.
- 2000. *OECD Historical Statistics 1970-1999*, Paris: OECD.
- Olson, Mancur, 1994. "The Varieties of Eurosclerosis: the Rise and Decline of Nations Since 1982," *Economic Growth in Europe Since 1945* içinde, der: Nicholas Crafts ve Gianni Toniolo, Cambridge: Cambridge University Press.
- Olsovsky, R. ve Vaclav Prliha, 1969. *Strucny hospodarsky vyvoj Ceskoslovenska do roku 1955*, Prag: Svoboda.
- Olsson, Ulf, 1993. "Securing the Markets. Swedish Multinationals in a Historical Perspective," *The Rise of Multinationals in Continental Europe* içinde, der: Geoffrey Jones ve Harm G. Schröter, Aldershot: Edward Elgar.
- O'Rourke, Kevin H. ve Jeffrey G. Williamson, 1999. *Globalization and History. The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy*, Cambridge, M.A.: MIT Press.
- Overy, Richard J., 1982. *The Nazi Economic Recovery 1932-1938*, Londra: Macmillan.
- Owen, Geoffrey, 1999. *From Empire to Europe. The Decline and Revival of British Industry Since the Second World War*, Hammersmith: HarperCollins.
- Papadopoulos, George S., 1994. *Education 1960-1990. The GECD Perspective*, Paris: OECD.
- Parliamentary Debates, 1932. "Parliamentary Debates: House of Commons," Beşinci seri, Cilt 261, *Economic History of Europe: Twentieth Century* içinde, der: Shepard B. Clough, Thomas ve Carol Moodie, Londra: Harper and Row, 1968.
- Pavlínek, Petr, 2002. *Environmental Transition: Transformation and Ecological Defence in Central and Eastern Europe*, Londra: Routledge.
- Payne, Stanley, 1974. "Spain," *The European Right. A Historical Profile* içinde, der: Hans Rogger ve Eugen Weber, Berkeley: University of California Press.
- Peccei, Aurelio, 1981. *One Hundred Pages on the Future. Reflections of the President of the Club of Rome*, New York: Pergamon Press.
- Perraton, Jonathan, David Goldblatt, David Held, ve Anthony McGrew, 1997. "The Globalization of Economic Activity." *New Political Economy*, 2 Haziran.
- Pesti Tózsde, 8 Mart 1934.
- Péteri, György, 2002. *Global Monetary Regime and National Banking. The Case of Hungary, 1921-1929*, Boulder: Social Science Monographs.
- Petzina, Dietmar, 1968. *Autarkiepolitik im Dritten Reich. Der nationalsozialistische Vierjahresplan*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Pfister, Christian, 1998. "The 'Syndrome of the 1950s' in Switzerland," *Getting and Spending. European and American Consumer Societies in the Twentieth Century* içinde, der: Susan Strasser, Charles McGovern ve Matthias Jüdt, Cambridge: Cambridge University Press.
- Picker, Henry, 1965. *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941-42*, Stuttgart: See-wald.

- Pickles, John, Mariana Nikolova, Caedmon Staddon, Stefan Velez, Zoya Mateeva ve Anton Popov, 2002. "Bulgaria," *Environmental Problems of East Central Europe* içinde, der: F. W. Carter ve David Turnock, Londra: Routledge.
- Piszkievicz, Dennis, 1995. *The Nazi Rocketeers: Dream of Space and Crimes of War*, Westport: Praeger.
- Plaza-Prieto, Juan, 1955. "El desarrollo del comercio exterior español desde principios del siglo XIX a la actualidad," *Revista de Economía Política*, VI.
- Plotkin, Susan L., 2000. *The Paris Metro: A Ticket to French History*, Philadelphia: Xlibris.
- Poignant, Raymond, 1973. *Education in the Industrialized Countries*, La Hay: Martinus Nijhoff.
- Polanyi, Karl, 1964. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Beacon Hill: Beacon Press.
- Pollack, Mark A. ve Gregory C. Shaffer, 2001. *Transatlantic Governance in the Global Economy*, Lanham, M.D.: Rowman & Littlefield.
- Pollard, Sidney, 1973. "Industrialization and the European Economy," *Economic History Review*, XXVI.
- 1983. *The Development of the British Economy, 1914-1980*, Caulfield East: Edward Arnold.
- 1986. *Peaceful Conquest. The Industrialization of Europe 1760-1970*, Oxford: Oxford University Press.
- Posner, Michael V. ve Stuart J. Woolf, 1967. *Italian Public Enterprise*, Londra: Gerald Duckworth.
- Posse, Hans Ernst, 1934. "Möglichkeiten der Grossraumwirtschaft," *Die nationale Wirtschaft*, Cilt 2.
- Pravda*, 31 Ağustos 1972.
- Preobrazhensky, Evgeny, 1965. *The New Economics*, Oxford: Clarendon House.
- Program, 1969. "18-23 Mart 1919 tarihlerinde yapılan Sekizinci Parti Kongresi'nde Kabul Edilen Rus Komünist Partisi Programı," Bukharin, Nikolai ve Evgeny Preobrazhensky, *The ABC of Communism* içinde, Londra: Penguin Books.
- Protokoll, 1923. *Protokoll des Ersten internationalen Sozialistischen Arbeiterkongress, Hamburg, 21 bis 25 Mai 1923*, Glashutten im Taunus: Auvermann.
- Protokoll, 1927. *Sozialdemokratischer Parteitag, 1927 in Kiel. Protokoll*, Glashutten im Taunus: Auvermann.
- Pryor, Frederick L., 1985. *A Guidebook to the Comparative Study of Economic Systems*, Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Radice, Edward A., 1986. "The Second World War," *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975* içinde, Cilt III, der: Michael C. Kaser ve Edward A. Radice, Oxford: Clarendon Press.
- Ránki, György, 1993. *The Economics of the Second World War*, Viyana: Bohlau Verlag.
- Ránki, György ve Jerzy Tomaszewski, 1986. "The Role of the State in Industry, Banking and Trade," *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975* içinde, Cilt II, der: Michael C. Kaser ve Edward A. Radice, Oxford: Clarendon Press.
- Ratzel, Friedrich, 1897. *Politische Geographie*, Münih: R. Oldenbourg.
- Reagin, Nancy, 1998. "Comparing Apple and Orange: Housewives and the Politics of Consumption in Interwar Germany," *Getting and Spending. European and American Consumer Societies in the Twentieth Century* içinde, der: Susan Strasser, Charles McGovern ve Matthias Judt, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rees, Merlyn, 1973. *The Public Sector in the Mixed Economy*, Londra: B. T. Batsford.

- Report, 1937. *The Problem of International Investment: Report by a Study Group of the Royal Institute of International Affairs*, Londra: Oxford University Press.
- Reynolds, Lloyd G., 1985. *Economic Growth in the Third World, 1850-1980*, New Haven: Yale University Press.
- Ricossa, Sergio, 1976. "Italy 1920-1970," *The Fontana Economic History of Europe. Contemporary Economies* içinde, der: Carlo Cipolla. Cilt I. Glasgow: William Collins.
- Rupert, Mark, 2000. *Ideologies of Globalization. Contending Visions of a New World Order*, Londra: Routledge.
- Saladino, Salvatore, 1974. "Italy," *The European Right. A Historical Profile* içinde, der: Hans Rogger ve Eugen Weber, Berkeley: University of California Press.
- Sanchez-Albornoz, Nicolas, 1968. *Espana hace un siglo: una economia dual*, Madrid: Alianza Editorial.
- Sarti, Roland, 1971. *Fascism and the Industrial Leadership in Italy, 1919-1940*, Berkeley: University of California Press.
- Sassoon, Donald, 1996. *One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century*, New York: The New Press.
- Schacht, Hjalmar, 1938. "Address to the Economic Council of the German Academy," aktaran Edward H. Carr, *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939*, New York: Harper and Row, 1964.
- Schlote, Werner, 1952. *British Overseas Trade from 1700 to the 1930s*, Oxford: Oxford University Press.
- Schulze, Gunther G. ve Heinrich W. Ursprung, 2001. *International Environmental Economics*, Oxford: Oxford University Press.
- Schweng, Lorand D., 1951. *Economic Planning in Hungary Since 1938*, New York: Mid-European Studies Center of the National Committee for a Free Europe.
- Sen, Amartya, 1992. *Inequality Reexamined*, Oxford: Clarendon.
- Seton-Watson, Hugh, 1952. *The East European Revolution*, Londra: Methuen.
- Şik, Ota, 1968. *Plan a trh za socializmu*, Prag: Academia.
- Single Act, Madde 130, 1987. (Single European Act) McCormick, John, *Environmental Policy in the European Union* içinde, 2001, Houndsmills: Palgrave.
- Sloniger, Jerry, 1980. *The VW Story*, Cambridge: Patrick Stephens.
- Smith, Adam, 1970. *The Wealth of Nations*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Soós, Károly Attila, 1986. *Terv, kampány, pénz*, Budapeşte: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Soros, George, 1998. *The Crisis of Global Capitalism*, New York: Public Affairs.
- Spinelli, Altiero ve Ernesto Rossi, [1985] 1998. "The Ventotene Manifesto," *The European Union* içinde, der: Brent F. Nelson ve Alexander C.-G. Stubb, Boulder: Lynne Rienner.
- Stalin, Josif V., 1949. *Sochineniya*, Cilt 10, Ağustos-Aralık 1927, Moskova: Politicheski Literatury.
- 1972. *The Essential Stalin: Major Theoretical Writings, 1905-1952*, der: Bruce Franklin, Garden City, N.Y.: Doubleday.
- 1976. *Problems of Leninism*, Pekin: Foreign Languages Press.
- Statistical Yearbook 1990*, New York: Birleşmiş Milletler.
- Statistisches Jahrbuch der Schweiz*, 1950, 2001. Bern, Zürich: Bundesamt für Statistik.
- Stavrianos, Leften S., [1958] 1963. *The Balkans Since 1453*, New York: Holt, Rinehart ve Winston.
- Steinbeck, John, 1958. *Once There Was a War*, New York: Penguin Books.
- Stiglitz, Joseph E., 2002. *Globalization and its Discontents*, New York: W. W. Norton.
- Stubbs, Richard ve Geoffrey R. D. Underhill (ed.), 1994. *Political Economy and the Changing Global Order*, New York: St. Martin's Press.

- Survey, 2000. *Economic Survey of Europe 2000*, No.1, New York: Birleşmiş Milletler.
- 2000a. *Economic Survey of Europe 2000*, No.2, New York: Birleşmiş Milletler.
- Swann, Dennis, 1996. *European Economic Integration. The Common Market, European Union and Beyond*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Szuhay, Miklós, 1962. *Állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években*, Budapeşte: Akadémiai Kiadó.
- Taylor, Michael ve David Mondey, 1983. *Daedalus: The Long Odyssey from Myth to Reality*, New York: Prentice Hall.
- Thomas, Georg, 1966. *Geschichte der deutschen Wehr- und Rustungswirtschaft 1918 bis 1943/45*, Bonn: Birkenfeld, Boppard, Boldt.
- 1987. "Portugal 1911-1974," *Handbuch der europäischen Wirtschafts und Sozialgeschichte* içinde, Cilt 6, der: Wolfram Fischer, Stuttgart: Klett Cotta.
- Tipton, Frank B. ve Robert Aldrich, 1987. *An Economic and Social History of Europe, 1890-1939*, Londra: Macmillan Education.
- Transition Report*, 2001. *Energy in Transition*, Londra: Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalınma Bankası.
- Transport, 1998. *Statistical Trends in Transport 1965-1994*, Paris: OECD.
- Treitschke, Heinrich von, 1886-97. *Historische und politische Aufsätze*, Leipzig: S. Hirzel.
- Trends in Europe and North America, The Statistical Yearbook of the Economic Commission for Europe 1998-99*, 1999. New York: Birleşmiş Milletler.
- Trotsky, Leon, 1973. *1905*, Londra: Pelican Books.
- Truman, Harry S., 1955-6. *Memoirs*, Cilt I-II, Garden City, N.Y.: Doubleday.
- 1968. *The Truman Administration. A Documentary History*, der: Barton J. Bernstein ve Allen J. Matusow, New York: Harper and Row.
- Tsoukalis, Loukas, 1997. *The New European Economy Revisited*, Oxford: Oxford University Press.
- Turnock, David, 2002. "Romania," Carter F. W. ve D. Turnock (der.), *Environmental Problems of East Central Europe* içinde, Londra: Routledge.
- UNCTAD, 2003. *World Investment Report*, New York: Birleşmiş Milletler.
- UNESCO 1963, 1999, *UNESCO Statistical Yearbook*. Paris: UNESCO.
- Urwin, Derek, 1995. *The Community of Europe: a History of European Integration Since 1945*, Londra: Longman.
- Van der Wee, Herman, 1986. *Prosperity and Upheaval: the World Economy, 1945-1980*, Berkeley: University of California Press.
- Voltes, Pedro, 1974. *Historia de la economía española en los siglos XIX y XX*, Madrid: Editorial Nacional.
- Weimer, Wolfram, 1998. *Deutsche Wirtschafts-Geschichte. Von der Nahrungsreform bis zum Euro*, Hamburg: Hoffman und Campe.
- Welk, William G., 1938. *Fascist Economic Policy. An Analysis of Italy's Experiment*, Cambridge, M.A.: Harvard University Press.
- Weymar, Paul, 1957. *Adenauer: His Authorized Biography*, New York: Dutton.
- Wildt, Michael, 1998. "Changes in Consumption as Social Practice in West Germany During the 1950s," *Getting and Spending. European and American Consumer Societies in the Twentieth Century* içinde, der: Susan Strasser, Charles McGovern ve Matthias Judt, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilkins, Mira, 1970. *The Emergence of Multinational Enterprise*, Cambridge, M.A.: Harvard University Press.
- Williams, Allan M. ve Gareth Shaw, 1998. *Tourism and Economic Development. European Experience*, Chichester: John Wiley & Sons.

- Wise, William, 1968. *Killer Smog. The World's Worst Air Pollution Disaster*, New York: Balentine Books.
- Wistrich, Robert, 1982. *Trotsky. Fate of a Revolutionary*, New York: Stein and Day.
- Woodruff, William, 1966. *The Impact of Western Man. A Study of Europe's Role in the World Economy 1750-1960*, Londra: St. Martin's Press.
- World Economic Conference, 1927 [Dünya Ekonomi Konferansı]. *The World Economic Conference: Final Report*, Cenevre: Birleşmiş Milletler Ekonomi ve Finans Bölümü.
- World Tables 1984-90, Washington, D.C.: The World Bank.
- Zacchia, Carlo, 1976. "International Trade and Capital Movements 1920-1970," *The Fontana Economic History of Europe. The Twentieth Century* içinde, Cilt 2, der: Carlo Cipolla, Glasgow: Collins Fontana Books.
- Zacher, Mark W., 2000. "The Declining Pillars of the Westphalian Temple: Implications for International Order and Governance," *The New Political Economy of Globalization* içinde, der: Richard Higgott ve Anthony Payne, Cilt 1, Cheltenham: Edward Elgar.
- Zamagni, Vera, 1993. *The Economic History of Italy 1860-1990*, Oxford: Clarendon Press.
- Zilbert, Edward R., 1972. *Economic Institutions and Industrial Production in the German War Economy*, Doktora tezi, University of California, Los Angeles.
- Zimmerman, David, 2001. *Britain's Shield: Radar and the Defeat of the Luftwaffe*, Stroud, Gloucestershire: Sutton.
- Zinn, Karl Georg, 1978. "German Perspectives," *Beyond Capitalist Planning* içinde, der: Stuart Holland, New York: St. Martin's Press.
- Zunkel, Friedrich, 1974. *Industrie und Staatssozialismus. Der Kampf um die Wirtschaftsordnung in Deutschland 1914-1918*, Düsseldorf: Droste.

DİZİN

1848 Devrimi 178

A Manual of Political Economy (1793) (Siyasal İktisadın El Kitabı) 17

A Tale of Two Cities (İki Şehrin Hikâyesi) 1

ABD 11, 27, 28, 32-35, 40, 41, 44, 54, 55, 58, 63, 69, 72, 76, 82-85, 104, 110, 113, 118-120, 149, 159, 171, 201, 202, 229-232, 252-254, 260-263, 266, 274, 285, 288, 289, 295, 310, 313, 321, 326, 329, 331, 335, 336, 338, 346-348, 351, 353, 362, 363, 367, 370, 373-375, 382, 386, 387, 388, 390, 393, 405, 409, 410, 418, 419-422

Acción Popular 128

Adalet Divanı 269

Adenauer, Konrad 262-264, 267, 281

Adriyatik Denizi 127

AEG 23, 35, 43, 66, 372

Afganistan 365

Afrika 28-30, 166, 257, 258, 332, 334, 353, 398, 416

Agfa 35

Agnelli, Gianni 47, 48

Agnelli, Giovanni 46, 47

ağaç sanayisi 39, 320

Ahlen Programı 288

aile işletmesi 352

Air France 91, 288, 316

Airbus 316, 372

Akdeniz ülkeleri 41, 42, 173, 175, 231, 276, 339, 388, 390

Albaylar Cuntası 129

Alfa Romeo 48, 154, 290

Alford, B.W.E. 70, 76

alışveriş merkezi 324

Alman İşçi Partisi 74, 129, 132

Alman Merkez Bankası 86

Alman Sosyal Demokrat Partisi 30, 80, 180, 306

Almanya 2, 15, 16, 22, 26-28, 32-35, 37, 40, 47, 50, 53-55, 62, 63, 66, 68-74, 79-84,

86-88, 90, 94, 95, 99, 100, 102, 104, 105, 111, 114, 119, 124, 125, 129, 130-132, 134, 136, 137, 146, 147, 149, 151, 158, 164-172, 178, 180, 184, 199, 200, 202-204, 231, 251, 254, 257, 260-264, 275, 277, 280, 281, 285, 288, 289, 297, 298, 300, 307, 313-315, 317, 318-321, 323, 324, 326-328, 331, 334, 336, 337, 350, 358, 359, 363, 367-373, 376-378, 382, 388, 390, 391, 393, 394, 407, 409, 410, 412, 413

Alsace-Lorraine 74

altın standardı 16, 20, 60, 61, 66, 76, 77, 85, 86, 105, 343

Altın Standardı Yasası 77

alüminyum 33, 39, 100, 104, 138, 156, 170, 196, 289, 292

Amaco Cadiz tankeri kazası 405

Amerikan Menkul Kıymetler Borsası 84

Amsterdam 112

Anderson, Perry 359

Andropov, Yuri 365

Angola 258

Anschluss 74, 166, 168

anti-semitizm 74

Apple 346

Araştırma ve Geliştirme İçin Avrupa Stratejik Programı (ESPRIT) 372

ar-ge 283-285, 294, 356, 371-373

Arjantin 23, 48, 83, 356, 358

Arnavutluk 166, 200, 201, 204, 210, 220, 235, 239, 246, 401

artel 208

artık-değer 178

as nationale System der politischen Ökonomie (Milli Siyasal İktisat Sistemi) 63

Aschner, Lipót 43

Aspirin 36, 37

Asya 28-31, 44, 258, 312, 332, 334, 353, 355, 370, 399, 416, 420-422

Atlantik Şartı 64, 257

atom bombası 201, 230

- Audi 158, 159, 402
 Austin 94
 avro 9, 278
 Avrodolar 362
 Avrokomünizm 364
 Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (Euratom) 267, 268, 313
 Avrupa Birleşik Devletleri 260-262
 Avrupa Birliği 9, 11, 223, 246, 248, 250, 259, 262, 276-279, 311, 312, 315, 323, 347, 351, 353, 365, 369, 371-373, 376, 379, 381, 385, 386, 393, 394, 403, 408-418, 421
 Avrupa Çevre Ajansı 409
 Avrupa Ekonomik İşbirliği Komitesi 254
 Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC) 254, 262, 266, 310, 338
 Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) 268, 371, 386
 Avrupa Konseyi 111, 113, 262, 269, 277, 317, 409
 Avrupa Kömür ve Çelik Birliği 254
 Avrupa Merkez Bankası (ECB) 278
 Avrupa Ordusu 262, 263
 Avrupa Ödemeler Birliği 253, 262
 Avrupa Para Enstitüsü 278
 Avrupa Para Kongresi 16
 Avrupa Savunma Topluluğu 263, 267
 Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) 274, 338, 384, 385
 Avrupa Yatırım Bankası 269, 385
 Avrupa Yeşil Forumu 407
 Avustralya 27, 53, 54, 83, 112, 118, 159, 363, 420
 Avusturya 8, 14, 15, 22, 42, 69-71, 73, 74, 81, 82, 84-88, 90, 95, 96, 100, 134, 156, 157, 165, 166, 182, 231, 274, 280, 289, 296, 298, 312, 334, 360, 375, 376, 407, 410, 420
 Avusturya Ulusal Bankası 84, 86
 Avusturya-Macaristan 16, 68, 73, 83, 165, 166
 Aydınlanma 4, 5, 18, 177, 198, 359
 Baden 22, 158
 Badische Anilin 35
 Balilla 156, 164
 balistik roket 160-162
 Balkan ülkeleri 28, 49, 52, 401
 Balogh, Thomas 296
 Baltık ülkeleri 45, 74, 75
 Banca Commerciale 153
 Banca di Roma 153
 Banca Napoli 153
 Banca Sicilia 153
 bankacılık 34, 84, 92, 94, 140, 143, 153, 154, 211, 229, 236, 283, 288, 320, 353
 Banque de France [Fransa Merkez Bankası] 287
 Banque Nationale de Crédit 91
 Barcelona 128
 Barr, Nicholas 309
 Batı Avrupa 3, 4, 8, 14, 16, 26-29, 32, 40, 41, 44, 45, 49-52, 54, 80, 81, 87, 100, 107, 113, 114, 116-119, 169, 170, 172, 174, 175, 182, 184, 198, 228, 231-233, 245, 246, 249-251, 254, 255, 259, 261-263, 267, 278, 279, 280, 283, 288-291, 297-299, 304, 306, 307, 309, 310, 312, 315-317, 319, 321-323, 328-331, 333-337, 339-341, 349, 353, 364, 366, 368, 370-372, 374-382, 384, 388, 389, 391, 392, 394, 396-402, 410, 412, 414, 416-421
 Bayyera 22, 74, 130, 315
 Bayer 35-37, 359
 Bazarov, Vladimir A. 193
 Beaver, Sir Hugh 405
 Belçika 15, 27, 30, 33, 40, 50, 54, 68, 71, 81, 82, 88, 90, 92, 95, 111, 114, 119, 159, 170, 257, 260, 267, 280, 291, 298, 307, 312, 319, 323, 327, 330, 331, 334, 336, 358, 373, 375, 378, 407, 413
 Belgrad Konferansı 207
 Benelüks gümrük birliği 254, 260, 262-264
 Benelüks ülkeleri 14, 254
 Benetton 357-359
 Benetton, Luciano 357
 Bentham, Jeremy 17
 Berliet 288
 Berlin 23, 26, 111, 130, 136, 157, 161, 166, 169, 203, 221, 260, 410
 Berlin Anlaşmazlığı 260
 Berlin, Sir Isaiah 1
 Berlinguer, Enrico 364
 Berners-Lee, Tim 345-347
 Bernstein, Eduard 80, 182

- Beveridge Raporu 59, 304, 305
 Beveridge, Sir William 302-304
 Bevin, Ernest 304
 Bienvenüe, Fulgence 24, 25
 bilgisayar 222, 229, 230, 240, 284, 285, 313, 345, 346, 348, 354, 370, 373, 375, 401, 402
 bilişim teknolojisi 371
 bireysel kredi 323
 Birleşmiş Milletler (BM) 148, 257, 408
 Bismarck (Şansölye) 251, 300
 Blair Investment Bank 265
Blitzkrieg 99, 162, 199
 BM Stockholm Konferansı (1972) 408, 413
 BMW 396
 Bolşevik Devrimi 74, 127, 195, 219, 223, 339, 364
 Bolşevik ideoloji 53
 Boltho, Andrea 367
 Bosna-Hersek 73, 401
 Boveri, Walter 22
 Bölgesel Kalkınma Fonu 275
 Brandt, Willy 267
 Braun, Wernher von 161, 162
 Braunschweig 158
 Bravo-Ekofisk sondaj teçhizatı kazası 405
 Brejnev Doktrini 218, 365
 Brejnev, Leonid 237, 365
 Bretton Woods Anlaşması 59, 252, 253, 256, 362, 367
 Brezilya 23, 86, 158, 159, 356, 413
 Briggs, Asa 299
 Britanya 13-16, 18, 20, 21, 23, 26-28, 30, 32-35, 37, 39-41, 50, 54, 55, 58-60, 62, 64-66, 69-72, 76, 77, 81, 82, 84, 85, 87, 90, 91, 94-96, 99, 100, 102-104, 107, 108, 110-112, 114, 118, 119, 159-161, 171, 178, 179, 191, 201, 230, 252, 257, 258, 260, 262, 263, 265, 266, 268, 271-275, 278, 280, 283-286, 290, 292, 296, 298-300, 302-305, 308, 309, 312-318, 320, 323, 325-328, 331, 336, 338, 340, 341, 346, 352, 358, 359, 362, 363, 368-371, 373-375, 377, 378, 382, 383, 386, 388, 391, 393, 395, 396, 400, 405, 410, 413, 421
 Britanya İşçi Partisi 279, 286
 British Channel Tunnel Company 272
 British Petroleum 286
 Brocchi sistemi 165
 Broglie, Louis de 345
 Brown Boveri Company 22, 23
 Brown, Charles 22
 Brüksel 23, 78, 268
 Brüksel Paketi 262
 Brüning hükümeti 139
 Buchner, Hans 143
 Budapeşte 23, 24, 42-44
 Buharin, Nikolay 183, 187-189, 192, 196, 219
 Bulgar Tarım Kooperatifi Bankası 89
 Bulgaristan 45, 49, 50, 64, 70, 74, 80, 82, 87, 89, 105, 129, 151, 167, 168, 201, 204, 205, 210, 224, 225, 235, 239, 243, 244, 246, 314, 412, 413
 Bundeskammer 280
 Burma 257
 Bükreş Anlaşması 223
 Büyük Bunalım (1873-96) 62, 63
 Büyük Bunalım (1930) 58, 83, 106, 124, 125, 142, 144, 145, 148, 151, 163, 172, 252, 298, 302, 304, 326, 361
 Büyük Romanya 73, 74
 Byrnes, James F. 202
 Calico Kanunu 14
Capitalism and Freedom (Kapitalizm ve Özgürlük) 360
 Carmona, António 128, 129
 Carr, E.H. 81
 Cassis de Dijon kararı 269
 Cenevre 78, 253, 345, 408
 Cenevre Beyannamesi 315
 Cenevre konferansı (1927) 78
 Cenova 46
 CERN 345-347
 Cerny, Philip 350
 Cezayir 258
 Chamberlain, Neville 87, 266
 Chandler, Alfred 350, 352
 Charles Parsons and Vickers 23
 Chirac, Jacques 393
 Churchill, Winston 60, 76, 77, 102, 103, 201, 202, 260, 261, 266, 271
 Cicero 6
 Citroen 331

- Clausewitz, Karl von 72
 Clemenceau, Georges 73
 Cobden-Chevalier Anlaşması 15
 CommerceNet (sonradan Amazon.com) 347
 Compagnie Electro-Mécanique 23
 Compagnie Générale Transatlantique 91
 Concorde 316
 Cooper, Hugh 195
 Corradini, Enrico 75, 127, 132
 Credito Italiano 153
 Cripps, Sir Stafford 280
 Cunliffe Komitesi 76

 Çavuşesku, Nikolay 206, 207, 234, 243
 Çekoslovakya 73, 74, 80, 82, 83, 88, 89, 95,
 96, 201, 202, 210, 211, 218, 224, 227,
 228, 231, 234-237, 239, 244, 246, 321,
 412
 Çernenko, Konstantin 365
 Çernobil felaketi 405
 çevresel kaygı 404, 413
 çevresel yıkım 404
 çift metal (altın ve gümüş) sistemi 16
 çimento 48, 49, 147, 207, 291, 293, 294, 414
 Çin 28, 159, 185, 189, 252, 258, 265, 413,
 422
 çocukluşu şirket 10, 11, 23, 48, 319, 350, 352,
 353, 357, 359, 372, 374, 383, 386, 388,
 396, 402, 403, 420, 421

 d'Argenson (Marki) 17
 Dahrendorf (Lord) 261
 Daladier, Edouard 92, 266
 dalgalı döviz kuru 362
 Dalmaçya 167
 Danimarka 27, 38-40, 50, 64, 81, 90, 96, 106,
 114, 119, 170, 274, 278, 280, 298-300,
 308, 312, 317, 319, 328, 334, 339, 340,
 356, 370, 374, 375, 394, 395, 408
Dark Continent (Karanlık Kıta) 1
 Darmstädter-und Nationalbank 84
 Darwinciler 18
Das Kapital 178
 Dayanışma (Solidarnosc) 364
 DELAG 26
 Delors, Jacques 277, 281, 293
 demir ve çelik 34, 38, 154, 215, 283, 289, 295
 demiryolu 20, 24, 41, 53, 65, 68, 69, 145, 147,
 148, 196, 265, 272, 273, 283, 288, 331
 denetimli piyasa teorisi 96-99
Der Bürgerkrieg in Frankreich (Fransa'da İç
 Savaş) 180
Der geschlossene Handelstaat (Kapalı Ticaret-
 çi Devlet) 62
Det'skaya Bolezn' "levizni" v *Kommunizme*
 ("Sol" Komünizm Bir Çocukluk Hista-
 lığı) 184
 devlet çiftliği 210
 devlet müdahalesi 7, 8, 18, 52, 58, 62, 64, 76,
 82, 80-91, 93, 94, 98, 103, 106, 122, 125,
 138, 144, 145, 147, 153, 159, 208, 223,
 234, 249, 250, 259, 279, 285, 286, 292,
 293, 304, 360, 361, 371
 devlet sektörü 7
 devlet sosyalizmi 9, 44, 184, 185, 216, 219,
 220, 223, 224, 226, 230, 240, 241, 243,
 244, 248, 274, 292, 355, 363, 401, 402,
 407, 413, 417
 Dickens, Charles 1
Die deutsche Ideologie (Alman İdeolojisi) 181
 Dillon Round (1961) 253
Discorso per la Stato Corporativo (Korpora-
 tif Devlet Üzerine Söylevler) 142
 Dnieper Barajı 195
 Doğu Avrupa 3, 4, 7, 9, 27, 40, 41, 44, 50-
 53, 62, 64, 75, 84, 87, 90, 105, 107, 115-
 117, 119, 125, 130, 134, 150, 198-200,
 204, 209, 210, 219, 221, 224, 225-229,
 231-234, 236, 237, 239, 240, 242-248,
 274, 321, 358, 363-365, 380, 381, 398-
 400, 402, 412-417
 Doğu Hint Adaları 28, 112
 doğum oranı 3
 Dollfuss, Engelbert 165
 Dornberger (Albay) 161, 162
 Dreadnought savaş gemileri 23
 Duisberg, Carl 36
 Dulles, Allan 261
 Dünya Bankası 59, 253, 338, 363, 393, 414
 Dünya Çapında Ağ (World Wide Web-www)
 345, 346, 348
 Dünya Ekonomik Forumu 388
 Dünya Savaşı I 13-14, 21, 24, 26, 32, 35, 37,
 39-43, 45, 46, 50, 52, 54, 58, 60, 61, 64,
 65, 68, 71, 78, 81, 111, 115, 118, 120,
 125, 126, 127, 130, 138, 160, 163, 179,
 199, 226, 251, 255, 265, 266, 292, 298,
 302, 334, 332

- Dünya Savaşı II 6, 8, 10, 23, 44, 58, 59, 89, 111, 112, 115, 118-120, 124, 157, 159, 160, 173, 175, 199, 205, 207, 225, 226, 228, 249, 250, 252, 255-257, 259, 266, 280, 285, 288, 292, 297-299, 302, 304, 307, 312, 317, 323, 324, 328, 330, 331, 334-336, 339, 341, 344, 345, 347, 354, 362, 387, 406, 412, 421
- Dünya Savaşı III 203, 260
- Dünya Ticaret Örgütü 256, 348
- Eden Anlaşması 14
- Edward, Gierak 239, 241
- Ehrenburg, İlya 235
- ekonomik dirijizm 11, 121-126, 129, 131, 134, 135, 140, 145, 150, 151, 153, 165, 171, 172, 175, 177, 208, 249-251, 290-292, 295, 365
- Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) 271, 310, 311, 370-372, 380, 387, 394, 412
- ekonomik milliyetçilik 8, 85, 122, 173, 198, 254, 256, 259
- Ekonomika Perehodnovo Perioda* (Geçiş Dönemi Ekonomisi) 183
- Electricité de France 284
- elektrik 21-24, 26, 33, 35, 38, 43, 46, 49, 64, 108-110, 137, 138, 145, 147, 154, 186, 196, 221, 243, 283, 284, 286, 287, 289-291, 293, 294, 315, 318-320, 330, 353, 374, 385, 386
- elektrikli aletler 35, 110, 328, 330, 337
- elektrikli tramvay 23, 24, 26, 113
- elektro-kimya 35
- elektro-metalurji 33, 35
- Elizabeth (Kraliçe) 273
- emek-değer teorisi 178
- emekli aylığı 299, 300, 309
- emperyalizm 30, 184, 397
- Endonezya 112, 150, 158, 257, 258
- enflasyon 6, 66, 68, 70, 93, 96, 98, 103, 149, 191, 243, 244, 247, 278, 280, 361, 364-368, 375, 383, 388
- enflasyonist finansman 105, 146, 150
- Engel Kanunu 322, 323
- Engels, Friedrich 178-182
- Enver Hoca 204
- Erhard, Ludwig 297
- Ericsson Group 356
- Erlich, Alexander 190
- Estonya 244, 274
- Etiyopya 145, 166, 257, 357
- Falanga Espanola 128
- Falkingham, Jane 309
- Fas 128, 258
- faşist ideoloji 53
- faşist rejim 121, 129, 131, 274
- Feder, Gottfried 132, 143
- Federal Almanya Cumhuriyeti 288, 297
- Fiat 46-48, 330
- Fichte, Johann Gottlieb 62
- Filipinler 159
- Finlandiya 9, 45, 74, 81, 90, 111, 274, 291, 315, 323, 334, 339, 340, 354, 373-375, 381, 387-389, 396, 403, 407, 410
- fiyat makası 238
- fizyokrat 17
- Foch (Mareşal) 73
- Ford 359, 396
- Ford Model T 158
- Ford, Henry 46
- Fordney-McCumber Tarifesi 82
- Fouchet Planı 270
- Franco, Francisco 122, 128, 134, 139, 142, 143, 148, 151, 155, 274, 290, 295, 336-338, 364, 383, 393
- Frankfurt 22, 137, 159, 278
- Fransa 2, 14-16, 22, 27, 28, 30, 32-35, 37, 40, 50, 53, 55, 64, 68, 69, 71, 72, 74, 80-82, 84, 86, 88, 91, 95, 110, 114, 119, 180, 230, 231, 252, 254, 258, 260-264, 266, 270, 272, 273, 275, 280, 281, 283-285, 287, 288, 290, 294, 298, 301, 306, 307, 311-321, 323, 327, 331, 334, 336, 346, 350, 356, 358, 359, 363, 367-371, 373, 374, 377, 378, 382, 390, 391, 393-395, 410
- Fransa ve Almanya'da Köylü Sorunu* 180
- Freikorps* 130
- Friedman, Milton 360-362
- Full Employment* (Tam İstihdam) 304
- Funk, Walther 168, 170
- G-7 350, 393, 404
- Gagarin, Yuri 230
- Gaillard, Felix 314

- Gamond, Thomé de 272
 Gana 257
 Gandi, Mahatma 257
 Gasperi, Alcide de 263
 Gaulle, Charles de 258, 267, 270, 274, 280, 287
 Gendarme, René 286, 287
 General Electric (GE) 44
 General Motors 396
 George, Lloyd 65, 72
 Gerschenkron, Alexander 64
 gıda işlemeciliği 32, 39, 42, 45, 174, 189
 Gine-Bissau 258
 Giolitti, Giovanni 47
 Gladstone, William E. 15
glasnost 239, 365
 Gnôme et Rhone 288
 GOELRO Planı 186, 195
 Gomulka, Wladislaw 204, 207, 236, 238, 239
 Gorbacov, Mihail 239, 365
 Gosbank 189
 Gömbös 165
 Göring Planı 171
 Göring, Hermann 146, 149, 150, 152, 161, 170
 Grass, Günter 203
 Gregor, James 124
 Grenoble 33
Grossraumwirtschaft 7, 150, 151, 167, 169, 220, 241
 güdümlü ekonomi 7, 11, 323
 gümrük birliği 9, 165, 166, 254, 260, 270
 gümrük vergisi 14, 15, 17, 20, 53, 61-64, 66, 78, 85, 87-90, 132, 147, 148, 260, 269, 385
 gümüş standardı 16
 Güney Afrika 53, 158
 Güney Avrupa 51-53, 100, 107, 117, 167, 169, 172, 199, 200, 312, 337, 376, 380, 381, 398, 414-416
 Güneydoğu Avrupa 151, 169
 Habsburg 241
 Halk Cephesi (Frente Popular-İspanya) 128
 Halk Cephesi (Front Populaire-Fransa) 81, 92
 Hallstein, Walter 268, 269
 Hamburg 80, 112
 Hamilton, Alexander 62, 63
 Hanover 158
 hava kirliliği 404, 405, 412
 havayolu 36
 Hayek, Friedrich 360
 Hegel, Georg W. F. 4, 5, 12, 178
 Heinkel 156, 159
 Hristiyan Demokrat 263, 280, 288
 Hırvatistan 73, 100
 hidroelektrik santrali 21, 22, 33, 39, 46, 133, 145, 156, 195, 196, 206, 384
 hidrojen bombası 285, 313
 Hilferding, Rudolf 80
 Hills, John 309
 himayecilik 8, 16, 21, 58, 61, 63, 64, 78, 80, 82, 85, 87, 88, 91, 96, 122, 125, 127, 132, 138, 191, 255, 347
 Hindenburg Programı 67
 Hindîçin 258
 Hindistan 14, 54, 60, 112, 118, 170, 252, 257, 303, 422
 hiperenflasyon 70, 126, 130, 186, 243, 244
 Hirsch Planı 294
 Hitler, Adolf 74, 75, 94, 99, 128, 130, 134-137, 139, 140, 143, 147-150, 153, 155-157, 160-162, 164, 168, 170, 199, 219, 241, 262, 263, 302, 338
 hizmet devrimi 231, 310, 320, 379
 hizmet sektörü 26, 28, 39, 118, 231, 319, 320, 339, 341, 378-381, 414
 Hobsbawm, Eric 1, 14
 Hobson, J.A. 30
 Hoffman, Felix 36
 Hollanda 15, 16, 27, 30, 32, 40, 41, 50, 54, 64, 71, 77, 82, 90, 95, 96, 110-112, 114, 119, 260, 267, 268, 277, 280, 282, 296, 298, 313, 317, 320, 321, 323, 327, 328, 334, 336, 353, 356, 358, -368-370, 373-375, 377, 378, 382, 388, 394, 396, 409, 410
 Home Rule 53
 Honda 396
 Hong Kong 258, 326
 Hopkins, Harry 266
 Ho Şi Min 257
 Huber, Ernst 137
 hububat krizi 52, 62
 Hume, David 17
 Hurrell, Andrew 397

- IBM 346, 402
 Ikarus Company 222
Indian Currency and Finance (Hint Parası ve Maliyesi) 60
Insurance for All and Everything (Herkes ve Her şey İçin Sigorta) 303
Itogi i Perspektivi (Sonuçlar ve Olasılıklar) 183
- İber Yarımadası 49, 51, 175, 337
 iletişim devrimi 229, 313, 354
 iletişim sektörü 291, 374
 İngiliz Elektrik Şirketi 94
 İngiliz Milletler Topluluğu 90, 114, 257, 274
 İngiltere Bankası (Bank of England) 77
 inşaat 22, 35, 48, 90, 91, 104, 135-137, 147, 148, 162, 195, 196, 205, 206, 209, 213, 215, 228, 238, 272, 294, 328, 376, 380
 internet 345-348
 İrlanda 9, 15, 45, 52, 53, 115, 159, 274-276, 308, 321, 326, 341, 373-375, 381, 382, 386-389, 394, 400-403, 415-417, 420
 irredantizm 74
 İskandinav Havayolları Sistemi (SAS) 316
 İskandinavya 9, 16, 28, 32, 38, 40, 106, 107, 113, 114, 116, 251, 340, 415
 İskoçya 284
 İspanya 15, 48, 51-53, 71, 122, 125, 127, 129, 131, 134, 138, 142, 147, 148, 151, 155, 172-175, 250, 274-276, 290, 291, 295, 308, 310, 314, 315, 321-323, 326, 332, 336, 338, 364, 381, 383, 384, 388-390, 393-395, 400
 İsveç 15, 32, 35, 38-40, 50, 77, 81, 88, 90, 95, 96, 99, 100, 111, 114, 119, 231, 274, 278, 280, 298, 300, 302, 304, 307, 308, 311, 312, 314, 315, 317, 319, 320, 334, 339, 340, 359, 370, 373-375, 378, 387, 396, 407
 İsveç Sosyal Demokrat Partisi 292
 İsviçre 2, 14, 21-23, 26, 27, 33, 35, 40, 54, 64, 70, 71, 74, 77, 88, 99, 100, 110, 114, 119, 274, 301, 307, 312, 316, 322, 327, 328, 330-334, 336, 345, 353, 375, 385, 388, 407, 410
 iş kazası sigortası 300
 İşçi Savunma Komitesi (KOR) 364
 işgücü verimliliği 113-115, 232, 248, 317, 320, 321, 337, 340, 381-383, 388, 396, 418, 419
- işsizlik 61, 93, 124, 148, 219, 244, 275, 297, 299, 300, 303, 305, 362, 363, 365, 366, 368, 369, 383, 384, 388, 394
 işsizlik sigortası 163, 300, 301, 303, 307
 işveren örgütleri 127, 250, 280
 İtalya 14-16, 21, 22, 26, 35, 45-49, 52, 53, 64, 70, 75, 81, 87, 88, 90, 94, 96, 102, 119, 125-127, 129, 131-134, 136-138, 140, 141, 144-147, 153, 155, 156, 163-166, 172, 173, 231, 250, 254, 257, 259, 264, 268, 275, 280, 284, 290, 295, 307, 311-313, 315, 321, 323, 327, 328, 331, 334, 336, 337, 339, 356, 358, 367, 373-375, 382, 391, 393-395, 407, 416
 İtalya Merkez Bankası 153, 154
 İtalyan Komünist Partisi 364
 İtalyan Milliyetçi Parti 127
 ithal ikameci sanayileşme 39, 63, 117, 138, 175, 240, 255
 ithalat kotası 80, 85, 88, 216, 253, 264
- Japonya 28, 94, 257, 331, 358, 370, 373, 386, 390, 397, 399, 422
 Junkerler-Fokker İşletmeleri 26
- Kádár, János 237, 365
 Kadın İstihdamı Yönergesi 102
 kâğıt sanayisi 38, 340, 396
 Kahn, R. E. 96, 97
 Kairamo, Kari 355
 Kalecki, Michael 98
 Kalkınma Fonu 269, 275
 Kamanev, Lev B. 192
 kambyo işlemleri 349, 350
 Kamboçya 258
 kameralist-merkantilist kavrayış 16
 kamu iktisadi teşekkülü 8
 Kanada 23, 27, 53, 54, 83, 118, 265, 310, 388, 420
 Kara Perşembe 84
 Karadağ 73, 167, 401
 Karayipler 112
 karma ekonomi 153, 155, 175, 249, 250, 278, 279, 291, 292, 295, 312, 389, 393, 394
 karşılaştırmalı üstünlükler teorisi 19
 Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (CMEA ya da Comecon) 7, 203, 204, 217, 220-222, 229, 241-244, 423
 Katalonya 51, 128

- Kautsky, Karl 30, 180
 Kazakistan 196
 Kearney, A. T. 375
 kendine yeterli 7, 63, 64, 76, 79, 105, 122, 134, 135, 138, 144, 145, 148, 153, 165, 198, 220, 229, 256, 290, 338
 Kennedy, J. F. K. 267
 Keynes, John Maynard 57, 59, 72, 97, 98, 126, 267, 304, 360, 362
 Keynesyen Devrim 60, 97, 279
Kbark-V kazası 405
 Kıbrıs 274
 kıtlık 15, 126, 214, 241, 242, 322
 Kızıl Tugaylar 48
 Kiel 80, 130
 kimya sanayisi 32, 35, 39, 222, 294, 319, 373
 Kipling, Rudyard 30
 Kışım kazası 405
 kliring 86, 87, 167, 220
 KLM 111-113
 Kohl, Helmut 277
 Kohn, Hans 131
 kolektif çiftlik 197, 205, 208-210, 235
 kolektivizasyon 205, 208, 209, 225, 235, 238
 kolhoz 208-210
 Kominform 203
Komünist Manifesto 179, 182
 Komünizm 75, 129, 181-183, 186-188, 196, 235, 262, 337, 364, 365, 384
 Kongo 257
 konut kredisi 323
 kooperatif 180, 208-210, 216, 236, 324
 Kopenhag 112, 408
 Kopenhag Kriterleri 413
 Kore Savaşı 203, 222
 Kornai, János 215
 korporatizm 125, 141
 Korsika 275, 332
 Koski, Timo 355
 Kossuth, Lajos 63
 kotalar 80, 88, 89, 144, 167, 264, 269
 Kömür Madeni Yasası 90
 köylülük 179
 kredi kartı 323
 Kreditanstalt für Wiederaufbau 288
 Kriegsrrohstoffabteilung (KRA) 66
Kritik des Gothaer Programms (Gotha Programı'nın Eleştirisi) 181
 Krjijanovski, S. 186
 Kronstad 188
 Kruşçev, Nikita 210, 221, 222, 235
 Kudrle, Robert T. 300, 301
 Kuzey Afrika 47, 127, 166
 Kuzey Atlantik Paktı Örgütü (NATO) 175, 203, 263, 338
 Kuznets Eğrisi 406
 küreselleşme 10, 12, 20, 38, 39, 40, 53, 58, 341, 343, 344, 353-355, 359, 362-364, 371, 375, 379, 381, 388, 390, 395-403, 420
 Kwiatkowski, Eugeniusz 93
 Kyoto protokolü 408
 La Hey zirvesi 277
 Laissez-faire ideolojisi 10, 20, 359, 360
 Laos 258
 Latin Amerika 27-29, 240, 334, 353, 358, 363, 398, 416
 Latin Para Birliği 16
Lebensraum (yaşam alanı) 31
 Lend-Lease 120
 Lenin, Vladimir I. 31, 177, 182-190, 192, 193, 195
 Leo XIII 301
Let Us Face the Future [Geleceğe Bakalım] 286
 Letonya 274
 Leverkusen 36
 liberalizm 61, 127, 131, 141, 360
 Libya 166, 257
 List, Friedrich 63
Literaturnaya Gazeta 229
 Litvanya 244, 274
 Liz Claiborne ürünleri 359
 Lock, John 17
 Londra 19, 21, 23, 24, 26, 111, 112, 161, 162, 254, 265, 272, 299, 302, 325, 326, 346, 348, 362, 404, 408, 410
 Londra hava kirliliği felakeri (1952) 404
 Londra Menkul Kıymetler Borsası 363
 Lufthansa 111, 289
 Luxemburg, Rosa 31
 Lübnan 258
 lüks mallar 32, 88, 323, 328
 Lüksemburg 90, 263, 277
 Maastricht Anlaşması 271, 277, 278
 Macaristan 2, 16, 42-45, 52, 63, 64, 68, 70, 73-75, 80, 82, 83, 86, 87, 89, 96, 111,

- 119, 125, 129, 151, 165-168, 200, 202, 204, 205, 210, 218, 220, 222, 224, 225, 228, 231, 234-239, 241-244, 246, 247, 274, 314, 321, 365, 375, 380, 388, 401, 402, 412, 414
- Macaristan Sosyalist İşçi Partisi 237
- Madrid 23, 128, 277
- Makedonya 73, 167
- makroekonomik planlama 151
- Malenkov, Georgi 235
- Malta 274
- Mandel, Ernest 299
- Mangen, Steen 392
- Mankind at the Turning Point* (Dönüm Noktasında İnsan) 407
- Mannheim 22
- Manş Tüneli 272, 273
- Marchiorello, Piero 357
- Marinkoviç, Vojislav 78
- Marks and Spencer 325, 326
- Marks, Michael 325
- Marks, Simon 325, 326
- Marksist teori 177, 178
- Marmor, Theodor R. 301
- Marshall Planı 120, 202, 253, 254, 261, 262
- Marshall, George 261
- Marshall, Thomas Humphrey 305
- Marx, Karl 80, 177-183, 185, 191, 193
- Mathieu, Albert 272
- Matignon Anlaşması 81
- Matteoti, Giacomo 135
- Mazover, Mark 1
- Mc Kenna Kanunu 66, 82
- Mc Kinley Kanunları 63
- Mein Kampf* (Kavgam) 135
- Meksika 158, 159, 356
- Méline Tarifesi 64
- Merkantilizm 14, 16, 17
- merkez ülkeler 21, 30, 38, 40, 52, 113, 116, 259, 276, 334, 362, 370, 400, 402
- merkezi planlama 11, 152, 155, 189, 197, 199, 208, 210, 211, 213, 216-218, 236, 237
- Messerschmitt 104, 159
- Metaksas, Ioannis 122, 129, 134, 143, 147, 164
- metalurji 21, 33, 35, 46, 94, 138, 147
- Methuen Anlaşması 14
- metrik sistem 20
- metro 24, 25
- Mısır 86, 112, 150
- Michelin lastikleri 33
- Milano 23, 46, 127, 131, 132, 136, 163, 290
- Mill, John Stuart 18, 19
- Millîter Cemiyeti 72, 76, 78, 79, 145, 255, 265
- milliyetçi otoriter rejim 122
- milliyetçilik 8, 53, 58, 64, 72, 75, 77, 82, 85, 122, 127, 130, 173, 194, 198, 207, 254, 256, 259
- Milward, Alan 102, 121, 124, 254, 255
- Mirabeau, Honoré Gabriel R. 124
- Mitterand, François 25, 273, 306
- moda sektörü 337
- modernleşme 45, 48, 49, 52, 105, 113, 123, 125, 129, 145, 174, 186, 195, 206, 207, 211, 248, 258, 259, 284-286, 341
- Molotov, Vyacheslav 207
- Monarchie Prussienne* (Prusya Monarşisi) 124
- Monnet Planı 294, 318
- Monnet, Jean 262, 264-268, 293
- Monte Carlo 48
- More, Thomas 178
- Morgenthau Planı 202
- Morgenthau, Henry 362
- Morning Post* 303
- Morris 331
- Moskova 186, 192, 199, 205, 220, 221, 237, 364
- Motorola 356
- Movimiento Nacional 122
- Mozambik 258
- Mussolini, Arnaldo (Benito'nun ağabeyi) 144
- Mussolini, Benito 47, 75, 123, 127, 128, 131-135, 138-142, 144, 145, 147, 148, 155, 156, 163, 165, 166, 175, 290, 336
- Müller-Armack, Alfred 297
- Münih darbesi (*putsch*, Kasım 1923) 75, 130
- Myrdal, Gunnar 279, 292, 308
- Napolyon III 272
- NASA 162
- nasyonal sosyalizm 74, 75, 121, 124, 157
- Nazi Almanyası 47, 99, 100, 125, 137, 146, 151, 164, 165, 167, 168, 172, 199

- Nazi Partisi 74, 94, 132, 150, 162
neo-liberal ekonomi 297, 359
Neuer Plan 150, 151, 167
New York 23, 47, 348, 358,
New York Menkul Kıymetler Borsası 355, 363
New York Times 97
Newton fiziği 18
Nissan 396
Nixon, Richard 361, 362, 367
Nokia 354-356
Nordhoff, Heinz 158
Norman, Montagu 77
Norveç 15, 21, 22, 26, 38-40, 50, 71, 81, 90,
95, 106, 107, 114, 170, 274, 280, 282,
292, 298-300, 311, 312, 319, 320, 321,
334, 340, 356, 420
Novaya Ekonomika (Yeni Ekonomi) 188, 190
Nove, Alec 185, 186
Nuffield Organization 94
nüfus artışı 3, 5, 119, 139, 233, 384
nükleer çağ 313
nükleer enerji 314, 315, 318, 384, 405, 406,
414
nükleer program 313, 315
nükleer santral 314, 405

O'Brein, Patrick 30
Ob Osnovah Leninizma (Leninizmin Temel-
leri) 185
Oçerednie Zadaçi Sovyetskoy Vlasti (Sovyet
İktidarının Acil Görevleri) 184
Okyanusya 28, 29, 334
Olivetti 372
Ollila, Jorma 355
Olson, Mancur 114
omnibüs 26
Opel 402
Orta Asya 31, 196, 198
Orta Avrupa 73-75, 84, 87, 116, 117, 165,
166, 220, 228, 231, 247, 274, 399, 401,
402, 417, 417
ortak para birimi 9, 277, 278
Oslo Grubu 90
Osmanlı İmparatorluğu 54
otobüs 26, 222, 331
otomobil 25, 33, 46, 48, 49, 54, 108, 111,
118, 119, 138, 156-159, 289, 291, 327,
330, 331, 337, 353, 359, 396
otomotiv sanayisi 33, 318
otoriter rejim 7, 122, 123, 125, 134, 171, 172,
365
ozon tabakası 408

özelleştirme 238, 244, 289, 360, 361, 363,
371, 393, 394
“Özgürlük Üzerine” 19
özyönetim 54, 181, 235

Pais, Sidónio 128
Pakistan 48, 257
Palazzo Vidoni anlaşması 140
Papadopoulos, Georgios 129, 134
parasalcı karşı devrim 361
Paredo, Vilfredo 133
Paris 16, 21, 23-26, 111, 264, 265, 272, 277,
326, 358, 408, 410
Paris Barış Konferansı 60
Paris Dünya Fuarı 25
Paris Metro'su 24, 25
Parlamente Asamble 269
parlamente demokrasi 53
Patraşkanu, Lucretiu 204
Peccei, Aurelio 405
Peel, Sir Robert 14, 15
perestroika 239, 365
periferi ülkeleri 21, 41, 42, 46, 49, 51-53, 58,
72, 75, 76, 79, 93, 94, 114, 115, 117-119,
129, 173, 174, 183, 200, 232, 255, 278,
334, 363, 381, 383, 388, 395, 397, 400,
401, 413
Perpiá, Román 147
petrol krizi 10, 159, 223, 273, 371, 377, 378,
381, 382, 384, 386
Peugeot 33, 396
PHARE programı 414
Philips Co. 372, 402
Philips eğrisi 366
piyasa ekonomisi 11, 13, 53, 58, 61, 96, 105,
106, 154, 159, 177, 194, 208, 217, 236,
240, 249, 250, 280, 285, 292, 297, 305,
365
planlı ekonomi 7, 68, 81, 150, 177, 220, 221,
237, 251
Planning Under Socialism (Sosyalizmde Plan-
lama) 304
Platon 179

- Plesman, Albert 112
 Pleven Planı 263, 267
 Pleven, René 262, 267
 Polanyi, Karl 61, 62, 96
 Pollard, Sidney 40, 252
 Polonya 45, 48, 52, 68-70, 73, 74, 80, 84, 93, 94, 96, 98, 100, 111, 119, 125, 129, 134, 169-171, 199-202, 204, 205, 207, 210, 211, 218, 231, 233, 235, 238, 239, 241-244, 246, 247, 274, 321, 364, 365, 375, 402, 412-414
 Pompidou, Georges 272
 Porsche, Ferdinand 156, 157, 159
 Portekiz 2, 14, 15, 42, 49, 52, 119, 122, 125, 128, 129, 131, 134, 151, 172-175, 258, 274-276, 291, 310, 321-323, 336-339, 364, 373, 381, 384, 385, 389, 394, 400, 410, 411
 Posse, Hans Ernst 167
 postmodern kültürel nihilizm 359
 Potsdam Anlaşması 289
 Prag 23, 86
 Prag Baharı 236
Prauda 190, 198, 237
 Preobrajensk, Yevgeni 187, 188, 190-192, 194, 219
 Privilegovana Agrarna Banka 89
Probleme de Sozialismus (Sosyalizmin Sorunları) 80
 proletarya devrimi 80, 182
 Prusya 66, 67, 74, 124
 Pryor, Frederick L. 224
 Punta del Este Deklarasyonu 348

 Quaker 300
 Quesnay, François 17

 Raab, Julius 280
 radar 160, 161, 285
 radyasyon sızıntısı 405
 radyo 101, 109, 110, 160, 289, 328, 329, 361
 Rákosi, Mátyás 205
 Rathenau, Walther 66
 Ratzel, Friedrich 31
 Reaganomi 393
 Rees, Merlyn 284
 refah devleti 8, 11, 59, 219, 226, 249-251, 256, 278, 297, 299, 300, 302-304, 307-309, 312, 323, 341, 360, 361, 381, 389, 390, 392-395, 405
 Reich, Dr. Richard 86
 Reichsbank 70, 136, 146, 149-151
 Ren nehri 20
 Renault 33, 288
 Renault, Louis 287
 revizyonizm 182, 183
 Reynolds, Lloyd 399
 Rhone Poulenc 294
 Ricardo, David 18, 19, 178
 Rivera, Miguel Primo de 122, 128, 134, 138, 142, 147
 Rocco, Alfredo 127
 Rolls Royce 273
 Roma Anlaşması 90, 268, 271, 275, 313, 319, 409
 Roma Kulübü 405, 406
 Roma Sözleşmesi 254
 Romanov 241
 romantizm 177
 Romanya 41, 42, 49, 53, 64, 69, 70, 73, 74, 82, 94, 105, 129, 151, 168, 171, 200, 201, 204-207, 210, 221, 224, 225, 228, 234, 239, 242, 243, 246, 247, 401
 Romiti, Cesare 48
 Roosevelt, Franklin D. 97, 149, 202, 266, 267, 302
 Rossi, Ernesto 259
 Rothschild 84
 Rotterdam 23
 Round, Kennedy 253
 Ruhr bölgesi 34, 130
 Rusya 7, 16, 28, 31, 41, 42, 45, 47, 49, 52-54, 64, 68, 74, 75, 115, 183-186, 188, 190, 193-199, 228, 234, 244, 247, 262, 339, 380, 399, 401, 402

 sağ revizyonizm 182, 183
 sağlık sigortası 163, 164, 300, 307, 390
 Salazar, António de Oliveira 122, 129, 134, 151, 274, 291, 336-338, 364
 Saltsjöbaden Anlaşması 81
 Sanayi Devrimi 13, 28, 32, 34, 35, 38, 50, 225, 229, 294
 sanayi kapitalizmi 17, 30, 191, 257
 Sao Paulo 158
 Sassoon, Donald 301
 Sauckel, Fritz 171

- savaş ekonomisi 7, 58, 64, 66, 68, 69, 99-105, 122, 125, 126, 150, 153, 168, 170-172, 177, 184, 185, 227, 265, 292
- Savaş Komünizmi 187, 188
- Say Yasası 96
- Say, Jean Baptiste 92, 96
- Schacht, Hjalmar 79, 136, 149-152, 167
- Schiller, Karl 284
- Schuman, Robert 263, 264, 267
- SEAT 156, 291
- sendikalar 7, 8, 65, 67, 81, 122, 123, 127, 141, 143, 144, 212, 250, 256, 279-282, 299, 306, 384
- sendikalizm 127
- sera gazı 408
- serbest piyasa 8, 10, 11, 13, 19, 53, 61, 66, 101, 104, 105, 217, 227, 238, 241, 242, 292, 297, 360, 362, 385
- serbest rekabet 18, 360, 362
- serbest ticaret 8, 14-20, 52, 58, 61, 64, 77-79, 87, 105, 149, 175, 242, 250, 253, 255, 269, 274, 291, 304, 338, 340, 360, 402
- sermaye birikimi 7, 45, 191, 192, 194, 198, 199, 209, 223, 224, 312, 313, 335, 338, 349
- sermaye piyasası 271, 363, 403
- Seton-Watson, Robert 73
- Seylan 257
- sıcak para 403
- sıfır büyüme kavramı 407
- Sırbistan 49, 50, 68, 69, 73, 100, 167, 401
- Sibirya 196, 198, 222
- Sieff, Israel 325, 326
- Siemens 43, 372
- Siemens-Schuckert Company 35
- silahlanma yarışı 203, 230, 231, 365
- Simplon tüneli 23
- Skoda 159
- Slovakya 99, 274, 412
- Slovenya 73, 167, 274
- Smith, Adam 18, 19, 57, 62, 63, 96
- Smith, Denis Mack 166
- Smoot-Hawley Gümrük Tarifesi Yasası 85
- Société Française du Tunnel sous la Manche 272
- Société Nationale des Chemins de Fer 91
- soğuk savaş 151, 162, 175, 201-204, 226, 229, 230, 254, 257, 260, 261, 285, 302, 306, 336, 337, 365, 383
- Sokulnov, Grigori 193
- sol radikalizm 53
- sol revizyonizm 182, 183
- Soljenitsin, Alexander 407
- Somali 257
- Soros, George 363, 403
- sosyal demokrasi 80, 180
- sosyal devlet 251, 300, 419
- sosyal piyasa ekonomisi 297
- Sosyal Yardım Fonu 269
- Sosyalist Enternasyonal (İkinci) 80
- Sosyalizm 9, 44, 57, 75, 80, 123, 126, 141, 177-179, 181, 182, 184, 185, 189, 191, 193, 194, 204, 207, 216, 219, 220, 223, 224, 226, 230, 237, 240, 241, 243, 244, 248, 274, 292, 306, 355, 363, 401, 402, 407, 413, 417
- sovhoz 210
- Sovyetler Birliği, SSCB 96, 99, 100, 111, 169, 197-201, 204, 205, 207, 208, 210, 219-221, 223, 224, 226-235, 237, 242, 245-247, 263, 274, 289, 302, 313, 321, 339, 340, 354, 364, 365, 387, 398, 401, 402, 405, 417
- sömürge imparatorluğu 30, 118, 126, 131, 257, 258, 343, 384
- sömürgecilik 30, 31, 118, 166, 257, 258
- sömürgeler 14, 30, 53, 54, 118, 127, 257, 258, 269, 384
- Spaak, Paul-Henri 263, 266, 268
- Speer, Albert 152, 161
- Spencer, Tom 325
- Spinelli, Altiero 259
- Spirito, Ugo 142
- stagflasyon 366
- Stalin, Jozef V. 100, 192-198, 201, 203-205, 210, 219-221, 235
- Stalinizm 207, 209, 235, 239
- Stefani, Alberto de 132
- Steinbeck, John 302
- Stiglitz, Joseph 363, 393
- Stinnes-Legian paktı 81
- Suarez, Adolfo 383
- Suharto 257
- Suriye 258
- süpermarket 324, 327, 358
- sürekli devrim 183
- Swissair 316

- taksi 26
 tarım ülkesi 45, 138, 172, 198
 tarımın makineleşmesi 111
 tarımın sanayileşmesi 317
Tariffs: the Case Examined (Tarifeler: Vaka İncelemesi) 304
 taşımacılık 13, 20, 21, 23, 24, 26, 34, 66, 80, 90, 93, 113, 135, 136, 151, 154, 161, 187, 213, 265, 283, 286, 288, 289, 291-293, 315, 316, 330, 348, 408
 Tazminat Komisyonu 68, 72
 Tek Avrupa Kanunu 277
 tek ülkede sosyalizm 189-199
 teknoloji transferi 255, 313, 374
 teknolojik devrim 7, 234, 240, 309
 tekstil sanayisi 14, 34, 107, 319
 telefon 24, 43, 109, 110, 118, 119, 154, 229, 289-291, 327, 329, 330, 346, 348, 354-356, 374
 Teleki, Pál 168
 telekomünikasyon 48, 156, 288, 356
 televizyon 289, 328, 330, 346, 355, 396
 Temple (Piskopos) 299
 “Temsili Yönetim Üzerine Düşünceler” 19
 termonükleer füzyon 230
 Thatcher, Margaret 273, 278, 393
The Constitution of Liberty (Özgürlüğün Anayasası) 360
The Economic Consequences of Mr. Churchill (Bay Churchill’in Ekonomik Sonuçları) 60
The Economic Consequences of the Peace (Barışın Ekonomik Sonuçları) 60, 72
The End of Laissez-faire (Laissez-faire’in Sonu) 57
The General Theory of Employment, Interest and Money (İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi) 60, 97
The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time (Büyük Dönüşüm: Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri) 61
The Limits to Growth. A Report for the club of Rome’s Project on the Predicament of Mankind (Büyümenin Sınırları. Roma Kulübü’nün İnsanlığın Durumuna Dair Tahmin Raporu) 406
The New Europe 73
The Road to Serfdom (Kölelik Yolu) 360
 Throak, Josef 137
 Thyssen Çelik İşletmeleri 264
 Ticaret ve Gümrük Tarifeleri Genel Anlaşması (GATT) 237, 253, 338
 Tito, Josip Bros 204, 207
 Tizard, Henry 160
 Todt, Fritz 136
 Tokyo Görüşmesi (1979) 347
 toplu konut 139, 163, 164, 307
 toplumsal yurttaşlık 305
 Torino 46, 47
 Toyota 396
 Trablusgarp 26
 traktör 66, 111, 135, 138, 145, 156, 188, 209, 213, 317, 383
 Trans-Sibirya demiryolu 196
 Treitschke, Heinrich von 31
 Troçki, Lev 183, 184, 190, 192, 194-196
 Truman doktrini 175, 202, 336
 Tuna havzası 83
 Tungsram (United Incandescent Lamp Co.) 43, 44
 Tunus 258
 turizm 92, 113, 174, 310, 331-333, 338, 376, 383
 tüketim toplumu 118
 Türkiye 48, 129, 261
 uçak 26, 47, 100-102, 104, 108, 109, 111, 112, 142, 159-161, 170, 316, 331, 332, 348
 Ukrayna 171, 244, 399, 401
 ulus devlet 10, 200, 395
 uluslararası banka kredisi 350
 Uluslararası Elektrik Sergisi 21
 Uluslararası Ödemeler Bankası 253
 Uluslararası Para Fonu (IMF) 59, 237, 252, 253, 338, 363, 385, 393
 Uluslararası Posta Derneği 20
 Uluslararası Telgraf Birliği 20
 União Nacional 122
 Unión Patriótica 122
 Upper Clyde Shipbuilders 286
 Uruguay 158
 Uruguay Görüşmesi (1986) 348
 Uzakdoğu 112, 113, 198
 uzay teknolojisi 230

uzay yarışı 306

ücretli yıllık izin 307

üçüncü dünya 31, 218, 220, 257, 318, 368, 396, 399

Valetta, Vittoria 47

van der Wee, Herman 283

Van Zeeland 92

Van Zeeland Raporu (1938) 79

Vane, John 37

Varşova 23, 44, 93

Varşova Paktı 203, 204, 237

Vatani Koruma Kanunu (DORA) 65

Vatansever Birlik 128

Versailles Anlaşması 69, 72-74, 168, 256, 311

Vickers 23, 94

Vienna Creditanstalt 84

Vietnam 258

Vişinski, Andrey 207

Viyana 44, 69, 183, 408

Volga-Don Kanalı 196

Volkswagen 156-159, 289, 331

Volpi (Kont) 132

Voprosi Leninizma (Leninizmin Sorunları) 193

Voyvodina 73

Völkischer Beobachter 143

Washington Uzlaşması 363

Watson-Watt, Robert 160

Watt, James 160

Wealth of Nations (Milletlerin Zenginliği) 18

Weimar Cumhuriyeti 130

Welk, William 123

Westminster Paktı 262

Westphalia Anlaşması 395

Whitley Konseyleri 81

Wicksell, Johan G. K. 96

Wilson Barajı 195

Wilson, Harold 272, 296

Wilson, Thomas Woodrow 72, 73

Wimperis, Henry 160

Wolfsburg 157-159

Woods, Ngaire 397

World Wide Web-www *bkz.* Dünya Çapında Ağ

Yahudiler 4, 129, 200

yapısal kriz 10, 240, 241, 244, 364, 369, 375, 381, 383, 388

yaşlılık sigortası 300

Yeni Ekonomi Politikası (NEP) 188-190, 194

Yeşiller 407

Yugoslavya 58, 70, 73, 74, 78-80, 82, 83, 87, 89, 94, 113, 119, 151, 159, 167, 168, 200, 201, 204, 205, 210, 225, 233, 235, 236, 239, 242-244, 246

Yunanistan 16, 119, 122, 129, 131, 134, 143, 147, 172-175, 200, 201, 261, 274-276, 278, 292, 321-323, 336, 339, 364, 381, 385, 386, 389, 394

Zacher, Mark 395

Zametki Ekonomista (Bir İktisatçının Notları) 192

Zinovyev, Grigori E. 192

Zürih 161, 260

Avrupa iktisat tarihinin önde gelen isimlerinden Prof. Ivan T. Berend, bu çok önemli çalışmasında krizleri, devrimleri, savaşları ve benzersiz teknolojik başarılarıyla tam bir "aşırılıklar çağı" olan 20. yüzyılı, Avrupa'daki çeşitli iktisadi rejimlerin yükseliş ve düşüş süreçleri üzerinden inceliyor. *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, "bırakınız yapsınlar" rejiminden Keynes'çi müdahalelere, totaliter sistemlerin ekonomik dirijizminden karma ekonomiye ve refah devletinin yükselişine, en nihayetinde de küreselleşmeye kadar çeşitli iktisadi modelleri kökleri ve özellikleriyle ele alıyor. İktisat tarihini siyasal tarihle iç içe ve son derece kolay okunacak bir şekilde anlatan bu kitap, Avrupa'nın çeşitli bölgeleri arasındaki karşılaştırmalı yaklaşımı ve neden-sonuç ilişkilerindeki parlak yorumlarıyla önemli bir boşluğu dolduruyor.

"Ivan Berend'in kitabı 20. yüzyıl Avrupa'sında iktisadi büyüme ve kalkınma incelemeleri için yeni ufuklar açıyor. Bu çalışma, sadece Batı Avrupa'ya odaklanmak yerine, İskandinavya, İrlanda, Portekiz, Akdeniz, Orta Avrupa, Güneydoğu Avrupa ülkelerini, Rusya ve Balkanlar'ı da kapsama alanına alıyor. Bunun sonucunda da, iktisadi büyüme ve performans konusunda büyüleyici bir karşılaştırmalı perspektif ortaya çıkıyor; bunun ideolojik, politik kurumsal çerçevesi de gerek ulusal gerekse Avrupa ve küresel ölçekli bir perspektiften değerlendiriliyor."

Herman Van der Wee, Leuven Üniversitesi.

Ivan T. Berend Los Angeles California Üniversitesi'nde tarih profesörüdür. Yayınlanmış çok sayıda eserinden bazıları: (György Ranki ile birlikte) *The European Periphery and Industrialization 1780-1914* (1982), *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe Before World War II* (1998), *History Derailed: Central and Eastern Europe in the 'Long' 19th Century* (2003), *Central and Eastern Europe, 1944-1993: Detour from the Periphery to the Periphery* (1996).

KDV dahil fiyatı
32 TL

